

Ararat'a Bakmak

Ronald Grigor Suny

İNCELEME

Ararat'a Bakmak

Modern tarihte Ermenistan

Ronald Grigor Suny

RONALD GRIGOR SUNY

Michigan, Chicago ve daha pek çok saygın üniversitede tarih dersleri verdi. Ünlü Ermeni kompozitör ve etnomüzikolog Krikor Mirzayan (Mirzoev) Süni'nin torunudur. Uzmanlığını Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan halklar üzerine yapmış olan Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution* ve *The Making of the Georgian Nation* ve daha pek çok kitap yazdı. *Transcaucasia, Nationalism and Social Change* ve *The Russian Revolution and Bolshevik Victory* gibi kitapların editörlüğünü yapan Suny, Stalin'in gençliği ve Sovyetler sonrası Rusya üzerine kitap çalışmalarını sürdürüyor. Suny'nin, 2015 içinde yayımlanan *A History of the Armenian Genocide* kitabı Aras'ın yayın programında yer alıyor.

u s u l   g e r e ğ i

Bu kitap, Ronald Grigor Suny'nin 1993 yılında ABD'de Indiana University Press tarafından yayımlanan *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* adlı eserinin çevirisidir.

Yazar, 1990'ların başında kaleme aldığı eserin Türkçe basımı için yeni gelişmeler ışığında yeni bir önsöz yazdı.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi kullanılmayan dillerde verilen yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n   n o t u

ARARAT'A BAKMAK
Modern tarihte Ermenistan

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 157

Ararat'a Bakmak
Modern Tarihte Ermenistan
Ronald Grigor Suny

Looking Toward Ararat
Armenia in Modern History

Çevirmen
Ebru Kılıç

Editör
Lora Sarı
Sosi Dolanoğlu

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
Norayr Kasper

© 1993, Ronald Grigor Suny
© 2015. Aras Yayıncılık

ISBN 978-605-5753-57-3

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

İstanbul, Kasım 2015

ARARAT'A BAKMAK
Modern tarihte Ermenistan

RONALD GRIGOR SUNY

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN
EBRU KILIÇ

Karım Armena Marderosian
ve kızlarım Sevan Siranoush Suni ile
Anoush Tamar Suni'ye…

İçindekiler

Önsöz

Sovyetler Birliği'nin yıkıntıları arasında yeni bir bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti kurulurken, Ermeniler, tarihlerini, onları tarihsel "anayurtları"nın küçük bir bölümünde devlet olmaya sevk eden süreci ve "ulusları"nın sınırlarına verebilecekleri tanımları yeniden düşünüyorlardı. Rakip imparatorlukların hem kurbanı, hem de vârisi olan Ermenistan, dünyanın dört bir tarafına yayılmış bir diasporaya sahip, bölünmüş ya da silinmiş bir siyasi oluşum olarak, karmaşık bir evrim geçirmiştir.

Son 30-40 yıl içinde yazılmış olup burada bir araya getirilen makaleler, Ermenileri en eski zamanlardan bugüne uzanan bir ulus olarak gören kavrayışı teşvik etmekten çok, onları modern Ermeni kimliği ve milliyetinin inşasıyla ilgili ön araştırmalardan hareketle inceliyorlar. 19. ve 20. yüzyıllarda, yeni bir milliyet duygusu yaratan kültürel ve toplumsal dönüşümleri ve müdahaleleri tartışıyorlar. Burada, bir ulusun oluşumu, hem dışarıdan dayatmaları, hem de Ermenilerin kendilerini gerçekleştirme eylemlerini içeren bir süreç olarak görülüyor.

Birinci kısımda, başkalarının Ermenilerle ilgili imgeleri, Ermenilerin kendi içlerinde kendilerine ilişkin temsillerle birlikte inceleniyor. Seküler bir entelijansiyanın oluşumunu etkileyen toplumsal, kültürel ve entelektüel etkenler; emperyal dayatmalar, devrimci fırsatlar ve dışarıdan buyurulan "modernleşme" programları bağlamında değerlendiriliyor.

Kadimlik ve ortak kökene dair fikirler, benzersizlik ve değer algıları, dağılma, soykırım ve yeniden doğuş deneyimleriyle birleşerek, Transkafkasya'da bir Ermeni ulusu oluşturmuştur. Kafkasya Ermenileri, ölüm döşeğindeki Sovyetler Birliği'nden siyasi bağımsızlıklarını tasarlarken, diğer Sovyet halkları gibi, komünist rejimin onlara

dayattığı dönüşümleri olumlu bir biçimde değerlendirmeyi reddetmiştir. Gelgelelim, ikinci kısımdaki makalelerin göstermeye çalıştığı gibi, Ermenistan'daki Ermeniler bu zor geçiş döneminin bıraktığı kalıcı bir mirasın vârisleri olarak görülebilirler. Son olarak, Ermeni ulusunun sınırları, zaman zaman diasporayı dışarda bıraksa da, devletin yenilendiği bu dönüm noktasında, ulusun, cumhuriyetin resmi sınırları dışında yaşayan o yarısını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

İçinde bulunduğumuz anın açıklığı ve tarihçilerin, başka analistlerin olası gelecekleri tahmin edememesi, beni kitabın daha önce basılmış versiyonlarında yer verdiğim sonuçlardan bazılarını yeniden düşünmeye teşvik etti; bazı yerlerde dili biraz değiştirdim, bazı noktalara açıklık getirdim, bazı düşüncelerimi değiştirdim. Ne var ki, tek tek denemelerin ve genel olarak projenin temel amacı, esasen aynı kalmıştır. Bu makaleler, kimlik meselesine cevap vermek için değil, tartışmanın bir parçası olma umuduyla; Ermeniliğin kayıp özünden bir şeyleri kurtarma çabasıyla değil, yeni bir etnisite duygusunun inşasına katılma girişimi olarak kaleme alınmıştır. Sosyolog Stuart Hall'un tuttuğu yoldan giderek söylersek, bu yeni etnisite tarihte kurulmuştur ve kısmen siyasi olarak inşa edilmiştir; anlatının bir parçasıdır. Köklerimizle yaratıcı olarak temas kurabilmek için, kendimize köklerimizin parçalarıyla ilgili hikâyeler anlatırız. Bu yeni etnisitenin (doğmakta olan etnisitelerin) geçmişle bir ilişkisi vardır; ama bu ilişki kısmen hatıralar, kısmen anlatılar üzerinden kurulan, kurtarılması gereken bir ilişkidir. Bu ilişki bir kültürel kurtarma eylemidir.[1]

Notlar

Giriş Bölümü, 6., 13., ve 14. bölümler ilk kez bu kitapta yayımlanıyor.

Diğer bölümler, daha önce şuralarda yayımlanmıştır:

Birinci Bölüm: Richard G. Hovannisian, (ed.), *The Armenian Image in History and Literature* içinde (Malibu, California: Undena, 1981), s. 105-37.

1 Stuart Hall, "Ethnicity: Identity and Difference", *Radical America* XXIII, 4 (Ekim-Aralık 1989), s. 19.

Üçüncü Bölüm: *Armenian Review* XXXVI, 3/143 (Güz 1983), s. 18-34.

Dördüncü Bölüm: *Armenian Review* XXXII, 2/126 (Haziran 1979), s. 134-51.

Beşinci Bölüm: *Armenian Review* XXXIII, 1/129 (Mart 1980), s. 30-47.

2., 7., 8., 9. ve 11. bölümler: *Armenia in the Twentieth Century* (Chico, California: Scholars Press, 1983), Columbia Üniversitesi'nde 1981'de verilen John ve Haigouhie Takajian konferanslarının yayımlanmış versiyonu.

10. Bölüm: *Armenian Review* XLII, 3/167 (Güz 1989), s. 1-19.

12. Bölüm: *Michigan Quarterly Review* XXVIII, 4 (Güz 1989), s. 481-506.

Teşekkürler

Birkaç dostum, akrabam, öğrencim ve meslektaşım denemelerin orijinal hallerini okuyup, yorumlarda bulunmuştur. Geoff Eley, Richard Hovannisian, Dikran Kouymjian, Vincent Lima, Maude Mandel, Linda Suny Myrsiades, Norman Naimark ve Khachig Tololyan'a tavsiyeleri ve eleştirileri için teşekkür ederim. Özenli çalışmalarıyla yeni malzemeler bulan, yeni sorulara karşı uyanık olmamı sağlayan araştırma asistanlarım Ara Sarafian ve Stephen Rapp'a, özellikle şükranlarımı ifade etmek isterim. Her zaman olduğu gibi, bu çalışma da ailemin bana sağladığı neşe ortamından yararlanmış, onlardan çalmama izin verdikleri vakit için şükranla kaleme alınmıştır. Paylaştığımız mirası yeniden düşünmeye yönelik bu girişimi, Armena Marderosian, Sevan Siranoush Suni ve Anoush Tamar Suni'ye ithaf ediyorum.

Çevriyazı ve tarihlendirme

Daha aşina olunan kullanıma uyması için yapılan bazı istisnalar dışında, sözcükler ve isimler Rusça, Gürcüce ve Azericeden Kongre Kütüphanesi Sınıflandırma Sistemi'ne (KKSS) göre, bir-iki değişiklikle aktarılmıştır. Ermeniceden çevriyazı *Armenian Review*'nun

benimsediği sisteme, o da Rusya İmparatorluğu, İran, bağımsız ve Sovyet Ermeni cumhuriyetlerinde konuşulan Doğu Ermenice diyalektine dayanır. Gürcücedeki uygulamayla tutarlı olarak Gürcüce sözcükler, kitap ve gazete isimleri dahil büyük harfle başlatılmamıştır; ama kişi isimlerinin yazımında büyük harf kullanılmıştır. İsimler, çevriyazıda kişinin milliyetine uygun olarak aktarılmıştır; örneğin Rusça Shaumyan yerine, Ermenice Shahumian biçimi tercih edilmiştir.[2]

Aksi belirtilmedikçe, 1 Şubat 1918 öncesinde, Rusya ve Transkafkasya'daki olayların tarihleri, Jülyen Takvimi'ne göre verilmiştir; Jülyen Takvimi, Batı'daki Gregoryen Takvimi'nin 20. yüzyılda 13 gün, 19. yüzyılda 12 gün, 18. yüzyılda 11 gün, vb. gerisinden gelir.

2 Kitabın İngilizce basımı için geçerli olan bu çevriyazı kurallarını Türkçe baskıda uygulamadık. 'Usul gereği'nde de belirttiğimiz gibi, bazı istisnalar dışında, Latin alfabesi kullanılmayan dillerde verilen yer ve kişi adlarında, Türkçe çevriyazı kurallarına ve bu adların özgün telaffuzuna uygun bir yazımı tercih ettik. Örneğin, yazarın verdiği örnekteki Shahumian adını, Şahumyan şeklinde dizdik.

TÜRKÇE BASIM İÇİN ÖNSÖZ

Türkiye'deki Dönüşüm ve Tarihçinin Görevi

Ermeni Soykırımı sorununu ilk kez sistematik bir şekilde ele almamın üzerinden çeyrek asır geçti, akademik bağlamda ve Türkiye ile Ermenistan'ın iç ve dış siyaseti ekseninde yaşanan önemli gelişmeler 1915 tartışmasına farklı bir boyut kazandırdı. Yirmi beş yıl öncesine kadar Ermeni ve Türk tarihçilerin bir araya gelerek Osmanlı İmparatorluğu'nun sarsıcı sonuçlar doğuran son yıllarını beraberce tartışması gibi bir durum düşünülemezdi, ancak Türkiye'de hareketli bir sivil toplumun doğması, Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği'ne olası kabulü yolunda müzakerelerin başlaması ve Türk akademisyenlerin Ermenilerin akıbetini araştırmaya yönelik cesur girişimleri sayesinde, itham ve inkârın ötesine geçen, kırılgan olmakla birlikte sürdürülebilir bir diyalog vuku buldu. Bahsettiğim türden bir diyaloğu ilk kez 1998 yılının başında tecrübe ettim; İstanbul'daki Koç Üniversitesi beni bir konferans ve bir seminer vermem için davet etti ve ben bu daveti Ermeniler hakkında konuşarak değerlendirme kararı aldım. Türk hükümetinin soykırım olmadığı yönündeki resmi görüşünün ve Türklüğe hakareti hapisle cezalandıran yasalarının gölgesinde, arkadaşlarım (ve annem) verdiğim kararı tuhaf, hatta tehlikeli buldu. Öte yandan, geri çeviremeyeceğim bir davetti bu. Akıl danıştığım arkadaşlarımdan bazıları gereksiz yere risk aldığımı söylediler. Türk bir meslektaşım seyahatim için beni yüreklendirdi: "Endişelenme, bir terslik olursa seni dışarı çıkarırız!" Duymak istediğim iç rahatlatıcı sözler bunlar değildi, fakat uzun süredir Türkler, Ermeniler ve diğerleri arasında, soykırım odaklı entelektüel bir alışverişin olması gerektiğini savunan biri olarak İstanbul'a uçma ve konuşmamı yapma kararını aldım. Açılış cümlelerim karşısında dinleyiciler dondu kaldı:

> Tarihçiler, 1915'te Doğu Anadolu'da yüz binlerce Ermeni'nin toplu tehcire ve katliama uğramasını iki dışlayıcı milliyetçiliğin çatışması, iki halkın tek bir toprak parçası yüzünden ihtilafa düşmesi şeklinde okumaktalar. Bu görüşü bir adım ileri taşıyanlarsa soykırımın olduğunu reddediyor ve yaşananları Türkler ve Ermeniler arasındaki bir iç savaş olarak görüyorlar. Benim bambaşka bir savım olacak. Devlet yetkilileri bir dizi stratejik amaç uğruna –Rusya'yla yapılacak savaştaki Ermeni tehdidini ortadan kaldırmak, Ermenileri, Türk yetkililerce asi ve ayrılıkçı görülen eylemleri yüzünden cezalandırmak, Anadolu'yu aşıp Kafkasya'dan Orta Asya'ya uzanacak Pantürkçü bir imparatorluk kurma ihtiraslarını hayata geçirmek– Ermenileri tarihsel anayurtlarından uzaklaştırmaya karar verdiğinde, asla gerçekleşmemiş olan ve sadece profesyonel düzenbazların hayal gücünde var olan bir iç savaş değil, soykırım vuku buldu.

Konuşmam bir saat sürdü. Dışarı çıkanlar oldu. Soru-cevap kısmında, bir ara, annemin babasının Orta Anadolu'daki Yozgat'ta, annesinin ise Ermenilerin "Dikranagerd" adını verdiği, artık Kürtlerin yaygın olarak yaşadığı Diyarbakır'da doğduğunu belirttim. Büyükannem ve büyükbabam 1894-1896 ve 1909 katliamlarının ardından Türkiye'yi terk ettiler, ancak geride bıraktıkları akrabalarının tümü Soykırım'da öldürüldüler. Şahsi görüşlerimin sessizlikle karşılanması, 1915'le kurduğum bağın dinleyicileri can evinden vurduğuna dair net bir izlenim verdi. Bir saati aşkın süre herhangi bir art niyet içermeyen sorulara cevap verdim. Ortada Jöntürk hükümeti tarafından kurgulanıp uygulamaya dökülen bir soykırım olduğu; katliamların milliyetçiliklerin çatışmasından ziyade devletin Müslüman toplulukları Türkçü-İslamcı imparatorluk çatısı altında bir araya getirip diğer Türk kökenli halkları da içerecek şekilde Doğu'ya doğru genişleme arzusu ve en uyumsuz, en tehlikeli ve en sadakatsiz buldukları Ermenileri fiziksel olarak ortadan kaldıma teşebbüsü doğrulutsunda meydana geldiği savı, genç dinleyiciler arasında kabul görmüş gibiydi.

Ülkeme döndüğümde, Ermeni dili ve edebiyatı dalında öğretim üyeliği yapan Kevork Bardakjian ve Osmanlı toplumu ve tarihinde uzmanlaşan sosyolog Fatma Müge Göçek'le görüştüm; Ermeni, Türk ve diğer milletlerden genç akademisyenleri "Osmanlı İmpa-

ratorluğu'nun son yıllarında azınlıklar"[1] konusunda çalışmaları için bir araya getirecek bir atölye planlamaya başladık. Ermeni ve Türk diaspora toplulukları böyle bir buluşma fikrine hiç sıcak bakmadılar ve soykırım çalışmaları konusunda önde gelen akademisyenler ilk oturumumuza katılmayı reddettiler. Ancak, daha sonra WATS (Workshop in Armenian-Turkish Studies) adını alacak atölye çalışmalarımızın ilkini, yeterli oranda akademisyenin katılmak istemesiyle, 2000 yılının 17-19 Mart tarihleri arasındaki hafta sonunda, Chicago Üniversitesi'nde düzenledik. Bu sorunun siyasi bağlamını göz ardı etmenin mümkün olduğunu varsayarak, "Tarihi tarihçilere bırakın," şeklindeki resmi söylemi uygulamaya koyulduk ve sekiz atölyede Osmanlı İmparatorluğu yıkılırken neyin, neden meydana geldiği konusunda akademik bir araştırma gerçekleştirdik. Atölyemizi kurarken temel dayanağımız şuydu; mesele ne kadar siyasileşmiş olursa olsun, akademisyenler hiç değilse en iyi bildikleri işi yapabilir ve kanıt niteliğinde belgeler ortaya koyup, çeşitli yorumları analiz ederek, en ikna edici savların ışığında bir hükme varabilirler.

Atölyeye katılanlar arasında uzlaşma görüş ayrılıklarına nazaran katbekat fazlaydı. Tehcir ve katliamların olduğuna, Ermenilerin zorunlu göçü emrinin Jöntürk hükümeti tarafından verildiğine, toplu katliamların hükümet ve partinin uygulamaları sonucu gerçekleştiğine ve kimi yerlerde (özellikle Van'da) Ermeni direnişi vuku bulduysa da, iç savaş olmadığına dair şüphe yoktu. Biri soykırımı tanıyan, diğeri soykırımı reddeden iki birbirine muhalif anlatı, tek bir çatı altında toplanıyordu. Ermenilere yakın, önceki döneme ait kaynaklar 1890'lardaki Hamidiye katliamlarını ve 1909'da Adanalı Ermenilerin topluca öldürülmesini Soykırım'a öncülük eden gelişmeler olarak görürken, genel kanı iki olayın da münferit olmaları bakımından 1915 Soykırımı'ndan ayrı tutulması gerektiği ve Soykırım'ın –her ne kadar Dünya Savaşı'ndan önce planlanmış olsa da– 1914-1915 kışında uğranan Sarıkamış hezimetini takip eden bir radikalleşme

1 Bu proje fikrini ilk olarak lisansüstü öğrencisi Kenneth Church ortaya attı; yaptığımız ilk atölyenin organizasyon ekibine dahil olan diğer öğretim üyesi Stefanie Platz'dı.

anında meydana gelmiş, büyük ölçüde beklenmedik bir hadise olduğuydu. Soykırım'ın çok önceden planlandığı ve Türklerin istikrarlı bir imha politikasını tahakkuk ettiği görüşünün, Hıristiyan ve Avrupa medeniyetlerinin daimi düşmanı olarak, köklü "Korkunç Türk" şiarını anımsattığına inanıyorduk. Türk elitleri arasında Ermeni karşıtı eğilimin savaştan epey önce var olduğu, aşırı uç kesimden kimselerin Ermeni Sorunu'na getirilecek kesin çözümler için kafa yorduğu ve savaşın Ermenilere karşı en radikal planları uygulamak adına bir fırsat sunduğu su götürmez bir gerçekken, savaşın patlak vermesi ve liderlerin Ermenilerin imparatorluğun bekasına yönelik varoluşsal bir tehdit olduğuna dair temelsiz ve yersiz bir korkuya kapılmalarıyla birlikte, Jöntürklerin Üç Paşalar İktidarı etnik temizlik ve soykırım uygulamalarına başvurdu.

Birinci Dünya Savaşı yaşanmasaydı soykırım da olmazdı, çünkü hem olayları örtbas edecek bir savaş olmayacaktı, hem de Türkler şiddetli bir yok olma korkusunu bu kadar derinden hissetmeyecekti. Devrimci bir çözüm getirme dürtüsü bu denli kuvvetlenmeyecek, farklı çözümler adına siyasi imkânlar doğacaktı. Osmanlı'nın Rusya'ya karşı savaş ilan etmesinin arifesinde, hükümet, Rusya Ermenilerini kullanarak Rus İmparatorluğunu'nu içeriden devirmek için desteğini istediği Ermeni partisi Taşnaktsutyun'la (Ermeni Devrimci Federasyonu) pazarlık yürütmekteydi. Taşnaklar akıllı davranıp reddettiler; ama belli olan bir şey varsa, o da, Jöntürklerin soykırım haricinde çeşitli siyasi seçenekleri dikkate aldıklarıdır. Ermeni Soykırımı elit sınıfın ve halkın, uzun vadeli, yerleşmiş, savaşın ve mağlubiyetin körüklediği ortak nefret ve korkularının ve Jöntürk liderlerinin imparatorluğu yeniden şekillendirme ve algıladıkları tehditleri ortadan kaldırmak için yöneldikleri devasa ve bağnaz hedeflerinin bir ürünüydü. Jöntürklerin Ermeni halkının oluşturduğu muhayyel tehlike karşısında paniğe kapılması ve güvensizlik hissetmesi; iskan, zorunlu İslamlaştırma (ağırlıklı olarak kadın ve çocuklara yönelik) ve toplu katliam üçgeninin oluşturulmasıyla son buldu.

1990'ların sonunda büyük bir mücadele içinde başlayan atölye çalışmalarımız 2002 yılı itibariyle kabul görmeye; kamusal alanda bu

tür tartışmalara ihtiyaç duyan ve sayıları giderek artan kişilerin yanı sıra ABD'deki Ermeni toplumu ve Avrupa'yla Türkiye'deki Türk akademisyenler başta olmak üzere akademik çevrelerin gözünde de meşruiyet kazanmaya başlamıştı. Türkiye'deki Türk akademisyenlerin 2005 yılının mayıs ayında "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri" konusunda kendi konferanslarını düzenlemeye karar vermesi atölye çalışmamız adına umulmadık bir dönüm noktası oldu. İstanbul'un önde gelen üç üniversitesi olan Boğaziçi, Sabancı ve Bilgi tarafından desteklenen konferans, saldırganca bir "baskı, tehdit ve karalama" kampanyası yüzünden açılış gününün arifesinde, organizatörleri tarafından ertelendi. Milliyetçilerin protestolarıyla sindirilmeye çalışılsa da, konferans eylül ayının sonunda Bilgi Üniversitesi'nde başladı. Çalışmalarını sunan akademisyenlerin çoğu daha önceki atölyelere katılmış ya da WATS mail grubunda yer almakta olan kişilerdi. Birkaç "Türk" konuşmacı Ermeni kökenlerini yakın tarihte nasıl keşfettiklerini aktardılar.

Diyalog gelişitikçe, Türkiye'deki sivil toplum, üniversiteler, basın, televizyon ve yayımlanan kitaplar aracılığıyla Osmanlı tarihinin gizli kalmış kısımlarına vâkıf oldukça, milliyetçilerden gelen itirazlar arttı ve devlet, tarihçilerin yanı sıra gazetecilere ve yazarlara düşman kesildi. En tanınmış Türk romancı Orhan Pamuk, Türkiyeli Ermeni gazeteci Hrant Dink, romancı Elif Şafak ve yayıncı Ragıp Zarakolu Türklüğe yönelik "aşağılayıcı" söylemlerde bulundukları gerekçesiyle mahkemeye çıkarılan ya da hapis cezası istemiyle yargılananlardan sadece birkaçıydı. Fakat tarihçilerin suya attığı ilk taşların çıkardığı dalgalar, artık setin boyunu aşmaktaydı. Pamuk 2006 yılının ekim ayında Nobel Edebiyat Ödülü'nü aldığında, herkes onun bir İsviçre dergisinde yer alan, "Bu topaklarda otuz bin Kürt ve bir milyon Ermeni öldürüldü," ifadelerine atıfta bulunuyordu. Pamuk'un ödülü aldığının açıklanmasından sadece saatler önce, Fransa Ulusal Meclisi Ermeni Soykırımı'nın reddini suç sayan yasa tasarısını onayladı. Geçmiş artık zapt edilemezdi; bir soykırımın varlığı yadsınamazdı artık.

Soykırım sorunu Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasında bölünmeye yol açtı; ancak Türkiye'deki ilerici kesim, 1915'te yaşananların,

belirlenmiş bir etnik veya milli cemaatin, siyasi, sosyal ya da kültürel potansiyelini indirgemek veya ortadan kaldırmak amacıyla maruz bırakıldığı planlı, kesintisiz bir toplu kıyım olduğunun reddedilemeyceğini savundular. Bahsedilen olaylar soykırım tanımına uyuyor. Soykırım bir etnik grup tarafından diğerine uygulanır ve pogrom ya da şehir isyanının aksine kısa bir zaman dilimi içinde alevlenip yok olmaz; hem zamansal hem de bölgesel olarak sürekliliği vardır. Uygulaması ve sonuçları, ne kadar düzensiz ve karmakarışık olursa olsun, kasıt ve planlama gerektirir.

Herhangi bir soykırımın ardındaki sis perdesini aralarken meselenin siyasi boyutu göz ardı edilemez; Ermeni Soykırımı kasıtlı olarak kesintisiz bir şekilde çarpıtılmıştır. Tarihçiler zanaatlarının doğurduğu yükümlülükleri ne kadar sadıkça yerine getirirse getirsin, siyasi dinamiklerle bütünleşmişlerdir. Türkiye ve Ermenistan tarihi ve modern kimliklerini inşa ederken ve sonra bozup yeniden inşa ederken, 20.yüzyılda ortaya çıkan travmalarıyla baş etmek durumundadırlar. Bu iki ülke ve hem diasporada hem de memlekette yaşayan halkları, nasıl 500 yıldır yan yana, kaderleri iç içe geçmiş, benlik duyguları birbirine bürülü halde yaşamışlarsa, şimdi ve gelecekte de bu şekilde yaşamaya mahkûmlar. Onların şu an içinde yaşadıkları geçmişi inşa etmek için onca uğraşan tarihçiler, bu tarihi yeniden inşa etme görevini yerine getirmeye mecburdurlar.

Giriş:
Ulusal Karakterden Ulusal Geleneğe

(Seçici olsa da) hafıza olmadan kimlik, mit olmadan ortak amaç olamaz; kimlik ve amaç, yani kader, ulus kavramının zorunlu unsurlarıdır.
Anthony D. Smith[1]

Klasik çağ ve Ortaçağ'da, Hıristiyan âleminin en uzak köşesinde tehlikeli bir konumda bulunan, modern kartografların Avrupa'nın kıyısına yerleştirdikleri Ermenistan, tarihsel olarak rakip imparatorlukların hem kurbanı, hem vârisi olmuştur. Sovyetler Birliği hızla dağılma sürecine girdiğinde, birliğin, artık demokratik olarak seçilmiş ulusal bir hareketin yönettiği en küçük cumhuriyeti de, Doğu ile Batı arasında kendi yolunu izlemeye hazır olduğunu ilan etti. Ermeni hükümeti, bağımsızlığının ve tam anlamıyla bir devlet olmasının meşruiyetini, bir ulus olarak kendinden emin bir kadimlik iddiasına ve "Ermeni halkının kaderine ilişkin tarihsel sorumluluğu"na dayandırmıştı.[2] Yeni cumhuriyette yurttaşlık, sadece resmi sınırlar içinde yaşayan herkese değil, diasporada olup da bu haktan yararlanmak isteyen Ermenilere de tanınıyordu. Dünya Ermenileri için yeni bir devletle birlikte, yeni bir milliyet kavramı da icat olunuyordu. Kimlik ve bağlılık, hayati önemde siyasi meseleler haline gelmiş, Ermenilerin kim olduğu sorusu hem Ermenistan'da, hem ülke dışında bir kez daha gündeme gelmişti.

Sovyet İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra, Ermenistan'ın geleceğiyle ilgili derin bir rahatsızlık, Kafkaslar'da bağımsız bir de-

1 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), s. 2.

2 Gerard J. Libaridian (ed.), *Armenia at the Crossroads: Democracy and Nationhood in the Post-Soviet Era. Essays, Interviews and Speeches by the Leaders of the National Democratic Movement in Armenia* (Watertown, Massachusetts: Blue Crane Books, 1991), s. 108.

mokrasinin ayakta kalabileceği umuduna eşlik etti. Ermenilerin uzun geçmişi, sürekli daha büyük komşularının tehdidi altında olup, rakip emperyalizmler içinde ve arasında hayatta kalabilen bir halkın aldığı karma derslerle doludur. Ama birçok Ermeni'nin pek iyi bilmediği o tarih, devlet buyruklarına uymaya zorlanan resmi tarihçiler ile milliyetçilerin Ermeni deneyimine ilişkin kendi anlayışlarını kurtarma ihtiyaçları arasında bir çekişme alanıdır aynı zamanda. Batı'da, modern çağda, Ermenistan ve Ermenilerin tarihi henüz yazılmamıştır. Bu tarih, bir yandan Sovyetologların Rus merkezci yanlılıklarına kurban gitmiş, diğer yandan farklı ulusların özel yönlerini görmezden gelen genel bir SSCB tarihi çerçevesinde ele alınmıştır. Öte yandan, Ortadoğu araştırmaları alanında, Ermenilerin, tarihsel yurtlarının büyük bölümünden etkili biçimde uzaklaştırılmış bir halkın hikâyesi, galiplere, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularına, Osmanlı İmparatorluğu sonrasında ortaya çıkan devletlere odaklananlar için ilgi çekici olmaktan çıkmıştır. Ermeni tarihiyle profesyonel olarak ilgilenen birkaç tarihçi için bile modern deneyim, onların Ermenistan'ın geçmişindeki altın çağları, Büyük Dikran/Tigran'ın imparatorluğunu ya da Ermeni Hıristiyan kültürünün 5. yüzyıldaki temellerini konu alan araştırmaları açısından kıyıda kalmıştır. Bu halkı, en büyük birliğe ve nüfuza sahip olduğu dönemler dışında, incelemeye pek az ilgi duyulmuştur.

Tarih, büyük ölçüde ulusal ve siyasi koşullarla düşünüldükçe; devletsiz, dağılmış bir halkın hikâyesinin, daha az önem taşıdığı görülmüştür. Son Ermeni krallığının 1375'te düşmesinden 1915 Soykırımı'na kadar geçen uzun yüzyıllar için levha boştur; 20. yüzyılda yaşanan trajediler bile, ilgisiz uzmanların araştırma konusu olmamıştır.[3] Sovyet Ermenistanı'nda, hem zorla uygulanan ideolojik sınırlamalar, hem de inatçı bir içe dönme, daha genel toplumsal-bilimsel

---

3 Bu kasvetli tablonun birkaç istisnası arasında George Bournoutian'ın Erivan Hanlığı'nın son yılları hakkında yaptığı araştırmalar, Louise Nalbandian ve Anahide Ter Minassian'ın devrimci hareketle ilgili araştırmaları, Richard G. Hovannisian'ın bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'yle ilgili ansiklopedik çalışmaları, Mary Matossian ve Claire Mouradian'ın Sovyet Ermenistanı'yla ilgili analizleri yer alır. (Kitabın sonundaki bibliyografyaya bakınız.)

ilgi alanları yerine, Ermeni'yi inceleme eğiliminden mustarip olan resmi tarih yazımı, çifte bir yalıtımın etkisi altında kalmıştır.

Daha geniş kapsamlı uluslararası ya da akademik bir okur kesimi yerine, sıklıkla etnik okurlara yönelen Ermeni tarih yazımı, dar bir biçimde, tehlike altındaki bir milliyetle ilgili olumlu bir görüş uyandırmakla ilgilenmiştir. Hem diasporadaki, hem Ermenistan'daki popüler yazarlar ve eylemci gazeteciler, kahramanlar ve canilerle dolu, eleştirel olmayan bir tarih yazımını sonraki kuşaklara miras bırakmış, başka türlü olsa ulusal tarih yazımını zenginleştirebilecek akademisyenler ise milliyetçilik ve narsisizmin damgasını vurduğu bu alandan çekilmiştir. Her zaman var olan düşmanlara yardımı dokunacağı zannıyla eleştiriden kaçınılmış, ulusal davaya ihanet addedildiği için bazı araştırma türlerinden uzak durulmuştur. Bu küçük kitap, akademisyenlerin Ermenilerin eleştirel bir tarih yazımını yeniden kurmaları için yapmaları gereken temel arşiv ve yorumlama çalışmalarının yerini hiçbir şekilde tutamazsa da, burada toplanan makaleler, Ermenilerin modern tarihini yeniden düşünme, Ermenistan'ın biraz yalıtılmış tarihyazımını daha genel kuramsal ve tarihsel ilgi alanlarıyla bütünleştirmeyi teşvik etme girişiminin ürünüdür. Bu seçkinin ardındaki varsayım, ancak ve ancak başka disiplinlerden ve tarihsel alanlardan alınan kavramsal aygıtlar yardımıyla sorgulanmamış kesinliklere ve mitolojilere meydan okunabileceğidir. Modern Ermenistan tarihçileri, belki de geçmiş ve şimdiki Ermeni'nin eleştirel olarak incelenmesiyle, kimlik ve Ermeni deneyiminin anlamı hakkında devam eden mücadelelere bir katkıda bulunabilirler.

I

19. ve 20. yüzyıllarda (ve muhtemelen çok daha önceki devirlerde), onlarca ülkeye dağılmış, daimi bir asimilasyon ya da kültür yitimi (hatta imha edilme) tehlikesi altında yaşayan bir halk olarak Ermeniler, Ermeni'yi Ermeni yapanın ne olduğu sorusu üzerine sonu gelmez bir tartışma içinde olmuşlardır. Kendi devlet kurumlarına sahip daha büyük uluslar için hiç sorun olmayan şey, modern Ermenilerin söyleminde merkezi bir yerdedir: Ermenilik nedir? Gru-

ba kim dahildir, kimler dışarda tutulmalıdır? Bu tarihi halk, kendilerine Ermeni diyen birçoklarının artık kullanamadığı kadim diliyle mi tanımlanır, yoksa dünyadaki birçok, hatta çoğu Ermeni'nin artık ibadet etmediği benzersiz Hıristiyan inancıyla mı? Paylaştıkları, bir tarih duygusu mu, bir ulusal bilinç mi, yoksa bir hayat tarzı mıdır? Ortak değerlerle ilgili bir meseleyse, bu soruların cevaplarını Ermeni edebiyatı ve tarih yazımının bilinen metinlerinde mi, yoksa yaşayan toplulukların antropolojisinde mi aramamız gerekir?

Ermeni ulusal kimliğiyle ilgili tartışmalar, odak noktasının içedönük olmasıyla, karşılaştırmalı yaklaşımları ve etnisite kuramlarıyla tanışıklığı reddetmesiyle kösteklenmiştir. Bu soru zaten bilinen bir cevabın parçası olarak yöneltilmiştir. Bugünkü Ermeniler, esasen MÖ 6. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç eden halkla aynıdır. Ermeniler sadece varsayılan anayurtlarında değil, dünyanın dört bir yanında, şu ya da bu biçimde, en azından 2600 yıldır var olmuş bir halktır. Bütün bu süre zarfında, Ermeni (kendi dillerinde *Hay*) denilen bir halk olmuştur; bu halkın en kalıcı özelliği de, öyle görünüyor ki, sayılamayacak kadar çok zorluğa, sıkıntıya karşın, dilleri, kiliseleri ve yekpare bir ulus hissiyle ayakta kalmakta beklenmedik bir başarı göstermiş olmasıdır.

Dilsel, dini ve fiziksel varoluşun ayakta kaldığı, sürdüğü reddedilemez; ama sadece ya da en başta ayakta kalmaya odaklanmak, talihsiz entelektüel pratiklere yol açmıştır. Hem tarihçiler, hem uzman olmayanlar, Ermenilerin her zaman ve her yerde tek bir ideolojik gerekçeyi, kendi kaderini tayin etmeyi, özgürlüğü ya da 314 sonrasında, kendilerine özgü Hıristiyanlık biçimini korumayı kılavuz aldığını kabul etmiştir. Kahramanlar ve hainler, bu temel hedeflerle ilişkilerine göre tanımlanmıştır. Ermeni tarihinin tamamının tek bir formülle açıklanması fikri, ya da Urartuları Büyük Dikran'a, Pakraduniler/Pakratidler'e, Kilikya'ya, 1915 Soykırımı'na, Sovyet Ermenistanı'na bağlayan birleştirici bir amaç fikrinin, Ermenistan'ın karmaşık, eşitsiz ve parçalı tarihinin doğru bir tanımı olması yerine, daha çok, edebi bir aldatmaca olmasından kuşkulanıyor insan.

Birçok Batılı ve Sovyet tarihçinin paylaştığı, Ermeni tarihinde tek

bir amaç olduğu fikri (çeşitli anlatılara göre artık o amaç her neyse, hayatta kalmak, özgürlük, inancı korumak, bağımsızlık) doğrulanmamış başka bir varsayımla, her zaman bir Ermeni "ruhu", Ermenilere her zaman damgasını vurmuş değişmez bir öz olduğu fikrine yakından bağlıdır. Bu gibi anlatılarda, Ermeni doğasını oluşturan değişmezlik, şimdiki ulusal varoluşun ya da bilincin geriye dönüp bütün geçmişte okunmasından ibarettir. Burada basit bir tarihsel ereksellik vardır: Geçmiş önceden belirlenmiş bir şimdiye, modern Ermeni ulusunun oluşumuna varır.

Ermenistan, "öteki"nin, *odar*'ın, dış dünyanın karşısına konur, Ermenilerin farklı zamanlarda farklı olduğu biçimler, aynı tarihte birbirlerinden farklı izledikleri yollar, dışarıda bırakılır.[4] Ermeniler arasındaki bölünmeler, örneğin Gregoryen Kilisesi'ni tercih edenler, Yunanca ya da Latinceyi benimseyen Batılılaşma savunucuları, daha önceki tarihlerle yerel Ermeni hanedanlarına karşı Büyük İran şahlarıyla ya da Roma'yla birlikte hareket etmiş olanlar, belirgin bir ulusal hisse sahip olan tek bir halkı değil, bağlılıkların çatıştığı, bazılarının büyük bir soylu aşirete, bazılarının bir dış güce bağlı olduğu, çok yüzlü, incelikli bir toplumu resmederler. Ortaçağ Ermenistan tarihinin modern okurları, fazla çarpıtmaksızın, Hıristiyanlığı savunanları ulusal kahramanlar, İranlılardan yana hareket eden Ermenileri hain diye kolayca resmedebilir. Bu erken Ortaçağ dönemi, bu tür yorumlara müsaittir, çünkü genelde bazı soylu hanelerin sesi olan din adamı tarihçiler, kiliseyi ya da haklı buldukları iddiaları savunanları ya da bazı soyluları vatansever olarak tanımlamışlardır. Yeğişe'nin 5. yüzyıldaki Ermeni-İran savaşları anlatısında adı geçen adaşım, hain Vasak Suni'nin, Sasani Kralı Yezdgert'e karşı, Ermeni Kilisesi'ni savunan Vartan'la aynı anlamda bir ulusal kahraman olarak değerlen-

---

4 Bu argüman, kadim ve dağılmış başka bir halk olan Yahudiler hakkında gayet ikna edici bir biçimde ileri sürülmüştür. "Grubun başarısı, geçmişteki şanı, özüne bağlanır; karşıt grupların hataları ve yanlışları da onların özüne... Tarihin tamamı tek bir projenin türevi olarak yeniden inşa edilir: Söz konusu etnik grubun bugün olduğu haliyle inşası. Maxime Rodinson, *Cult, Ghetto, and State: The Persistence of the Jewish Question*, çev. Jon Rotschild, (Thetford, Norfolk: Al Saqi Books, 1983), s. 127.

dirilmesi gerektiğini savunacak kadar ileri gidecek değilim; ama yine de Vasak'ın eylemleri, kilisenin Ermeni halkına ayrılmaz biçimde bağlanması sonrasında taşıyacağı değeri, o zaman henüz taşımıyordu.[5] 451'deki olayların daha bağlamlandırılmış okuması, 5. yüzyıl Ermenistanı'nda farklı soylu ailelerin rakip imparatorluklar arasında ittifak değiştirip durduğu "feodal-hanedancı" toplumsal sistemde, Perslere sadakate karşılık, özellikle Ermenilere sadakat iddialarının, 19. ya da 20. yüzyıllarda olacağı kadar zorunlu olmadığını işaret edebilir.

Ermenilere özcü bakış (bir halk olarak Ermenilerin her zaman ve her yerde tanınabilir, etnik olarak belirlenmiş öz niteliklere sahip olduğu fikri), siyasi milliyetçilerin siyasi ideolojisinin dayanağı olmuştur: Ermenilerin tarihsel bir halk olarak süreklilik gösteren varoluşu, Ermeni Platosu'ndaki kökleri, onlara kendi kaderlerini tayin hakkı verir, ulus olma özelliği kazandırır ve onları, Ermenistan'ı oluşturan topraklar üzerinde tarihsel olarak kutsanmış bir hak iddiasının sahibi kılar. Ermeni tarihine bu bakış, Ermeniler için bu kadar önemli bir siyasi rol oynadığı için (benzer görüşlerin Gürcüler, Azeriler, Türkler ve başka halklar için oynadığı gibi), herhangi bir biçimde bu görüşe karşı çıkma, bu okumayı oluşturan inançlar seçkisini parçalarına ayırma girişimi, titizlikle ve duyarlılıkla, böyle bir araştırmanın ulusun ruhuna bir saldırı olarak algılanabileceğinin tam anlamıyla bilincinde olarak gerçekleştirilmelidir.

II

Böyle organik bir tarih görüşü, milliyetçilik için her ne kadar yararlı olsa da, Ermeni özcülüğü, topluluk içindeki dışlamacılığı, etnik yalıtılmışlığı ve bölücülüğü güçlendirmiştir. Bu kitapta, daha açık bir milliyet anlayışı, tarihsel deneyimler, gelenekler ve bir ulusun mensubu olma yönündeki özgür iradenin eşit oranda belirlediği bir milliyet anlayışı önerilmektedir. Tarihsel analize uygun olmayan özellik-

---

5 Yeğişe/Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, Robert W. Thomson'ın çevirisi ve yorumlarıyla (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982).

ler olarak tarihsel bir öz ya da ruh ile ulusal bir gelenek, yani sürekli değişmiş ve yeniden yorumlanmış biçimleriyle kuşaktan kuşağa geçen inançlar, pratikler, semboller ve ortak değerler kümesi arasında bir ayrım yapılmıştır. Her kuşak, kendi amaçları doğrultusunda, bu tarihsel geleneğin bazı kısımlarını benimser. Ermeniler için bu gelenekler, büyük 5. yüzyıl tarihçilerinden *Badmahayr* (tarihin babası) Movses Khorenatsi'ye, Mikayel Çamiçyan'a, son iki yüzyılın şairleri, yazarları, hiciv yazarları ve akademisyenlerine varıncaya dek, Ermeni yazarların ürünüdür. Bunlar aynı zamanda, yaşanmış deneyimlerin sonuçlarıdır, yaşayan geleneğe ve insanların öz tanımlarına dahil edilmişlerdir. Seçkinler, özellikle de entelektüeller ve siyasi eylemciler, ulus fikrini ve özelliklerini inşa ederler; öğretmenler, gazeteciler ve siyasetçiler, bu fikirleri toplumun geniş kesimlerine taşırlar, ama sıradan halk da, ulusal geleneği kendi etnik gelenekleriyle, yukarıdan gelen "söz"e verdikleri karşılıklarla şekillendirir.

Gelenekler, tarihsel gerçekliği her zaman doğru yansıtmaz; daha çok, insanların geçmişiyle ilgili tercih edilen görüşü oluşturan bir seçki gibidirler; üzerine çokça düşünmeden, fikirleri kuşaktan kuşağa aktarmaya yararlar. Kısmen, tercih edilen geçmişin bazı kısımlarını seçen, süsleyen, ritüelleştiren yenilikçilerin bilinçli yaratısı olan bu "icat edilmiş gelenekler", halk arasında yankı bulduklarında, etkili ve kalıcı bir güç kazanırlar. Milliyet, inşa edilen "hayal edilmiş bir cemaat" de olsa, hiçbir zaman, etnografik ve tarihsel deneyimlerde kökleri olmayan bir hayali cemaat olarak düşünülemez.[6]

Ermeni örneğinde, tarih kesintili bir yol olmuş, birçok kayıp hikâyenin ve geleneğin yeniden yaratılması ve yerinden edilmesi gerekmiştir. Hiçbir ulusun gelenekleri, uzun bir zaman boyunca ayakta kalamaz. Arkaik kurumları hâlâ yaşıyormuş gibi görünen İngilizler bile, aslında tarihlerini kayıplar ve yeniden yaratımlarla koruyabilmiştir. Devletin ve resmi tarihçilerin yazılı kayıtların korunmasına katkıda bulunduğu yerlerde bile, hafıza yanılabilir. Ermeniler, dev-

6 Ulusu "hayal edilmiş bir cemaat" olarak gören bu bakış açısı, Anthony D. Smith, Benedict Anderson, Eric J. Hobsbawm ve diğerlerinin millet ve milliyetçilik hakkında yazdıklarının büyük bir bölümünden etkilenmiştir.

letler yıkıldıkça ya da parçalandıkça, nüfuslar göç ettikçe ya da yer değiştirdikçe, medeniyetlerinin önceki evreleriyle bağlantılarını yitiren halkların uç bir örneğidir. Devletin yokluğunda süreklilik, okur-yazar din adamı seçkinlerce sağlanır. Ama ulusal edebiyat, tecrit edilmiş manastırlarda gelişimini sürdürse bile, pek az kişi tarafından bilinmiş; bir fikir, yaşayan bir düşünce olarak Ermenistan ise, zaman zaman Ermenilerin büyük bir çoğunluğu için kaybolmuştur. Din adamı entelektüeller, dönem dönem Doğu Anadolu'nun bu Hıristiyan halkının kadim köklerini yeniden keşfetmiş, bu bilgiyi halka taşımaya çalışmışlardır. Venedik ve Viyana'da az sayıdaki Mıkhitarist rahipler, bu konuda kilit bir rol üstlenmiş, 18. yüzyıl sonunda gayretli bir çabayla Ermenice öğrenimini canlandırmışlardır.[7] Bu Katolik rahipler, aslı astarı olmayan Ermeni gelenekleri icat etmek yerine, erken Ortaçağ Ermeni tarihçilerinin neredeyse erişilemez durumdaki eserlerini yeniden basmış, kendileri de bu eserlere dayanarak kendi tarihlerini kaleme almışlardır.

Bu geri kazanımın önemi, ne kadar dile getirilse azdır. Etkileri, Mıkhitarist rahiplerin aslında dini amaçlarla üstlendikleri misyondan çok farklı yönlere gitmişse de, bu rahiplerin çalışmaları en azından seküler Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunun temellerini atmıştır. Ne var ki, bu yeni ulusal anlayış, ulusal yazarların sürekli yeniden şekillendirdiği belli kaynaklar üzerine inşa edilmiştir. Ulusal geleneğin buna bağlı sonraki gelişiminde, rahiplerin üzerinde durduğu noktalar yeni vurgular kazansa da, yazarlar, kökleri klasik Ermenice metinlere uzanan temalar etrafında dönüp durmuşlardır hep. Ömrünün büyük bir bölümünü klasik Ermeni tarihçilerinin eserlerini İngilizce okur kitlesine taşımaya adamış bir akademisyen olan Robert W. Thomson, bu eserlerin başka çağlardaki Ermeniler açısından önemini belagatli bir dille şöyle ifade ediyordu:

> Üç eser, özel bir öneme sahip oldukları için öne çıkar. Akatankegos/Agathangelos'un Ermenistan'ın Hıristiyanlığa geçmesini betimlediği *Tarih*'i; Movses Khorenatsi'nin Ermeni ulusunun köklerini ve

7 Kevork B. Bardakjian, *The Mekhitarist Contribution to Armenian Culture and Scholarship* (Cambridge, Massachusetts: Harvard College Library, 1976).

tarihini Ermenice yazının mucidi Maşdots'un devrine kadar anlattığı *Tarih*'i ve bir de, Yeğişe'nin Hıristiyan Ermenilerin 5. yüzyılda dini zulme direnmesini betimleyen *Tarih*'i. Diğer tarihler, bazı değişim dönemlerindeki Ermeni kültürünü anlamaya yönelik kaynaklar oldukları için, modern akademisyenlerin daha fazla ilgisini çekebilir: Pavstos Püzant'ın 4. yüzyıl Ermenistanı'nı, kilise ile geleneksel pagan toplumu arasındaki çatışmaları anlattığı eseri gibi. Ama Akatankeğos, Movses Khorenatsi ve Yeğişe'nin Ermeni geleneğinde özel bir yerleri vardır, çünkü önceki kuşaklardan alınan Ermeni tarihi anlatılarını yüceltmişlerdir: Ermenistan, küçük, ama birçok işin yapılmış olduğu çok kadim bir ülkedir (Movses); Ermeniler, Tanrı'nın inayetinin tezahür etmesiyle, başkalarından önce Hıristiyanlığa geçmiş bir ulustur (Akatankeğos); Ermeniler, inançları sarsılmaz, atalarının geleneklerine sadık, daha büyük ve güçlü imparatorluklar onların özgürlüklerini bastırmaya kalkıştığında bile şehit düşmeye hazır bir halktır (Yeğişe).[8]

Ermeni geleneğinde ayrı bir yere konabilecek en tutarlı temalar, Ermenistan'ın çok kadim ve çok değerli olduğu, özel bir tarihsel role sahip olduğu inancıdır. Ermeni yazarların, 5. yüzyıldan bugüne dek Ermeni deneyimini kaydetmiş olmaları, sayıca az olsalar da, Ermenilerin özel bir yere sahip oldukları yönündeki inançlarının bir ifadesidir. Movses Khorenatsi, 5. yüzyıl civarında, bunu mütevazı bir dille söylemişti: "Ülkemiz küçük, sayımız sınırlı, gücümüz zayıf olsa da, sıklıkla başkalarının yönetimine tabi olsak da, ülkemizde yazıyla kaydını tutmaya değer birçok mertlik gösterilmiştir."[9]

Ermenistan'ın kadimliği, insanlık tarihinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olma iddiasıdır. Ermenilerin köklerinin Hayk'a, Nuh'un oğlu Yafet'in büyük büyük torunu Torkom'un oğluna uzandığı söylenir. 8. ve 11. yüzyıllar arasında yaşamış Pakraduni prensleri ve krallarının Yahudi kökenli oldukları, Kral Davut'la akraba oldukları, dolayısıyla Ermenilerin Tanrı'nın seçilmiş halkıyla bağlantılı olduğu

8 Thomson, "Giriş", Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, s. 2.

9 Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Robert W. Thomson'ın çevirisi ve yorumlarıyla (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978), s. 69.

ileri sürülür. Ermeniler, kendi bakış açılarına göre, sadece Hıristiyan bir halk değil, ilk Hıristiyan devletin halkıdır; 4. yüzyıl başında din değiştirmiş bir halk değil, aynı zamanda, Tanrı'nın kelamını havariler Tateos/Taddeus ve Partoğimeos/Bartholomeus'dan işitmiş bir halktır.

Ermenilerin kadimliği, tarihsel kayıtlarla gayet iyi ortaya konmuştur. Ermenistan'dan bahsedilen ilk yazılı kayıt, MÖ 520 civarına aittir; Behistun'da I. Dara/Darius'un yazıtında, Pers Kralı'nın Ermenileri üç savaşta çok büyük zorluklarla fethettiği anlatılır. Bu tarihten sonra Herodot, Strabon ve Ksenophon'un klasik eserlerinde de Ermenilerden bahsedilir. Bir Hint-Avrupa dili konuşan Ermeniler, ilk Ermeniler olarak, MÖ 6. yüzyıl ortasında, Urartu İmparatorluğu'nun çöküşünden hemen sonra Doğu Anadolu'ya, Ermeni Platosu'na yerleşmişlerdir. Burada yerli halklarla kaynaşmışlar, nihayetinde doğuda, Akamanışların Büyük Pers İmparatorluğu'nun denetimine girmişlerdir.

Modern Ermeniler, kökenlerini bu kadim etnik kökene dek götürürler. Bu kadim halk ile bugün Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan bazıları arasında genetik bağlar olsa da, Doğu-Batı yönünde göçlerin, işgallerin, fetihlerin, acımasız imhaların yaşandığı değişken bir bölgede yaşayan modern Ermeniler, Urartu'nun saf biyolojik mirasçılarından çok, etnik karışıma uğramış bir halk olarak görülmelidirler. Dilleri kadim dille bağlantılıdır, ama bir yandan ona uzak ve ondan farklıdır da... Temel kültürel ve toplumsal yapı, yani bir halkın en temel iki yönü açısından, ilk Ermeniler ile bugünküler arasındaki farklar, benzerliklerden daha büyüktür. İran sınırlarındaki pagan Ermenileri Erivan'daki kent sakinlerine ya da Fresno'daki çiftçilere bağlayan şey, aynı halk oldukları fikridir, her ulusun dayanağı olan bir dayanışma ve ortaklık hissidir.

Ermeniler, büyük Kral Dikran'ın hükümranlığına dek (MÖ 95-55), ilk toplumsal ve dilsel oluşum sürecini yaşamıştır. Proto-Ermeniler, İran tarzı kendi aşiret yapılarına sahip, paganizmi ödünç almış, tanımlanabilir bir grup haline gelmiştir. Devlet örgütlenmesi asgari düzeyde, neredeyse tamamen kırsal bir toplum olan Ermeniler savaş-

çı bir sınıf, bir pagan rahipler eliti ve bir tür ilkel krallık tarafından yönetiliyordu. Mevcut siyasi örgütlenme olduğu kadarıyla merkezcilikten son derece uzak, doğmakta olan soyluların büyük bir özerkliğe sahip olduğu bir örgütlenmeydi. Dikran'ın hükümdarlığı sırasında, Roma genişleyip Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya ulaştığında, temelde İranlı olan bu kültür ve toplum, Helenik Batı'nın özelliklerini almıştı. Devlet yapıları hâlâ ilkel olsa da, artık daha gelişmişti. Uzak piyasalarla ticaret serpildi ve kent hayatı da muhtemelen daha önemli hale geldi, gerçi Ermeniler, modern zamanlarda onları tanımlayan klişe haline gelecek özelliği, ticaret erbabı niteliğini henüz kazanmamışlardı. Daha önceki tarihlerde, Ksenophon, Ermeni atlarının her yerde değerli görüldüğünü belirtmişse de, Ermeni tarihinin büyük bölümü boyunca ticaret çoğunlukla yabancıların elinde olmuştu. Ermeniler, krallarıyla gevşek bağlara sahip küçük bir soylu (*nakhararner*) ve savaşçı eliti olan, büyük ölçüde köylü bir nüfus olarak kaldı. Dikran'ın hükümdarlığı sırasında, Ermenistan kısa süreliğine çokuluslu bir imparatorluk haline geldiğinde dahi, devlet makamlarının daha kadim toplumsal örgütlenme biçimlerinin, *nakharar* sistemine içkin olan klana sadakat anlayışının ısrarcı varlığıyla çekişmesi gerekmişti.[10] Ermeniler arasındaki bu bölünmelerin, kaderleri üzerinde, nispeten zayıf krallık kurumlarından çok daha güçlü, belirleyici bir etkisi olmuştur.

Kadim Ermenistan hiçbir şekilde, modern anlamda bir ulus-devlete yaklaşmış gibi görülmemelidir. Birbirleriyle şiddetli mücadeleler içindeki prensliklerin (*nakhararutyunner*) oluşturduğu bir kümelenme içinde, Ermeni beylikleri sıklıkla kendileri gibi Ermeni olanlara karşı, Ermeni olmayan güçlerle ittifaka gidiyordu. Arapların Pakraduni Hanedanı'nı himaye altına alma hikâyesi bilinen bir örnektir, Mamigonyanların Bizans'a bağlılıkları da öyle. Ermeniler arasında siyasi dayanışma zayıf olsa da, bir dil ortaklığı, ülkeye bağlılık ve önce pagan, sonra Ermeni Hıristiyan olan ulusal dine güçlü bir sadakat

10 Nigoğayos Atonts/Nicholas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Nina G. Garsoian'ın çevirisi ve notlarıyla (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970).

söz konusuydu. İster İran ve Yunan tanrılarının karışımıyla oluşmuş Ermeni paganizmi olsun, ister Ermeni Kilisesi'nin benimsediği, özelleştirilmiş ılımlı bir monofizit Hıristiyanlık biçimi olsun, din, bu halkın başlıca kimlik tanımıydı, dilsel ve ülkesel toplulukla kabaca örtüşüyordu.

MS 4. yüzyıl başında Ermeni Kral Dırtad'ın, halkının başını çekerek, Hıristiyanlığa geçmesiyle birlikte (MS 314), Ermenilerin tanımlanabilir, benzersiz bir etno-dini topluluk, yani Anthony D. Smith'in deyişiyle, bir *etni* oluşturdukları söylenebilir. Sonraki yüzyılda ortaya çıkmış yazarlar; mitler, hatıralar, değerler ve sembollerden oluşan, Smith'in *etni* kavramına uygun düşen bir bileşime sahip olunduğunu zaten ortaya koyacaklardı.[11] Onların toplulukları, komşularınınkinden kolektif bir isimle ayrılıyordu; ortak bir köken miti ve tarihi, ayrı bir kültür, dil ve dini paylaşıyorlardı ve bunların hepsi de bir dayanışma ve akrabalık duygusu yaratıyordu.[12] Kiliselerinin sınırları, dilsel kültürel topluluğun sınırlarıyla örtüşüyordu. Ermeniler, yüzlerini Batı'ya dönüp, Hıristiyanların evrenselci dinini benimserken bile, onu özelleştirerek kendilerinin kılmışlar, kendilerini batılarındaki güçlü Yunan Ortodoks İmparatorluğu'ndan cüretkârca ayırmışlardı.

Hıristiyanlığın en doğudaki kalesi olarak Ermenistan, inancın korunmasında özel bir rol üstlenmişti; ama Ermenilere göre, genel olarak Hıristiyanlık'tan çok, kendilerinin benzersiz inancını korumak için mücadele etmişlerdi. Ermeniler, ancak Haçlı Seferleri sırasında, Hıristiyan kiliselerini birleştiren daha geniş çaplı bir savunma hareketine katıldılar. Olağan duruşları, eziyet çeken, İsa için şehit düşen, küçük, tecrit edilmiş bir ulusun duruşuydu. Ermeniler, kendi bakış açılarına göre, Avarayr Savaşı'ndan (451) itibaren, kadim İsrail'deki Makkabiler gibi, kendilerini Tanrı'nın daha büyük övgüsü uğruna feda etmeye hazır olmuşlardır. Modern zamanlarda fedakârlık daha dünyevi amaçlara yönelmiştir, ama şehitlik hissi bozulmadan kalmıştır. Leonardo Alishan'ın yazdığı üzere, "Şehitlik, Ermeniler için, onlardan önce Yahudiler için olduğu gibi, bir tarihten kaçma, onun

11 Bkz. en önemlisi Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*.

12 Smith, *Ethnic Origins of Nations*, s. 21-41.

üstüne yükselme, tarihsel olayı dinsel bir bağlama yerleştirerek onu yeniden yorumlama ve "zaferi" yeniden tanımlama girişimi haline gelmiştir."[13]

Ermeniler, kaybedilmiş savaşı büyük bir ahlaki zafer olarak anan, hatta kutlayan, dünyadaki yegâne halk olmasalar da, hiç kuşkusuz bunu herkesten daha uzun süre sürdürmüşlerdir. Aziz Vartan ve 696 adamının Avarayr'da yenilip ölmesinin yıldönümü Vartanants, 1500 yıl boyunca, dini takvimin büyük günlerinden olmuştur. Savaş meydanında Persler galip gelmişlerse de, Ermenistan'ın Hıristiyanlık için yaptığı fedakârlık, bir zafer olarak görülür. Thomson, "Asıl mesele, Ermeni geleneklerinin (*orenk*) korunmasıdır," diye yazar ve ekler: "Bu gelenekler dinsel pratikleri de kapsar, ama modern anlamda 'din' teriminden daha kapsayıcıdır. Yeğişe'ye göre, uzun vadede, bu gelenekleri tehlikeye atmaktansa ölmek daha iyidir; onları savunmak ve onlar uğruna ölmek manevi bir erdemlilik eylemidir."[14] Sonraki yüzyıllarda Vartanants hikâyesinin popüler yeniden anlatımları, hikâyenin anlamını değiştirecek, sonunda modern milliyetçiler bu fedakârlığın ulus için, yabancı egemenliğinden ve kültürel asimilasyondan kurtulmak için yapıldığını düşüneceklerdi.[15] Baştaki dini anlam, büyük ölçüde ulusal anlamla karışacak; hikâyenin temelindeki zorunlu mücadele ve fedakârlık yapma gereği teması, din adamı karşıtı devrimcilerin elinde 20. yüzyılın şiddetli siyasetine dönüşecekti.

Modern çağ öncesi Ermeniler, kendilerini esasen dini bir topluluk olarak görüyorlardı; bugün milliyet olarak anladığımız şeyin büyük bir bölümü, daha önceki tarihlerde dini kimlik tanımları içinde yer alıyordu. Uzun süren Osmanlı hükümranlığında, temelde dini olan bu kimlik tanımı, Ermeni *milletinde* kurumsallaştı; Ermeniler bu siyasi oluşum çerçevesinde İstanbul'daki Ermeni Patriği üzerinden

---

13 Leonardo P. Alishan, "Crucifixion without 'The Cross': The Impact of the Genocide on Armenian Literature", *Armenian Review* XXXVIII, 1 (Bahar 1985), s. 29.

14 Thomson, "Giriş", Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, s. 25.

15 Şair Rafael Badganyan (1830-1892) "*Cesur Vartan Mamigonyan'ın Ölümü*" adlı şiirinde, Vartan'ın, anayurdunun (*mayreni*) toprağına (*hoğ*) duyduğu sevgiden bahseder.

dolaylı olarak Sultan tarafından yönetildi. Osmanlı dünyasında bir halkı dil ya da etnisite yerine, din tanımlıyordu (millet).[16] Rusya İmparatorluğu'nda da Ermeniler, Eçmiadzin'de Katolikos'un ruhani ve eğitsel otoritesi altında tek bir dinsel topluluk olarak birleşmişlerdi. Ancak, sıradan halkın etnik kültürünün, sıradan gündelik konuşma dillerinin ve modern dünyayla siyasi olarak uğraşmayı vurgulayan yeni bir ulusal bilincin doğmasıyla birlikte, Ermenilerin dinsel bir topluluk olduğu kavrayışına, daha Batılı seküler milliyetçilik anlayışıyla meydan okundu. Çoğu Ermeni'nin, sözlü gelenekle ve din adamlarının dinsel mesajlarıyla aktarılan parçalar dışında, geçmişleri hakkında pek az şey bilen yoksul köylüler olduğu bir dönemde, önce Mıkhitarist rahiplerin, sonra yurtsever ajitatörlerin kayıp gelenekleri "diriltme" çabaları, hayal kırıklığı yaratan bir sessizlikle karşılandı. Filologlar, gramerciler ve tarihçiler, öncelikle okuyabilen, biraz ezoterik entelektüel girişimlere ilgi duyabilecek küçük elit kesim için yazdılar. Ama Mıkhitaristler, kendilerinden önce gelenlerin asıl dini (bu örnekte Katolik) motivasyonunu reddetseler bile, okullar açarak, oyunlar sahneleyerek, sonraki yurtsever kuşaklara ilham veren bir enerji ve adanmışlık örneği sergileyerek, insanlara ulaştılar.

1830'ların başında, hem Rusya'daki, hem Türkiye'deki entelektüeller, din adamı karşıtı, seküler bir milliyetçiliğe doğru kayıyordu. Kültürel ve siyasi meseleleri, artık şehitlik ve günahkârlık diliyle tartışmak istemeyen Khaçadur Abovyan, Mikayel Nalbantyan, Isdepan Vosgan, Krikor Odyan ve Nahabed Rusinyan, daha sonraları Rafael Badganyan, roman yazarı Raffi, gazeteci Krikor Ardzruni gibi aydınlar, tarihi binlerce yıl öncesine uzanan yeni bir tarihsel Ermeni ulusu görüşünü dile getiriyorlardı. Raffi şöyle yazıyordu: "Ey babalar! Ey atalar! Bu kadehi içiyorum ama sizin kalıntılarınız şerefine değil. Bugün ülkemizi dolduran manastırlar yerine kaleler yapmış olsaydınız,

16 Millet sistemi hakkında bkz. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of Plural Society*, iki cilt, (Londra: Holmes and Meier, 1982. Özellikle de Kevork B. Bardakjian'ın Ermeni Patrikliği'nin kökeniyle ilgili, birinci cilt, s. 89-100'deki "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople" başlıklı makalesine bkz.

kutsal kül saklama küplerine servetler saçacağınıza, tüfekler ve cephane almış olsaydınız, kutsal sunaklarda kokulu tütsüler yerine barut yakmış olsaydınız, ülkemiz bugün olduğundan daha talihli olurdu..." Rus-Ermeni meslektaşlarından aşağı kalmayan Batı Ermenisi Odyan şöyle iddia ediyordu: "Her *vartabed*'in (evlenmemiş rahip) kukuletasında bir şeytan gizlidir!" Fransa'da, 1848 Devrimi'ne katılmış Isdepan Vosgan, 1859'da yoldaşlarını uyarıyordu: "Hayasdan (Ermenistan) düşüncesi etrafında birleşin, din düşüncesi etrafında değil."

Laik yurtseverlerin iddiaları, Ermeni geleneklerinin en kutsalına bir meydan okumaydı ve yeni bir gelenek yaratma girişimiydi. Ne var ki, sözleri ne kadar aşırı olsa da, geçmişten düşündükleri kadar, tam anlamıyla kopamamışlardı. Ermenistan fikrine adanmışlık, bu fikir için fedakârlık heveslerinin merkezindeydi, ama artık bir Ermeni dini yerine, bir Ermeni ulusu fikrine bağlılık, onun için fedakârlık söz konusuydu. Aydınlanma hâlâ başlıca meselelerden biriydi, ne var ki, Tanrı'nın ışığıyla gelen aydınlanmadan değil, Batılı bilgilenme, modern bilim, Fransız Devrimi'nin ve Rus entelijansiyasının devrim, özgürlük, hatta sosyalizm ideallerinden bahsediliyordu.

Devrimci Ermeniler, Ermeni tarihinin en yaygın, en sorgulanmamış görüşlerinden birini, her Ermeni'nin başka hiçbir şey bilmese de, bildiği bir şeyi reddediyorlardı: Kilisenin, uzun ve sıkıntılı yolculukları boyunca Ermenileri bir arada tutan kurum olduğunu. Ermeni tarih yazımının bu birleştirici teması, laik yurtseverlerin din adamı karşıtı tutumlarına rağmen ayakta kalmayı başardı; hatta bugün bile kendilerini tarihin bu versiyonunun aşikâr hakikatlerinden kurtarmayı başaramamış birçok yazar vardır. El üstünde tutulan bu anlayışa fiziksel zarar vermeksizin, şunu belirtmek önemlidir: Kilise kurulmadan önce Ermeniler, bin yıl boyunca var olmuşlardır. Kilise, Ermenilerin hayatında hem birleştirici, hem bölücü bir etken olabilir ve olmuştur. Bugün olduğu gibi, sıklıkla bölünmüş olan kilise, parçalanma, çözülme, yozlaşma yaşamış, zengin ve güçlü cemaat liderlerinin müdahalelerine maruz kalmıştır. Apostolik Kilise'nin Ermeniler üzerindeki denetimi, dışarıdan Katolik ve Protestan misyonerlerin, içeriden Bizanslılaştırıcı etkilerin tehdidi altında kalmıştır. Ne var ki,

kilise iktidarının üç-dört rakip merkezi en fazla nüfuza sahip olmak için birbiriyle çekişse de, kilisenin temsil ettiği gelenekler devam etmiştir. Yine burada da, Ermenilerin etnik bir öz ya da belli kurumlar nedeniyle, kültürel geleneklerinin korunması ve yenilenmesiyle varlıklarını devam ettirdiği de vurgulanabilir.

Ermenilerin 300 yıl süren (11. ve 14. yüzyıl arası) Kilikya döneminde ya da 70 yıllık Sovyet Ermenistanı döneminde olduğu gibi, bir siyasi varlık tesis etmeyi başardıkları dönemlerde, Ermenilerin geleceğinin, kaderinin pekişmesinde ve teşvik edilmesinde başlıca rolü kilise değil, Ermeni siyasi liderler, krallar ve *nakharar*ler oynamıştır. Kilisenin olağanüstü önemini, uzun yüzyıllarla ve özellikle diasporada ve Osmanlı *millet* sisteminde, ulusal siyasi makamların Ermeniler arasında bir işlevinin olmadığı ve halkın kültürünün kilise tarafından korunduğu, anayurttan uzak yerlerle sınırlamak daha yerinde olur. Kadim halklar, genetik üstünlükleri ya da devletlerinin ayakta kalmasıyla değil, kültürleri ayakta kaldığı için bugünlere ulaşmıştır.[17] Bu anlamda soykırım, insanların öldürülmesi, bir etnisitenin ayakta kalmasına, etnosit, yani bir kültürün sistematik yıkımı kadar büyük bir tehdit oluşturmayabilir.

Ulusların oluşumu, benzer görünümlü insanların bir araya gelmesinden çok, ortak geleneklerin teşvik edilmesi, kültürün sağlamlaşmasıyla ilgilidir. Milliyet oluşumu açık uçlu bir süreçtir, asla tümüyle tamamına ermez, pekişme ve bilinçlilik ile asimilasyon ve bütünlük kaybı arasında gidip gelir. Tarihsel deneyimin bilincinde olmak, çözülmeye karşı yegâne güvencedir. Milan Kundera'nın dediği gibi, "Küçük bir ulus yok olabilir ve bu ihtimalin farkındadır." Bu yüzyılda [20. yüzyıl], Ermeniler tükenmenin eşiğine gelmiş, ama ümitsizlik ve kültürel nihilizme kapılmak yerine, en uç deneyimi, soykırımı bile ulusal geleneklerine dahil etmişlerdir. 1915 trajedisi, yenilenmiş bir kimlik tanımı ve anayurda bağlılıkla birlikte, 20. yüzyıl sonunda, diaspora ve anayurt Ermenilerinin sürekli değişen ulusal bilinçlerinde başlıca tema haline gelmiştir.

17 Smith, *Ethnic Origin of Nations*, s. 96-97.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ermenistan'ı Tahayyül Etmek

Ermenistan Cumhuriyeti

1
Ermenistan ve Yöneticileri

Ermeniler arasında birçok yurtsever, ulusal gururun militan bir ifadesinin, bu küçük halkın bir ulus olarak ayakta kalması için olmazsa olmaz *(sine qua non)* bir koşul olduğunu varsayar. Bu gibi Ermenilere göre milliyetçilik (yani insanın asli sadakat duygularının etnik grubuna yönelmiş olması), erdem demektir; özellikle de etnik kardeşleri arasında "dava"ya bağlılığı sorgulayanların gerçek Ermeniler olduklarından şüphe edilir. O hainin son sığınağı neresi olursa olsun (ki kanımca yurtseverliğin de diğerleri kadar iyi bir iddiası vardır), genel olarak Ermenilere göre, Ermeni olmayı neyin oluşturduğuna ilişkin sahip oldukları emniyet hissi, sürekli olarak içinde yaşadıkları daha büyük devletlerin karşıt iddialarına ve kendi halklarının tarihsel deneyimine ilişkin kafa karışıklığına, her zaman meydan okumuştur. Ermeniler, nevi şahsına münhasır bir halktır; birincisi, bir başka ulusun içinde yaşayan bir ulus (ya da en azından bir milliyet) oluştururlar; ikincisi, hakkında hiçbir fikirlerinin olmadığı bir mirasla sık sık gurur duyarlar. Birçokları için sert bir milliyetçilik, köksüzlüğün telafisi olmuş ve tarihsel bilginin yerini almıştır.

Milliyet, ulus, ulusal bilinç, milliyetçilik (hepsi de titizlikle ya da tutarlılıkla tanımlaması zor terimlerdir) sosyal bilimciler tarafından 18. yüzyıl sonunda, 19. yüzyıl başında yaşanmış büyük dönüşümlerin ürünleri olarak tartışılmıştır. Milliyet ve milliyetçilik meseleleri üzerine çalışan en saygın ve yenilikçi düşünürlerden biri olan Karl W. Deutsch, ulusların oluşumunu, bir etnik grubun üyeleri arasında çeşitli düzeylerde iletişimi artıran tarihsel siyasi bütünleşme süreçlerine bağlar.[1] Milliyetle ilgilenen diğer iletişim kuramcıları gibi Deutsch

1 Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, 2. basım (Cambridge, MA: MIT Press, 1966).

da, bireylerin birbirleriyle iletişim kurma imkânlarını ve becerilerini artırarak, onları seferber etmeye yarayan toplumsal ve teknolojik süreçlerden yola çıkar. Kentleşme, toplumsal sınıf atlama, gazetelerin yükselişi, eğitimin artması, demiryolu ve telgraf hattı yapımı, askerlik hizmeti, bunların hepsi de daha yoğun ve yakın bir toplumsal iletişime katkıda bulunmuştur. Deutsch, iletişimin gelişmesi sayesinde etnik seferberliğin üç ayrı düzeyi olduğunu söyler: *Bir halkın* oluşumu, *bir milliyetin* oluşumu ve tam olarak *bir ulusun* oluşumu. Bir halk, "tamamlayıcı alışkanlıklar ve iletişim kolaylıklarıyla birbirine bağlanan" ve "dışarıda kalanlardan çok, büyük bir grubun üyeleriyle daha geniş bir konu yelpazesinde, daha etkin bir biçimde iletişim kurma becerisini kazanan kişiler grubu"[2] olarak tanımlanmıştır. Dil, besbelli ki iletişimin bu tamamlayıcılığının bir yönüdür, ama tek yönü değildir. Toplumsal alışkanlıklar, kültürel tercihler, fiziksel yakınlık, ortak korkular ve ümitler de bir halkın, dışarıdakiler yerine, o halkın başka üyeleriyle iletişim kurmayı tercih eden üyelerine katkıda bulunur; ayrıca üye olmayanlarla, Ermenilerin *odamer* (yabancılar), "öteki" dedikleriyle araya iletişim engelleri konulmasına neden olur.

Bir halkın oluşumunun ilk ve en temel unsuru (toplumsal iletişimde, o halkın, diğer halklardan ayrışarak, toplumsal bir grup olarak tanımlanmasına yol açan artış), o güne kadarki aşiret ve akrabalık ittifaklarının yeniden harmanlanmasını ve bu daha küçük grupların daha büyük bir etnik oluşumda birbirlerine bağlanmalarını gerektirir. Coğrafi olarak bir halk, bir aşiretten daha büyük bir alanı işgal eder ve bu alana üst düzey bir ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasi karşılıklı-bağımlılık damgasını vurmuştur. Bu alanda dil, farklı lehçelerin pekişmesi ve bir lehçenin edebi seçkinlerce yazı dilinin resmi ya da ortodoks biçimi olarak seçilmesiyle belirlenir. Zamanla, nüfusun çoğunun saygı duyduğu ve örnek olarak kabul ettiği öncü bir elit grup oluşur. Böylece, "ortak anlamları olan bir topluluk ya da daha geniş kapsamlı bakarsak, birbirine kenetli iletişim alışkanlıkları olan bir insanlar grubu" olarak bir halk ortaya çıkar.[3]

---

2 *age*, s. 70-71.

3 Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives* (New York, 1969), s. 14.

İkinci aşama olarak bir milliyetin oluşması, nispeten geç bir tarihsel gelişmedir, genelde 19. ve 20. yüzyıllara, yani milliyetçilik çağına, modern dünyaya bağlanır. Deutsch'un açıkladığı üzere:

> Milliyetçilik çağında bir milliyet, üyelerinin davranışları üzerinde bir ölçüde etkili bir denetim edinmek için bastıran bir halktır. Bu halk kendini iktidarla ve onun emirlerine kendi iradesiyle itaat etme alışkanlıklarının yayılmasına yardımcı olacak kadar güçlü bir zorlama mekanizmasıyla donatmaya can atar.[4]

Bu ikinci aşamada, etnik grup, etnik bir grup olduğunun bilincine varır, kendi öneminin farkındadır, kendi tükenişinden korkar, üyelerine daha büyük avantajlar sağlamak ister, kendi çıkarları doğrultusunda davranmaya niyetlidir, kendisini hareketler halinde örgütleyebilir. Bir milliyet, ulusal bilinçle donanmıştır, *ulusal bilinç* belli bir etnisitenin değerinin ya da ayrıksılığının ve niteliklerinin bilincinde olmak anlamına gelir. Belli koşullar altında bir milliyet, *milliyetçilik* geliştirebilir. Milliyetçilik derken, tam olarak bir etnik grubun ya da o etnik grubun öncü bir kısmının siyasi ve kültürel olarak harekete geçmesini, bir milliyetin kültürel özerklik, devlet olma, dilinin bir hükümetçe tanınması vs. gibi kültürel ve siyasi bir amaca ulaşmak için seferber olmasını kast ediyorum. Geçen iki yüzyıla damgasını vuran toplumsal değişimler ve toplumsal sınıf atlamadan doğan milliyetçi hareketler, bir etnik grubun rakip gruplar karşısında daha büyük çıkarlar elde etmesini sağlamaya çalışmıştır. Deutsch'un Harvard'da verdiği bir konferansta belirttiği üzere, milliyetçilik, bir etnik grubun bir alt sınıf haline gelmesini önleme, o grubu bir ayrıcalıklı sınıf konumuna getirme çabasıdır.[5]

Son olarak, üçüncü bir aşama daha vardır: Bir *ulusun*, daha doğrusu belki de bir *ulus-devletin* oluşumu. Birçok milliyetçiye göre, bu nihai hedeftir. Deutsch'un tanımına göre:

---

4 *age*, s. 78.

5 Karl W. Deutsch, "Are Our Models of Nationalism Western and Provincial? Nationalism in Different World Regions", (yayımlanmamış konferans metni, Harvard Üniversitesi, Kasım 1980).

Bir ulus, bir devlete sahip olan ya da ortak bir irade oluşturma, destekleme ve uygulama yönünde yarı yönetimsel yetiler geliştirmiş bir halktır. Bir ulus-devlet büyük ölçüde bir tek halkla özdeşleşmiş bir devlettir.[6]

Deutsch'un modeli her ne kadar düşündürücü, hatta ikna edici olsa da, eksiktir. Ortak anlamların, duyguların ve algılanan çıkarların, doğrudan, toplumsal süreçler ya da yapılardan, ortak deneyimler ya da hissedilen tehlikelerden kaynaklanarak üretildiği söylenemez. Daha ziyade, tecrübe, milliyetçilik söylemlerinin entelektüellere, eylemcilere ve sıradan insanlara ulaşmasıyla aktarılır, bu söylemlerle anlaşılır. Milliyetlerin ve ulusların oluşumu, küçük, sömürgeleşmiş halkların değiştirmeye pek gücünün olmadığı, evrilen toplumsal, siyasi ve kültürel bağlamlarda gerçekleşir; ama bu halkların bu bağlamları nasıl yorumladıkları, bu bağlamlarda kendi deneyimlerini nasıl anlamlandırdıkları, bireyler ve toplulukların belli bir etnisite anlayışı etrafında bütünleşmesi ya da daha büyük bir genel oluşuma asimile olması açısından önem taşır. Fransız Devrimi'nden bu yana, milliyetçi söylemlerin gücü, sıklıkla olduğu gibi, demokrasi ve egemenlik söylemleriyle birleşerek hanedanlık üzerine kurulmuş imparatorluklar, etnisite dışı dinsel cemaatler, alt ulusa dair yerel sadakatlerin meşruluğu gibi rakip fikirlere etkili bir biçimde meydan okumuştur. Milliyetler ve uluslar inşa edilirken, ulus haline gelecek şey içinde başka bağlılık biçimlerini, coğrafi ayrımları, lehçe, din ve sınıf ayrımlarını aşmaları gerekmiştir.

Ermeni tarihiyle çok yüzeysel bir tanışıklık bile, iç bölünme, çatışma, tecritle dolu biraz karamsar bir tablo çizer; yeknesak bir işgal, fetih, baskı, sürgün ve katliam teranesi mırıldanır. Ermeniler kendilerini, bu tür felaketlere rağmen, iki bin yılı aşkın bir süredir bir halk olarak ayakta kalmayı başardıkları ve Ermeni tarihinin başlangıcındaki birçok komşularının (Hititler, Medler, Urartular vs.) tersine, hâlâ Ermeni diye bilinen bir etnik varlık oldukları düşüncesiyle avutabilir. Aslına bakarsanız, bazı akademisyenler, Ermenistan'daki bölünmelerin pekâlâ onun kurtuluşu anlamına gelmiş olabileceğini,

6 Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives*, s. 19.

çünkü pek az sayıda fatihin Ermenistan'ın tamamını hükmü altına almayı başarabildiğini savunmuşlardır. Ülkenin, nispeten özerk ya da bağımsız, daha kuvvetli asimilasyoncu baskılara direnilebilecek bir parçası olmuştur hep. Ne var ki, ulusal bütünleşme açısından, bir milliyetin oluşması açısından bakıldığında, Ermenistan'ın tarihi, ulusal bütünleşmeden çok, siyasi ve kültürel parçalanma yönünde kanıtlar sunar.[7]

Dağlık bir ülke olan Ermenistan, doğal olarak, aralarında pek az iletişim olan bölgelere ayrılmıştır. Bu bölgesel tecrit sonucunda klasik çağ ve Ortaçağ krallıkları ve prenslikleri çoğalmış; Ermenistan'ın çeşitli kesimleri arasında çıkan çatışmalar yüzünden, hanedanlar tek bir birleşik Ermeni siyasi oluşumu tesis etmekte zorlanmıştır. Yine bu tecrit sonucunda, çeşitli Ermeni diyalektleri doğmuş, öyle ki bunlardan bazıları, diğer bölgelerdeki Ermeniler için bile anlaşılmaz olmuştur. İki büyük edebi dil, Erivan diyalektine dayalı Doğu Ermenicesi ile İstanbul diyalektine dayalı Batı Ermenicesi dışında, Ermeni yazarlar, yerel diyalektleri de kullanmışlardır: Sayat Nova ve Sundukyan Tiflis diyalektinde; Melik-Şahnazaryan Karabağ diyalektinde ve Badganyan Nor Nahçıvan diyalektinde yazmışlardır. Birlikten yoksun bu durum, özellikle Ermeni tarihinin en karanlık dönemi olan, Kilikya'daki son Ermeni Krallığı'nın yıkılıp Osmanlı Türklerinin Ermenistan'ın büyük bölümünü yönetimleri altına aldıkları 14. yüzyılla, Doğu Anadolu'daki özgürlük hareketinin kendisini göstermeye başladığı 18. yüzyıl arasında kalan uzun dönem açısından geçerlidir.

19. yüzyıl başında Rusya'nın Transkafkasya'ya girmesi öncesinde, Transkafkasya ve Anadolu'daki Ermeniler, coğrafi ve toplumsal sınıflar olmak üzere, iki önemli biçimde bölünmüş bir halktı. Ermenistan Ermenileri, coğrafi olarak İran ve Türk imparatorlukları ara-

7 Ermenistan tarihi üzerindeki coğrafi etkiler hakkında bkz. Frédéric Macler, *Quatre conférences sur l'Arménie* (Paris, 1932), s. 5-61. Ortaçağ'da Ermenistan'ın toplumsal yapısı ve siyasal bölünmeleri hakkında, bkz. Adontz, *Armenia in the Age of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, çeviren ve yayına hazırlayan Nina Garsoian, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970).

sındaki sınırla bölünmüşlerdi (daha sonra Rusların Ararat Vadisi'ne gelmesiyle birlikte üçe bölündüler). Ne var ki, Ermenistan'ın doğu ve batı olarak bölünmesinin coğrafi ayrılıktan öte (İran Ermenistanı'nı şimdilik bir kenara bırakırsak), bu iki bölgenin halkları üzerinde derin sosyal ve kültürel etkileri olacaktı. Türkiye Ermenileri, 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, ciddi biçimde daha "geriydi", yani Rusya Ermenistanı'ndaki kardeşlerine nazaran daha yoksul, daha az eğitimli, daha az kentleşmiş, dış dünyadan daha az haberdarlardı. Zengin Ermenilerin serpilip geliştiği kentler, İzmir ve İstanbul, Ermenistan köylerine yüzlerce kilometre uzakta olduğundan, Doğu Anadolu köylülerinin, kendi halklarının kentli, tüccar elitiyle pek az teması vardı. Ne var ki Rusya Ermenileri, Çarlık yönetimi altında, Türk ve Kürt komşuları tarafından sık sık tehdit edilen Anadolu Ermenilerine nazaran daha büyük fiziksel emniyete sahipti.[8]

Arada entelektüel farklılıklar da vardı. Rusya'da birkaç kuşak sonra Ermeniler, Rus entelijansiyası sayesinde, Avrupa kültürünü özümsemeye başlamışlardı. Eğitimlerini ilerletmek için kuzeye, Moskova ve St. Petersburg'a, Baltık'ta Dorpat'a ve Almanya'ya gitmişlerdi. Rusya Ermenistanı'nda Türkiye Ermenistanı'na nazaran toplumsal sınıf atlama imkânları daha fazlaydı; Tiflis, Bakü ve Batum gibi büyük kentler, kırsal nüfus için bir çıkış noktası sunuyordu. Tiflis'in demiryolu atölyelerinde, Bakü'nün petrol yataklarında, Batum Limanı'nın rafinerilerinde Ermeniler, Kafkasya işçi sınıfının önemli bir kesimini oluşturuyorlardı. 20. yüzyıl başına gelindiğinde bu işçiler, halklarının kaderine ilişkin kaygılarını sosyalizm ve milliyetçilikle ifade etmeyi benimseyen yeni radikal entelektüellerin etkisi altına girmişlerdi. Kafkasya Ermenilerinin, Türkiye'nin doğusundaki büyük Ermeni kitlesine nazaran daha güvenli bir hayatı vardı ve kent hayatına, Batı'daki gelişmelere, onlardan daha kolay erişebiliyorlardı.

Transkafkasya'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, Batı medeniyetine açılan büyük yollar Ermenistan'ın dışında orta-

---

8 H. F. B. Lynch'in seyahatnamesi [*Armenia: Travels and Studies*, iki cilt, (Londra: Longmans, Green, 1901; Beyrut: Khayats, 1965)] Türkiye ve Rusya Ermenistanı'ndaki Ermenilerin hayatlarını karşılaştıran en bilgilendirici kaynaklar arasında yer alır.

ya çıkmıştı. Türkiye Ermenilerinin entelijansiyası, tarihsel Ermenistan'da değil, Türkiye'nin batısındaki büyük kentlerde doğdu. Batı Ermeni entelijansiyası, Kafkasya'daki çağdaşlarından epey farklı bir gelişme gösterdi. Türkiye'deki genç Ermeniler, Fransa ve İtalya'da öğrenim görmüş, Batılı edebi akımlardan etkilenmiş, Rusya Ermenilerinden daha güçlü bir liberal damar geliştirmişlerdi. İlgileri büyük ölçüde Türkiye'nin batısındaki kentlerde yaşayan Ermenilere yönelmişti, Doğu Anadolu'daki köylü kardeşleriyle çok daha az ilgiliydiler. Türkiye Ermeni entelijansiyası, Kafkaslar'ın daha şiddetli devrimci etkilerinden büyük ölçüde kaçınmış, reformcu bir entelijansiyaydı. İlginçtir, Ermeni devrimci hareketi, Türkiye'ye Kafkasya Ermenilerince taşınmıştı. Türkiye'deki ilk Ermeni partisi Armenagan'ın (1885) Van'da kurulduğu doğru olsa da, daha etkili olan Hınçak (1887) ve Taşnak (1890) partileri, Rusya Ermenilerinin eseriydiler.[9]

Doğu ve Batı Ermenistan arasındaki bu dikey, coğrafi bölünmelerin yanı sıra, bu toplumların her birinde yatay bölünmeler, toplumun bir bölümünü diğerinden uzaklaştıran sınıf ayrımları da vardı. Hem Türkiye, hem Rusya Ermenileri, sınıflı toplumlarda yaşıyorlardı; bu toplumların elitleri kentli, kozmopolit, eğitimliydi, çoğunluksa köy hayatıyla sınırlı bir yoksulluk kültürü içinde yaşıyordu. Kentli Ermeniler, 19. yüzyıl ortamında yaşarken; Ermeni köylülerin yüzyıl önceki koşullarda yaşadığını söylersek abartmış olmayız. Oralarda Fransız Devrimi olmamıştı, Sanayi Devrimi olmamıştı, insanlar Batılı hayat tarzlarını büyük ölçüde bilmiyorlardı. Öte yandan, Tiflis, Bakü, İstanbul ve İzmir'deki zengin orta sınıf Ermeniler, yabancılardan oluşan toplumlar içinde aracılar olarak serpilip gelişiyor, sıklıkla da Avrupalıların hayat tarzını ve değerlerini benimsiyorlardı.

9 Ermeni siyasi hareketlerinin erken tarihine giriş niteliğinde İngilizce en iyi eser Louise Nalbandian'ın *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* adlı kitabıdır (Berkeley: University of California Press, 1963). Partizan tarihleriyle ilgili son derece geniş bir literatür ve bilgilendirici hatırat, Ermenicede mevcuttur. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) tarihine ilişkin en iyi anlatı hâlâ Mikayel Varantyan'ın, *H. H. Taşnaktsutyan Badmutyun* adlı kitabıdır, iki cilt, (Paris: Navarre, 1932; Kahire: Husaper, 1950).

Dışarıdan gelenlerin temas kurduğu sınıf buydu; bu sınıfın ticaret ve sanayideki başarısı, Ermenileri, uyanık işadamları, Yakındoğu'nun "Yahudileri" diye gösteren klişelerin doğmasına yol açmıştı.

Ermeni girişimciler sınıfı, Ermeni kent cemaatlerine bir ölçüde siyasi liderlik ediyordu. İstanbul'da, Ermeni *milletinin* yönetiminin bağlı olduğu Patrikhane kurumu, zengin *amira*lar ve *saraf*ların denetimindeydi. Bu durum, 1840'larda alt orta sınıf esnaflar ya da zanaatkârlar karşı çıkıncaya kadar devam etti.[10] Tiflis'te zengin *mokalakebi* zümresi, tekelci loncaları *amkarebi* sayesinde kent hayatına hükmediyordu. 19. yüzyıl sonunda Rusya hükümeti, 1870'teki yerel yönetim reformunu Transkafkasya'ya taşıdığında, Ermeni mülk sahipleri 'kent duması' ve 'belediye başkanlığı'nın denetimini ele geçirdiler.[11] Ama bütün siyasi ve ekonomik gücüne rağmen, Ermeni burjuvazisi büyük ölçüde kendini Ermeni kitlelerin, köylü çoğunluğun ve doğmakta olan yeni işçi sınıfının refahından sorumlu görmüyordu. Ermeni burjuvazisi, bir ulusal liderlik hissi geliştirmek ya da kendini ulusal hareketin başına getirmek yerine, talihini emperyal güçlerin kaderine bağlama eğilimindeydi. Çarlık ve Osmanlı bürokrasisiyle işbirliği yapmanın getirileri vardı hiç kuşkusuz; temkinli burjuvazi de giderek büyüyen milliyetçi devrimci hareketleri desteklemek yerine, mevcut emperyal sistemler çerçevesinde çalışmayı tercih ediyordu. Hınçaklar ve Taşnaklar, davalarına maddi katkı sağlayabilmek için, Ermeni burjuvazisini terörizmle tehdit ederek, "silkelemeleri" gerektiğini anlamışlardı. Dolayısıyla, Ermeniler örneğinde, orta sınıfın bir ürünü olarak milliyetçiliğin, o aşina olduğumuz tablosunu değiştirmemiz gerekir. Bir milliyet olarak Ermenilerle ilgili ilk yazılar, 1770'lerde, Madras Ermenilerinin girişimci çevrelerinden çıkmıştı; zengin tüccar Şahamir Şahamiryan ve Movses Bağramyan gibiler, Ermenistan'ın yabancıların egemenliğinden kurtarılması çağrısında

10 Hagop Barsoumian, "Economic Role of Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review* XXXI, 3/123 (Mart 1979), s. 310-16.

11 Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Bloomington and Stanford: Indiana University Press and Hoover Institution Press, 1988), s. 113-43.

bulunmuşlardı. Ama İstanbul ya da Tiflis'teki işadamları çok daha sıklıkla, reformlara muhtemelen can atsalar da, devrimci mücadeleyi ima eden bir milliyetçiliğe sıcak bakmıyorlardı.

Kentli Ermeni elitlerle köylüler arasındaki toplumsal ve psikolojik mesafe çok büyüktü, ancak 19. yüzyıl sonunda orta ve alt orta sınıflardan çıkan küçük radikal entelijansiya sayesinde kapatılabildi.[12] "Burjuva" milliyetçiliğinin olmadığı bir ortamda, entelijansiyanın "radikal" milliyetçiliği, sınıfları ya da ülkeleri ne olursa olsun, bütün Ermenilerin kaderini ortak, fedakârca bir mücadeleye bağlıyordu.

19. yüzyılda Ermeniler arasındaki bölünmeler derindi. Temkinli bir tahminle, bu ayrı grupları seferber olmuş tek bir milliyette birleştirmenin neredeyse imkânsız olduğu söylenebilirdi. Ermeni toplumunun çeşitli kısımları arasında toplumsal iletişim düzeyi, yüzyılın büyük bölümü boyunca, gayet düşük olmuştu. Bütün kesimlerin kabul ettiği, genel olarak tanınan liderler yoktu, ama ulusal kiliseye karşı genel bir saygı söz konusuydu. Bu nedenle de, ilk ulusal liderlerin kiliseden çıkmış olması şaşırtıcı değildir; İstanbul'daki çeşitli patrikler, Kafkasyalı Nerses Aşdaragetsi, en başta da Khırimyan Hayrig, bu isimler arasındadır.

O halde, dağılmış, bölünmüş, eğitimsiz bir haldeki Ermeniler, nasıl oldu da bu bölünmeleri aşarak bir milliyet olarak bütünleşmeye başladılar? Bu süreci anlayabilmek için, Kafkasya Dağları ve Anadolu'daki küçük bir halk için ulusal birleşmenin, devrim geçirmiş Avrupa toplumundaki gelişmelere, piyasa ekonomilerinin hâkimiyetine, sanayileşmeye, kentlerin büyümesine, halk eğitiminin yayılmasına, etnik milliyetçiliğin yükselişine ne kadar yakından bağlı olduğunu görmemiz gerekir. Batı Avrupa'daki devrimci değişiklikleri Ermenilere aktaranlar, uzun zamandır Batı Avrupa'yla temasta olan İran ve Türk imparatorluklarının en Avrupalılaşmış unsurları arasında yer alan Ermeni tüccarlar oldu. İstanbul, Madras, Tiflis, Moskova ve başka yerlerdeki Ermeni cemaatleri, yeni kapitalist iş yapma biçimle-

12 Ronald Grigor Suny, "Populism, Nationalism and Marxism: The Origins of Revolutionary Parties among the Armenians of the Caucasus", *Armenian Review* XXXII, 2/120 (Haziran 1979), s. 136.

rine, Batı kültürü ve eğitimine, yeni etnisite bilincine çabucak cevap verdiler.

19. yüzyıl, bir "devrim çağı" olarak, şiddetli bir siyasi değişim döneminden daha fazlası olarak görülmelidir. Fransız Devrimi ile I. Dünya Savaşı arasında geçen yaklaşık 125 yıllık süre zarfında, 1914'ün dünyasını 1789'un dünyasına göre toplumsal sınıf hareketliliğinin ve kültürel çeşitliliğin daha fazla olduğu, hatırı sayılır ölçüde daha zengin bir dünya haline getiren bir dizi siyasi, ekonomik ve kültürel değişim olmuştu. Bu değişiklikler, hepimizin bildiği üzere en yakından Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'yı etkilemişti; ama Sanayi Devrimi'nin etkileri, yeni bilim ve Batılı özgürlük hareketlerinin milliyetçi kıpırtıları, Doğu Avrupa'da, Rusya'da, nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nda hissedilmişti. Bu dönem, Almanya ve İtalya gibi ulus-devletlerin ortaya çıktığı bir ulus inşası çağıydı. Sanayileşme öncesi dönemin nispeten yavaş değişen dünyası, yerini sürekli akış halindeki bir dünyaya bırakmıştı; bu toplumsal değişimin ve toplumsal sınıf atlamanın ürünlerinden biri de milliyetçilikti. Toplum artık durağan değildi; 19. yüzyıl başı öncesinde olduğu kadar öngörülebilir değildi. Yeni olasılıkların önü açılmıştı; bazı insanlar toplumsal ve ekonomik olarak hızla yükseliyorlardı, bazılarıysa inişe geçiyorlardı. Çeşitli milliyetler, bu yeni rekabetçi ortamda kendilerini korumak, rakip milliyetlerin çıkarlarına karşı çıkarlarını öne çıkarmak için örgütleniyorlardı. Ermeniler de bu rekabetçi arenaya girmiş, kendilerine güvenli bir yer edinmeye çalışıyorlardı. Ruslar ve Kafkasya'nın diğer halklarıyla hemen hemen aynı tarihlerde yapmışlardı bunu; ama onları yöneten Türklerin, yeni milliyetçiliğin etkisine girmesinden çok önce harekete geçmişlerdi.

En temel düzeyde Ermeniler arasındaki fiziksel mesafe, özellikle de köylülerin yalıtılmışlığı, 19. yüzyılda yeni nakliye ve iletişim biçimlerinin ortaya çıkmasıyla azaldı. Kafkasya'da yolların iyileşmesi, daha sonra telgraf hatları ve demiryollarının kurulması, bölgenin ücra köşelerini Tiflis, Bakü, Batum'a ve Orta Rusya kentlerine bağladı. Aynı tarihlerde, piyasa ekonomisinin genişlemesi, köy ekonomilerinin iktisadi bakımdan nispeten kendi kendine yeter halini kırdı;

onları birbirlerine ve kentlerin ticaretine, sanayisine yaklaştırdı. Ticaret ve gayriresmi piyasalar bakımından sınırlı olan kırsal toplum, uzak mesafelerle yapılan ticaretin gücüyle, ücretli emek piyasasının büyümesiyle, 19. yüzyıl kapitalizmiyle ilişkili ayrıntılı iş bölümü ve mübadele sistemiyle dönüştü. Sınıf atlama ve sınıflar arası evlilik, kentlerdeki aracılarla belki hiçbir teması olmamış, ama artık kent hayatının akışına dahil olmuş Ermenilerin hayatlarını değiştirdi. Köylüler kentlere taşınıp, Ermeni fabrika sahiplerince işe alınıyorlardı. Ermeni işçiler, rehberlik ve korunma beklentisiyle, paternalist Ermeni burjuvazisinin eline bakıyorlardı. Toplumsal ayrımlar, Ermeniler arasında üst ve alt seviyeler arasındaki yakınlığın derecesini etkilerken, yeni kent sahnesi, bu yeni deneyime ilişkin rakip okumaların bağlamını oluşturuyordu.

Ermenilerin 19. yüzyılda geçirdiği karmaşık ve eşitsiz dönüşümden, kendiliğinden, hiçbir zorlukla karşılaşılmaksızın bir milliyet duygusu doğmuş değildir. İnsanlar, aynı anda farklı yönlere hareket ediyorlardı; bazıları geniş Rusya dünyasında sekülerleşme ve kültürel uyuma doğru ilerlerken, bazıları işçi ya da burjuva, aynı sınıftan yurttaşlarıyla özdeşleşiyor, bazıları da kilise ve dilsel gruplarının diğer üyeleriyle bir cemaat hissi geliştiriyorlardı. Farklı insanların tavır ve tercihleri nasıl şekilleniyor, yeni anlayışlar nasıl yaratılıyordu? Bu soruların cevapları, insanların yeni, çok yönlü deneyimlerine dayatılan ve ondan doğan rakip yorumlar değerlendirilmeksizin anlaşılamaz.

Bir Avrupa atasözüne göre, "Bir ulus, ataları hakkında ortak bir yanılgıda ve komşularına karşı ortak bir hoşnutsuzlukta birleşmiş kişiler grubudur."[13] Ermeniler uzun bir süre boyunca, kendilerini, kendi dili ve edebiyatı olan ayrı bir halk, bir Müslüman denizinin ortasındaki Hıristiyan bir halk olarak hissetmişlerdi. Aile de, kilise de, Ermenilerin ayrı bir etnik dini cemaat oldukları yönündeki bu hissini güçlendiriyordu. Ermeni entelektüelleri, 19. yüzyılda, Ermeni olmanın ne demek olduğuna ilişkin yeni bir fikri, "modern" dünyaya uygun düşen seküler bir miti dile getirmeye başladılar. Dini bir figürden ziyade etnik bir figür, siyasi iddialara sahip bir kültür varlığı

13 Aktaran Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives*, s. 3.

olarak Ermeni imgesinin biri içeride, diğeri dışarıda, iki kaynağı vardı. Rus ve Osmanlı imparatorluklarında milliyetçi şiir ve nesir; İstanbul, İzmir, Tiflis ve Moskova'daki eğitim; Ermeniler arasında bir edebiyat ve basın rönesansının bir parçası olarak doğmuştu. 1830 ile 1860 arasında konuşulan Ermeniceyle ilk dergiler ve romanlar basılmış, Ermenilerin arzularının ilk siyasi ifadeleri popüler basında yayımlanmaya başlamıştı.[14] Yeni ve etkili seküler entelijansiya, kendi rolünü, kilise ya da prensten ziyade, halka hizmet olarak görüyordu. Sıklıkla dini okullarda eğitim görmüş olan bu genç Ermeniler, Rus, Alman ve Fransız üniversitelerinde, Avrupa'daki daha geniş kapsamlı entelektüel akımlarla temas kurmuşlardı. Memleketlerine döndüklerinde, okullarda öğretmenlik yapmış, gazetelere ve dergilere anadillerinde yazılar yazmış, bu tür yayınlar çıkarmış, nihayetinde Ermenistan'ın geleceğine ilişkin büyük tasarıları olan gizli dernekler kurmuşlardı. Bu milliyetçi entelektüeller, içinden çıktıkları orta sınıfla, kendi arzularını özdeşleştirdikleri Ermeni alt sınıflar arasındaki toplumsal köprüyü oluşturuyordu. Başta entelijansiya, yöntemleri itibarıyla daha ılımlıydı; ama Ermenistan'ın emperyal efendilerinin direnişiyle karşılaştığında çok daha radikalleşti.

Ermeni bilincinin dış kaynağıysa, bu kadar uzun zamandır Ermenileri yönetmiş, onları en sadık tebaaları arasında sayan emperyal güçlerin ta kendisiydi. Ruslar ve Türkler, yüzyılın son çeyreğinde Ermenilere karşı ayrımcılık yaparak, zulüm uygulayarak, bütün Ermenileri, asimilasyona en istekli olanları bile, kendilerini ayrı bir halk olarak kabul etmeye zorladılar. Kafkasya'daki birçok Ermeni, II. Aleksandr'ın yumuşak yönetimi döneminde (1855-1881) Ruslaşmış, kendi etnisitelerine karşı ilgisizleşmiş, Rus isimleri benimsemiş, Rusça iletişim kurmayı öğrenmiş, Rus kültürünü Avrupa Medeniyeti'ne açılan yol olarak görmüşlerdi. Ama yüzyılın son döneminde, Rus hükümetinin Ermenilere karşı izlediği politikalar sonucu, Ermeniler, farklı olduklarını görmek, kimliklerinin yıkımına karşı örgütlenip direnmek zorunda kaldılar. Ermenilerin liderliği, korun-

14 James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915* (New York: Twayne, 1964), s. 94-161.

ma ihtiyacının bir sonucu olarak, kilise ve kentli burjuva elitlerden, sayıları giderek artan devrimci milliyetçilere geçti.

Ermenilerin 19. yüzyıldaki milliyetçiliğini kesin bir biçimde nitelemek çok zordur. Ermeni halkı, biraz önce görmüş olduğumuz üzere, coğrafi, siyasi ve sınıfsal hatlar doğrultusunda bölünmüştü. İstanbul'daki Ermeni tüccarların ulusal hisleri, Karabağ'daki köylülerin ya da St. Petersburg'daki öğrencilerin hislerinden epey farklı olabiliyordu. Genel bir bakışla şu söylenebilir: Kafkasya ve Batı Türkiye'nin giderek büyüyen kentlerinde daha fazla sayıda Ermeni, başka milliyetlerle temas kurdukça, Batılı milliyet ve millet kavramlarının etkisini hissettikçe, kendilerini kavrayış biçimleri de değişti; artık kendilerini dini bir cemaat olarak değil, ortak bir tarihi ve kültürel değişmezleri olan bir milliyet olarak görmeye başladılar.

Osmanlı millet sistemine ve Rusya'da 1836'da çıkarılan *polojeniye*'ye (kararname) göre Ermeniler, din adamlarına özel yönetim ayrıcalıkları tanınmış, dini bir cemaatti. Entelijansiyanın geliştirdiği bu yeni seküler Ermenilik görüşü, doğal olarak din adamlarının direnişiyle karşılaştı; ama Nigoğos Zorayan, Nahabed Rusinyan, Krikor Odyan ve Khaçadur Abovyan gibi entelektüeller, dil cephesinde savaş verdiler ve daha önce olduğu gibi kilisenin klasik Ermenicesiyle (*krapar*) değil, halkın konuştuğu dilde (*aşkharapar*) yayın yapma mücadelesini kazandılar. Ermeni milliyetçiliği, ilk kıpırtılarından itibaren, kesinlikle din adamı karşıtı bir damar içeriyordu.

Ermeni milliyetçiliğinin başlıca niteliklerinden bir diğeriyse, Ermenilerin yaşadığı iki imparatorluğun birbirinden farklı değerlendirilmesiydi. Rusya, otokratik hükümetine ve özerk *Armyanskaya oblast* (Ermeni bölgesi) vaadini gerçekleştirememesine rağmen, birçok Ermeni tarafından kurtarıcı olarak görülüyordu. Ruslara yüzyıllardır umut bağlanıyordu; 19. yüzyılda Tiflis'te çıkan *Mşag* (Rençper) gazetesinin uzun zamandır genel yayın yönetmenliğini yürüten Krikor Ardzruni gibi Rusofil liberaller, Ruslara, Türkiye Ermenistanı'nı işgal etme çağrısında bulunuyorlardı. Rusya'nın 1877-1878 Savaşı'nda Türkleri yenmesi, Ermenistan'ın bir bölümünü (Kars ve Ardahan) Rus İmparatorluğu'na dahil etmesiyle, Rus yanlısı hisler

doruk noktasına çıkmıştı. Rus hükümetinin 1880'ler ve 1890'larda, açıkça Ermeni karşıtı bir tutum benimsemesi sonrasında bile, Ermeni milliyetçi devrimciler, Rus otokrasisiyle mücadeleye odaklanmaya yanaşmamış, onun yerine faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu'na yöneltmişlerdi.

Ermeniler arasında Rus yanlısı hisler varlığını korurken, Türklere karşı benimsenen, buna taban tabana zıt tutumun gerisinde acı bir nefret, hatta ırksal bir horgörü vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, bir ya da daha fazla Büyük Güç'ün dış baskısı olmadan, Sultan'a bağlı hükümetin Ermenilere biraz rahatlık sağlayacağı yönünde beklentiler çok azdı. Ruslar Avrupalı addedilirken, birçok Ermeni, Türkleri Asyatik, aşağı ve kültürsüz bir halk olarak görüyordu.

Ermeni milliyetçi imgesinin üçüncü bir niteliğiyse, Ermenilerin Avrupalı olduğudur. Avrupa düşüncesinden esinlenen Ermeniler, Avrupalı ulusları Ermenilere örnek almış, Avrupa'nın Balkanlar'daki kurtuluş hareketlerine verdiği desteğin, nihayetinde Ermenileri de kapsayabileceği tahmininde bulunmuşlardı. Türkiye'de hayatın birazcık iyileşmesinden özerkliğe ya da tam bağımsızlığa uzanan bir yelpazeye dağılmış (amaçlar konusunda programlı bir fikir birliği yoktu) Ermeni ulusal hevesleri, Avrupa güçleri arasındaki rekabete yakından dahil olmuştu. 19. yüzyılın son yıllarında, Avrupa diplomatlarının yaptığı çok sayıda görüşmenin gündeminde, nispeten gölgede kalmış bu halkın kaderi de yer alıyordu. "Ermeni Sorunu" doğmuştu.[15]

Ermeni milliyetçiliğinin dördüncü bir özelliği, başta edebiyat ve basın alanındaki faaliyetlerin yoğun olduğu dönemin ardından, onun hızla devrimci ve sosyalist bir kimliğe bürünmüş olmasıdır. Kafkasya'daki genç Ermeniler, Rus devrimci popülizminden (*narodniçestvo*) etkilenerek, 1880'lerde gizli gruplar kurarak, Aras Nehri'nin ötesinde, Türkiye'de bulunan Ermenilerin kurtuluşunu tartışmaya başlamışlardı. Ağustos 1887'de Cenevre'de Hınçak Partisi, bundan

15 A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885* (Urbana: University of Illinois Press, 1938); William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, I (New York: Alfred Knopf, 1951).

üç yıl sonra da Tiflis'te Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) kurulmuştu. Devrimci milliyetçiler, bütün sınıfları içeren, bütün ulusu kapsayan, bireysel terörizm ve kendini feda etmeye dayalı bir hareketin başını çekiyorlardı. Onların sosyalizmi Türkiye'deki Ermeniler arasında tutmazken, Rusya'da ve Avrupa'da birçok orta sınıf unsuru yabancılaştırdı. Yine de bu hareketin belkemiğini oluşturan entelektüeller, onlara göre mevcut en ilerici Avrupa ideolojisini temsil eden bir öğreti olan sosyalizme bağlılıklarından vazgeçmeyi reddetmişlerdi. Sosyalizm, Ermeni davasını uluslararası hareketin bir parçası haline getiriyordu, ama Avrupalı siyasi liderler arasında da Ermenilere karşı büyük bir güvensizlik yaratıyordu.[16]

Çeşitli etnik grupların siyaset sahnesine girmesi, milliyetçi ideolojiler, hareketler ve partiler geliştirmesi, nihayetinde devrimci bir mücadeleyle kendilerini emperyal bir gücün yönetiminden kurtararak, kendi egemen ulus devletlerini yaratması, geçen iki yüzyılın büyük bölümünde doğal, hatta kaçınılmaz bir süreç olarak görülmüştür. Öyle görünüyor ki, tarih bu gelişmeyi kutsamış, ona tartışmasız bir meşruiyet bahşetmiştir. Ama bu süreci gözleyenlerin görmezden geldiği bir nokta vardı, o da, çok uluslu bir imparatorlukta doğmakta olan etnik oluşumlar için "emperyal fikir" diyebileceğimiz alternatif bir senaryo geliştirilmesidir. Hem Rusya'da, hem Türkiye'de (ayrıca başka emperyal devletlerde) bazı "aydın" yetkililer ve yöneticilerin bakış açısına göre, milliyet, din ya da ırk farkı olmaksızın bütün tebaanın yurttaşlık hakları bakımından eşitliğini mümkün kılacak reformlar uygulanabilir, hem imparatorluğu koruyup, hem azınlıktaki unsurların haklarını güvence altına alacak kozmopolit, çok uluslu bir toplum geliştirilebilirdi. Türkiye'de bu emperyal fikirden Osmanlıcılık, Rusya'da ise bunun karşılığı (*Russkaya*'nın tersine) *Rossiskaya*'dır.

Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin baskılarına cevaben, ilk olarak 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle, daha sonra da 1856'da

16 Anahide Ter Minassian, "Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903", *Cahiers du monde russe et soviétique* XIV, 4 (Ekim-Aralık 1973), s. 536-607.

meşhur Islahat Hatt-ı Hümayunu'yla Tanzimat reform hareketine başlamıştı. Reformların amacı, bütün Osmanlı tebaası arasında eşitlik tesis etmek, gayrimüslimlere karşı ayrımcılığa son vermekti. Bu fermanlar, anayasa gibi görülemez; çünkü Sultan'ın gücüne herhangi bir sınırlama getirmiyordu. Aslında Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, o zamanlar (1841) şöyle diyordu: "Bizimki kadar cahil, kendi çıkarlarını anlama yetisinden yoksun bir halkı, anayasal yöntemlerle yönetmek imkânsız olurdu."[17]

Türkiye'de bu tür geniş kapsamlı bir reforma gidilmesi sonucunda üç problem ortaya çıktı:

1. Birçok Türk, özellikle de dinsel unsurlar, bu yabancı yenilikler yüzünden, toplumsal hiyerarşinin "doğal düzeni"nin bozulmasından rahatsızlık duyuyordu. Ne de olsa eşitlik Fransızlara ait bir kavramdı, Türklere değil.
2. Türkiye'de Ermeniler, Rumlar ve başka Hıristiyan azınlıklar arasında "vaat edilen eşitliği güvence altına almak amacıyla, ancak baskı altında ferman çıkaran Osmanlı yönetimi yerine, Avrupa'nın desteğini bekleme" alışkanlığı gelişti.[18]
3. Daha da önemlisi, reformlar hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleştirilmedi. Osmanlı İmparatorluğu, yukarıdan gelen yasalaştırılmış değişikliğe direniyormuş gibi görünüyordu. Tekrarlanan hatalar, azınlık halklarında hoşnutsuzluğa, hayal kırıklığına ve nihayetinde yasadışı direnişlere yol açtı.

En azından kuramsal olarak, Osmanlıcılık, bir imkân olarak varlığını sürdürdü, ama pratikte (1) siyasi sistemin ataletinin, (2) Türk milliyetçiliğinin doğuşunun üstesinden gelmeyi başaramadı. "Kanlı Sultan" II. Abdülhamid'in 30 küsür yıllık saltanatı sırasında (1876-1909), Osmanlıcı fikirler, örneğin Prens Sabahattin'in fikirleri, dikkate alınmadı; Ahmet Rıza gibi kişilerin milliyetçi fikirleri öne çıktı. "İslamcılık", yabancı müdahalesine ve azınlık milliyetçiliğine

---

17 Aktaran Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton University Press, 1963), s. 42.

18 *age*, s. 60.

karşı, devletin bir silahı haline geldi.[19] Kısmen, Hıristiyan azınlıkların milliyetçiliğine tepki olarak gelişen Türk milliyetçiliği, Rusya İmparatorluğu'nda yaşamış ve orada eğitim görmüş düşünürlerden çok etkilenmişti. Kırım Tatarı İsmail Bey, Gasprinski ve Azerbaycanlı yazar Mirza Fetali Ahundov, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında, Türk entelektüellerini etkilemişlerdi. Osmanlıcılığın tersine Türk milliyetçiliği, Türk olmayan milliyetlere ikincil bir konum, bir tabiyet konumu dışında başka bir yer vermiyordu. Osmanlıcı liberallere göre, Ermenilerin hakları, hatta özerklikleri kabul edilebilir olsa da Türk milliyetçileri açısından bu lanetlenecek bir şeydi, çünkü halklarının ve ülkelerinin birliğinin bozulması anlamına geliyordu. Bu genç Türk milliyetçilerine göre, "Türk" sözcüğü, eski kullanımında olmayan olumlu bir etnik çağrışım kazanmış, millet terimi de dini bir cemaati tanımlamaktan çıkıp ulusu ifade eder hale gelmişti. Türk milliyetçiliği etkili bir siyasi hareket haline geldiğinde, onunla yeni siyasallaşmış Ermeniler arasında bir çatışma çıkması giderek muhtemel, hatta kaçınılmaz bir hal alıyordu.

Rus İmparatorluğu'nda milliyetlere karşı tutumlar büyük farklar gösteriyordu. Yahudiler ya da Lehler, yasalarla onaylanmış ayrımlara tabiydi; Baltık Almanlarıysa çok çeşitli ayrıcalıklardan yararlanıyordu. 19. yüzyılın büyük bölümü boyunca, Ruslaştırma, idari tek tipliği sağlamaya çalışan reformlarla sınırlı olmuş, yetkililer küçük milliyetlerin zamanla barışçı bir biçimde büyük milliyetlere asimile olacağını ummuştu. II. Aleksandr, 1867'de, Baltık Almanlarına şöyle hitap etmişti: "Birini kökenleri yüzünden eleştirmenin her zaman saçma olduğunu söylemişimdir."[20] İmparatorun azınlıklara karşı hoşgörüsü, Ermeni general Mikhail Loris-Melikov'u imparatorluğun en yüksek idari görevine getirmesinden belliydi. Ermenilerin durumu, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde iyiydi. Ermeni tüccarların faaliyetleri

19 Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 260. Ayrıca bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford: Oxford University Press, 1961), s. 204.

20 Michael Harris Haltzel, "*The Reaction of the Baltic Germans to Russification during the Nineteenth Century*" (doktora tezi, Harvard University, 1971), s. 113.

devlet tarafından destekleniyordu, 1836 tarihli *polojeniye*'yle (kararname) de Ermeni Kilisesi'ne bir ölçüde özerklik ve eğitim üzerinde denetim yetkisi tanınmıştı. 1880'lere gelinceye dek çarlığın etnik çeşitliliği hoş görmesi ve zorunlu asimilasyonun tehlikelerinden kaçınması mümkün görünüyordu.

Ne var ki Rus milliyetçiliği, bir siyasi kuvvet olarak hızla gelişiyordu. Nikolay Pogodin, Mikhail Katkov, İvan Aksakov ve başkalarının muhafazakâr gazetelerinde ve dergilerinde, imparatorluğun çevre bölgelerinin Ruslaştırılmasından yana şovenist argümanlara rastlanabiliyordu. Liberal avukat Spasoviç bile "Rusya'nın sınır bölgelerinde mevcut karma karakterin olabildiğince silinmesi, mümkün olan her biçimde, kurumlarda, dilde, kilisede, konuşma dilinde, giyim kuşamda ve yemekte en üst düzeyde tektipliğin yerleştirilmesi" çağrısında bulunabiliyordu.[21]

Kurtarıcı Çar'ın ölümünden önce Ruslaştırma, idari tektiplik yönünde bir girişim anlamına gelirken, 1881 sonrasında okulların ve kültürün Ruslaştırılmasını, azınlık kurumları ve dillerine yönelik genel bir saldırıyı da içerir hale geldi. 1885'te hükümet Ermeni okullarını kapattı. 1890'larda çeşitli yardım kurumları ve kültürel örgütlere saldırıldı, Rusçadan başka bir dilde eğitim vermek yasalarla kaldırıldı. Babası, imparatorlukta düzeni sağlama işini bir Ermeni'ye emanet etmişti, ama III. Aleksandr (1881-1894) Loris-Melikov'un "Asyatik" olduğu, "gerçek bir Rus" olmadığı, dolayısıyla güvenilmez olduğu yönündeki kötücül, şovenist argümanları kabul etti. İmparatorun Kafkasya'daki kurmayları, Rus olmayanların devlet hizmetine girmesini neredeyse imkânsız hale getirdi.

Son olarak, en kışkırtıcısı, devletin Ermeni Kilisesi'nin mülklerine el koymasıydı. Son iki çar döneminde, Rus hükümetine göre Ermeniler, devrime meyleden, yoldan çıkmış bir halk, sadakati şaibeli bir "beşinci kol"du. Geçmiş yüzyıllarda hem Rus, hem Türk devletleri, Ermenilere, uluslararası ticari ilişkilere ve Avrupa'yla kültürel bağlara sahip bir halk olarak değer vermişse de, 20. yüzyılın başına gelindiğinde, bu uluslararası bağlantılar artık şaibeliydi; Ermeniler

21 *age*

de içinde yaşadıkları imparatorluklara yabancı, köksüz bir halk olarak algılanıyordu.[22]

Ne var ki Ermenilerin Rusofilliği, tam anlamıyla yok olmadı. Rusları olası kurtarıcılar olarak gören Ardzruni geleneği, 19. yüzyıl sonundaki karanlık yıllarda da devam etti. Birinci Rus Devrimi'nin (1905-1907) ardından, Kafkasya'nın liberal ve Ermeni yanlısı genel valisi Vorontsov-Daşkov, Çarlık hükümeti ile Ermeniler arasındaki ilişkileri onarmaya çalıştı. Onun girişimleri sayesinde, kilise mülkleri geri verildi, okullarda yerel dillerde eğitim yeniden başladı ve devlet hizmetinin kapıları Rus olmayanlara yeniden açıldı. Ne var ki, Vorontsov-Daşkov'un temsil ettiği liberal ekümenik eğilime karşı çıkılmıyor değildi. Rus milliyetçiler, başka Kafkasya halkları arasında Ermeni karşıtı hisler uyandırma girişimlerini sürdürüyorlardı. Hükümetin zulüm dönemi ve Kafkasya'da Ermenilere karşı artan husumet, devrimci harekete, özellikle de Ermeni Kilisesi'ne ait mülklerinin geri verilmesi mücadelesinin başını çeken Taşnaktsutyun'a desteğin artmasına katkıda bulunmuştu.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Transkafkasya Ermenileri ve onlar kadar olmasa da, Doğu Türkiye'deki Ermeniler, bir amaç etrafında birleşen bir milliyet haline gelmişti. Artık basit bir etnografik topluluktan ibaret olmayan Ermenilerin kurdukları devrimci partilerin tanınmış bir siyasi kadrosu ve daha belirgin talepleri (reformlar, özerklik, modernleşme, sosyalizm) ve yaşadıkları imparatorluklarda önemli müttefikleri (Vorontsov-Daşkov ve bir süreliğine Jöntürkler) vardı. Ama Ermenilerin bir ölçüde ulusal bütünlük kazandıkları, milliyetçiliği dile getirdikleri bu süreç, onlar için muazzam tehlikeler de yaratmıştı. Ermeni milliyetçiliği ve toprak iddiaları, komşu halklarda ulusal husumetler uyandırmıştı. Gürcü milliyetçileri, Tiflis ve başka Gürcü kentlerindeki Ermenilerin maddi ve siyasi gücüne içerliyorlardı. 20. yüzyıl başına kadar etnik bilinçleri çok az gelişmiş

22 Rusların Ermenilerle ilgili görüşlerinin daha eksiksiz bir tartışması için, bkz. Ronald Grigor Suny, "Images of the Armenians in the Russian Empire", *The Armenian Image in History and Literature* içinde, Richard G. Hovannisian (Malibu: Undena, 1981), s. 105-37.

bir halk olan Azerbaycanlılar, aralarında yaşayan silahlı Ermenileri bir tehdit olarak algılayarak, seferber olmuşlardı. 1905'teki Ermeni-Azeri savaşları, Bakü ve Elizavetpol'de etnik nefretlerin şekillenmesinde büyük rol oynamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler, Ermenileri tasarlanmakta olan yeni Türk düzeninden dışlıyor; Ermenilerin kendi durumlarını iyileştirme girişimlerine husumet duyan Kürtlerse, Ermenilere karşı korkunç katliamlara girişiyorlardı. Bir milliyetçilik, rakip bir milliyetçilik doğuruyordu. Bir milliyetin daha iyi bir konum için hak iddia etmesi, komşularının rakip hak iddialarına yol açıyordu. Bu rakip hak iddialarına getirilebilecek çözüm, ulusallaştırılmamış bir imparatorluk olabilirdi; ama Çarlık otokrasisi de, Osmanlı Devleti de şovenizm ve ayrımcılıktan azade bir emperyal sistem kurmayı başaramamışlardı. Bu kriz gelişirken, Anadolu ve Transkafkasya halkları arasındaki çatışmalar, I. Dünya Savaşı'na yol açan dünya kriziyle iç içe geçti. Çözüm, nihai çözüm halini aldı: Türklerin Ermenileri fiziksel olarak imha girişimi ve Rusların Ermenilerin olmadığı bir Ermenistan'ı yönetme tasarısı.

Birleştirici emperyal idealin tehlikeye girmesi, bunun sonucunda ortaya çıkan milliyetçiliklerin çatışması, Ermenileri uzun tarihlerinin en büyük tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı. Hem Rus, hem Osmanlı yönetimleri, Ermeni Sorunu'nun bir iç sorun olmaktan çıkıp uluslararası bir mesele haline geldiği bir dönemde, devrimci bir liderliğe sahip, giderek militanlaşan bir Ermeni nüfusla karşı karşıya kalmışlardı. Ruslar, polis baskısı ve Taşnaktsutyun'a karşı büyük bir siyasi dava (1912) açarak, devrimcileri silahsızlandırmaya çalışırken, Türkler daha da ileri gitti. "Avrupa'nın hasta adamı", askeri saldırılar, katliamlar ve nihayetinde bir soykırım politikasıyla, Ermenilere karşı giderek acımasızlaşan bir tutum benimsedi.

Ermeni katliamlarını konu alan tarihçiler, bu katliamları genellikle ya Türk ırkçılığı ve barbarlığının ya da Ermeni devrimcilerin kışkırtmalarının bir sonucu olarak görmüşlerdir. Ben her iki görüşün de basite indirgeyici ve yanlı olduğunu savunmak istiyorum. 1890'lardaki Hamidiye Katliamları'nı ve 1915 Soykırımı'nı anlayabilmek için süregiden gelişmeler ışığında ortaya çıkan şu hiyerarşi dikkate alınmalıdır:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda reform sürecinin başarısız olması; Ermenilerin içinde bulunduğu zor duruma, kendi içinde, devrimci olmayan bir çözüm arama olasılığını ortadan kaldırmıştır. Yasal seçeneklerin hayal kırıklığıyla sonuçlanması, devrimci partilerin kurulmasına yol açmıştır. Ermenilerin, direniş örgütledikleri için, başlarına gelenlerden sorumlu olduğu görüşünü kabul etmek demek, insanların baskıcı bir devlete karşı mücadele etme fikrine karşı çıkmak, yerleşik bir hükümetin bütün dehşet verici uygulamalarını, ne olursa olsun kabul etmeleri gerektiğini söylemek demektir.
2. Ermeni devrimcilerin faaliyetleri, Türk makamlarının karşılık vermesine yol açmış, bu da Ermenilerin daha fazla direnmesine neden olmuştur. Giderek daha çok insanı içine alan, daha fazla kurban üreten bir şiddet döngüsü yaratılmıştır. Türklerin kıyımlarına karşı yabancıların protestoları, Türklerde husumet uyandırmış, Ermenileri cesaretlendirmiştir.
3. Doğu Anadolu'da, bölgenin başlıca üç halkı, Türkler, Ermeniler ve Kürtler arasında acımasız bir toprak ve yerel iktidar rekabeti doğmuştur. Devrimci liderlerin cesaretlendirdiği Ermeni köylüler, Kürt aşiretlerine vergilerini ödemek istememiştir. Direniş, baskıya yol açmıştır. Türkler, bölgeyi denetlemek için Kürtleri, Kürtler de kendi askeri birimlerini, Hamidiye Alayları'nı kullanmışlardır. Siyasi düzensizlik ve kontrolsüz askeri güç, kaosa ve yasaya benzer ne varsa, bunun çökmesine yol açmıştır. Hükümet, sorumluluklarını yerine getirmezken, Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir savaş hali doğmuştur.
4. Son olarak, stratejik değerlendirmeler, Türk hükümetini, kuzeydoğu sınırında algıladığı Ermeni tehdidine son vermeye yöneltmiştir. Savaş sırasında Rus ordusuyla karşı karşıya kalan Jöntürkler, Doğu Anadolu'daki Ermenileri silahsızlandırmaya, köklerinden koparmaya, sürmeye ve ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir. Bu politika, bir halkın öldürülmesiyle, soykırımla birdir; 1915'teki ölüm yürüyüşleriyle, infazlarla ve savaşlarla en az 600.000 ila 1.500.000 Ermeni yok edilmiştir.

Türkiye ile Rusya arasındaki savaş, Ermeniler için bir fırsatın yanı sıra bir tehlike de yaratmıştır her zaman. 1914 yazında, birçok Ermeni, 1877-1878 Savaşı'nda Ruslar Türkiye Ermenistanı'nın bazı kısımlarını ilhak ettiğinde, binlerce mültecinin Çarlık birlikleriyle birlikte Transkafkasya'ya gittiği günleri hatırlıyordu. Rus silindirinin, Ermeni Platosu'nu olduğu gibi önüne katıp, Romanovların hâkimiyet alanına doğru sürüklemesi yine mümkün görünüyordu. Kafkasya'daki Ermeniler, Rus birliklerince kurtarılmayı coşkuyla bekliyorlardı. Katolikos Kevork, Çar'a, Türkiye'deki Ermeni Hıristiyanların korunmasını üstlenmesi çağrısında bulunmuştu. Tiflis Belediye Başkanı Aleksandr Khadisyan ve Taşnak Hagop Zavriev gibi önde gelen siyasetçiler, Türklere karşı Rusların yanında çarpışmak üzere, gönüllü Ermeni birimleri kurulması çağrısında bulunuyorlardı. Ama sınırın öte tarafında, Türkiye Ermenileri tehlikelere çok açık durumdaydı. Birçok Türk, onları, yaşadıkları topraklardan çok Türkiye'nin düşmanlarına sadık, yoldan çıkmış bir kuvvet olarak görüyordu. Erzurum'da kongre toplayan Taşnaktsutyun, Rusya'yla bir savaş çıkması halinde, Türkiye Ermenilerinin Türklere yardım edeceğine söz verdi, ama Rusya'daki Ermenilere ilişkin bir güvence vermeye yanaşmadı.[23] Böylelikle, Kasım 1914'te, Rusya ile Türkiye arasında savaş patlak verince, Ermeniler sınırın iki yanında da çarpıştı.

Enver Paşa komutasındaki Türk orduları, başta, Rusya'nın Kafkasya Ordusu'na karşı iyi durumdaydı, Sarıkamış'a kadar ilerlediler. Enver'in Kafkasya'ya, hatta Orta Asya'ya uzanan Pantürk devleti kurma planları gerçekleştirilebilir bir hayal gibi görünüyordu. Ama Ermenistan'daki çetin kış koşulları Türkleri hazırlıksız yakaladı ve 1915 başında Ruslar, Türkleri gerisingeri Anadolu'nun içlerine kadar geri sürdüler. Enver, ordusunun dörtte üçünü kaybetti, 78 bin asker öldürüldü. İşte tam bu sırada Rusya, Türkiye Ermenistanı'nın içlerine kadar ilerlediği sırada, Rus Dışişleri Bakanı Sazonov, Duma'da, hükümetinin "Ermenistan'ı Türk boyunduruğundan tama-

23 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918 (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 41-42.

men kurtarmayı" planladığını açıklarken, İstanbul'daki üçlü Jöntürk liderliği, Ermenilerin sürülmesini ve ortadan kaldırılmasını planlıyordu.

Türklerin Ermenilere karşı eylemleri, çaresizlik ve panik içinde kabul edildi. Ruslar doğuda ilerliyor, İngiliz ve Fransız donanmaları imparatorluğun başkentini tehdit ediyorlardı, üstüne üstlük, Van'daki Ermeniler de isyan çıkarmıştı. Hükümetin cevabı acımasızca oldu: 24 Nisan 1915'te, önde gelen 235 Ermeni entelektüel ve siyasetçi tutuklanıp sürgüne gönderildi. Bundan sonraki birkaç ay içinde Osmanlı tebaası binlerce Ermeni yurtlarından çıkarılacak, ya derhal öldürülecek ya da Suriye Çölü'ne sürgün yürüyüşüne gönderileceklerdi. Türkler, bu insanlık dışı politikayla, kendileri Anadolu'ya gelmeden önce bin yıldır Doğu Anadolu'da yaşayan bir halkı ortadan kaldırmaya çalıştılar. Onların Ermeni Sorunu'na getirdiği "nihai çözüm" buydu; Türkiye'yi Türklerin yapmak, imparatorluklarını kurtarmak için sarf ettikleri son çabaydı. Rus askerleri, Eylül 1915'te Van'ı yeniden işgal edip, Şubat-Mart 1916'da Muş ve Bitlis'e doğru ilerlerken, boş kentlere girdiler. Kurtarmaya geldikleri Ermeniler gitmişlerdi, birçoğu asla geri dönemeyecekti. Türkler, imparatorluğu kurtarmayı ya da Pantürk bir devlet kurmayı başaramadılar; Jöntürk hükümeti nihayetinde düştü. Ama Ermeniler, Ermeni Platosu'na geri dönemediler; dağılmış, kıyıma uğramış bir halde Transkafkasya'da yeniden toplandılar. Burası artık mülteciler, açlık ve hastalık ülkesine dönüşen ve tarihsel Ermenistan'ın küçük bir parçası olan Kafkasya Ermenistanı'ydı. İşte burada, Erivan civarında Ermeniler, kendilerini topraktan ve maddi zenginlikten yoksun bir milliyet olmaktan çıkarıp, güvenli bir geleceğe sahip bir ulusa dönüştürmeye koyulacaklardı.

2
Rus İmparatorluğu'nda Ermeni İmgeleri

19. yüzyılın dinamik değişimlerini yaşayan Kafkasya Ermenileri, emperyal dönemde karmaşık bir dönüşüm geçirmekte yalnız değillerdi. Komşuları Gürcüler ve Azerbaycanlılar da, fatihleri ve hükümdarları Ruslar da modern devirlere geçiş sürecine girmişlerdi; bu sürece, entelektüel hayatın, siyasi biçimlerin, kapitalist ilişkilerin ve giderek daha önem kazanır hale gelen kent toplumunun evrimi de eşlik ediyordu. Ermenilerin kendileri ve izleyicileri nasıl değişiyorsa Ermeni imgeleri de değişiyordu. Beklendiği üzere, imgelerin biri diğerinin üzerine biniyor, yeni bakış açıları hâkimiyet kazansa da eski bakış açıları varlığını koruyor; gerçekdışı bir görüntü gibi, artık görüldüğü düşünülen şeyi etkiliyordu. Önyargıların, yansıtmaların ve kalıplaşmış klişelerin gücü –yaşanan değişiklikler kimi eski görme biçimlerini ilintisiz kılsa da– Ruslar, Gürcüler ve Azerbaycanlıların Ermenilere yönelik bakışını şekillendirmiştir. Aynı zamanda Ermenilerin, Ermeni olmayanlar arasında geçerli olan Ermeni imgesini etkilemeyi becerememesi de küçük bir halkın tarihinin, kendi iradesine ve isteklerine ne kadar az bağlı olduğunu hatırlatan acıklı bir nottur.

Son iki yüzyıl içinde Ermeni halkı ve Ermenistan'ın büyük çoğunluğunun talihi, Rus İmparatorluğu ile onun Sovyet halefinin kaderine yakından bağlı olmuştur. Rusya'nın Ermenilere karşı politikası, emperyal dönemde dalgalanmalar göstermiş, dost Hıristiyanların korunacağını ilan eden beyannamelerle, yeni yeni bilinçlenmiş ulusal bir azınlığa zulmedilmesi arasında gidip gelmiştir. Ermenileri algılayışındaki değişiklikler hem Rusya'nın Kafkasya'daki çıkarlarındaki değişikliklere, hem de Ermenilerin kendi içinde gerçekleşen gelişmelere bağlıydı. Ruslar'daki Ermeni imgesi, genelde, başlıca üç

gruba ayrılıyordu: Ermenilerin Hıristiyan, tüccar ve komplocu olarak imgesi. Hıristiyan imgesi, Müslümanların yönetimi altındaki Ermenileri kuzeydeki koruyucularına bağlıyordu; ticaret erbabı olarak imgeleri, büyük ölçüde onları Çarlık Rusyası'nın genişlemekte olan ekonomik dünyasıyla ilişkilendiriyordu; ama komplocu devrimci imgesi, yeni bir gerçekliği, Rusları Ermeni tebaadan derinden ayıran bir muhalefet ve isyan gerçekliğini yansıtıyordu. Bir ölçüde bu imgelerin her biri, devletin gözünde bir öncekinin üstüne biniyor, ama onu tamamen silmiyordu. Devlet de politikalarıyla, imgelerden birinin ya da diğerinin keskinleşmesine yol açıyor, nihai imgeyi tehlikeli bir gerçeklik haline getiren güçlerin gelişimini hızlandırıyordu.

Rus otokratik devletinin bir ulusal azınlığı nasıl algıladığı, o azınlık için son derece önemli bir siyasi olguydu ve o grubun, kendini yönetenlerin muazzam gücünden sağlayacağı yararı veya göreceği zararı belirliyordu. Moskof, Ortaçağ'dan itibaren çeşitli toplumsal mülklerin imtiyaz ve haklarının hükümdarın belirlediği meziyetlere bağlı olduğu bir "hizmet devleti" olmuştu. Otokratik Rusya'da hiç kimse, serf sahibi soylular bile, mülk ve imtiyazlara doğal bir hak ya da bir anayasa gereği sahip değillerdi. Soyluluk, en azından kuramsal olarak, yöneticiye verilen hizmetler karşılığında tanınıyordu. Tüccarlara ve esnaflara tanınan ayrıcalıklar, onların ekonomide gördükleri işlevlere bağlıydı. Herhangi bir milliyet; dini hoşgörü, etnik özerklik ya da ulus olarak kendi kaderini tayin etmeyle ilgili bir hakka sahip değildi. Grandük II. Vasili'nin otokratik hükümdarlığındaki tebaanın konumuyla ilgili şu sözlerine, Rus olmayan bütün halkların kulak vermesi yerinde olurdu: "Vse holopi." ("Hepsi köle.") Hükümdarın ulusal bir azınlığa, hatta Büyük Ruslara hangi ayrıcalıkları tanıyıp, koruma sağlayacağı tümüyle mutlak yöneticinin iradesine bağlıydı. Dolayısıyla Ermenilerin konumları, Rus yetkililerin onları nasıl algıladıklarına dayalıydı. 19. yüzyıl ortasında olduğu gibi, Ermeniler yararlı ya da erdemli görülürlerse, devlet desteği ve yeni özgürlüklerle ödüllendiriliyorlardı. Ama imparatorluğun son yıllarında olduğu gibi, düzen düşmanları olarak görülürlerse, imtiyazları, hatta mülkleri tehdit altında oluyordu.

Ermeniler ile Ruslar arasındaki temasların tarihi 10. yüzyıla, Bi-

zans İmparatoru II. Basileios'un sarayına uzanır. Kiev, 10. yüzyılın sonunda Hıristiyan dünyasına bağlandığında, Prens Vladimir, II. Basileios'un kız kardeşi Anna'yla evlendi. Her ikisi de, yaygın tabirle Makedonya Hanedanı'na mensuptu, o hanedan da Ermeni kökenliydi. Sonraki yüzyıllarda, Ermeni tüccarlar, Kırım'daki üsleri sayesinde Rusya'da ticaret yaptılar, Ortaçağ'da da kendilerini Moskova ve Astrahan'da tüccar ve zanaatkâr olarak kabul ettirdiler. Dolayısıyla, Rusların, Ermenistan'ın bir bölümünü yönetimleri altına almadan önce, Ermenilerle ara ara gerçekleşen temasları, Ermeni kimliğinin başlıca iki kaynağını açıkça tesis etmişti: Ticaret ve Hıristiyanlık. Ermenilerin bu iki özelliği arasında elbette ki önemli bir ilişki vardı. Ermeniler, Müslümanların dünyasındaki Hıristiyanlar olarak Türk ve Pers imparatorlukları dışında kalan Hıristiyanlarla ticaret yapabilecek stratejik bir konumdaydılar. Devletsiz, kozmopolit ticaret erbabı oldukları için bu Ermeni sınıfı, sıklıkla Yahudilere benzetilmiştir. Böyle bir imgenin ima ettiği belirsiz durum, bugün hâlâ Ermenilerin peşini bırakmaz.

17. yüzyıl ortasında, Rus-Pers ticaretinin yükselişe geçmesi ve Kafkaslar'daki meliklerin (küçük prensler) Pers efendilerine karşı mücadelede ittifak arayışı içinde canlı, güçlü bir kişilik olan Eçmiadzin Katolikosu Hagop Çuğayetsi'yle güçlerini birleştirmesiyle birlikte, Rus İmparatorluğu ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, yeni ve daha sürdürülebilir bir nitelik kazanmaya başladı. Safevi gücünün gerilemesinden cesaret alan Ermeni liderler, Gürcü Kralı'na, Papa'ya, Kutsal Roma İmparatoru'na, Polonya Kralı'na, son olarak da Moskof Sarayı'na heyetler göndererek, Perslere karşı bir seferberliğe destek vermelerini istediler. Ermeni temsilciler, Israel Ori ile Minas *vartabed*, ricacı dost Hıristiyanlar olarak, zalim kâfirlerin kurbanları olarak gelmiş, kurtuluşları için yardım istiyorlardı; onların bu çabalarının Hıristiyan saraylarına yönelmiş olması önemlidir. Ermeni temsilciler, Avusturya ve Polonya'nın Katolik kralları ile Rusya'nın Ortodoks çarı arasında pek ayrım yapmıyorlardı. Tarihçiler G. Ezov, Leo, N. Karamyan ve Aşod Hovhannisyan, Avrupa yardımının, Ermeniler için, Rusya'nın yardımına göre daha iyi bir seçenek olduğu-

nu savunmuşlardır, ama P. T. Harutyunyan'ın ileri sürdüğü üzere, 17. yüzyılın ikinci yarısında bazı Ermeni tüccarlar arasında bir "Rus yönelimi" zaten gelişmekteydi. Daha 1667-1673 gibi erken bir tarihte, Culfa'daki bir Ermeni ticaret şirketi, Moskof hükümetiyle bir ticaret anlaşması imzalamıştı.[1] Ermeniler, çok geçmeden, Rusya üzerinden, İran'dan Avrupa'ya ipek ticaretini denetler hale gelmişlerdi. Bu İranlı-Ermeni tüccarların bağımsız ya da serbest tüccarlar değil de İran Şahı ve ipek üreticilerinin adamları olduğu dikkate alınırsa, Büyük Petro döneminde uygulanan Rus politikası, Rusya yararına ticareti ve ipek üretimini geliştirmek amacıyla, bu ipek tüccarlarını korumayı, yönlendirmeyi ve kazanmayı amaçlıyordu. Bu himaye, zamanla bazı Ermeni tüccarların bağlılıklarının Ruslara doğru kaymasına yol açtı. Ermenilerin Hıristiyan ve tüccar olmaları, onları bir kez daha Rusya için dost müttefikler haline getirmişti.

İmparatorluğundaki ekonomik gelişmelere karşı büyük bir sorumluluk hisseden Petro'nun Kafkaslar'a duyduğu ilgi de buradan kaynaklanıyordu. 1721'de İsveçlilerle memnuniyet verici bir barış antlaşması imzalayan Petro, neredeyse hiç vakit geçirmeden Hazar kıyılarındaki Perslere karşı bir seferberlik planlamaya koyuldu. Gürcistan ve Kafkasya Ermenistanı'nın Hıristiyan liderlerinin Ruslarla güç birliğine gitmekten tedirginlik duyduğunun farkında olan Petro, Temmuz 1722'de Astrahan'dan ayrıldı. İmparatoru, talihsiz Ermeniler ve Gürcülere karşı duyduğu sevgiyle harekete geçmiş, Hıristiyanların kurtuluşu için çarpışan bir Haçlı olarak düşünmek yanlış olur. Laik ve pragmatik bir yönetici olan Petro, haklı olarak, zayıf düşmüş İran karşısında topraklarını genişletmek, ekonomik getiriler elde etmek için bir fırsat yakaladığını düşünmüştü. Ama Çar Petro'yu, Ermeni ve Gürcülerin kurtuluş ümitleriyle oynayan kinik bir yönetici olarak karikatürize etmek de yanlış olurdu. Daha ziyade, o an için, imparatorluğun çıkarlarıyla Kafkas Hıristiyanlarının çıkarlarının uyuşması söz konusuydu ve bu çıkarlar örtüştüğü sürece, Petro, daha fazla gecikmeden, Hıristiyan müttefiklerine yardım için harekete geçebilirdi. Tarihçi Laurence Lockhart, Petro'nun Hıristiyanlar

---

1 *Armyano-russkiye otnoşeniya v* XVII v., I (Erivan, 1955), devamı.

için duyduğu endişeleri abartmış olabilir, ama Petro'nun saiklerini değerlendirirken esasen haklıdır:

> Başta, tümüyle ticari amaçları vardı, çünkü İran ile Batı arasında, Halep ve İzmir üzerinden yapılan ipek ve başka malların ticaretinin, kendi ülkesi üzerinden gerçekleşmesini istiyordu. Yeni kurulmuş sanayileri için Türkistan'dan pamuk almaya da hevesliydi...
> Petro'nun karakterinin mükemmel bir yönü, İran'daki Hıristiyan azınlıkların davasının bayraktarlığını üstlenmek istemiş olmasıdır, onların neler çektiğini hiç kuşkusuz Aleksandr Arçiloviç'ten [Moskova yakınlarında yaşamış bir Gürcü Prensi, Kartlili V. Vakhtang'ın torunu] ve başka Gürcülerden, ayrıca Ermenilerden birçok kez dinlemiştir.[2]

Elbette ki bu seferberlik hem Petro, hem Kafkas Hıristiyanları için felaketle sonuçlandı, Petro 10 bin askerini kaybederken, Kafkas Hıristiyanlarının da Rusya'yla ittifak kurup İran'a karşı ayaklanması, Türkleri Doğu Kafkasya'yı işgal etmeye cesaretlendirdi. Petro, 1724'te Osmanlılarla, İran'ın Kafkasya'daki eski topraklarını paylaştığı, Gürcistan ve Ermenistan'ın büyük bölümünü Türklerin eline bıraktığı bir antlaşma imzalayarak, Transkafkasya'daki Hıristiyan destekçilerini terk etti. "Çok sayıda Hıristiyan", tercihlerini gitmekten yana kullanarak, yeni sınırı aşıp Rusya'da kalmış topraklarda yaşamayı seçtiler. Açıktır ki bu sınır, Rusların Ermenilerle ilgili kaygılarının da sınırıydı; Rusların desteği, Hıristiyan azınlıkları ile Ortodoks imparatorluğunun çıkarlarının örtüşmesine bağlı olmuştu.

Sovyet tarihçiler, Rusya ve Ermenistan arasındaki mevcut bağlantıları meşrulaştırma çabası içinde, Rusların 18. yüzyılda Karabağ meliklerine yönelmesi üzerinde çok durmuşlardır. Ama iki yüzyıl önce Rus seçeneği, Ermeni liderler için birkaç tercihten sadece biriydi. Safevi İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, karmaşık ve çalkantılı bir siyasi ortamda, sınır bölgelerdeki çeşitli Hıristiyan prensleri; İranlı hizipler, Türk işgalciler, Gürcü kralları ve Ruslar ile Avrupalıların yardımları arasında manevralar yapıp durmuşlardı. Bazı melikler

2 Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavid Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (Cambridge, 1958).

Ruslardan yana olurken, bazıları İranlıları, bazıları da Türkleri tercih etmişti. Ermenileri kurtarmaya yönelik benzersiz girişimin yazarı ve seyyah Hovsep Emin, çözümü Gürcülerde aramış ve II. Erekle'nin müdahalesine başvurmuştu. 19. ve 20. yüzyıllarda, Ermenilerin Rus kurtarıcılara bağlılığı, güçlü bir imge olarak, imparatorluğa sadakati pekiştirecekti; ama aslında Kafkasya Ermenileri, Rusya'ya yönelim konusunda tutarlı bir tavır sergilemedikleri gibi, bu yönelim Ermenilerin büyük çoğunluğu arasında yaygınlaşmış bir hareket de değildi.

Yine de, Ermenilerin Rusların korumasına muhtaç, ezilmiş Hıristiyanlar olarak ayrıksı imgeleri, 18. yüzyılda Rusların gözünde daha keskin bir hal almıştır. St. Petersburg Sarayı'na gelen heyetler ve Ruslara, eski yardım taleplerini hatırlatan sık yazışmalar, ricacı Hıristiyan Ermeni imgesini canlı tutmuşlardır. Karabağ Meliki Avan-Yüzbaşı, Rus Çarı'na yazdığı bir mektupta, cesurca şu iddiada bulunuyordu: "Çar'ın hizmetine gireceğimiz vakte kadar çarpışacağız, son nefere kadar herkes heba olup gitse de Hıristiyanlık'tan ayrılmayacak, inancımız için savaşacağız."[3] Uzak ve egzotik bir diyardan gelen bu tür sadakat ifadeleri hem siyasete, hem şiire ilham kaynağı oluyordu. Rus edebiyatında Ermenilerden ilk kez 1778'de, V. Petrov'un yazdığı karanlıkta kalmış bir şiirde bahsedilmiştir; Petrov, Ermenileri, Büyük Katerina'yı (1762-1796) "anaları" olarak bilen halklar arasında anmıştı. Bu şiirin tarihi, önemlidir; Katerina'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla ilk savaşını sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması'yla, Çariçe'nin Hıristiyan azınlıkların çıkarları adına Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesinin onaylanmasından dört yıl sonra yazılmış bir şiirdir. 1770'lerin sonu ve 1780'lerin başı, Kafkaslar'a ilginin tazelendiği bir dönem oldu. Katerina'nın mücevheratçısı Ermeni İvan Lazarev, St. Petersburg'da bir Ermeni kilisesi yapmış (1779), Ermenilerin kurtuluş imkânı üzerine Piskopos Hovsep Argutinski ve Katerina'nın başnazırı Prens Grigori Potemkin'le bir dizi tartışmaya girmişti. Aynı tarihlerde Erivan, Tiflis ve Eçmiadzin'den görüntüleri ve Ermeni kiliselerinin yıkıntılarını çizen M. M. Ivanov

3 Aktaran P. T. Harutyunyan, *Osvoboditelnoe dvijenie armyanskovo naroda v pervoy çetverti XVIII veka* (Moskova, 1954), s. 238.

ve Gavril Sergeyev, aristokrat Rusya'ya Ermenistan'ın resmedilmiş imgelerini sunuyorlardı. Radisçev, Derjavin ve Jukovski'nin eserleri de zaten, yabanıl ve egzotik bir diyar olarak romantik bir Kafkasya imgesi sergiliyordu. Çariçe, Büyük Petro'nun, Ermenilerin himaye ve teşvik edilmesini öngören politikasını diriltmişti; 1779'da da Rusya'da yaşayan Ermenilere "Ruslarla eşit haklar ve avantajlar" tanıdı. Müslüman komşularının tersine, güvenilir bir grup addedilen Ermenilere, Karadeniz çevresinde, Kırım'da ve Nor Nahçıvan'da yeni alınmış topraklara yerleşme izni verildi. Katerina, Rusya'nın korumasını 1783'te Doğu Gürcistan'a (Kartli-Kaheti) taşıdı ve burada güçlü Ermeni tüccarlar da dahil olmak üzere, bütün toplumsal sınıfların mevcut ayrıcalıklarını kabul etti. Georgiyevsk Antlaşması'nın sunduğu varsayılan güvenliğin, kısa vadede Petro'nun 60 yıl önceki işgalinin vaat ettiği kadar gelip geçici olduğu anlaşıldıysa da, 20 yıl sonra daha kalıcı siyasi bir bağlantı kurulacaktı. Hıristiyan Ermeniler ve Gürcüler, Kırım'ın ilhak edilmesinde görüldüğü üzere, Çariçe'nin güneye yayılma planları açısından çok yararlı olmuşlardı.[4] Katerina, oğlu Pavel ve torunu I. Aleksandr, Kafkas topraklarının Rusya İmparatorluğu'na dahil edilmesi için Ermeni ve Gürcü elitlerin Rus dostu kesimlerinin faal işbirliğine itimat edebilirlerdi.

Ruslar açısından, tekrar tekrar Transkafkasya'ya girmeye davet edilmeleri önemliydi. Kendilerini hem kurtarıcı, hem fatih olarak görüyorlardı: Artık kendilerini savunamayacak durumdaki Hıristiyan halkların kurtarıcıları ve Müslüman kuvvetleri yenilgiye uğratarak, imparatorluğun şanını yürüten fatihler olarak. Erivan ve Kars kuşatmalarına katılan Dekabrist/Aralıkçı Laçinov, Rus birliklerinin gelişi karşısında sevinen Ermenileri gördüğünde hissettiklerini günlüğüne yazmıştı: "Ben bir Rus'um, bir Rus olduğum için kalbim sevinçle çarpıyor, gururla; insanların Rusya'nın büyüklüğüne duyduğu

4 Bkz. Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783* (Cambridge, 1970). 18. yüzyıl sonunda Rusya'nın emperyal yayılması ve bütünleşmesine ilişkin mükemmel bir analiz için, bkz. Marc Raeff, "The Style of Russia's Imperial Policy and Prince G. A. Potemkin", G. N. Grob (ed.), *Statesmen and Statecraft of the Modern West* içinde, (Barre, Massachusetts, 1967), s. 1-52.

saygıyı fark ediyorum."[5] Rus sanatçılar ve şairler, Rusların Persler ve Türklere karşı kazandığı zaferleri, büyük bir dönemin tarihsel olayları olarak resmediyor, Paskeviç-Erivanski gibi askeri kahramanları tanrılaştırıyorlardı. Ne var ki, bu bölgenin Hıristiyanları, dönemin şiirlerinde, adeta bir felaket emaresi gibi, görünmezdi. Kafkasya coğrafyası abartılı dizelerle göklere çıkarılırken, sanki Ermeniler ve Gürcüler bu coğrafyada yaşamıyormuş gibi görünüyordu ya da en iyi ihtimalle, Rusya'nın getirdiği özgürlüğün edilgin alıcıları olarak boy gösteriyorlardı. 1829 Seferberliği'nde dostlarına katılmış olan Aleksandr Puşkin, Erzurum'un alınmasına tanık olmuştu. Anlatısı boyunca tutturduğu ton, Ermenilere karşı ya kayıtsızdır ya da tepeden bakar; Ermenilerin Ruslara karşı coşkulu yaklaşımını serinkanlı bir dille ifade eder: "Ermeniler dar caddelere gürültüyle akmışlardı. Küçük oğlan çocukları atlarımızın önünde koşuyor, haç çıkarıyor, 'Hıristiyanlar! Hıristiyanlar!' diye bağırıyorlardı."[6]

Rusya'nın yeni yöneticileri, milliyetlerden bağımsız olarak, Kafkasya'nın bütün halklarından *tuzemtsi* (yerliler) diye bahsediyor, böylece aralarındaki farkları azaltıyor ve Kafkaslar ile Ruslar arasındaki mesafeyi vurguluyordu. Ruslar ya da Ermeniler arasında bir milliyetçilik ya da etnisite hissi açıkça belirmemişse de, Rus yetkililer farklı hayat tarzlarından haberdarlardı ve Rus hayat tarzının üstünlüğüne sarsılmaz bir inanç duyuyorlardı. Başta tereddütle izlemişlerse de, tutarlılıkla korudukları hedefleri, Kafkasya'nın siyasi ve toplumsal düzenini Rusya'nın bürokratik mutlakçılığı ve serf sahibi siyasi ekonomisiyle uyumlu hale getirmekti.[7] Bu hedefler, nihayetinde yerel siyasi özerklik ve geleneksel toplumsal biçimler için yıkıcı olsalar da, Kafkaslar'ın temel kültürel, dini ve dilsel pratiklerini etkilemiyordu.

---

5 *Kavkazki sbornik*, I (Tiflis, 1876), s. 139-93.

6 A. S. Puşkin, "Puteşestviye v Arzurum vo vremya pohoda 1829 goda", *Soçineniyia v treh tomah*, III içinde (Moskova, 1974), s. 557.

7 Ronald Grigor Suny, "Russian Rule and Caucasian Society in the First Half of the Nineteenth Century: The Georgian Nobility and the Armenian Bourgeoisie, 1801-1856", *Nationalities Papers VII*, 1 (Bahar 1979), s. 53-78; *The Making of the Georgian Nation* (Bloomington and Stanford: Indiana University Press ve Hoover Institution Press, 1988), s. 63-95.

Ruslar, 19. yüzyıl başında ve ortasında, kendi Hıristiyanlık anlayışlarını yaymaya, yerel halkların toplumsal göreneklerine cepheden saldırmaya ya da Rus dilinin kullanımını zorunlu kılmaya çok az çaba sarf etmişlerdi.

Rus politikası, başta Ermenilere karşı çok destekleyiciydi. İmparator I. Aleksandr (1801-25), Gürcistan'daki başkomutanı General Knorring'e verdiği talimatta, Ermeni tebaasının ayrıcalıklı bir muamele görmesini desteklediğini açıkça ortaya koymuştu:

> Sizden, her tür iyilikle, Ermeni ulusunu kazanmaya yönelik özel bir özen göstermenizi rica ederiz. Bu aşiretten çok sayıda insan Gürcistan'a bitişik bölgelerde yaşadığı için, genel olarak Hıristiyanların inancını güçlendirmenin en güvenilir yollarından biri, bu halkın gücünü artırmaktır. Bu amaç doğrultusunda, Ararat'ın Eçmiadzin Manastırı'ndaki patriğini himaye ettiğinizi olabildiğince göstererek, kilisenin başkanıyla dostane ilişkiler sürdürmeniz bizi memnun eder.[8]

Ermenilerin, Rusların Transkafkasya'ya gelmelerini sevinçle karşılamak için birçok sebebi vardı, çünkü Çarlık birlikleri onlara hatırı sayılır avantajlar sağlıyordu. Türkiye ve İran'dan binlerce Ermeni mülteci, Rusya'nın yeni kazandığı topraklara yerleşmiş, eskiden Müslümanların oturduğu bölgelerin tamamı Ermenilere verilmişti. Rus yetkililer, Türkler ve İranlılarla olan sınırlarına Hıristiyan çiftçilerin yerleşmesini tercih ediyorlardı. Çarlık birlikleri, eskiden sık sık yaşanan İran akınlarına ve Dağıstanlı Lezgin halkının devam eden baskınlarına karşı, savunma sağlıyordu. Ayrıca Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları, Rusya'nın komşularıyla olan nispeten barışçıl dönemlerinin başlangıcı olmakla kalmamış, Rus askeri varlığı, Ermenilerin rast gitmeyen talihlerini canlandırabilecekleri uzun bir güvenlik ve sükûnet döneminin yaşanmasını da mümkün kılmıştı. Rus subaylar, yasa ve düzenin habercileriydi, Gürcü soyluların Ermeni tüccarlar ve zanaatkârlara karşı son derece suiistimal edi-

8 *Aktı sobrannıye Kavkazskoy arheografiçeskoy kommissieiu*, (ed.) A. P. Berje (Tiflis, 1866), I, s. 436 (belge no. 548) (bundan böyle *Aktı* diye anılacaktır); *Prisoyedineniye vostoçnoy Armenii k Rossii: Sbornik dokumentov*, I (1801-1813) içinde yeniden basım, (ed.) Ts. P. Agayan (Erivan, 1972), s. 66.

ci tutumlarına da son vermişlerdi. General Lazarev, kent nüfusunun maruz kaldığı şiddet ve sömürü hakkında, St. Petersburg'a şunları bildirmişti:

> Hepten soyulup soğana çevrilmeye karşı kendilerini savunacak hiçbir şeyleri olmayan insanlara sık sık rastlanıyor. Tüccarların malları, sanayicilerin gıda ürünleri... Hepsi de ödeme yapılmaksızın, bütün prenslerin, bütün prenseslerin, son olarak mevki sahibi herkesin verdiği *baraty* (emir) ile alınıyor. Toplumun hiçbir kesiminin maaşı yok, herkes kendi imkânlarıyla geçinmek zorunda, ama buna rağmen, tüccar, kent sakini, kısacası herkes, daha fazlasına katlanıyor.[9]

Tiflis'in ve başka Gürcü kentlerinin zanaatkârları ve tüccar sınıfı, Rusların yakın ve uzun süreli temasta olduğu ilk yekpare Ermeni nüfusunu oluşturuyorlardı. Birkaç Rus'un, Ermenilerle ara sıra kurduğu temaslarda, bu Doğulu tüccarlara ilişkin edindiği izlenimler, Transkafkasya'daki Rus subaylar ve bürokratların deneyimleriyle doğrulanıyordu. Gürcistan'a giren ilk Rus subayları arasında yer alan General Lazarev, üstlerine, kendinden emin bir şekilde, "Burada ticaretin büyük bölümünün Ermenilerin denetiminde" olduğunu söyleyebiliyordu:[10] "Tüccarlar ve *mokalaki*'nin neredeyse tamamı Ermeni, çünkü Gürcüler ticaretin ayıp olduğunu düşünüyorlar."[11] Lazarev, Tiflis'i, "Hiçbir emri yerine getirmeyen, ama Kral'a her şeyin halledildiğini aktaran" iki Ermeni'nin, Melik ve Tumanov'un yönettiğini belirtiyordu: "...Burada her şey bizim hükümet bürolarımızdaki gibi yürüyor; orada her şey 'yarın yapılır'; burada, *ikneba*, yani 'olacak' deniyor; ondan sonra da bir şey olmuyor."[12]

Geç Ortaçağ'da Ermeniler, Gürcistan'ın başlıca kentlerinde gayet yerleşiklerdi ve Kartli krallarının onlara biçtiği rolü etkili bir biçimde yerine getiriyorlardı; tüccar, zanaatkâr ve tefeciydiler. Ama tüccarların gözler önüne serdiği meziyetler, uzun bir süre boyunca Gürcülerin derebeylik kültürüne, Rus ordusundaki subayların aristokratik

9 N. I. Badriaşvili, Tiflis, I, *Ot osnovaniya goroda do XIX v.* (Tiflis, 1934), s. 124.
10 *Aktı*, I, s. 185.
11 *age*, s. 329.
12 *age*, s. 101-102.

değerlerine yabancı olmuştu. Prens Yese Barataşvili, Gürcü elitinin Ermeni orta sınıfına karşı beslediği husumet ve horgörüyü şiddetli bir dille şöyle ifade etmişti:

> Tanrısız Ermeniler... tüccarlar, işportacılar; kralımızın günahları sayesinde kendilerine sarayda yer ediniyorlar... Tanrı'nın iradesine karşı çıkarak, Gürcistan'da bey, idareci ve *aznaurni* [soylu] yapılıyorlar... Kâfir kralların işi bu, ama doğuya, batıya, güneye, kuzeye bakın: Ermenilerin soylu unvanlarına sahip olduğu nerede görülmüş? Tanrı eliyle dağıtılmış bir halk! İnsanoğlu onları yeniden birleştirmeye kadir midir?[13]

Gürcü soyluların Ermenilere karşı hoşnutsuzluğunun başlıca iki kaynağı vardı: Kentli Ermenilerin doğmakta olan burjuva medeniyeti ile Gürcü üst sınıfının geleneksel aristokratik değerleri arasındaki temel kültürel farklılıklar ve Ermenilerin, Tiflis ve ülkenin büyük bölümü üzerindeki demografik, siyasi ve ekonomik hegemonyası. Gürcü toplumu, köylüler ve soylular olmak üzere, neredeyse tamamen bir tarım ekonomisine ve kırsal bir ortamda beyler ile köylüler arasındaki asırlık ilişkilere dayanıyordu. Soylular, genellikle, gelirlerinin kaynağı olan tarımı geliştirmekle pek az meşgul oluyor, serflerden elde edilen emek, mal ve parayla geçinmeyi tercih ediyordu. Kent kültürü ve ekonomisi Gürcülere büyük ölçüde yabancıydı, krallıklarının kentlerinde mevcut olan ticaret ve zanaat üretimi de büyük ölçüde göçmen Ermenilerin elindeydi. Dolayısıyla, Gürcistan'da kent ile kırsal kesim arasındaki toplumsal iş bölümü, farklı milliyetlerin vurgusunu taşıyordu.[14]

---

13 Sh. A. Meshiya, *Goroda i gorodskoy stroy feodalnoy Gruzii XVII-XVIII* vv. (Tiflis, 1969), s. 232.

14 G. V. Vaidenbaum, *Putevoditel' po Kavkazu* adlı kitabında şöyle yazar: "Etnografik anlamda Tiflis, bir Ermeni kentidir; öyle görünüyor ki uzunca bir süre de öyle olmuştur. Gürcüler burada sadece hizmet ederek yaşıyorlardı: Askeri komutan, mahkeme görevlisi olarak görev yapıyor, çeşitli derecelerden soyluların maiyetinde hizmetçi, efendilerinin bahçelerine bakan köylüler olarak yaşıyorlardı. Kentin sadece geçici ve tesadüfi sakinlerini oluşturuyorlardı. Genellikle hanedanlardan kalan mülklerde yaşıyorlardı. Kentin asıl yurttaşları ya da *mokalaki*, yani çeşitli zanaatkârlar ve tüccarlar, Tiflis nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Ermenilerdi... Gürcüler, kent hayatına meyletmiyorlardı; meslekleri itibarıyla

Rus aristokrasisi, Gürcü soylular gibi, ne ticaret erbabına yakınlık duyuyordu, ne de ticari girişimlere eğilimi vardı. Aksine, Gürcü soylulara, özellikle de Rusya'da devlet hizmetine girmiş olanlara karşı derin bir sevgi duyuyorlardı. Bu sevgi, askeri cesaret, şövalyelik, zarafet ve cömertlik sevgisi gibi ortak değerlere dayanıyordu. Puşkin, Tiflis'e geldiğinde, "Gürcü halkı, savaşçıya benziyor. Cesaretleri bizim standartlarımızın altında. Çok iyi bir eğitim alırlarsa, zihinsel becerileri bundan fayda görecektir. Genelde mutlular ve âdetleri gereği toplu halde yaşıyorlar. Tatillerde erkekler içiyor ve sokaklarda dolanıyorlar. Kara gözlü oğlanlar şarkılar söylüyor, sıçrıyor ve perende atıyorlar; kadınlar *lezginka* dansı yapıyorlar."[15]

Ama bu aristokrat elitler arasındaki benzerlikler, soylular ve orta sınıf Ermeniler arasındaki farklarla keskin bir tezat gösteriyordu. Puşkin, Ermenilerden birkaç kez bahsettiği şiirlerinde, Ermeni'yi, üçkâğıtçılık, hilebazlık ve korkaklık metaforu olarak kullanır. Örneğin "Tazit" şiirinde, öfkeli bir Çeçen baba, oğluna bir Çeçen savaşçının erdemlerini göstermediği, erkek kardeşinin intikamını almadığı için azarlar: "*Podi ty proç ty mne ne sın. Ty ne çeçenets, ty staruha. Ty trus, ty rab, ty armyanin!*" (Benden uzak dur! Sen benim oğlum değilsin. Sen bir Çeçen değilsin. İhtiyar bir ninesin. Korkaksın, kölesin, sen bir Ermeni'sin!) "*Çernaya şal*" (Siyah Şal) şiirinde de, anlatıcının sevdiği Yunan güzel, onu bir Ermeni'yle aldatır!

Rusların gözünde geçerli olan Ermeni imgeleri, yani savunmasız Hıristiyan ve kurnaz işadamı imgesi, 19. yüzyılın ilk yarısında siyaset üreten kesimlerde farklı karşılıklar doğurmuştur. Çarlar, Ermeni Hıristiyanların koruyucusu olarak, Ermeni Kilisesi'ni teşvik etmişlerdir, ama Ermeni ticaret erbabıyla ilişkileri daha belirsiz olmuştur. Rusya'nın Transkafkasya'daki ekonomi politikası, 19. yüzyıl başlarında kalkınmayı, "medenileştirici" bir önlem olarak desteklemek ile bölgenin bir "koloni" muamelesi görmesi, Rus sanayisi için bir doğal kaynak merkezi olarak sömürülmesi gerektiği yönündeki açık bildiriler arasında gidip geliyordu. Kafkasya'da kent ekonomisine

da ona bağlı değillerdi." [*Putevoditel' po Tiflisu*'dan alıntı, (ed.) K. N. Begiçev (Tiflis, 1896), s. 40.]

15 Puşkin, *Soçineniya*, III, s. 538.

hâkim olan Ermeni tüccarlar, Rus meslektaşlarının tehlikeli rakipleri olarak algılanıyor, devlet de Rusya'nın rekabet gücünü teşvik etmekte, yerli Ermeni sermayesine karşı ayrımcı davranmakta faal bir rol üstleniyordu. Ne var ki, yetkililerin Ermenilerin iş dünyasındaki tekelini yerle bir etme yönündeki bu faaliyetleri, büyük ölçüde hüsranla sonuçlandı; yüzyıl ortasına gelindiğinde hükümet, en önde gelen Ermeni tacirler, Tiflis *mokalakebi*'lerini, Rus İmparatorluğu'nun *poçetnye grajdane*'si (fahri yurttaş) mertebesine çıkarmıştı.

Müreffeh ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir Transkafkasya hayali kuran Rus yetkililer, Ermeni girişimcilere değer veriyorlardı; iş dünyasının pis işlerine karşı horgörü de Rusya'nın Ermeni ticari sınıfına bakışının bir parçasıydı hâlâ. Gürcistan'ın ilk Rus valisi General Tsitsianov, Tiflis'te, Ermenilerin fiyatları ve maliyetleri kendi yararlarına yönlendirebildiği nispeten serbest piyasa ekonomisinden rahatsızlık duymuştu. Memurlarına, hiçbir aracının hayati önem taşıyan ürünlerin fiyatlarını, fahiş kârlar elde etmek amacıyla artırmaması için denetim talimatı vermişti. Şöyle yazmıştı: "Ermeniler, [bu konuda] Yahudilerden sonra kent sakinlerini genel olarak zarara uğratma becerisine en fazla sahip insanlardır."[16] Bundan otuz yıl sonra, resmi bir hükümet yayınında, Ermeniler şu şekilde tanımlanıyordu:

> Ermeniler, Musa'nın halkı gibi, yeryüzüne dağıtılmışlardır; yöneticilerinin ağırlığı altında zenginlik biriktirir ancak kendi topraklarının sefasını süremezler. Ermenilerin karaktersiz olmalarının nedeni budur: Kozmopolit olmuşlardır. Anayurtları, en fazla yararı sağlayarak, emniyet içinde, aklının kaynaklarını kullanarak kendi yararına kâr elde edebileceği ülke olmuştur... Akıllılık, kurnazlık; bunlar, aydınlanmamış, daha çok da Ermeniler gibi ticari kafada olan insanların temel özellikleridir: Alım-satım işlerinde her çeşit hile makbul, ne şekilde elde edilirse edilsin her kazanç meşru görülür... Kısacası nerede bir kâr elde etme imkânı varsa, orada hiç kuşkusuz Ermeniler bulunur. Kendi çıkarlarının peşinde koşmak, onların bütün düşünceleri ve davranışlarının dayandığı yegâne gerçektir.[17]

---

16 Dmitri Bakradze ve Nikolay Berzenov, *Tiflis v. istoriçeskom i etnografiçeskom otnoşeniya* (St. Petersburg, 1879), s. 101-102.

17 *Obozreniye rossiskih vladeni na Kavkaze* (St. Petersburg, 1836), s. 197-199.

Tüccar Ermeni'ye karşı güvensizlik ve onun hakkında şüpheler, reform öncesi Rusya'nın kapitalizm öncesi siyasi ekonomisinde yaygındı. Daha alışıldık ve geleneksel mübadele biçimleri yerine, kâr ve ekonomik verimlilik hesapları, Ermeni'yi Transkafkasya'nın nispeten durgunluk içindeki ekonomik dünyasında yabancı bir unsur haline getirmişti. Ermeni elbette ki piyasa ilişkilerine ve akılcı ekonomik değerlendirmelere dayanan yeni bir toplumsal düzenin habercisiydi. Ama Gürcü köylüler ve soylulara, Rus aristokratlar ve bürokratlara göre Ermeniler, ne bulundukları ülkeye ne de o ülkenin mevcut hayat tarzına sadakat duyuyorlardı.

Ermeni tüccara karşı horgörü ve güvensizlik, Hıristiyan Ermeni'ye duyulan saygıyla yumuşuyordu. Hükümet raporunun Ermenileri "karaktersiz" olmakla suçladığı yıl (1836), I. Nikolay hükümeti, Ermeni Kilisesi'ne, Ermenilerin tam bir ibadet özgürlüğüne ve okulları üzerinde denetim yetkisine sahip olmasını öngören, kurumsal özerkliklerini tanıyan meşhur *polojeniye*'yi tanıdı. Katolikos Nerses Aşdaragetsi'nin (1843-1857) uzun görev dönemi boyunca Rus yetkililer, kilisenin başıyla yakın bir ilişki içinde çalıştılar. Sürgünde olduğu Besarabya'dan çağrılan Nerses'i, astlarına "Ermenilerin bize olan inancını ve sadakatini" iyi kullanma talimatını veren Vali Mikhail Vorontsov (1845-54) yetiştirmişti. Vorontsov, Katolikos Nerses'in "güçlü ve her zaman hazır bir silah" olduğunu, ruhban okullarına ve diğer okullara düzen getirebilecek, gelecek için yetkin rahipler yetiştirebilecek" biri olduğunu söylüyordu.[18] Rusofil müttefiki 1857'de öldüğünde, kendini biraz kayba uğramış hisseden Vali Baryatinski, (1856-1862) Çar'ına, Nerses'in halefi olarak St. Petersburg'la onun kadar yakın çalışabilecek birini atamanın önemini belirttiği bir mektup yazmıştı. İmparator II. Aleksandr, Baryatinski'ye şu cevabı vermişti: "*Je regrette sincérement le vieux Nerses, mais peut-être sa mort nous donnera-t-elle plus de facilité dans le règlement des affaires du clergé arménien. Le choix de son remplaçant devra étre fait avec une grande circonspection et je compte sur vous pour la présentation des candidats que le*

18 Alfred J. Rieber, *The Politics of Autocracy: Letters of Aleksandr II to Prince A. I. Baryatinski*, 1857-1864 (Paris, 1966), s. 70.

Synode convoqué devra me faire." (İhtiyar Nerses'e sahiden üzüldüm; ancak, onun ölümü, belki de Ermeni ruhban sınıfıyla ilgili meselelerin halledilmesini kolaylaştıracaktır. Yerini alacak kişinin büyük bir tititzlikle seçilmesi gerekiyor, Sinod toplandığında, bana göstereceği adayların takdimi için size güveniyorum.)[19] Ermeni Kilisesi'ni "Rus etkisini, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'na aktarmanın" bir aracı olarak gören Baryatinski, tercih edilen aday olarak, İstanbul Ermeni Patriği Mateos Çuhacıyan'ı (1802-1865) önermişti.[20] İmparator onun bu tercihini onaylamıştı, ama devlet-kilise ilişkilerinin geleceği açısından talihsiz bir tercihti bu, Katolikos Mateos'un (1858-65) Rus otoritesine boyun eğmeye gönülsüz olduğu anlaşılacaktı. Mateos, çok geçmeden, emperyal onay beklemeksizin, piskoposlar atamaya başlamış, Vali'nin Tiflis'i ziyaret etmek için yaptığı başvurulara cevap vermeyi tekrar tekrar reddetmişti.[21] Genç II. Aleksandr'la ilişkilendirilen reform çağı silik bir hatıra olmaya başlarken, Rusya'nın Ermeni Kilisesi'yle yaşadığı balayı da hızla sonuna yaklaşıyordu.

Çarlıktaki azınlık milliyetleri açısından, II. Aleksandr'ın hükümranlığının ilk yarısı, sıklıkla bir hoşgörü, artan özgürlük ve olumlu reformlar çağı olarak övgüyle anılır. Rusya'nın Kırım Savaşı'nda (1856) yenilgiye uğramasıyla, 1877-1878'teki Rus-Türk savaşında büyük bir Avrupa gücü olarak yeniden doğması arasında geçen süre zarfında Ermeniler, ekonomik ilerleme ve fiziksel güvence umutlarını Rus Devleti'yle özdeşleştirmişlerdi. Rusya Kafkasyası'nda, Ermeni burjuvazisi ve onun okumuş yazmış entelijansiyası, Rusların Ermenilerle olan ilişkilerde oynadığı olumlu rolü takdir ediyordu. Muhafazakâr gazete *Meğu Hayasdani*'den (Ermenistan Arısı) (Tiflis, 1858-1862) liberal *Grung hayots aşkharhin*'e (Ermeni Dünyasının Turnası) (Tiflis, 1860-1866) ve *Moskof hüsisapayl*'a (Kutupyıldızı Moskof) (1858-1862), Ermeni yayıncılar, Rus Devleti'ne, özellikle de 1860'lardaki reformlara övgüler düzüyorlardı. Rusofil liberal eğilimler en kuvvetli biçimde 1870'ler ve 1880'lerde Krikor Ardzru-

19 *age*, s. 104.
20 *age*, s. 104, n. 1.
21 *age*

ni'nin *Mşag*'ında (Rençper) (1872-1920) dile getirildi, Tiflis'te çıkan bu yayın, kentteki Ermenilerin entelektüel hayatına hâkimdi. Birçok Ermeni'nin kültürel olarak Rus hayatına asimile olması, bu döneme damgasını vurmuştur. Bir gözlemcinin, A. V. Amfiteatrov'un, Grandük Mikhail Nikolayeviç (1862-1882) ile Prens A. M. Dondukov-Korsakov (1882-1890) döneminden bahsederken dile getirdiği üzere, "Kafkasya Ruslaştırılmadan Ruslaşmıştır, bu doğal Ruslaşmanın ön cephesinde de bir kez daha Ermeniler vardı."[22] Ekonomik olarak, özgürleşme sonrası döneme, Tiflis, Bakü ve başka Kafkas kentlerindeki Ermenilerin hatırı sayılır bir gelişme göstermesi damgasını vurmuştu. Transkafkasya'da piyasa ekonomisi ve kapitalist sanayi genişledikçe, Ermeni işadamları gelişiyor, Gürcü soylular ve köylüler de "ücretsiz" emeğe ve piyasa için üretim yapmaya dayalı bir tarıma uyum sağlamakta zorluk çekiyorlardı. Devlet, Transkafkasya'da, soyluları kayırmaya devam etmiş olsa da, Ermeni burjuvazisinin büyüyen ekonomik gücü, çok geçmeden Tiflis'te yerel düzeyde siyasete hâkim olmalarına yansıyacaktı. Ekonomik ve siyasi görünürlüğün bu şekilde artması sonucu, Ermeniler, aralarında yaşadıkları insanların husumetini yeni biçimlerde üzerlerine çekiyorlardı.

19. yüzyılın son 30 yılına gelindiğinde, seyyahlar, şairler ve hükümet yetkililerinin Ermenilerin tipik özellikleriyle ilgili sözleri katılaşmış, içkin ve ırksal özelliklerle ilgili klişe tavırlara dönüşmüştü. Ermeniler, sık sık Gürcülere benzetiliyordu; ama genellikle bu iki halkı birbirinden ayıran tarihsel gelişmeler hiç dikkate alınmıyordu. Rus gözlemci S. Maksimov, 1870'lerin başında Kafkaslar'a giden birçok ziyaretçinin görüşlerini yansıtmıştı.

> Kafkasya'da ticaret, tümüyle akıllı ve hesapçı Ermenilerin elindedir. Ermeniler zekâ ve çalışma sevgisi bakımından Gürcülerden üstündür, bu nedenle de Gürcü mülklerinin hızla Ermenilerin eline geçmesinde hiç şaşılacak bir şey yoktur. Lehlerin Yahudilere bağımlı olduğu gibi, Gürcüler de Ermenilere bağımlıdır, bu nedenle de onlara karşı aynı (hatta belki de Lehlerin Yahudiler için hissettiğinden de fazla) horgörü ve nefret hisleriyle doludurlar. Tüccar Ermeniler, bü-

22 A. M. Amfiteatrov, *Armyanski vopros* (St. Petersburg, 1906), s. 47.

yük bir akıllılık, üçkâğıtçılık sergiler, her zaman yağcılığa hazırdırlar; kâr etme açlıkları, onları hileye ve dolandırıcılığa sevk eder.[23]

Rus etnograf P.I. Kovalevski, Gürcülerin "neşeli ve içten" olduğundan bahseder, ama "tembelliklerinden, mecalsiz ve girişkenlikten yoksun oluşlarından, istikrarsızlıklarından, disiplinsizliklerinden, işte pek az beceri göstermelerinden, eldeki işlere ve iş hayatına karşı uçarı, yüzeysel bir tavır içinde olduklarından" da dem vurur.[24] İki halk arasındaki bu tezatların hepsi Ermeniler hakkında çizdiği tabloya ters düşer. İngiliz diplomat Oliver Wardrop, 1880'lerde, Ermeniler ile Gürcüler arasındaki ilişkileri nasıl algıladığını şöyle dile getirmişti:

> Yerel bir atasözünde şöyle der: "Bir Rum üç Yahudi'yi dolandırır, ama bir Ermeni üç Rum'un hakkından gelir." İçi dışı bir, dürüst Gürcü'yse sıklıkla Hayk'ın mahir evlatları tarafından zalimce dolandırılır. Üçkâğıt ortaya çıktığında, Ermeni, açgözlülüğünün bedelini, sıklıkla, damarındaki kanın son damlasına kadar öderdi.[25]

Transkafkasya'ya gelen çok sayıda ziyaretçinin betimlediği halklara yönelik bu klişelerin doğruluğu ne kadar şaibeli olsa da, bu klişeler gözlemcilerin gördüğü bir şeyi yansıtıyormuş gibidir. Burada bütün bir halkın içkin ya da genetik özellikleri yerine, çeşitli etnik grupların görünür temsilcilerinin sınıfsal konumlarıyla ilgili özellikler belirtilmiştir. Gerekli iş zekâsıyla donanmış başarılı (ama Ermenilere nazaran sayıca epey az) Gürcü girişimcilerin yanı sıra, hem Transkafkasya'da, hem Anadolu'da "akıllılıkları, üçkâğıtçılıkları ya da yağcılıkları"yla dikkat çekmeyip, Gürcü hemşerilerinin hayat ve çalışma tarzına daha yakın tutumlar sergileyen Ermeni köylüler de vardı. Bu iki halkı birbirinden ayıran şey, Kafkas toplumunda sahip oldukları konum ve ekonomide, siyasi hayatta oynadıkları rollerdi. Ayrıca her grubun baskın elitleri, yani toplumsal bakımdan aşağı olanların saygı duyduğu, kılavuzluk ve liderlik beklediği kesim de

23 S. Maksimov, *Russkiye gorı i kavkazskiye gortsi* (basılmamış, 1873), s. 56.
24 P. I. Kovalevski, *Kavkaz, 1* (St. Petersburg, 1914), s. 234.
25 Sir Oliver Wardrop, *The Kingdom of Georgia: Travel in a Land of Women, Wine and Song* (Londra, 1988), s. 13-14.

birbirinden epey farklıydı. Ermeniler soylularını, eski krallıkların *nakhararutyun*'unu çok önceleri kaybetmişlerdi; toplumsal ve siyasi olarak, kentlerdeki tüccarların ve paralı kimselerin hâkimiyetindeydiler; Gürcülerdeyse yerli burjuva yönetici örnekleri pek azdı, onlar daha ziyade, o zamanlar ekonomik bakımdan gerileme içinde olan toprak sahibi geleneksel soyluları örnek alıyorlardı. Yabancı gözlemcilerin Transkafkasya toplumuna baktıklarında gördükleri şeyin bir dayanağı vardı aslında; ama seyyahlar ve şairler Ermeni ve Gürcü toplumlarının elitleriyle olan deneyimlerini genelleştirme ve vardıkları sonuçları bu toplumların tamamına uygulama eğilimindeydiler. Bize ulaşan ırksal ve etnik klişeler, milliyetlerin niteliklerinin gerçek bir yansımasından ziyade, Kafkas toplumundaki hâkim sınıfların görünürlüğü ve davranışlarının ürünüdür.

1870'ler boyunca, Rus devletinin çıkarları ve Ermenilerin talepleri örtüşmeye devam etti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halkları arasında güçlenen milliyetçilik, Türk yönetimine karşı hoşnutsuzluğu örgütlü direnişe dönüştürürken, Tiflis Ermenileri, Hıristiyanların kurtuluşu davasını, Rus basını ve saray çevresinde savunma konusunda Rus Panslavların korosuna katıldılar. Rusya, 1877-1878'deki Rus-Türk Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, bir kez daha Ermenilerin kurtarıcısı olarak belirdi. Berlin Kongresi'nde (1878) Ermeniler, Avrupa'daki birlikten dışlandıklarını gördüler, Rusya savaşta kazandıklarının büyük bölümünü vermek zorunda kalınca, Ermeniler de yenilgiyi tattılar. Ayastefanos Antlaşması'nın olumlu maddelerinden biri, Ermeni vilayetlerinde reformlar uygulanıncaya dek Rus askerlerin Türkiye'de kalmasını güvence altına alan XVI. madde, Berlin Antlaşması'nın anlamsız LXI. maddesine dönüştürülmüştü, o da ancak Rus birlikleri çekildikten sonra bu reformların yapılacağını söylüyordu.

Ayastefanos, Ermeni-Rus işbirliğinin doruk noktası olmuştur. Rus İmparatorluğu'nun ülke içinde ve uluslararası alandaki güvensizliği, birkaç yıl içinde, Çarlık politikasını azınlık milliyetlerinin taleplerine hiç yer tanımayan, dar bir Rus şovenizmine dönüştürecekti. Bu dönüşüm, II. Aleksandr'ın hükümdarlığının son yıllarında zaten

belirginlik kazanmıştı. Giderek şiddete meyleden devrimci hareket, Çarı, Rus-Türk Savaşı'nın kahramanı Kont Mikhail Tarieloviç Loris-Melikov'u (1826-1888) Rus hükümetinin başına geçmeye, İmparatorluk'ta düzeni sağlamaya davet etmeye itti. En azından Rusya bağlamında genelde liberal olarak algılanan sözde diktatör, muhafazakâr ve milliyetçi çevrelerin sert direnişiyle karşılaştı. II. Aleksandr, 1881'de suikasta uğradığında, veliahtın çevresinde toplanan muhafazakârlar, veliahtı Ermeni Loris-Melikov'un, şu "çılgın Asyalının" tehlikeli bir reformcu olduğuna ikna etti ve Loris-Melikov muhafazakârların ilk kurbanlarından biri oldu. Kutsal Sinod'un başkanı Konstantin Pobedonostsev, artık İmparator III. Aleksandr olan eski öğrencisine bir mektup yazmış, ona açıkça şunları söylemişti:

> Kont Loris-Melikov'u yanınızda tutmayın. Ona inanmıyorum. Sinsi bir insan, hâlâ ikili oynayabilir. Kendinizi onun ellerine fazla bırakırsanız sizi ve Rusya'yı yıkıma sürükler. Liberal projeleri uygulamayı ve içeride bir entrika çevirmeyi başardı... O vatansever bir Rus değil. Dikkatli olun, Tanrı aşkına, majesteleri, sakın ola ki iradenizi ele geçirmesin; hiç vakit kaybetmeyin![26]

Pobedonostsev, İmparator'un liberaller ve yabancılara karşı beslediği şüphelere oynuyor, Loris-Melikov'un Ermeni "niteliği"ni, sinsiliğini, "gerçek bir Rus" olmamasını vurguluyordu. Burada Pobedonostsev, Rusya'da muhafazakâr yazında hiç olmadığı kadar öne çıkacak, Ermeniler ile Yahudiler arasında ilişki kuracak bir temayı, Ermenilerin yabancı, Asyalı unsurlar oldukları temasını seslendiriyordu. Bu tarihten itibaren Ermenilerden artık sıklıkla *inorodzı* (yabancılar) diye bahsedilecekti, genellikle Yahudiler, göçebeler ve birkaç Sibirya kabilesi için kullanılan bir terimdi bu. Yabancı Ermeniler ile *istinnye russki* (gerçek Ruslar) arasındaki psikolojik mesafe, böylece çok artmış olacaktı.

Ermeniler açısından Rus İmparatorluğu'nda reformların son bul-

26 P. A. Zayonçkovski, *Krizis samoderjaviya na rubeje 1870-1880 godov* (Moskova, 1964), s. 324. Ayrıca bkz. H. Heilbronner, "Aleksandr III and the Reform Plan of Loris-Melikov", *Journal of Modern History* XXXIII, 4 (Aralık 1961), s. 384-97.

ması ve muhafazakâr kemer sıkma politikası, Avrupalıların Ermeni Sorunu'na yeniden ilgi duymalarına ve Ermeni devrimci mücadelelerinin hem Türkiye'de, hem Rusya içinde ivme kazanmasına denk gelmişti. Bunun sonucunda Ruslar, Ermenileri dik kafalı, nankör, yönetilmesi zor, hatta sadakatsiz insanlar olarak algılamaya başlamışlardı. Ermeni ulusal bilinci, Kafkas ve Moskof entelijansiyasını etkisi altına alırken, çok sayıda eğitimli Ermeni de bağlılıklarının bölündüğünü tecrübe ettikleri, yeni bir his yaşıyorlardı. Rusya'ya, halklarını Müslümanların saldırısından koruyan, onlara Avrupa Medeniyeti'nin kapılarını açan o ulusa sadakatlerini korusalar da, gençler giderek enerjilerini ve tutkularını kendi milliyetlerine yöneltiyor, bir tür Ermenilik hissi, sınırın ötesinde kendileri kadar şanslı olmayan kardeşlerine karşı bir görev ve yükümlülük duygusu geliştiriyorlardı. Rus politikası, II. Aleksandr'ın ilk yıllarındaki gibi esnek olduğu, reform olasılığına açık kaldığı sürece, çoğu Ermeni ile modernleştirici rejim arasında bir çatışma yaşanması için çok az gerekçe söz konusuydu; ama hükümet içinde reform şevki geriledikçe, "Kurtarıcı-İmparator"un hükümdarlığı döneminde, Ermeni entelijansiyasının büyük bölümüne damgasını vuran Rusofil liberalizm, III. Aleksandr döneminde yerini sosyalizm tınılı devrimci milliyetçiliğe bıraktı. Bu yeni hareketin başlıca amacı, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir tutum takınmak olsa bile, Rus makamlar Çarlık otokrasisi açısından doğuracağı sonuçlardan yana kaygılıydı. Polis, ayrılıkçılık hayaletini gündeme getiriyordu, çok geçmeden bu hayalet Ermenilerin sadık Hıristiyanlar ve girişimci işadamları olarak eski imgelerini boğdu. Kozmopolit burjuvazi, köksüz ve doğuştan sadakatsiz bir kesim olarak görülüyordu. Ermeni Hıristiyanlığı ile Rus Ortodoksluğu arasındaki farklar da eskiden olduğundan çok daha derin bir ayrılık olarak algılanıyordu. Kısa süre sonra, kilise, Ruslaştırmanın hedefi haline geldi. Ermenilerin tamamı komplocu, isyancı ve hain bir millet olarak görülmeye başlandı.

III. Aleksandr'ın yetkilileri, milliyetçi hislerin, Ermeni basınında, okullarda ve kilisede açıkça dile getirilmesinin otokratik monarşiye karşı bir tehlike oluşturduğunu, çokuluslu imparatorluğun

birliğini tehdit ettiğini düşünüyordu. Hugh Seton-Watson'ın işaret ettiği üzere: "19. yüzyıl ortasında Avrupa'daki yöneticilerin bakış açısına göre milliyetçilik sapkın bir öğretiydi, çünkü hükümetin meşruiyetini yeni bir ilkeye dayandırıyordu. İlahi hakla gelen monarşiye dayalı eski meşruiyetin yerine, ulusa dayalı yeni bir meşruiyet geçiriyordu."[27] Milliyetçiliğin yüzeyinden pek derine inmeye gerek kalmadan da, halk egemenliği ve ulus-devlet kavramlarına rastlanıyordu.

Ama milliyetçilik, iki ağzı keskin ölümcül bir kılıçtı ve yönetici uluslar kadar yönetilen azınlıklar için de bir tehlike oluşturabilirdi. Rus milliyetçiliği, III. Aleksandr'ın altındaki yönetici Rus makamlarını, Rus olmayan halkları yasayla ve zor kullanarak Ruslaştırma girişiminde bulunmaları için harekete geçirmişti. Bir anlamda Ruslaştırma, imparatorluğun bütün bölgelerinde tektip bir siyasi ve toplumsal düzen yaratmaya yönelik daha önceki politikanın devamıydı, ama azınlıkların 1880'lere dek idari olarak bütünleştirilmesi, hiçbir zaman, yerel dillerde eğitimi yasaklayarak, sınır bölgelerde etnisitenin dayanağını ortadan kaldırma yönünde bir çaba doğurmamıştı. 1880'lerde Rus olmayan halklara karşı izlenen politikaların esin kaynağı, İmparator'un çevresindeki şovenistler (Pobedonostsev, Dimitri Tolstoy, Mikhail Katkov) olmuştu; bu politikalar uzun süre (1882-1897) eğitim bakanlığı yapan Kont I. V. Delyanov (1818-1897) tarafından uygulanmıştı. Ne ironiktir ki, otokratın kalın kafalı ve sorgulamayan uşağı Delianov da Ermeni'ydi. Astlarının "Ermeni sıfır" (*Armyanski nol*) diye tanıdığı Delyanov, en yakın çalışma arkadaşlarının bile saygısını kazanmayı becerememişti.[28] Ama Ermeni ayrılıkçılar imgesinin şiddetli bir gerçeklik halini aldığı bir ortam yaratmayı başarmıştı.

Ruslaştırma çabaları, en ciddi biçimde 1885'te, önce Baltık bölgesinde, sonra Polonya'da, ardından Transkafkasya'da başladı. Bağnaz Kafkasya Valisi Prens A. M. Dondukov-Korsakov, bütün Ermeni

27 Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford, 1967), s. 268.

28 P. A. Zayonçkovski, *Rossiskoye samoderjaviye v kontse XIX stoletiya (Politiçeskaya reaktsiya 80-h-naçala 90 h godov)*, (Moskova, 1970), s. 310.

kilise okullarının kapatılması, onların yerine Rus okulları açılması talimatını verdi. Kafkas yetkili makamları, Kafkasya Eğitim Bölgesi Müfettişi'nin (*popeçitel*) rehberliğinde, Ermeni öğrenciler arasında yayıldığına inandıkları Ermeni "vatanseverliği" ve "popülizmi"ni silmeyi umuyorlardı. 20 bin öğrencinin devam ettiği, 900 öğretmenin çalıştığı 500 okul kapatıldı. Direniş, hemen gizli okulların kurulması biçiminde örgütlendi; okul krizi sonrasında daha da radikalleşmiş bir Ermeni entelijansiyası ortaya çıktı. 1886'da okullar yeniden açıldı, ama personelleri tasfiye edilmiş, öğretmenler üzerinde daha katı bir devlet gözetimi kurulmuştu. 1836 *polojeniye*'sinin tek taraflı feshi ve kilisenin yürüttüğü eğitim sistemine karşı vurdumduymaz muamele, Ermeniler arasında yaygın olar Rusofiliye ölümcül bir darbe indirdi; kiliseyi, Çarlık makamlarına karşı muhalefeti daha ileri götürmeye itti ve birkaç yıl içinde Ermeni devrimci örgütleri Hınçak ve Taşnak partilerinin kurulmasına yol açtı.

Ermenilerin hükümetin Ruslaştırma politikalarına karşı tepkisi, devlet yetkililerinin, azınlıkların, tehlikeli, sapkın unsurlar barındırdığı yönündeki izlenimlerini doğrulamaya yaradı ancak. Pobedonostsev, 1886 baharında, Transkafkasya'ya yaptığı bir ziyaret sonrasında, imparatoru şöyle bilgilendirmişti: "Ermeniler ve Gürcüler kendilerini Rus kültüründen kurtarmaya çalışıyor, kendi ulusal bağımsızlıklarını yeniden kurmak gibi çılgınca bir hayali besliyorlar. Bu çılgın hayalin bastırılması ve yerle bir edilmesi ancak zor kullanarak mümkün olabilir."[29]

Rusların geleneksel, Hıristiyan azınlıklarının koruyucusu rolünün silinmesine sebep olan Rusya ile Ermeniler arasındaki yabancılaşma ve Türkiye Ermenilerinin kaderi, Avrupa'daki Büyük Güçler için daha büyük bir kaygı kaynağı haline geldi. William L. Langer, "Yakındoğu meselesi, açık arayla en şiddetli, en tehlikeli meseledir. 1880'lerde Avrupa, Bulgar Sorunu yüzünden, diken üstünde olmuştu. Sonraki on yıldaysa genel bir yangın tehdidi yaratan problem

29 K. P. Pobedonostsev, *Pisma Pobedonostseva k Aleksandru III*, II (Moskova, 1926), s. 113-117; aktaran Robert F. Byrnes, *Pobedonostsev: His Life and Thought* (Bloomington, 1968), s. 196.

Ermeni Sorunu oldu."[30] Ama Türkiye'nin geleneksel müttefiki Britanya, ciddi ciddi Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını düşünmeye başlamışken, Ruslar onun koruyucusu kesildiler. 1877 ile 1890'ların ortası arasında roller tamamen değişti; Ermenilerin Anadolu'da reform ümitleri, artık Britanya'ya bağlanmıştı. Gelgelelim, 1880'lerde hem Rusya'nın, hem Britanya'nın Türklere reformları dayatmakta başarısız olması, genç Ermenilerde, Avrupalıların tereddütlerine rağmen ulusal mücadelelerini üstlenmeleri gerektiği kanısının doğmasına yol açtı. Rus ve Avrupa basını, sürekli Hınçaklar ve Taşnakların devrimci eylemlerine, Türklerin bunlara acımasız karşılıklar verdiğine dair haberler yayımlıyordu. İstanbul'da Kumkapı'da (15 Temmuz 1890) ve Bâbıâli'de (18 Eylül 1895) düzenlenen gösterilere benzer protestolar, pısırık diplomatların ve popüler basının okur kitlesinin dikkatini çekmek üzere tasarlanmış eylemlerdi. Fakat devrimcilerin, özellikle de Rus otokrasisine karşı muhalefetlerini açıkça dile getiren Hınçakların eylemleri, Rusların gözündeki doğuştan isyancı Ermeni imgesine ağırlık kazandırıyordu. Rus Devleti'nin Ermeni davasına desteğinden arta kalan ne varsa, Zeytun'daki isyan ve katliam, Taşnakların Osmanlı Bankası'nı işgali (1895) sonrasında hızla dağılıp gitti. İngilizler, Sasun Katliamları sonrasında, Doğu Anadolu'da reformlar yapılması için Sultan'a baskı yaparken, Rusya ve müttefiki Fransa, reformların etkisini olabildiğince sınırlamak için, perde gerisinde çalışıyorlardı. İngilizlerin Türkleri taviz vermeye zorlamak için Rusya'dan destek almaya yönelik bütün girişimleri de reddedildi. Ruslara göre, Hıristiyan kardeş imgesi, yerini açıkça, gazabıyla hem Osmanlı, hem Romanov hanedanlarını yıkmaya niyetli hain bir komplocu imgesine bırakmıştı. Rusya Dışişleri Bakanı Prens Lobanov-Rostovski'nin ilgi duyabileceği yegâne Ermenistan, Ermenilerin olmadığı bir Ermenistan'dı.

Devrimci olarak Ermeni imgesi, hükümet içinde, Transkafkasya Ermenilerinin Türkiye'de devrimci faaliyetleri faal olarak destekleme konusunda birlik olduğuna inanmış devlet polisi tarafından

30 Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902*, ikinci basım (New York, 1960), s. viii.

yayılmıştı. Kafkaslar'da, Ermeni gerillaların ulusal kostümler içinde görüldüğü fotoğrafların satışıyla para toplanıyordu.[31] 1890'da yapılan talihsiz Gugunyan Seferi'ne katılıp da tutuklananlara büyük sempati duyuluyordu. Öğrencilerin devrim için para ve silah toplandığına, sınır ötesinde eylemler düzenlemek üzere silahlı gruplar kurduğuna dair kanıtlar bulunuyordu. Polisi en fazla kaygılandıran şeyse, Tiflis'te bütün sınıfların devrimcilere coşkuyla bakması, iyi finanse edilen uluslararası bir komplonun ortaya çıkmasıydı. 1897 tarihli bir polis raporunda şöyle deniyordu: "Devrim fikri, Ermeni toplumunun bütün sınıflarına; çok zengin olanlara da, hiçbir şeyi olmayanlara da işlemiştir. Zengin tüccarı ve köylüyü, kasabalıyı ve küçük esnafı, entelektüel sınıfı ve en eğitimsizleri bile etkilemiştir."[32] Polisin vardığı şu sonuç ise kilise için bir hayli kaygı vericiydi: "Her ne kadar, Tüm Ermeniler Katolikosu'nun devrimci hareket içerisinde aktif bir katılımı olduğunu kanıtlamak imkânsız olsa da, en azından, onun ve Eçmiadzin Sinodu'nun tamamının bu konuya yakınlık gösterdiğini mutlak bir kesinlikle kanıtlayabiliriz."[33] Jandarma, şiddetli bir sosyalist devrimci hareketin yayılmasını, giderek büyüyen bir salgın, Ermeni toplumunun bütün kesimlerini etkileyen, bütün bir ulusu devlet düşmanlarına dönüştüren bir virüs gibi görüyordu.

Hıristiyan Ermenilerin korunmasından yana Rus geleneğinin tam anlamıyla tersine dönmesi, 1895-1896'daki Hamidiye Katliamları sonrasında gerçekleşti. Avrupa'daki bir grup Ermeni, bir dilekçeyle İngilizlerden yardım isteyince, St. Petersburg'daki makamlar o kadar öfkelendiler ki Katolikos'a bu küstah dilekçenin cezası olarak, Rusya'daki Ermeni okullarının kapatılacağını bildirdiler. Ocak 1896'da, Ermeni kilise okulları bir kez daha kapatıldı, yetkililer Ermeniler için yeni bir devlet okulu sistemini finanse etmek üzere kilise mülklerine el koyma planları yapmaya koyuldu.[34] Kafkasya'nın

31 Ter Minassian, "Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903", *Cahiers du monde russe et soviétique* XIV, 4 (Ekim-Aralık 1973), s. 567.

32 *age*, s. 588.

33 *age*

34 Aleksey Karpoviç Djivelegov, *Armyane v Rossii* (Moskova, 1906), s. 16-20.

"Ermeni sevmez" valisi Prens Grigori Golitsyn yönetiminde (1896-1905), Ermenilerin bütün eğitim ve yardım kurumlarına karşı toptan bir saldırı başlatıldı. 1898'de yardım cemiyetleri ve kütüphaneler kapatıldı, "Ermeni halkı" ya da "Ermeni ulusu" sözlerinin yayımlanmasını yasaklamaya yönelik sansürler kondu. Kendi de Ermeni olan bir sansürcü, milliyetini tanımlamak için ancak "Ermeni toplumu" sözlerinin kullanılması gerektiğini kabul etmişti: "Zaten biz nereden halk oluyoruz ki?"[35] diye soruyordu.

19. yüzyıl biterken, Ermeniler, bir asır önce bölgenin Hıristiyanlarını korumak için, Kafkaslar'ı aşan ulusun gözünde parya halk haline gelmişti. Rus devlet makamlarından ve komşuları Gürcüler ile Azerbaycanlılardan tecrit edilmiş Ermenilerin ekonomik güçleri ve siyasi ağırlıkları, onları Kafkas kent hayatının tartışmasız liderleri haline getirse de, Rus şovenizmi ve Ermeni fobisinin şiddetli tırmanışına dayanmaları gerekiyordu. Ermenilere karşı sesi en çok çıkan kişi, iki yıl boyunca (1897-1899) yarı resmi Kafkas gazetesi *Kavkaz*'ın genel yayın yönetmenliğini yürüten Rus milliyetçisi Vasili Lvoviç Veliçko'ydu (1860-1904). Veliçko'nun çok okunan Ermeni karşıtı polemikleri, Gürcü basınında yeniden yayımlandı; şair-editör Veliçko kuzeye döndüğünde, sert eleştirilerine, *Russki vestnik* (Rus Haberci) gibi gazetelerde devam etti. Veliçko, onun ırkçı retoriğinden tiksinen Kafkas liberaller ve sosyalistleri hayretler içinde bırakarak, Gürcü milliyetçilerin hislerine oynuyordu. Şöyle yazıyordu: "Ermeniler Gürcüler arasında, bitki bitlerinin karıncalar arasında oynadığına benzer bir rol oynar, huzuru sömürür, zenginlik biriktirir ve zaman zaman bu zenginliği ancak önlerinde kölece bir korkuyla titredikleri yöneticileriyle paylaşırlar." [36] Bir makalesinde "*movida somekhi, moytana skhva mekhi*" ("Bir Ermeni geldi ve türlü talihsizlik getirdi") şeklindeki Gürcü deyişini hatırlatmış, "Tarih, Gürcülere, casusluğa ve ihanete doğal bir eğilimi olan insanlara güvenmemeyi öğretmiştir," diye devam etmişti.[37] Veliçko, Ermenilerin bencillik ve

35 *age*, s. 25n.
36 *Russki vestnik* XLVIII, 5 (Mayıs 1903), s. 253.
37 *age*, s. 254.

nankörlüğünün Azerbaycanlıları da onlar aleyhine çevirdiğini ileri sürüp, şu Azeri deyişini kanıt göstermişti: "Bir Ermeni'ye yol göstermek için on parmağında on mum yaksan, sana yine de teşekkür etmez."[38]

Siyasi bir muhafazakâr ve otokrasi destekçisi olarak Veliçko'nun, Ermenilere karşı husumetinin ırksal aşırılıkları olduğu gibi, siyasi ve toplumsal dayanakları da vardı. Ermeniler onun gözünde, bir anayasa istemek gibi iğrenç bir hevese kapıldıkları için suçluydu: "Sadece Rus olmayanlar bir anayasa ister; çünkü, anayasa Rusya için tam bir felaket olacaktır."[39] Veliçko, Ermenilerin hâkim olduğu Tiflis Belediyesi'nin reformlarına karşı çıkıyordu. Kentin ileri gelenleri bir politeknik enstitüsü kurulması için merkezi hükümete dilekçe verdiklerinde, Veliçko, gazetesinde, Tiflis'te açılacak böyle bir okulun Ermenilerin denetiminde olacağı uyarısında bulunmuştu:

> Büyük miktarlarda maddi birikim elde edilmesine çok daha çabuk katkıda bulunan uygulamalı bilginin gerçek dostu, orta sınıftır. Gürcüler karşısında avantajlara sahip Ermeni gençlerinin uygulamalı bilime can atmasına hiç şaşmamak gerek: Doğrusunu söylemek gerekirse, kanlarında var... Burada, aşirete dayalı, klancı dışlayıcılığıyla günden güne orta sınıfın mülkü haline gelen Tiflis'te bir politeknik kurulursa, yerel hayatı yakından tanıyan ve bu hayatın kendine özgü yönlerini dile getirmekten çekinmeyen herkesin bildiği gibi, bu uygulamalı bilim mabedi, esasen Ermeni gençlerle dolacaktır.[40]

Veliçko, Gürcüleri, doğal müttefiklerinin Ruslar olduğuna ikna etmeye çalışmıştı. Kafkasya'da milliyet sorununun tek çözümü, Rus unsurunun güçlendirilmesiydi: "Rus halkının nüfusu sınır boylarında kalabalık, müreffeh, güçlü ve ulusal öz bilinçle dolu olursa, o zaman dil, fikirler, maddi ve manevi nüfuzumuz âlemimiz kendiliğinden genişler."[41] Veliçko gibi sağcı milliyetçilere göre, Ermenilerin

---

38 *age*, XLVII, 12 (Aralık 1902), s. 617-18.

39 *age*

40 Aktaran G. M. Tumanov, *Zametki o gorodskom samoupravleniya na Kavkaze* (Tiflis, 1902), s. 85.

41 *Russki vestnik* XLVII, 12 (Aralık 1902), s. 627.

bulanık ve çelişkili imgeleri nefret dolu bir potada bir araya gelmişti. Irk, din, devrim, girişimcinin maddi değerleri, hepsi de Ermeni'yi yabancı bir unsur gibi resmetmekte kullanılıyordu.

Ermenilerin tecrit halinin giderek güçlenmesi, yöneticileriyle komşularının onlara yansıttığı çelişkili imgelere doğrudan bağlıydı. Ermeniler hem aşağılayıcı bir yaftayla (Gürcücede yurttaş anlamına gelen *mokalake* sözcüğünden hareketle) *maklak* diye bilinen paragöz, sömürücü plütokratlar, hem de korkulan, nefret edilen devrimcilerdi. Bu iki imgenin tehlikeli bir yabancı olarak genel bir Ermeni algısında birleşmesi, Gürcü şair Akaki Tsereteli'nin şiirsel fablı "Pire ve Sinek"te görülebilir; burada pire sineği, onları yakalamak için bir ağ kuran örümceğe karşı ittifak kurmaları gerektiğine inandırır. Sinek (Gürcü) kabul eder, pire (Ermeni) sineğin üstüne yerleşir ve onun kanını emmeye başlar. Sinek gitgide zayıflar, ama pire birlik vaaz etmeye devam eder. Sinek pireye durması için yalvarır, çünkü ölmek üzeredir ve örümcek (Rusya) de yakın bir tehlikedir.

20. yüzyıl başlarında Ermeniler sadece Osmanlı İmparatorluğu içinde değil, Rus aristokrasisine karşı da açık bir isyan halindeydi. Devrimci Ermeni imgesi, Çarlık hükümetinin 20 yılda Ermeni tebaanın Rusofil hislerini darmadağın eden yanlış tasarlanmış politikaları sonucu, bir gerçeklik halini almıştı. II. Nikolay (1894-1917), uzun müzakerelerin ardından, 1903'te, Ermeni Kilisesi'nin mülklerine el koymuş, bu hamleyle Transkafkasya'nın Ermeni halkının büyük çoğunluğunu Taşnaktsutyun'un radikal liderliğinin ardında birleştirmişti. Artık Hıristiyan Ermeni ile tüccar Ermeni, Rusların kafasında da devrimci Ermeni'yle özdeşleşmişti. Nikolay, Kafkasya'daki açık isyanı bastırması için güvenilir adamı Kont I. İ. Vorontsov-Daşkov'u genel vali olarak görevlendirdi (1905-1916). Şiddet olayları, 1907'nin ortalarına dek devam etse de, Vorontsov-Daşkov'un, hünerle, liberal tavizleri ve silahlı baskıyı birleştirmesi neticesinde, Kafkasya'ya bir nebze istikrar geldi. Aldığı ilk ve en beğenilen önlemlerden biri, Ermeni mülklerinin kiliseye iade edilmesi olmuştu. Ermenilere karşı etkin devlet politikası hız kesmiş, emperyal yönetiminin son yıllarında Ermeni-Rus itilafının kısa süreli, geçici bir restorasyonuna tanık olunmuştu.

Ne var ki, Rusların Ermeniler hakkındaki fikirleri ciddi biçimde bölünmüştü: Rus şovenistleri Vorontsov-Daşkov'un politikalarına saldırıyor, durmadan ayrılıkçılığın tehlikeleri hakkında uyarılarda bulunuyorlardı. Örneğin Nikolay Mazurenko şöyle yazıyordu:

> Transkafkasya'daki Rus olmayan halklara yönelik güvensizlik ve Ermeniler ile Gürcülerin tamamı olmasa da çok büyük bir çoğunluğunun "Rusya'nın iflah olmaz düşmanı" olduğu kanısı, "emperyal güç"ün üstünde yükseldiği ilkeler açısından yanlış değilse de, çok geçmeden bu ilkeler, bütün Rusların biz yerlilere karşı olan hakiki duygularını ve süregiden düşmanca tavırlarını bizzat tecrübe etme talihsizliğini yaşadıklarında, katı birer hükme dönüşüyordu.[42]

Bundan birkaç yıl sonra Rus Milliyetçi Partisi'nin bir üyesi olan A. Liprandi, Vorontsov-Daşkov'un Ermenilere verdiği tavizleri "Rus karşıtı" olduğu gerekçesiyle kınayacak, açıkça şunları söyleyecekti: "Kafkasya, daha doğrusu Transkafkasya nüfusu, Rus olmayan farklı unsurlardan oluşur, tavırları itibarıyla hepsi de devlet karşıtıdır, hepsi de devrimci ayrılıkçılıkla doludur, hepsi de Rusya'ya karşı nefretle yatıp kalkar, nefret solur. Rus Devleti'nin gücü onlara dayanabilir mi? Açıktır ki dayanamaz."[43] Liprandi, en zehir zemberek sözlerini özellikle Ermenilere saklamıştı: "Şimdi, Ermeniler arasında hiçbir istisna yoktur: Hepsi de tek tek Rusya'dan ve Rus olan her şeyden –Rus altını dışında tabii– nefret eder, hepsi de 'özgür Ermenistan hayalleri kurar."[44]

Siyasi sağ, Ermenilere ilişkin olumsuz imgeleri ayrıntılı bir hale büründürürken, liberaller ve sol da bu imgeleri tersine çevirerek etnik gerilimleri iyileştirmeye çalışıyordu. Maksim Gorki, 1905'te, Bakü'de, hükümetin kışkırtmasıyla çıktığını düşündüğü Ermeni-Azeri çatışmaları hakkında ateşli bir broşür kaleme almıştı. Geçmiş yıllardaki seyahatlerini hatırlayan Gorki şöyle diyordu:

42 Nikolay Nikoleviç Mazurenko, *Gruzino-armyanskiye pretenzii i zakavkazskaya revolutsiya* (Kiev, 1906), s. 27.
43 A. Liprandi, *Kavkaz i Rossiya* (Harkov, 1911), s. 9-10.
44 *age*, s. 46.

Kafkasya'dayken her yerde Gürcü'nün Tatar'la ve Ermeni'yle birlikte ne kadar dostça ve huzurla çalıştığını, nasıl çocuklar gibi neşeyle, sadelikle şakalaştıklarını, birlikte şarkılar söylediklerini, güldüklerini gördüm ya, bu yalın, soylu insanların kötücül ve karanlık güçlerin kışkırtmasına gelip, şimdi aptalca, hissizce birbirlerini öldürdüklerine inanmak o kadar zor geliyor ki.[45]

Gorki'nin çizdiği cennetsi tablo, Tiflis ya da Bakü sokaklarından çok, enternasyonalist sosyalistlerin ve liberal gazetecilerin umutlarında var olan bir uyum ve dostluk imgesi sunuyordu. Ama muhalif güçlerin uğruna çalışmak istedikleri bir idealdi bu; sol, büyük engellere rağmen, ayrılıkçı milliyetçiliklere karşı mücadele etti, otokrasiye karşı çokuluslu bir hareket için çaba sarf etti. Edebiyat alanında, Rus şairler ve eleştirmenler, Ermenileri Avrupa'da tanınmaya değer bir edebiyata sahip kültürlü bir halk olarak yansıtan karşıt bir imgenin gelişmesine katkıda bulundu. Gorki, 1916'da, Rusça bir Ermeni edebiyatı seçkisi derleyip yayımladı, hemen hemen aynı tarihlerde Rus şair Valeri Bryusov, Ermeni şiiri antolojisini hazırlayıp yayımladı.[46] Avrupa'yı sorgulanamaz medeniyet ölçütü olarak kabul eden Rus eleştirmen ve Ermenice edebi eserler koleksiyoncusu Aleksandr Veselovski (1872-1919), Ermeni edebiyatını, Rusların ve Avrupa'nın ilgisine değer olduğu için överek şunları yazdı: "Ermenilere 'Asya'nın Avrupalıları' denmesi boşuna değil."[47]

Hükümet çevrelerinde Ermenilerin olumsuz imgelerini tersine çevirmeye yönelik en önemli çabayı sarf eden kişi, herhalde Kafkasya Genel Valisi oldu. Vorontsov-Daşkov, Çar'a yazdığı raporda (1913), Ermenilerin doğuştan isyancı olduğu argümanını reddediyordu:

Efendim, size altı yıl önce, İmparatorluk sınırları içindeki [Ermeni] problemleri[ni], Ermenilerin dini ve ulusal görüşlerini özensizce görmezden gelerek, bu problemleri bizim yarattığımızı tam bir açık yü-

45 Maksim Gorki, *O kavkazskih sobitiyah* (Cenevre, 1905), M. Gorki, *Sobraniye soçinenii v tridzati tomah* içinde (Moskova, 1953), XXIII, s. 337.

46 Maksim Gorki, (ed.) *Sbornik armyanskoy literaturı* (Petrograd, 1916); Valeri Bryusov, (ed.) *Poeziya Armenii s drevneyşih do nashih dney* (Moskova, 1916).

47 Iu. A. Veselovski, *Oçerki armyanskoy literaturı, istorii i kulturı* (Erivan, 1972), s. 34.

reklilikle bildirmiştim... Bu nüfusun neredeyse tamamı kırsaldadır, canla başla tarımla uğraşırlar; dahası bu tür işler bu insanların ruhuna o kadar yakındır ki, bütün Ermeni kentlerinin sakinleri esasen hâlâ çiftçidirler. Ermenilerin yalnızca yaklaşık beşte biri anayurtlarının dışında yaşarlar; bunlar ağırlıklı olarak ticari-sanayi işletmelerle uğraşır ve aralarında yaşayan milliyetçiler de, genel olarak aramızda yaşayan Ermenilere ilişkin yanlış izlenimler uyandırırlar, bir milliyet olarak Yunanlar hakkındaki görüşlerimizin Yunan tüccarlara dayandığı gibi.[48]

Vorontsov-Daşkov, 1907'de bildirdiği şeyi, 1913'te yeniden doğruluyordu: "Kafkas Ermenileri arasında hiçbir biçimde ayrılıkçılık yoktur... Elbette ki Ermeniler arasında, Rusya'da olduğu gibi, devrimci partiler vardır, ama Ermeni halkının devrimci bir tabiatı olduğundan bahsetmek, Rus halkının Çar'a bağlılık duyduğundan şüphe etmek kadar tuhaftır."[49] Vorontsov-Daşkov, 1912'de 500 Taşnak'ın yargılandığı, adı kötüye çıkmış davada, hükümetin bütün Ermeni halkını itham etme girişimini eleştiriyordu. Polis, davaya hazırlık sürecinde Kafkasya'da yaklaşık bin Ermeni'yi tutuklamadan önce, Genel Vali'yi bilgilendirmemişti. Sonunda dava, hükümet açısından tam bir fiyasko olmuştu. Basında geniş yer bulan ve Aleksandr Kerenski gibi önde gelen demokrat avukatların yaptığı savunmanın sonucunda, 50 davalı dışında herkes beraat etmişti. Hemen hemen aynı tarihlerdeki Beilis davasında olduğu gibi, hükümetin ırkçı görüşleri için yarı bağımsız yargıyı kullanma girişimi, geri tepmişti.

Rus İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'ndan hemen önceki yıllarda ve savaş sırasında nihai krize girdiğinden, Ermeniler tehlikeli ve muğlak bir konumda kalmışlardı. Birbiriyle çatışan Hıristiyan, tüccar ve komplocu imgelerinin her biri, farklı gruplarca üstlenilmişti. En üst düzey hükümet yetkililerin gözünde komplocu olarak hâlâ şüpheyle bakılan, Gürcülerin paragöz sömürücüler diye görüp nefret ettiği Ermeniler, yine de liberal ve radikal çevrelerde sempati ve des-

48 I. İ. Vorontsov-Daşkov, *Vsepoddanneyşiy otçet za vosem let upravleniya Kavkozom* (St. Petersburg, 1913), s. 6.
49 *age*, s. 7.

tek görüyorlardı. Dışişleri Bakanlığı da barışın son yıllarında Ermeni Sorunu'nu bir kez daha ele almış ve büyük Avrupa güçleriyle uyum içinde Türkiye Ermenistanı'nda reformlar yapılmasını öngören yeni bir programı kabul etmişti. Ama Ermeniler, I. Dünya Savaşı patlak verip de kendilerini büyük imparatorlukların arasındaki topraklarda ikamet etmek gibi hiç kıskanılmayacak bir konumda bulduklarında, yine Rusların piyonu, Türklerin kurbanı oldular. Türkiye'nin parçalanmasıyla, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, bir türlü tatmin olamamış, doymak bilmez emperyalist iştahları artık doyurulabilirdi. Ermenistan'ın büyük bölümü, 1916 tarihli gizli Sykes-Picot Antlaşması'yla, Rusya'ya bırakıldı. Ama o anlaşma kesin olarak formüle edilemeden ve İtilaf Devletleri, Jöntürk rejimini kesin bir yenilgiye uğratıp da gizli planlarını uygulamaya geçiremeden önce, Türkler, Ermeni Sorunu'na kendilerinin getirdiği nihai çözümü uygulamaya koyuldular. 1915'teki ölüm yürüyüşleriyle, Anadolu'daki Ermeniler buradan çıkarıldı, hem Türk milliyetçilerin, hem Rus emperyalistlerinin Ermeni'siz bir Ermenistan hayali mümkün kılındı.

3
Rusya'da Ermeni Yurtsever Entelijansiyanın Doğuşu

Genel olarak milliyetçiliğe, özel olarak da Ermeniler gibi küçük uluslara ilişkin çalışmalar, uzunca bir süre boyunca, edebiyatta ve sanatta doğmakta olan yurtsever temaların ya da milliyetçi entelektüller ile siyasetçilerin görüşlerinin araştırılmasıyla sınırlı kalmıştır. Birçok tarihçi, 50-60 yıl önce Hans Kohn ile C. J. H. Hayes'in betimlediği üzere, duygusal ve yarı dini anlayışlara odaklanmak yerine, Karl Deutsch gibi sosyal bilimcilerin sunduğu kavrayışların çok daha ciddi uygulamalarına yönelmişlerdir.[1] Temelinde, 18. yüzyılda Alman milliyetçiliğinin fikir insanlarına uzanan önceki gelenek, milliyetçiliğin "doğallığını", içkin ve organik niteliğini, neredeyse kaçınılmaz olarak kendini ortaya koyduğunu vurgularken; Eric J. Hobsbawm, Miroslav Hroch ve Geoff Eley gibi tarihçiler, milliyetçiliğin doğal ve kaçınılmaz olmaktan çok uzak olduğunu, 19. yüzyıl başındaki entelektüeller ve yurtseverlerce bilinçli bir siyasi müdahaleyle yaratıldığını ileri sürmüşlerdir. Doğu Avrupa ve Rusya'da erken milliyetçi gelişmelerin ayrıksı yönlerinden biri, gerçekten de, halihazırda kurulmuş ulus-devletlerin bulunmadığı bir ortamda, milliyetçi entelektüellerin ulusal gelenekleri "icat etmekte", ulusal cemaatleri "hayal etmekte" olağanüstü önemli bir rol oynamış olmalarıdır.[2]

1 Milliyetçilikle ilgili tarih yazımının bilgiye dayalı ve eleştirel bir değerlendirmesi için, bkz. Geoff Eley, "Nationalism and Social History", *Social History* VI, 1 (Ocak 1981), s. 83-107.

2 Burada çığır açıcı iki çalışmadan bahsedilir: Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983) ve Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1983).

Deutsch ve diğerlerinin, milliyetin temeli olarak betimlediği toplumsal iletişimin gelişimi, bilinçte ulusla özdeşleşmeye yol açan değişiklikleri kendi içinde ve kendi başına açıklayamaz. Daha ziyade, böyle "nesnel" bir toplumsal eğilimin, entelektüel grupların kendi halklarının geçmişini araştırmaya başladıkları, fikirler ürettikleri ve bu fikirlerin o zamanlar hitap ettikleri kesimlerde güçlü bir yankı uyandırdığı toplumsal ve ekonomik bağlamı gözler önüne serdiği söylenebilir. Eley'nin belirttiği üzere:

> [19. yüzyıldaki milliyetçilikler], ortak bir ülke, dil ya da din gibi insan nüfuslarının bir dizi nesnel ve ampirik olarak kolayca gözlemlenebilir özelliklerinin doğal ya da mantıksal gelişimi sonucu doğmuş değildir. Yaşayabilir ve başarılı bir milliyetçi hareketin, mevcut toplumsal örgütlenme örüntüleriyle, bu bildik varsayımın ileri sürebileceğinden çok daha keyfi, daha az öngörülebilir bir ilişkisi vardır. Bu demek değildir ki ortak bir ülke, dil ya da kültür, ortak kimlik ya da bilinç için bir dayanak oluşturmaz; ama bu bilincin herhangi bir biçimde doğru anlamıyla (bölgeselci, etnik, dinsel ya da köylü popülist olmasından ziyade) milliyetçi olabilmesi için, normalde, siyasi müdahale anlamında başka bir şey olması gerekir. Başka bir deyişle parçalanmış ve bütünlüğü bozulmuş bir nüfusu tutarlı bir milliyet haline getirmek için yaratıcı siyasi eyleme gerek vardır; bu tür potansiyel topluluklar, bu gibi müdahalelerden önce de var olabilirler, bu açıktır (dolayısıyla nadiren, bir boşlukta gerçekleştirilmiş müdahalelerdir), ama malzemelerin karıştırılıp daha geniş bir topluluk haline getirilmesi, yine siyasi müdahaleyle olur.[3]

Bu, milliyetçiliğin icadında bireylerin yaratıcı rolünü teslim eden kavrama biçiminden, kısa, ama zor bir adım atarak milliyetçiliğin doğuşunda söylem, dil ve yeni anlam üretiminin rolünü takdir eden kavrayışa varmak anlamına geliyordu. Dolayısıyla, sıklıkla daha önceki tarihçilerin milliyetçilik kavrayışlarının ya da milliyetçilerin kendi ideolojik inşalarının dayandığı doğalcı ya da özselci bakış açılarını benimsemek yerine, milliyet ve milliyetçiliğin hem toplumsal, hem kültürel bir inşa olduğunu kabul eden bir söylem analizini öngören

---

3 Eley, "Nationalism and Social History", s. 90.

bir orta yolda buluşulduğu söylenebilir. Deneyimlerin yorumlanıp anlam kazandığı söylemsel alan bağlamı, toplumsal tarihin katkı sunduğu ve zar zor kavranan siyasi alanın ötesindeki daha gelişmiş bağlamlarla beraber devreye sokulabilir.

Batı Avrupa'da ulus-devlet inşasında daha önce elde edilen başarılar, Doğu Avrupalılar ve Kafkasyalılar açısından, beklenen geleceğin modelleri olmuştur. Doğu Avrupalılar ve Kafkasyalıların çokuluslu hanedanlık imparatorluklarında azınlık olarak içinde bulundukları koşullara artık, hem diğer "ileri" Avrupa halklarının deneyimlerine, hem de kaynağını Fransız devriminden alan, siyasi meşruiyeti halk egemenliğine ve etnik taleplere bağlayan öğretiye atıfta bulunarak karşı konabilirdi. O halde, bu bakış açısına göre milliyetçilik, geniş kapsamlı bir toplumsal ve ekonomik dönüşümün ürünüdür, ama bu, milliyetçi entelijansiyanın sunduğu yorumlarla aktarılan bir dönüşümdür. Toplumsal tarihin olduğu kadar, entelektüel tarihin de bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Böylece, analiz eden kişi, ekonomik değişiklikleri entelektüel ve siyasi değişikliklerden ayırmanın cazibesine kapılmaz ve önce yurtsever entelektüellerin, sonra yeni yeni bilinçlenmiş milliyetlerin toplumsal ve ideolojik oluşumunu, bu değişikliklerin karmaşık bütünlüğünün bir sonucu olarak kavrar.

Parçalanmış bir halkı bir milliyete dönüştüren "yaratıcı siyasi eylem", en azından ilk aşamalarında, genellikle, küçük ve giderek bütünleşen kentli entelijansiyanın eseridir. Miroslav Hroch, ilk yurtseverlerle ilgili yoğun incelemeler yapmış, Avrupa'da altıdan fazla küçük milliyetin deneyimlerini süzerek milliyetçiliğin gelişiminde üç evre belirlemiştir. A evresi, küçük entelektüel gruplarının ulus olma fikrini ayrıntıyla işledikleri ve "ulus için akademik bir kaygı"[4]

4 Miroslav Hroch'un *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Prag, 1968) ve *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) adlı kitapları temel eserlerdir. Bu formülasyon Miroslav Hroch'un "The Social Composition of Czech Patriots in Bohemia, 1827-1848" adlı, Peter Brock ve H. Gordon Skilling'in derlediği *The Czech Renascence of the Nineteenth Century: Essays Presented to Otakar Odložilík in Honour of His Seventieth Birthday* (Toron-

geliştirdikleri, esasen akademik faaliyetlerin yürütüldüğü başlangıç evresidir. B evresinde, sayıları giderek artan yurtseverler, "geniş kitlelere yönelen ve onları ulusal, kültürel (ve nihayetinde siyasi) kurtuluş programına kazandırma girişiminde bulunan, bilinçli ulusal ajitasyonla uğraşır."[5] Son olarak C evresinde, "kitlesel milliyetçi faaliyet" ilerlemeye başlar. Hroch'un, Avrupa'nın daha küçük milliyetlerinin ulusal hareketleriyle ilgili yaptığı araştırma, ampirik sosyoloji ve niceliksel metodolojide sağlam temelleri olan bir çalışmadır ve yurtsever entelijansiyaların ağırlıklı olarak kentli olduklarını, yoğun eğitsel ağların bulunduğu ve sanayileşme yönünde ekonomik bir dönüşümün yaşandığı bölgelerden çıktıklarını kesin olarak göstermiştir. Hroch'un incelediği halklar (Çekler, Slovaklar, Litvanyalılar, Estonyalılar, Finler, Norveçliler ve Flamanlar), ulusal bir aristokrasinin bulunmadığı ve kültürel-siyasi liderlik için yerel burjuvaziye güvenmenin mümkün olmadığı bağlamlarda gelişmiştir. Ulusal entelijansiya demokratik bir yön izlemiş, müttefiklerini ve destekçilerini, alt orta sınıf ve köylüler arasında aramıştır. Milliyetçilik, Batı Avrupa'da bir "burjuva" olgusu diye nitelenmeye daha uygun görünse de, Doğu'da, üretim araçları sahiplerinin yürüttüğü faaliyetlerin bir sonucu olmaktan çok, özellikle de B evresinde, öğretmenler, gazeteciler, rahipler, küçük memurlar ve yazarların faal olarak yaşadıkları bir kaygı olmuştur.

Hroch'un oluşturduğu iskelet, Ermeni ulusal bilincinin erken tarihini araştırmak için yararlı bir program sunar; ama birinci ve ikinci kuşak Ermeni yurtseverlerin tamamı hakkında sosyolojik veriler toplamayı gerektirir; bu verileri, çeşitli Avrupa ve Sovyet koleksiyonlarında bulunan arşiv malzemelerine başvurmadan toplamak imkânsızdır. Bu yönde bir çaba, liderleri konu alan bir araştırmadan da öteye geçerek, etkiledikleri insanların toplumsal ve entelektüel

to, 1970) adlı kitapta s. 35-52'de yer alan makalesinden alınmıştır. Bkz. ayrıca Hroch, "How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism?", *East European Politics and Societies IV*, 1 (Kış 1990), s. 101-15 ve Eley, "Nationalism and Social History", s. 100.

5 Hroch, "Social Composition", s. 39.

niteliklerini analiz etmeye doğru ilerlememizi sağlardı. Yurtsever örgütlere üye olanların isimlerinin ya da milliyetçi gazetelerin abone listelerinin bulunmadığı bir ortamda, ancak ve ancak daha mütevazı bir işe, bir Ermenilik hissinin yaratıldığı süreci ana hatlarıyla çizmeye soyunmak söz konusu olabilir ve bu, ilerde, daha esaslı araştırmalar için bir gündem oluşturabilir.

Ermenilerin uzun tarihi birbirinden keskin bir biçimde ayrılmış iki kısımdan oluşur; Klasik çağ ve Ortaçağ dönemi (yani MÖ 6. yüzyıl ve MS 14. yüzyıl) ile 18. yüzyıldan bugüne modern ulusal yeniden doğuşun yaşandığı dönem. Bu tarih trajik bir biçimde, feci bir ara dönemle (14. ve 18. yüzyıllar arası) bölünmüştür; bu kayıp yüzyıllar, Müslüman işgalcilerin son Ermeni siyasi oluşumlarını ortadan kaldırdığı ve böylece Ermenilerin tarihsel anayurdunda, Ermeniliğin, ağır ama durmaksızın işleyen bir süreçle silinmeye başladığı yüzyıllardır. Modern dönem, sadece zamanla değil, mekânla da daha önceki dönemden ayrılır; çünkü Ermeni hayatının merkezleri, coğrafi bir değişiklikle, Doğu Anadolu'dan uzun süren erken modern devir aralığında ortaya çıkan dağınık kolonilere doğru kaymıştır. O halde, modern bir Ermeni ulusunun oluşumu büyük ölçüde, Ermeni anayurdunun dışında, Batı Türkiye, Rusya, Hindistan ve Avrupa'daki Ermeni topluluklarında gerçekleşmiştir. İlk yurtsever entelektüeller kuşağı, burada, "anayurttan" uzakta ortaya çıkmış ve bir Ermeni ulusu hayali için yeni tanımlar geliştirmişlerdir.

Ermenilerin her zaman (ve tutarlı olarak) ayrı ve tarihsel olarak seçkin bir ulus oluşturduklarının; benzersiz bir kültüre sahip, tutarlı bir dilsel ve dini cemaatin parçası olduklarının bilincinde olmadıkları fikrini kabul etmek, bugün birçok Ermeni için zordur. Evlerinde, kiliselerinde ve okullarında edindikleri deneyim, en azından Büyük Dikran'a, hatta Urartu'ya, kesinlikle Krikor Lusaroviç'e ("Ermenistan ilk Hıristiyan devlettir"), Aziz Vartan'a uzanan bir mirasın tekrar tekrar onaylanması, Hıristiyanlığı yıkmaya, böylece Ermeniliğin özünü ortadan kaldırmaya çalışanlara karşı dinin ve ulusun savunulmasıdır. Bilinçli ve yurtsever Ermeniler kendilerini diasporada, Batı toplumunun kültürsüzleştirici ve asimile edici etkilerine karşı

bu kadim mirası korumaya adamıştır. Ama Ermenilerin erken modern tarihine biraz daha yakından bakıldığında, 19. yüzyıldaki diriliş dönemi öncesinde, özellikle de Ermeni anayurdunda, birçok (hatta çoğu) Ermeni'nin, Ermeni olma hissinin kalıntıları dışında her şeyi yitirmiş olduğu görülür. Ermeniler, üçüncü binyıllarına girerlerken, Ermeni kültürü ve bilincinden geriye kalan şeyler sadece (değişmiş biçimlerde) dil ve dindi. Bunun bir örneği olarak, 18. yüzyıl ortasında Anadolu'da seyahat edip, Osmanlı İmparatorluğu'nun en gelişmemiş bölgesindeki Ermenileri kendi geçmişleriyle yüzleştiren maceracı Hovsep Emin'in hikâyesini hatırlayalım.

İngilizlerin yönetimindeki Hindistan'da yetişmiş olan Emin, Ermenileri Müslümanların yönetiminden kurtarmak gibi ömür boyu sürecek bir görev biçmişti kendine. Avrupa Medeniyeti'nin gelişmelerinden ilham alan Emin, Batı'daki hayatla kendi halkının hayatı arasındaki tezat karşısında dehşete düşmüştü: "Kendime kahrettim, dinim için, ülkem için, yeryüzünün serserileri Yahudiler gibi kölelik ve cehalet içinde olduğumuza kahrettim."[6] Emin, 1759'da, Doğu Anadolu'ya gider; çiçek, kök ve böcek toplamaya niyetli bir bilim insanı kılığında "Yukarı Ermenistan dağları"nın yolunu tutar. İlk Ermeni köyüne ulaştığında, atlı bir gezginin Ermenice konuşmasına bozulan köylülerin elinde dayak yemekten canını zor kurtarır. Bir köylü onun Türk olabileceğini düşününce, o da kendini kurtarmak için Türk olduğunu söyler. Ama daha sonra özel bir görüşmede, köyün muhtarına Ermenilerin neden tek başlarına atlı gezmelerine karşı çıktığını sorar: Ermenilerin savaşçı olmalarına ya da serbestçe davranmalarına karşılar mıdır? Muhtar cevap verir: "Efendim, bizim özgürlüğümüz ahirettedir, kralımız İsa Mesih'tir." Emin sorar: "Nasıl olur bu? Kim söyledi size bunu?" Köylü cevap verir: "Kilise'nin kutsal babaları; derler ki Ermeni ulusu dünyanın yaratılışından beri Muhammedilere tabiymiş, yeniden diriliş gününe kadar da öyle

6 *The Life and Adventures of Joseph Emin, an Armenian. Written in English by Himself* (Londra: 1792); yayına hazırlayıp yeniden basan Amy Apcar, *Life and Adventures of Emin Joseph Emin 1726-1809. Written by Himself* (Kalküta, 1918), s. 58.

kalmalıymış; öyle olmasa, Osmanlıları çoktan toprağımızdan sürüp çıkarmıştık."[7] Tarihin böyle yeni bir biçimde okunmasına şaşıran Emin, Movses Khorenatsi'nin kitabını çıkarır ve rahipten bu kitaptan bir şeyler okumasını rica eder. Ermenilerin, Osmanlılar Anadolu'ya gelmeden çok önce bağımsız olduğunun kanıtı buradadır.

Hovsep Emin'in anlattığı bu tuhaf hikâye, Doğu Anadolu'daki Ermeni köylülerinin dipsiz bilinçsizliğini resmeder. Bu hikâye, 19. yüzyıl boyunca başka seyyahlar ve ajitatörlerin başından geçenlerle tekrarlanacaktır. Bu anlatılar, Ermenilerin içinde bulundukları durumun iki yönünü gözler önüne serer:

1. Müslümanların Ermeniler üzerindeki hükmünün etkisi kısmen, Ermenilerin, bu boyunduruğun bir bakıma haklı olduğu ve Tanrı'nın emri olduğuna, özgürlüğün ya cennette ya da (kadim bir kehanete göre) 666 yıl sonra geleceğine inanmasından kaynaklanıyordu.
2. Ermenilerin edilgenliği birçok bakımdan, Müslümanlar karşısında nispeten zayıf olmalarına karşı verdikleri akılcı bir yanıttı. Ama bir yandan da Ermeniler arasındaki önde gelen makamlarca, özellikle de din adamlarınca teşvik ediliyordu.

18. yüzyıla gelindiğinde, birçok Ermeni, karşılıklı olarak anlaşılmayan diyalektlere indirgenmiş, baskın olan milliyetten alınmış sözcüklerle harmanlanmış bir dil dışında, ulusal kültürlerinden çok az şeye sahipti. Dinleri batıl inançlar ve pagan pratiklerinden alınan şeylerle karışmış, kiliseleri korkunç derecede yozlaşmıştı. Kadim soylular, *nakharar*lar, neredeyse tamamen silinip gitmişti. Yalnızca Karabağ, Sasun ve Zeytun'da devam eden istikrarsız bir özerklik söz konusuydu. Ermeni tarihi bilgisi, bir grup keşişin tekrar tekrar kopyaladığı kadim metinleri saymazsak, etkili bir biçimde ortadan kaldırılmıştı.

Bu toplumsal geri kalmışlık, kültürel imha ve siyasi yetersizlik ortamında, ilk modern Ermeni yurtseverler kuşağı, Ermeni edebiyatının diriltilmesi işini üstlendi. Bu yönde en olağanüstü çabayı Mıkhi-

7 *age*, s. 141-42.

tar Sebastatsi'nin (1676-1749) Venedik'te San Lazzarro'da kurduğu Ermeni Katolik topluluğu sergiledi. Burada, bir grup öğretmen ve âlim, bir dizi yayın çıkarmaya başladılar. Bu yayınlar halen devam eder, ama 18. yüzyıl ortasında, sayı ve nitelik bakımından benzersiz bir yayıncılık faaliyetiydi. 1749-1769'da, Ermeni dili sözlüğü *Haygazyan pararan* iki cilt halinde yayımlandı, böylece Ermenice (Latince, Yunanca, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolcanın ardından) bu şekilde eksiksiz bir sözlüğe sahip altıncı dünya dili oldu. (İngilizce ilk sözlük 1755, Almanca ilk sözlük 1774-1786'da yayımlanmıştır.)[8]

Bu çalışkan rahipler, hem manastırda, hem Ermeni cemaatlerinde (ilki 1747'de Transilvanya'da) okullar örgütlediler; eğitsel projelerinin bir uzantısı olarak, ilk modern Ermeni tiyatrosu performanslarını başlattılar; doğmakta olan bir sanat ve zanaat olan Ermeni matbaacılığını geliştirdiler. Mıkhitaristler, Viyana ve Venedik'te, kadim Ermeni tarihçilerin eserlerinin çok sayıda yeni baskılarının yanı sıra sadece dinin ele alındığı dini metinler yayımladılar. Batı klasiklerini Ermeniceye çevirdiler, Mıkhitarist rahip Mikayel Çamiçyan'ın ilk modern Ermenistan tarihini yazmasını desteklediler ve kitabını yayımladılar.[9] Mıkhitaristler, Ermeni geçmişini diriltmeye yönelik bu çabada tek başlarına değillerdi, ama onların çalışmaları Ermenistan tarihinin yeniden inşa edilmesinde ve o tarihin bazı yönlerinin öne çıkmasında kilit bir rol oynadı; Ermeni tarihinin bu yönleri, sonraki kuşaklar için etkin bir gelenek olarak iş görecekti.

---

8 Daha sonraları, 19. yüzyıl başlarında Mıkhitaristler, o zamanki adıyla *Nor haygazyan pararan*'ı (1836-1837) genişlettiler ve iyileştirdiler. İlk sözlükleri derleyenlerin yaptığı çalışmalar, ulusal bilincin yaratılmasının ayrılmaz bir parçasıydı. Eley şöyle yazar: "Dil, milletin öncelikli belirleyenlerinden biri olmaktan çok, ağır ideolojik emeği, titiz propagandayı ve yaratıcı bir hayalgücünü içeren karmaşık bir kültürel yenilik sürecinin parçasıdır: Sözlükler ve temel eserler, ulusal bir geleneğin ilk ve en önemli kültürel eserleri arasında yer alır." ("Nationalism and Social History", s. 91.)

9 Üç cilt (Venedik, 1784-1786); İngilizce çevirisi: Mikayel Çamiçyan/Michael Chamchian, *History of Armenia from BC. 2247 to the Year of Christ 1780 or 1229 of the Armenian Era*, üç cilt, çeviren Johannes Avdall (Kalküta: Bishops College Press, 1829). Mıkhitaristlerin "aydınlanma" çabalarının kısa bir değerlendirmesi için, bkz. Bardakjian, *The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard College Library, 1976).

Mıkhitaristlerin girişimlerinin, ayrıca Hindistan'da Şmavon Şmavonyan örneğinde olduğu gibi (Madras'ta 1794'te ilk Ermenice gazeteyi çıkarmıştı) diaspora Ermenilerinin yayıncılık faaliyetlerinin ve İstanbul Patriği (1715-1741) Hovhannes Golod'un kültürel ve eğitsel çabalarının hepsi, ulusal diriliş işinin muazzamlığı düşünüldüğünde, cesaret ve inanç isteyen işlerdi. Ermeniler, 19. yüzyıl başında hâlâ, coğrafyaya, toplumsal sınıfa, hatta dile ve dini inanışlarına bağlı olarak parçalanmış bir topluluktu. Ermenilerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşıyorlardı; onlar Doğu Anadolu dağlarında yaşayan köylülerdi, ama birçoğu dillerini yitirmişti ya da yozlaşmış diyalektler konuşuyorlardı. Yeni bir yurtseverliğe doğru yönelme, Ermenistan köylerindeki eğitimsiz insanlar arasında değil, Batı Anadolu'nun kentlerinde ve kasabalarında (İstanbul ve İzmir), Rusya İmparatorluğu'ndaki Ermeni kolonilerinde (Tiflis, Bakü, Nor Nahçıvan, Moskova ve Kırım) ortaya çıktı. Sonraki yurtsever entelektüeller kuşağının (akademik çalışmaların ötesine geçip yurtsever propagandaya yönelen eylemciler, gazeteciler ve yazarların), Hroch'un şemasına göre, B evresinin adamları ve kadınlarının hatlarını çizebilmek için bu yerleşimlere bakmak istiyorum.

Çoğunlukla din adamlarından oluşan bir âlimler grubundan, Hroch'un şemasına göre B evresine damgasını vuran, ağırlıklı olarak seküler ve siyasi bir entelijansiyaya geçiş, Rusya'daki Ermeniler için 1830'larda başlayan, ancak 1860'larda hız kazanan tedrici bir süreç olmuştur.[10] Bu geçiş, Ermenilerin Rus İmparatorluğu'yla olan ilişkileri temel bir değişim içindeyken gerçekleşmiştir. Rusya'ya yerleşmiş olan Ermeniler, aslında Rusya üzerinden İran ile Avrupa arasında ticaret yapmakla uğraşan insanlardı. Ermeniler, Kırım, Moskova, St. Petersburg ve Astrahan'da toplanmışlardı. 1779'da, Büyük Katerina'nın davetinin ardından, Don Nehri'nin ağzında (bugünkü Rostov) Nor Nahçıvan kolonisini kurdular. Kırım'ın 1783'te, Doğu

10 Rusya İmparatorluğu'nda Ermeniler arasındaki toplumsal ve entelektüel gelişmelere ilişkin yorumlar ve analizlerin en önemlilerinden birini, Marksist Tavit Ananun (Tavit Der Danielyan) kaleme almıştır, *Rusahayeri hasaragagan zarkatsumı*, üç cilt, (Bakü, 1916; Eçmiadzin, 1922; Venedik, 1926).

Gürcistan'ın 1800-1801'de, en önemlisi Erivan Hanlığı'nın 1828'te ilhak edilmesi, on binlerce Ermeni'yi Rus yönetimi altına soktu ve sürgündeki bu halkı tek bir yöneticiye bağlı etnik-dinsel bir topluluğa dönüştürdü; dağınık olsa da, geleceği Çarlığın ekonomik ve siyasi gelişimiyle yakından ilgili, onunla iç içe geçmiş bir topluluktu bu.[11]

Rusya'nın *Armyanskaya oblast*'ı işgal etmesi ve sonrasındaki demografik değişimler, İran ve Türkiye'den 90 bin Ermeni'nin Kafkasya'ya gitmesine neden oldu; Rusya Ermenileri arasında Deutsch'un bahsettiği "toplumsal iletişim"i artıran yoğun bir değişim süreci başlattı. Yeni sağlanmış güvenlik ortamı, ekonomik büyümenin, Ermeni bir kent burjuvazisinin (özellikle Tiflis'te) genişlemesinin koşullarını sağlıyor, Rus Devleti'nin izlediği politika da Ermeni tüccarların rakip toplumsal elitler karşısında, örneğin Gürcü soylular hilafına servet biriktirmesine, siyasi güç edinmesine katkıda bulunuyordu. Rus hükümeti, Ermenilere vergi muafiyeti tanıdı, cemaatlerinde kendi kendilerini yönetmelerine imkân tanıyan önemli kararnameler çıkardı ve Ermeni Kilisesi'ne özel bir özen gösterdi. Ermeniler, Eçmiadzin'in dini otoritesi altına alındı; Katolikos'a İmparatorluk çapında Ermenice kitapları denetleme, okul açıp yönetme, cemaatinin dik kafalı üyelerine iradesini dayatabilmek için devleti yardıma çağırma yetkisi verdi. Hükümetin kilise işlerinde alacağı rolü düzenleyen ve kilise makamlarını da dini okullardan sorumlu kılan 1836 tarihli *polojeniye* (Kararname) ile Çarlık ve Eçmiadzin arasında hassas ve sıklıkla da zor ilerleyen bir ilişki kuruldu. 1840'lara gelindiğinde, Rusya'nın her yerinde Ermeniler, birbirine coğrafi olarak veya

11 Ermeniler ile Rusya İmparatorluğu'nun erken dönemlerdeki ilişkileri ve Doğu Ermenistan'ın ilhakı hakkında geniş bir literatür mevcuttur; konu, Sovyetler'de akademik alanda teşvik edilen konulardan biri olmuştur. G. Bournoutian'ın Batılı bir gözle kaleme aldığı *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*'in (Malibu, California: Undena, 1982) yanı sıra bkz. V. R. Krikoryan, *Yerevani khanutyunı XVIII tari verçum* (1780-1800) (Erivan, 1958); J. A. Ananyan, *Armyanskaya koloniya Grigoriopol'* (Erivan, 1969); L. A. Boğosyan, *Armyanskaya koloniya Armavira* (Erivan, 1981); V. Barsamyan, *Hayasdani XIX tari araçin gesin* (*Hay joğovurti badmutyun*'un yedinci cildi), (Erivan, 1960).

dil açısından uzak olsalar da, artık ilk kez aynı yasalara, aynı kilise makamlarına ve etnik kardeşlerinin karşılaştığı değişimlerin aynılarına tabi hale gelmişlerdi.[12]

19. yüzyıl başında, Rusya'da, nüve halindeki entelijansiyanın oluşumundaki en etkili deneyim, herhalde, ağır ağır, ama istikrarlı bir şekilde yayılan okul sistemi olmuştur. Rusya'nın ilhakı öncesinde, Kafkasya Ermenilerinin hiç okulu yoktu, hükümetin kurduğu ilk okullar (Tiflis'te soyluların gittiği *uçilişçe* 1802'de, Ortodoks ruhban okulu 1816'da kurulmuştu), çoğu Ermeni'nin yabancısı olduğu kurumlardı. Ermeniler Astrahan'da (Agabov okulu, 1810), Nor Nahçıvan'da (1811) ve Moskova'da (meşhur Lazarev Enstitüsü, 1815) okullar kurdular, ama gayretkeş Nerses Aşdaragetsi, Eçmiadzin'de *Jarankavorats*'ı açmayı ancak 1813'te başarabildi. Nerses, bundan on yıl sonra da, Tiflis'te, Transkafkasya'daki Ermenilerin ilk okulu *Nersesyan Cemaran*'ı açtı. Bu okullar, kiliseler ve evlerde, genellikle kendini bu işe adamış tek bir öğretmenin ders verdiği, küçük bir okullar ağının çekirdekleriydi. 1836'nın sonuna gelindiğinde, Kafkas Ermenilerinin 21 kilise okulu vardı (824 de kilisesi).[13]

Eğitim yayıldıkça, kilise hiyerarşisi, eğitimi katı bir biçimde tanımlanmış dini bir çerçevede tutma girişiminde bulundu; ama yazar Khaçadur Abovyan (1805-1848) gibi genç rahipler ve üniversite eğitimi görmüş hocalar, eğitimin sınırlarını genişletmeye; Batı edebiyatı ve bilimini, mitolojiden arındırılmış tarihi de eğitim programına almaya çalışıyorlardı. Öğrenciler, çoğu rahibin verdiği katı geleneksel eğitimle bir yöne, genç *kahana*'lar ve meslek dışından öğretmenlerin verdiği eğitimle, öbür yöne çekiliyorlardı. Rusya Ermeni entelijansiyasının tarihinde yeni kuşak öğretmenler arasında yer alan önemli geçiş figürlerinden biri de, yurtsever şair Rafael Badganyan'ın (Ka-

---

12 19. yüzyılda Rus-Ermeni ilişkilerinin bir değerlendirmesi için, bkz. Suny, "Images of the Armenians in the Russian Empire", Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Image in History and Literature* içinde (Malibu, California: Undena, 1981), . 105-37.

13 19. yüzyılın ilk yarısında Ermenice eğitime ilişkin bilgiler çok yararlı, ama düzensiz bir monografide bulunabilir, S. G. Areşyan, *Armyanskaya peçat i tsarskaya tsenzura* (Erivan, 1957).

mar-Katiba, 1830-1892) babası ve radikal gazeteci, siyasi eylemci Mikayel Nalbantyan'ın (1829-1866) öğretmeni Kapriel *kahana* Badganyan'dır (1802-1889).

Kapriel Badganyan, Venedik'te Mıkhitaristlerden eğitim almış bir şair ve öğretmen olan Serovpe Badganyan'ın (1770-1836) oğluydu.[14] Kapriel, babasının Astrahan'da Ermeniler için açılan yeni ilkokulun müdürlüğüne getirilmesi üzerine, 1807'de, Tiflis'ten Hazar kıyısındaki bu liman kentine taşındı. Oradaki Rus okulunda Rusça ve Fransızca, ayrıca klasik edebiyat öğrenimi gördü. 1817'de, Astrahan Başepiskoposu tarafından Ermeni Meclisi'nin sekreterliğine atandı ve Piskoposluk Okulu'nda öğretmen olarak görevlendirildi. Babası gibi o da her şeyden önce bir âlimdi; 1820'de (on sekiz yaşındayken) Ortodoksluk öğretisini konu alan bir inceleme (*Vartabedutyun uğğaparutyan*) yayımladı. Bundan yedi yıl sonra, Dioderus Siculus'un yazdığı Büyük İskender tarihini klasik Ermeniceye çevirdi. 1827'de, babasıyla birlikte yeni bir okul açmak üzere Nor Nahçıvan'a gitti. Ama sadece dini bir eğitim biçimini destekleyen, yörenin siyasi bakımdan güçlü kişiliklerinden biri olan Harutyun Khalibov, Kapriel Badganyan'ı okuldan attırdı. Badganyan, çok geçmeden Kırım'da Grigoropol'de rahip olarak görevlendirildi; sonra da nüfuz sahibi Nerses Aşdaragetsi onu bir yatılı okul açması için Nahçıvan'a geri gönderdi (1832). Bir entelektüelin hedefine ulaşması için geçmesi gereken yol hâlâ öncelikli olarak kiliseden geçiyordu, ama Badganyan'ın Ermenilerin eğitimiyle ilgili düşünceleri, üstlerininkinden çok daha geniş kapsamlıydı; çok geçmeden yine cezalandırıldı. Badganyan'ın eski hamisi, artık Katolikos olmuş V. Nerses, onun Gürcistan'da Norahen Manastırı'na sürülmesi talimatını verdi, okulunu da dar kafalı bir eğitimciye devretti.

---

14 Kapriel Badganyan hakkında, bkz. Areşyan, *Armyanskaya pechat*, s. 44-54; Şuşanig Nazaryan, "Kapriel Badganiani gyankn u kragan-hasaragan kordzuneutyunı (1830-1860-agan tt.)", *Panper madenatarani* 3 (1956). Badganyan ve Nalbantyan hakkındaki bilgilerin çok büyük bir bölümü Sarkis Shmavonian'ın yazdığı, yayımlanmamış bir çalışmadan gelir, bu çalışmanın bir kısmı şu makalesinde yeniden düzenlenmiştir: "Mikayel Nalbandian and Non-Territorial Armenian Nationalism", *Armenian Review* XXXVI, 3/143 (Güz 1983), s. 35-56.

Badganyan, 1846'da, Tiflis'teki *Nersesyan Cemaran*'da yine öğretmen olarak göreve getirildi. Burada bir grup din adamıyla birlikte çalışarak, klasik Ermenice bir gazete olan *Govgas*'ı (Kafkas) çıkardı. *Govgas*'ta teolojik meseleler ve Ermeni tarihi tartışılıyor, Lazarevler gibi önde gelen Ermenilerin biyografileri yayımlanıyor, popüler Fransız yazar Eugène Sue'nün mısraları çevriliyordu. Gazetenin yayını ancak bir yıl devam etti, sansürcüler tarafından bu yayına son verildi. Bundan üç yıl sonra, Badganyan, *Ararat* adlı ikinci bir süreli yayın çıkardı. *Ararat*, Rus İmparatorluğu'nda modern Ermenice olarak yayımlanmış ilk gazeteydi. Badganyan, dostu Abovyan ve diğer modernleşmeciler gibi, kilisenin klasik Ermenicesi (*krapar*) yerine, günlük Ermeniceyle (*aşkharapar*) yazmanın savunucusu oldu. Konuşulan, lehçeli Ermenice, hızla kültürel yenilik ve eğitsel reformlarla özdeşleşti. *Ararat*, küçük takipçi kitlesi için seküler fikirlerin tartışıldığı bir forumdu. Dili, kilise müessesesine bir hakaretti; değişimi ve ilerlemeyi, gelenekler ve göreneklere yeğleyen küstahça bir girişimdi. Kilise ve hükümet, bu gazeteyi baskı altına almak için işbirliği yaptı. 1851'de, adabımuaşeretin önemsiz bir ihlali gerekçe gösterilerek, gazete kapatıldı. Badganyan, Nor Nahçıvan'a ve 1830'larda öğretmenlik yaptığı Surp Lusaroviç Kilisesi'ne çekildi.

Rahip-öğretmen-gazeteci Badganyan, Mıkhitarist eğitim görmüş babasıyla, çevresinde yetişmekte olan daha seküler kuşak arasında kalıyordu, dostu Abovyan, oğlu Rafael ve öğrencisi Nalbantyan da bu kuşaktandı. Bir nalbantın oğlu olan Nalbantyan, 18. yüzyıl ortası Ermeni yurtseverlerin herhalde en radikali, şüphesiz en kavgacısı ve açıkça din adamı karşıtıydı. Nalbantyan, sekiz yıl boyunca Badganyan'ın okulunda eğitim gördü, burada Rusça ve Fransızca öğrendi, Batı edebiyatı ve bilimiyle tanıştı. Öğretmeni Nahçıvan'dan sürüldüğünde, Nalbantyan onun davasını sahiplendi ve Badganyan'ın haleflerini hedef alan imzasız yazılar kaleme aldı. Kilise makamlarının husumetini üzerine çekti ve nihayetinde, Moskova'ya kaçmak zorunda kaldı; buradaki Lazarev Enstitüsü'nde ve Moskova Üniversitesi'nde eğitim gördü. Nalbantyan, Moskova'da Isdepanos Nazaryan'la (1812-1879) tanıştı; İmparator I. Nikolay'ın ölümünü izleyen daha müsamahakâr atmosferde, iki genç Ermeni el ele verip, açıkça se-

küler, hatta din adamı karşıtı *Hüsisapayl* (Kutupyıldızı, 1858-1864) adlı bir gazete çıkardılar.[15]

Sovyet tarihçiler, Nalbantyan'ı, 1850'ler sonu, 1860'lar başındaki Rus "aydınlanmacılar"la (Herzen, Ogarev, Çernişevski, Dobrolyubov) bir tutarak, hem kullanmış, hem suistimal etmişlerdir. Ama Rus radikallerin etkilendiği entelektüel akımların birçoğundan etkilenmiş olsa da, Nalbantyan'ın ilgi alanları neredeyse sadece Ermenilerin dünyasıyla sınırlıydı. Nalbantyan, meslek hayatına bir kilise görevlisi olarak başlamış, Ermeni Kilise hiyerarşisinin ezici gücüyle, kilisenin Ermeni okullarında Batılı öğrenimi devamlı bastırma çabalalarıyla ve kilise muhafazakârlarının gerici cemaat liderleriyle kurduğu ittifakla ilgili endişe duymayı sürdürmüştü. Nalbantyan, Katolikliğin Ermeni cemaati ve kilisesi üzerindeki etkilerine sık sık saldırıyordu. Kendi Ermeni Kilisesi müessesesine karşı mücadelesi, Katolikliğe yönelik saldırısıyla bağlantılıydı; çünkü Nalbantyan, Katolik Kilisesi'nin muhafazakârlığına, aydınlanma karşıtı, anti-liberal tutumuna karşı gerçek bir nefret duyuyordu. Eugéne Sue'nün *Le Juif Errant* adlı kitabının ilk yarısını modern Ermeniceye çevirerek, 1857'de yayımladı. Cizvitlerin acımasız bir portresi çiziliyordu bu kitapta. Nalbantyan, niyetini belli etmek istercesine, kitaba Katolik inancını kınadığı uzun bir önsöz yazmıştı. Nalbantyan'ın Katoliklere karşı saldırılarının gaddarlığı, onun, Mıkhitarist rahiplerce diriltilip beslendiğini düşündüğü Ermeni edebiyatını Ortaçağ'a özgü dini kökenlerinden kurtarma mücadelesinin bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Nalbantyan, Ermeni edebiyatının hayattan ve canlılıktan yoksun olmasını, Ermeniler arasında geniş kitlelere hitap edememesini,

15 Nalbantyan hakkındaki literatür çok kapsamlıdır. Toplu eserleri Ermenice yayımlanmıştır: *Yergeri liagadar joğovadzo*, 4 cilt (Erivan, 1940-1948); seçilmiş eserleri Rusça yayımlanmıştır: M. Nalbantyan, *İzbranye filosfskiye i obşestvenno-politiçeskiye proizvedeniya* (Moskova, 1954). En önemli eserlerinden biri Leon D. Megrian tarafından bir analizle birlikte İngilizceye çevrilmiştir, "Mikayel Nalbandyan and his Tract 'Agriculture as the True Way'", *Armenian Review* XXVII, 2/106 (Yaz 1974), s. 160-77. Biyografik bilgi için bkz. A. M. İncikyan, *Mikayel Nalbandyani gyanki yev kordzuneutyan darekrutyunı* (Erivan, 1954); S. K. Daronyan, *Mikayel Nalbandyan: Problemı tvorçestva i literaturnıh svyazey* (Erivan, 1975).

edebiyatın din adamlarının tekelinde olmasının bir sonucu olarak görüyordu. "Ortaçağ dinine ait gözlüklerin çıkarılması" çağrısında bulunuyor ve şu gözlemlerini dile getiriyordu:

> Dünyanın dönüşümü inanılmazdı, ama ondan daha inanılmaz bir şey var, o da hâlâ çok sayıda insanın bu dönüşümün gerçekleştiğine inanmaması.[16]

Nalbantyan, babası Venedik'te eğitim görmüş, bir anlamda Mıkhitaristlerin mirasçısı bir öğretmenin öğrencisi olsa da, o ve onun kuşağı Katolik rahiplere, onların dirilişçi geleneğine sırt çevirmiş, doğrudan Batı'ya, Fransız Aydınlanması'na ve Avrupa devrimlerine yüzünü dönmüştü. Nalbantyan, Sue'nün romanını yayımladığı yıl, bir dostuna, Mıkhitaristlerin Ermeni edebiyatı üzerindeki şaibeli etkileri hakkında şu satırları kaleme almıştı:

> Yeter! Bu ayıptan, ulusun aydınlanmasının bu iğrenç Papacı rahiplerin eline bakmasından kendimizi kurtaralım! Onların "ışığı" karanlıktan çok daha ölümcül; o yüzden de bırakalım ışıklarını kendilerine saklasınlar. Bugün Ermeni ulusunda, Venedikli bir rahipten bin kat daha berrak, hakikatli ve yalın bir dille yazabilecek kişiler var.[17]

Nalbantyan ve yakın çevresi, Ermeni dini cemaatinden ayrı bir Ermeni milliyetinden açıkça bahseden ilk kuşaktı. Aslında bu seküler ulus doğmuştu ve Ortaçağ ile modern zamanlar arasındaki uzun karanlık dönem boyunca Ermeni halkının geleneklerini korumuş olan modası geçmiş dini liderlikle çatışma içinde kendini oluşturmaya devam edecekti. Nalbantyan'a göre, modern Ermeni ulusunun temeli sıradan insanlardı:

> Ulusunu sevenler, kendini ulusuna ahlaken hizmet etmeye adayanlar, ulusun idollerine değil, sıradan insanların yararına hizmet etmelidir. Sıradan halk, ulusun makinesini oluşturur.[18]

---

16 Nalbantyan, *Yergeri*, II, s. 65. Nalbantyan'ın eserlerinin çevirileri, Sarkis Shmavonian'ın yazdığı yayımlanmamış bir el yazmasından alınmıştır.

17 *age*, IV, s. 45; İncikyan, *Mikayel Nalbandyani gyanki*, s. 78: Krikor Saltikyan'a mektup, 1 Haziran 1857.

18 Nalbantyan, *Yergeri*, s. 452-55.

Ama Ermeniler söz konusu olduğunda, makine dağılmıştı, bilincin yerleştirilmesi için makinenin yeniden yaratılması gerekiyordu. "Bilinç de aydınlanmadan doğar," diye hatırlatıyordu Nalbantyan okurlarına. Ermenilerin bir ulus olarak yeniden bir araya gelebilmesi için, gerçek ulusal okullar kurulması gerekiyordu; "Ermeni dilinin duyulacağı, çeşitli aydınlık fikirlerin öğrencilere Ermeni diliyle sunulacağı okullar."[19]

Rusya Ermenisi yazarlar ve gazetecilerin 19. yüzyıl ortasında tanımlamakta olduğu bu yeni anlamıyla Ermeni milliyeti, hem Mıkhitaristlerin ve Ermeni Kilisesi'nin ileri gelenlerinin başlattığı entelektüel dirilişin bir ürünüydü, hem de Ermenileri esasen kilisenin hâkimiyetinde dini bir cemaat olarak gören geleneksel bakış açısına karşı Batılılaşmış bir tepkiydi. Kapriel Badganyan'ın *kahana*'larından başlayıp, Abovyan ve Nazaryan gibi üniversite eğitimi almış akademisyen ve yazarlarla ilerleyerek, en açık sözlü temsilcisini cesur, biraz pervasız, nihayetinde mağdur edilen Nalbantyan'ın kişiliğinde bulan seküler bir entelijansiya doğmuştu. 1858'e gelindiğinde, seküler ve sekülerleştirici bir Ermeni entelektüelleri kuşağının belirdiği söylenebilirdi. O yıl, *Hüsisapayl* ile Abovyan'ın yazdığı, modern Doğu Ermenicesiyle kaleme alınmış ilk roman olan *Verk Hayasdani*'nin yayımlandığı yıldı. Nalbantyan ve Nazaryan'ın Moskova merkezli gazetesini edinmek için 200 kişi önceden abone olmuştu. Batılı fikirlerle tanışmaya, kilise ve cemaatin geleneksel liderliğine karşı üstünde uzlaşılmış bir başkaldırıya, Ermenilerin bir milliyet olarak daha açıkça tanımlanmasına ilginin arttığı açıktı. Ama, o modern ulusun icadı daha yeni başlıyordu. Sonraki yıllarda bu davayı üstlenecek yeni yazarlar belirecek, din adamlarının kararlı tepkisi yeni ulusal bilinci geleneksel kaygılara geri döndürme girişiminde bulunacaktı. Nihayetinde, Ermeni ulusunun oluşumu, daha başka toplumsal ve siyasi şekillendirmeler de gerektirecekti. Ermeni ulusu, ancak resmi baskıların ardından tam anlamıyla doğacak, Ermenilerin denetimi dışındaki olaylar da, Ermeni nüfusunun bütün sınıflarını, geçmişlerini ve tehlikeli geleceklerini incelemek zorunda bırakacaktı.

19 *age*

4
Rusya Ermenileri Arasında Popülizm, Milliyetçilik ve Marksizm

Aras Nehri, Ararat Ovası'ndan geçerken, bir asrı aşkın süre boyunca Rusya'yı Türkiye ve İran'dan ayırmakla kalmamış, bazı haritacıların keyfi kararına göre, Avrupa ile Asya arasındaki sınırı da oluşturmuştur. Nehrin her iki yakasında yaşayan Ermeniler için Aras, kesintisiz şiddetten nispeten güvenli bir ortama, gerilik ve yoksulluktan maddi bakımdan refaha erişme; cehalet ve karanlıktan Avrupa Medeniyeti'nin sunduğu imkânlardan daha kolay yararlanabilme anlamına geliyordu. Zaman içinde nehrin kuzeyindeki halklar, güneydeki kardeşlerinden hayli farklı bir gelişme göstermişti; öyle ki, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Ermeniler arasında en azından iki farklı siyasi kültür olduğunu söylemek mümkündü: Kafkas ya da Rusya Ermenisi giderek sekülerleşiyor ve kapitalizmin, Rus entelijansiyasının daha doğrudan etkisi altında evriliyordu; Batı ya da Türkiye Ermenisi ise hâlâ kiliseye çok şey borçluydu, ama İstanbul entelijansiyası sayesinde Batı Avrupa kaynaklı fikirler de karşılık buluyordu. Ermeni devrimci hareketi üzerine çalışan tarihçi Anahide Ter Minassian'ın açıkladığı üzere, bu iki Ermenistan'daki entelijansiyalar, farklı etkiler altında olgunlaşmıştı: "Türkiye'deki Ermeni entelijansiyası, İtalya ve Fransa'da eğitim görmüştü. Fransız devrimleriyle, Yunanistan'ın kurtuluşuyla, İtalya'nın birleşmesiyle, Marksizm öncesi sosyalizmle heyecana kapılmıştı. Rusya'daki Ermeni entelijansiyası, Moskova, St. Petersburg, Dorpat, Leipzig ve Berlin'de eğitim görmüştü. Rus entelijansiyasıyla aynı evrelerden geçmiş ve Marksizmi keşfetmişti."[1]

1 "Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903", *Cahiers du monde russe et soviétique* XIV, 4 (Ekim-Aralık 1973), s. 554.

Akademisyenler, Kafkas-Ermeni entelijansiyasının Rusya'da ve Türkiye'de Ermeni devrimci hareketlerinin gelişiminde oynadığı önemli bir rolü açıkça göstermiştir. Hınçak ve Taşnak partilerinin ikisini de Rusya Ermenisi entelektüeller kurmuştu; bunların ve diğer Ermeni partilerinin ideolojik çehreleri, Rus devrimci hareketini bölen polemikler ve tartışmalarla renklenmişti. Ermeni devrimci hareketini etkileyen başlıca iki mesele vardı: Ermeni kurtuluş mücadelesinin Rus İmparatorluğu'nun diğer halklarıyla, özellikle de Rus devrimci hareketiyle ilişkisinin niteliği ve Ermeni siyasi partilerinin programlarında sosyalizmi bir hedef olarak belirlemelerinin uygunluğu. Bu iki mesele, Ermeni devrimci cephesinde sürekli bir gerilim kaynağıydı; etkili bir birlik sağlanmasını engelliyordu. Anlaşmazlıklar ciddiydi, kişisel çatışmaların çok ötesine geçiyordu; nihayetinde, Ermeni devrimci hareketinin Gürcüler ve Ruslar arasında gelişmiş popülist ve daha sonra da Marksist partilerden ayrılmasında belirleyici oldu.

Ermeniler gibi küçük ulusların tarihi, sıklıkla komşularının tarihinden yalıtılarak ele alınmıştır. Ermeni devrimci hareketinin evrimini anlamak için, Ermenilerin Rus popülizmi ve Marksizmiyle, ayrıca Gürcüler arasında sosyalizm ve milliyetçiliğin gelişimiyle ilişkisini izleyip analiz etmek gerekir. Ruslar ve Gürcüler, popülizmden Marksizme geçerlerken, aynı tarihlerde Ermeni eylemciler de, çokuluslu popülist hareketten milliyetçiliğe doğru kayıyorlardı. Sadece genç radikallerden oluşan, azınlıkta kalan küçük bir grup, Marksizm kuramlarını benimsiyordu. Bu bölümde iki büyük Ermeni devrimci partisinin, Hınçak ve Taşnaktsutyun'un kuruluşunu ve sosyalizm ile milliyetçilik arasında hem Ermenilerin birleşmesini, hem de Transkafkasya'da başka milliyetlerle ortak eylemler düzenlemelerini engelleyen çatışmayı, biraz ayrıntılı inceleyeceğim.

Kafkas Ermenileri, Doğu Ermenistan'ın 1820'lerin sonunda Rus İmparatorluğu'nca ilhak edilmesinden beri, İran ve Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinden ayrılmışlardı. 1877 Rus-Türk Savaşı'nın bitiminde, gerek Kars ve başka toprakların Romanov topraklarına katılması, gerek göç sonucu, daha fazla sayıda Ermeni, Rus yönetimi

altına girdi. Böylece 19. yüzyılın ilk on yılında bir milyonu aşkın Ermeni Kafkasya'da yaşıyordu. Bu nüfusun ezici çoğunluğu (yüzde 80'den fazlası) köylüydü, geri kalanlarsa kentlerde yaşayan tüccarlar, işadamları, işçiler, dükkân sahipleri, profesyonellerdi. Sözü edilecek bir Ermeni soylu sınıfı yoktu. Ermeni kent kültürü de ağırlıklı olarak burjuvaydı. Ermeniler, tarihsel olarak kadim Gürcü Krallığı'nda ticaret erbabı olmuşlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde de, Bakü ve Tiflis belediyelerinin yanı sıra, Transkafkasya'da doğmakta olan sanayi üzerinde de olağanüstü güçlü bir denetime sahiplerdi.

Transkafkasya toplumu, özellikle kentlerde, 1870'ler ve 1880'lerde, önemli bir dönüşüm geçirmişti. 1860'ların sonu 1870'lerin başında, köylü serflerin özgürleşmesiyle, Tiflis'ten Karadeniz limanı Poti'ye demiryolu bağlantısının kurulmasıyla, geleneksel, ataerkil hayat tarzının parçalanması yolunda ilk emareler de belirmişti. Transkafkasya toplumunda öne çıkan Gürcü soylular yerlerini, yeni kurulmuş sanayilerde başlıca girişimciler olarak ortaya çıkan kuvvetli Ermeni orta sınıfına bırakıyordu. Yerel gazeteler, Mirzoev kardeşlerin açtığı yeni tekstil fabrikasından coşkuyla, gururla bahsediyordu; 1872'ye gelindiğinde, fabrika, çoğu Ermeni 800 kişiye istihdam sağlıyordu.[2] Bakü'de petrol sanayisinin modernleştirilmesi ve geliştirilmesi, Batum'da petrol rafinerileri kurulması, sermayenin Transkafkasya'ya daha fazla nüfuz etmesini ve bir işçi sınıfının büyümesini teşvik ediyordu. Kafkas ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı kalsa da, sanayi adaları ve demiryolu bağlantıları, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'daki yalıtılmış köylerin doğal ekonomisinin hızla çözülmesini, zamanla piyasa için üretimin tesis edilmesini beraberinde getirmişti. Bu gelişmeler, Türkiye Ermenistanı'nda apaçık olan ekonomik durgunluk, fiziksel emniyetsizlik ve toplumsal düzensizlikle keskin bir tezat sergiliyordu.

Demek oluyor ki, 100 yıl önce Ermeni hayatının ana olgusu, Rus, Türk ve İran imparatorlukları arasında bölünmüş ulusun ancak küçük bir kesiminin, Transkafkasya ve İstanbul'daki Ermeni burju-

---

2 *droeba, no. 3, 1872;* G. I. Megrelişvili, *Gruzinskaya obşestvenno ekonomiçeskaya mıysl vtoroy polovini 19 veka i naçala 20 veka,* II (Tiflis, 1959), s. 61-62.

vazisinin, nispeten ayrıcalıklı konuma sahip olmasıydı. Birçoklarına göre, Doğu Anadolu köylüleri ile Tiflis, Bakü ve İstanbul'un kentli eliti arasındaki uyumsuzluk, modern hayatın gelişimi sonucu ortaya çıkmış doğal, hatta kaçınılmaz bir durum, belki de daha müreffeh bir Avrupai toplumsal düzene doğru ağır ağır evrilmenin ilk aşaması olarak kabul edilebilir bir şeydi. Ama küçük bir azınlığı oluşturan genç ve duyarlı Ermenilere göre, bu uyumsuzluk hoş görülemez, ne doğayla, ne tarihle açıklanabilirdi. Bilakis Osmanlı Devleti ile Rus otokrasisinin baskıcı politikalarının bir ürünüydü ve ancak devrimci eylemle düzeltilebilirdi. Ne var ki, tam olarak hangi faaliyetlere, hangi amaçla girişilmesi gerektiği soruları, ilk kuşak Ermeni devrimciler arasında bölünme yaratan başlıca meseleler arasında yer alıyordu.

Kafkas Ermenileri arasında devrimci bir entelijansiya, ancak 1880'lerin sonunda ortaya çıkmaya başladı. Bu tarihten önce gazeteci ve şair Mikayel Nalbantyan (1829-1866) ya da Paris'te 1848 Olayları'na katılmış Isdepan Vosgan (1825-1901) gibi birkaç yalıtılmış entelektüel, Rusya ve Batı Avrupa'daki radikallerle bağlantı kurmuşlardı. Transkafkasya'da Ermenilerin özgürleşmesini şevkle savunan ilk grup, Nisan 1869'da Aleksandropol'da kuruldu; "Soylu bir amacı olan cemiyet" (*Parenbadag ıngerutyun*) adını taşıyordu.[3]

3 Öğretmen Arsen Grityan (1850-1910) ile Bedros Haygazuni'nin (1839-1927) liderliğindeki üyeler, Nisan 1875'te kendilerine yakınlık duymayan bir piskoposun ihbarına dek, polis tarafından tespit edilmekten yakayı sıyırdılar. Aleksandropol cemiyetinin kırk üç üyesi tutuklandı, onların yanı sıra "Anayurt Sevgisi Bürosu" (*Kontora hayrenyayts*) adlı, Hampartsum Balasanyan'ın (1840-1900) bir yıl önce Karaklis'te kurduğu kardeş bir cemiyetin birkaç üyesi de yakayı ele verdi. [Bu gruplar hakkında bilgi edinmek için, bkz. V. A. Barsamyan, *Pervoye Jandarmskoe delo v Aleksandropole* (Erivan, 1936); ve yine aynı yazarın *İstoriya armyanskovo naroda* (1801-1900 gg.) *Kniga pervaya* (Erivan, 1972), s. 298-301.] Liderlerinin "özgür bir Ermenistan" hayali kurması dışında, bu grubun faaliyetleri ya da amaçları hakkında pek az şey bilinir. Grup üyeleri Mikayel Nalbantyan'ın portrelerini öğrencilere dağıtıyor, milliyetçi dizelerini okuyorlardı; *Agriculture as the True Path* (*Yergragortsutyunı vorbes uğiğ canabarh*) adlı çalışmasında ifade ettiği fikirlere aşinalardı. Polis, bu kitabın bir kopyasını Gridyan'ın kâğıtları arasında bulmuştu. Aleksandropol grubu, Doğu Ermenistan'da, Ermenistan'ın kurtuluşunu savunan ilk örgüt olmak gibi ayrıksı bir özelliğe sahipti; on yıl sonraki Ermeni devrimci hareketinin bir habercisiydi.

1870'lerde, Tiflis merkezli *Mşag* (Rençper) gazetesini destekleyenlerin temsil ettiği liberal Batılılaşma eğilimi, birçok eğitimli Ermeni'yi etkiledi. Gazetenin genel yayın yönetmeni Krikor Ardzruni (1845-1892), 1872'den 1892'deki ölümüne dek yirmi yıl boyunca, Tiflis'teki Ermeni cemaatinin en etkili liderlerinden biri oldu. Türkiye'de siyasi olarak faal Ermeniler, onun tavsiyelerine ve yardımına sıkça başvuruyorlardı. Ardzruni'nin Ermeniler açısından Rusya'nın "ehvenişer" olduğunu savunan görüşleri, 1880'lerin ortasına dek hâkim bakış açısı oldu.[4] Ardzruni ile *Mşagaganner*'in (*Mşag* gazetesinin takipçileri) Rusofilliği okullara sızdı, hızla, *Meğu Hayasdani*'nin (Ermenistan Arısı) genel yayın yönetmeni ve *Nersesyan Cemaran*'ın rektörü Bedros Simonyan'ın daha muhafazakâr görüşlerinin yerine geçti.[5]

Döneme ilişkin hatıralarda, edebiyat ve siyasete duyulan yeni bir ilginin Kafkasyalı genç Ermenileri etkisi altına aldığı, gençlerin eğitimlerine sahip çıkmalarından, Rafael Badganyan'ın şiirlerini, Raffi'nin romanlarını okumaya başlamalarından, dönemin önemli siyasi ve felsefi meselelerini tartışmak için çalışma grupları kurmalarından belli olur. Ermeni Sorunu'nun güncelliği, Rusların 1877-1878'de Türklere karşı kazandığı zaferin yarattığı büyük heyecan, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin akıbeti, sorunlarının dış

4 Ardzruni'ye babasından büyük bir miras kalmış, gençken Moskova, Cenevre ve Heidelberg'de öğrenim görmüş, felsefe doktorası yapmıştı. Yazar Aleksandr Şirvanzade, Ardzruni'nin ölümünün ardından yazdığı makalede onu 19. yüzyıl Ermeni entelijansiyasının üçüncü kuşağının lideri olarak resmeder. İlk kuşak "aydınlanmacılar" (Khaçadur Abovyan, Mikayel Nalbantyan, Isdepanos Nazaryan) yerlerini Ermenilerin yegâne kurtuluş kaynağını Ulusal Kilise olarak gören kişilere bırakmıştır. Ama Rusya'daki "altmışların insanları"ndan etkilenen Ardzruni, eski "ilerici" eğilimi diriltmiş, Ermeni erkeklerinin aile içindeki despotluğu üzerine yazmış, kadınlar için özgürlük talep etmiş, Transkafkasya'da sanayinin gelişmesi çağrısında bulunmuş, genel olarak da Batı liberalizmi ve girişimciliğinin erdemlerini övmüştü. (Şirvanzade, "Grigori Artsruni", *Novoye obejeniyse*, no. 3097, 24 Aralık 1892.) Ardzruni hakkında ek bilgi için, bkz. Kh. G. Gülanyan, *Oçerski istorii armyanskoy ekonomiçeskoy mıyslı xix veka* (Moskova, 1955), s. 226-88; ve Leo, *Krikor Ardzruni* (üç cilt), (Tiflis, 1901-1904).

5 S. T. Arkomed (Kevork Ğaracıyan), *Pervaya gruppa revolyutsionerov armyan na Kavkaze* (Tiflis, 1929), s. 7-14.

müdahaleyle çözülmesi olasılığıyla ilgili kaygıları fazlasıyla tetiklemişti.[6]

Avrupa'nın önde gelen diplomatları Berlin'de toplanıp, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rolünü dizginlemeye çalışırlarken, Tiflis'te öğrenciler, Belinski ve Turgenyev'den tutun, Çernişevski, Şçedrin ve Pisarev'e varıncaya dek, liberal ve radikal Rus yazarların eserlerini okumak amacıyla 10-15 kişilik gruplar halinde yasadışı toplantılar düzenliyorlardı.[7] Öğretmenler bu toplantılara karşı çıkıyordu, ama öğrenciler için bu toplantılar bir ilham kaynağıydı. Rus öğrencilerin *krujki*'lerini örnek alan bu gruplar, örgütlenmeleri zayıf olsa da, katılımcılara bir yoldaşlık duygusu veriyor, onların toplumsal bilinçlerini şekillendiriyor, halklarına hizmet etme arzularını uyandırıyordu. Ama Kafkasya'nın kuzeyinde bu gruplarda yetişen Rus sınıf arkadaşlarının tersine, Tiflis'teki öğrencilerin tamamı devrimci olmuyor, genelde Ardzruni'nin yayımladığı *Mşag*'ı takip etmeyi sürdürüyor, esasen reformcu kalıyorlardı; ama bu gruplara üye oldukları için siyasi ve toplumsal ilgi alanları biraz daha genişlemiş oluyordu. Aralarından sadece birkaçı daha devrimci yaklaşımlar benimsemişti.

Rus *narodniçestvo*'sunun kabaca 1866'dan 1881'e dek devam ettiğini söyleyebileceğimiz klasik döneminde Ermeniler, köylü sosyalizminden yana olan bu hareketle ciddi oranda ilgilenmediler. Çarlık polisine göre, 1876'da Kafkasya'da mevcut popülist örgütlere üye 54 kişiden 37'si Gürcü, 5'i Rus, 4'ü Azeri, sadece 3'ü Ermeni'ydi.[8] Rus İmparatorluğu'ndaki Ermeni öğrencilere göre, *Mşagagan* liberal milliyetçilik, radikal Rus entelijansiyasının devrimci popülizminden

6 Rupen Khanazadyan, akrabalarının *Mşag*'da Berlin Antlaşması'nın LXI'inci Maddesi'ni okuduklarını ve üzülerek Ermenistan'ın davasının, ancak Türkiye Ermenileri Bulgarların örneğini izleyip bir isyan hareketi başlatırsa Büyük Güçler'in önüne güçlü ve sağlam bir şekilde konabileceği sonucuna vardıklarını hatırlar. Rupen Khan-Azad(yan), "Hay heğapokhagani huşerits", *Hayrenik amsakir* 8 (56) (Haziran 1927), s. 62.

7 Arkomed, *Pervaya gruppa*, s. 13.

8 A. Snegirava, "Revolutsionnıye organizatsii gruzinskih narodnikov", *İstoriya klassovoy borbı v Zakavkaze: Sbornik statyey. Kniga pervaya*, (ed.) M. Zhakov, S. Sef ve G. Khaçapuridze (Tiflis, 1930), s. 29.

daha çekiciydi. Rusya Ermenileri arasında ulusal kurtuluştan yana ilk gruplar, Rusya'daki anlamıyla popülist olmaktan çok uzaklardı, otokrasiyi yıkmayı amaçlamıyorlardı; esin kaynakları itibarıyla, sosyalist olmaktan çok milliyetçiydiler ve esasen yüzlerini Türkiye Ermenistanı'na dönmüşlerdi. 1880'lerde, Ermeni Sorunu'nun uluslararası yankıları Kafkasya'daki Ermeni entelektüellerin ilgi odağıydı, Rusya'nın Türkiye Ermenilerinin yardımına koşacağı yönünde umutlar vardı. Ama Rusya'daki radikal düşüncelere maruz kalınması, giderek Kafkasya Ermenilerinin Türkiye Ermenilerinin kurtuluşunda oynayabileceği özel rolün ne olabileceğine ilişkin kavrayışı derinden etkiledi. Khanazadyan'ın hatıralarında Kafkasya Ermenilerinin İstanbul ve İzmir'deki Ermeni entelijansiyasının eylemsizliğine, onların Doğu Anadolu'daki Ermeni vilayetlerinde yaşayanların kaderine ilgi göstermemesine hayret ettiği açıktır. Batı Anadolu'daki Ermeniler, besbelli ki, cumhuriyetçi Fransa'daki parlamenter siyasete Ermenistan'daki köylülerin durumundan daha fazla ilgi duyuyorlardı.[9] Dolayısıyla, Batılı medenileştirici etkinin ilerleyebileceği tek yol, devrimci liderliğin yegâne kaynağı, Kafkasya entelijansiyasıydı. Aslında Tiflis ve Erivan, Erzurum ve Van'a, İstanbul ve İzmir'den daha yakındı; Kafkasya Ermenileri, Rus edebiyatı ve siyasi metinlerini okuyarak, radikal Rusların daha az ayrıcalıklı olanlar karşısında hissettiği suçluluk ve sorumluluk duygularından etkilenmişlerdi.

1880-1890'lardaki genç Ermeniler, Rus popülistlerin özgül amaçlarını, daha açık bir deyişle, köylü komününe dayalı bir sosyalizm geliştirme hedefini benimsememişlerdi, çünkü Ermeni köylüler arasında komün yoktu. Ermeni radikaller daha ziyade radikal Rus entelijansiyasını etkisi altına almış aynı görev duygusunu, aynı halka hizmet isteğini özümsemişlerdi. Rus radikal düşüncesiyle hem duyarlılık kazanır, hem siyasileşirken, Ermeni olmanın ne demek olduğunu da düşünen genç Ermeniler, haklarında ilk elden bilgi sahibi olmadıkları etnik kardeşlerinin çektiği sefalete en kuvvetli tepki veren kesimdi. Ermeniler için, Rusçadaki *hojdenie v narod* ("halka gitmek") sözü, *tebi yergin* ("anayurda doğru") sözüne dönüşmüştü. Ahlaki ve

9 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", s. 64.

siyasi bağlılıkları aynıydı, ama Türkiye'ye verilen önem, Ermenilerin kendilerini Rus ve Gürcülerin devrimci hareketlerinden örgütsel olarak ayırmasına yol açtı. İki imparatorluk arasında bölünmüş bir halk olarak Ermenilerin tuhaf durumu, radikal Ermenilere keskin bir politik tercih dayatıyordu: Siyasi baskının radikal muhalifleri olarak başka milliyetlerden yoldaşlarına katılabilir, Rus otokrasisinin bertaraf edilmesi için çalışabilirlerdi ya da kendi yollarına gider, özerk olarak örgütlenir, Anadolu'daki Ermeni köylüleri ezen Osmanlı zulmüne karşı harekete geçerlerdi. Paradoksaldır, Ermenilerin Rus popülizmiyle temas kurması, Türkiye'deki kardeşlerinin içinde yaşadığı koşullarla ilgili bilinçlenmelerine yol açmış, böylece Kafkasya Ermenilerini, Rus otokrasisine karşı mücadeleden yüz çevirip, Türkiye'de ulusal mücadele vermeye yöneltmişti.

Çar II. Aleksandr'ın popülistlerin düzenlediği bir suikastla öldürülmesinden etkilenen Ermeni öğrenciler, 1880'lerin başında, kısa bir süreliğine, popülist hareket *Narodnaya volya*'nın (Halkın İradesi) terörist kanadının faaliyetlerine ilgi duydular.[10] Ama *Narodnovoltsi*'nin kendini feda eden ruhundan ilham alsalar da, pek az Ermeni öğrenci onlara katıldı. Baskıcı III. Aleksandr döneminde Rus otokrasisi, küçük bir devrimci entelektüeller partisinden etkilenmeyecek kadar güçlü görünüyordu; sallantılı bir durumu olan Osmanlı rejimiyse, saldırıya çok daha açık bir hedef gibi duruyordu. İnsanlar biraz gerçekdışı bir tahminle, birkaç yüz askerin Van'ı birkaç günde alabileceğinden bahsediyordu. Akla yatkın değildi, ama Bâbıâli'yle diplomatik bir düzenleme için görüşen Büyük Britanya'ya büyük ümit bağlanmıştı.[11] Ermeni devrimi, Rus popülizmi, Bulgar devrimi, milliyetçi şairler ve romancılardan esinlenerek romantik bir pus içinde doğmuştu.

Terörist parti *Narodnaya volya*, 1880'de Tiflis'te bir komite kur-

10 Krisdapor Mikayelyan, *Narodnaya volya*'nın 1880'lerin başında Kafkas gençleri arasında çok etkili olduğuna dikkat çekmiştir. Rus, Gürcü ve Ermeni öğrencilerin ideali, enternasyonal sosyalizmdi; ortak örgütlerde birleşiyorlardı. "Pegorner im huşerits", *Hayrenik amsakir* II, 10 (Ağustos 1924), s. 56.

11 Khan-Azad, cilt 8, s. 64.

du. Komitenin üç Gürcü (Vasili Sulkhanov, Vasili Rukhiladze ve Anna Sulkhanova) üyesinin yanı sıra, üç de Ermeni üyesi (Krikor Der Krikoryan, Apraham Dastagyan ve Tamara Adamyan) vardı. Ama Dastagyan'ın liderliğindeki Ermeniler, 1882'de Gürcülerden ayrıldılar ve kendi gruplarını kurdular; çokuluslu devrimci mücadeleye ilgilerini yitirmişler, kendilerini (kendi sözleriyle) "talihsiz Ermeni halkının savunulmamış hak iddialarına" adamayı tercih etmişlerdi.[12]

Dastagyan'ın liderliğindeki *Narodnovoltsi*, çok geçmeden Simeon ve Sırapyon Der Krikoryan, "Sandal" lakaplı Aleksandr Bedrosyan, Tavit Nersesyan, Arisdages Tokmakyan ve Dikran Pirumyan gibi yeni üyeler çekmeyi başardı. 1883'te artık Tiflis'teki diğer gayri resmi gruplar arasında önde gelen kolektif olarak tanınıyordu. Mesajlarını grubun dışına taşıyabilmek için, Simon Zavaryan, Krikor Ağababyan ve Aleksandr Movsesyan'ın (Şirvanzade) yayına hazırladığı *Munedig* (Tellal) adında bir yeraltı gazetesi çıkarıyorlardı. Simeon ve Sırapyon Der Krikoryan'ın yayına hazırladığı *Hayrenaser tzayn* (Yurtsever Ses) diye başka bir gazete de ara sıra yayımlanıyordu; bu gazete, pasif direnişi savunan daha ılımlı bir çizgideydi. Raffi, Kamar-Katiba ve Nalbantyan'ın yurtsever eserleri de yayımlanıyordu.[13] Dastagyan grubu, popülist kökenlerine rağmen, açıkça Türkiye Ermenistanı'nın kurtuluşunu amaçlayan yurtsever komplocular haline gelmişti. Üyeleri Pirumyan ile "Sandal", koşulları araştırmaları, devrimci imkânlar üzerine rapor vermeleri amacıyla Türkiye'ye gönderildiler. O dönem faal olan başka birçok grup gibi Dastagyan grubunun da resmi bir örgütlenmesi ve açık bir ideolojik içeriği yoktu. Dastagyan, Nersesyan, Atamyan ve Krikoryan kardeşler eğitimlerine Rusya'da devam etmek için Tiflis'ten ayrılınca, doğal olarak grup da dağıldı (1883 sonbaharında).[14] Tiflis'teki bir grup Ermeni öğrenci,

---

12 Mikayelyan, "*Pegorner im huşerits*", s. 56; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1963), s. 137.

13 Mikayelyan, "Pegorner im huşerits", s. 57.

14 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 138. Kafkasya'yı Moskova'ya ya da St. Petersburg'a bırakmak, Ermeni öğrencilerin özgürlük hareketine ilgilerinden vazgeçmelerini gerektirmiyordu; çünkü kuzeyde de yarı gizli gruplar

1880'lerin ortasında Türkiye'ye gönderilip, Ermeni köylüler arasında ajitasyon yapacak eğitimli kadrolar yetiştirmek amacıyla, Ermeni işçilerin en yoksul kesimiyle, 1877-1878 Savaşı sonrası Türkiye'den, Muş'tan göç etmiş hamallarla temas kurmuşlardı. Rus popülistlerin kentli işçiler arasında yürüttüğü faaliyetler gibi, bu çalışma da, bilinçli proleterler yaratmanın bir yolu olarak değil, erişilemez köylü kesimle bağlantı kurmanın uygun bir yolu olarak görünüyordu.[15]

---

mevcuttu. Nisan 1882'de, Moskova'da öğrenim gören dört Ermeni, "Yurtseverler Birliği"ni (*Hayrenasemeri miutyun*) kurdu; grubun lideri Nerses Abelyan (1855-1933), *Mşagaganner*'e çok şey borçlu olduğunu seve seve teslim ediyordu: "1880'lerin başında Berlin Antlaşması ve 61'inci Maddesi'nin acı verici, sarsıcı etkisinden sonra Ermeni kamuoyu dikkatini, Türkiye Ermenistanı'ndaki işçi nüfusunu Sultan'ın sultasından kurtarmayı amaçlayacak kitlesel bir hareket için iç çalışmalara yöneltti. Bu fikrin habercileri *Mşag* gazetesi ve yetenekli yöneticileri Ardzruni ile Raffi'ydi." [Abelyan'ın hatıratından, aktaran V. A. Barsamyan, *İstoriya armyanskovo naroda (1801-1900 gg.)*] *Kniga pervaya* (Erivan, 1972), s. 308. Tiflis'teki *Mşagaganner* gibi Moskova merkezli Yurtseverler Birliği de propaganda çabalarını Türkiye Ermenistanı'na yöneltmişti. 1883-1884'te Birlik, Apraham Dastagyan ve onun liderliğindeki Tiflis grubunun başka eski üyeleriyle birleşerek *Azadutyan avedaper* (Özgürlük Müjdecisi) adlı yasadışı bir gazete çıkarmaya başladı; gazete, Ermenilere özgürlüğün Batılı güçlere dayanmaları sayesinde değil, ancak kendi kanlarını feda ederlerse kazanılacağı uyarısında bulunuyordu. Türkiye Ermenistanı'nın siyasal bağımsızlığının her şeyden önce geldiğini vurgulamakla birlikte, toplumsal reformlar yapılmasını da savunuyordu: "Halkın özgürlüğünün köşe taşı ekonomik bağımsızlığıdır." (M. Nalbandian, *Agriculture as the True Path*, s. 142-143.) Rus popülist düşüncesinin esintisi, bu grubun komünal mülkiyet çağrısında bulunmasında açıkça görülüyordu. "*Hayaser*" ya da "*Askaser*" (Yurtsever) diye bilinen bir grup, 1880'lerin başında Erivan'da faaliyet gösteriyordu, T. Mgeryan adında birinin Erivan Klasik Lisesi'ndeki Rus müfettişe kendisine "*Armiaşka*" dediği için tokat atması üzerine keşfedilmişti. Mgeryan tutuklandı, ama onu serbest bırakmak için gerekli 5 bin rublelik kefalet, bir gün içinde toplandı. Polis daha sonra Erivan'da ve Ardzruni ile Raffi'nin Tiflis'teki evlerinde aramalar yaparak Erivan yurtseverleri ile Tiflis liberalleri arasındaki bağları ortaya çıkardı. Etkili bir biçimde bir bağlantı kurulamamış olsa da, Çarlık bürokrasisinde Ermeni entelijansiyasının ayrılıkçı heveslere, Batı ve Doğu Ermenistan'ın birleştirilmesi planlarına dayanan geniş çaplı bir komployo karıştığı şüphesini uyandırmaya yetecek kadar kanıt toplanmıştı. Okullar, bu gibi fikirlerin yatağıydı. Çok geçmeden Rus hükümeti, Ermenilerin eğitim sistemine yönelik ciddi müdahalelere girişti.

15 Mikayelyan, "Pegorner im huşerits", s. 58. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 139.

Bir yıl içinde, ciddi bir taktiksel anlaşmazlık, bu gruptaki öğrenci ajitatörlerin bölünmesine yol açtı. Çoğunluk, Türkiye'deki Ermenilerin kurtuluşuna odaklanmayı sürdürmek istiyordu; azınlıkta kalan grupsa, Kafkasya Ermenilerini de ilgilendiren problemler üzerine çalışmaktan yanaydı. Bu kişiler, 1882-1883'te Tiflis'te kendi gruplarını kurdular. *Narodnaya volya*'nın bir üyesi olan Krisdapor Mikayelyan'ın (1859-1905) başını çektiği bu proto-popülist grup, dört yıl boyunca dağılmamayı başardı; kentlerde, yoksullar arasında ajitasyon çalışmaları yapıyor, başka kentlerdeki arkadaşlarını işçiler ve köylüler arasında çalışmaları için teşvik etmeye uğraşıyorlardı. O tarihlerde grup, Nalbantyan'ın tarımla ilgili bir broşürünü hektografla bastı (1884) ve Şubat 1885'te, hükümetin 600 Ermeni okulunu zorla kapatmasını protesto eden bir broşür çıkardı.[16] Ama Mikayelyan grubu kurulduktan birkaç yıl sonra, yeni siyasi gelişmelere cevap vererek, milliyetçiliğe yöneldi.

İmparator III. Aleksandr'ın 1881'de, babasının Rus olmayan milliyetlere karşı uyguladığı hoşgörülü politikaları tersine çevirip, Ruslaştırmayı ve milliyetçilere zulmedilmesini öngören bir politikayı benimsemesi sonrasında, Kafkasya'daki Ermeni entelijansiyasının Rusofilisi ağır bir sınavdan geçti. 1836 tarihli *polojeniye* (Kararname), Ermeni din adamları ve cemaatinin ilkokul açma yetkisini güvence altına alsa da, 1881 sonrasında Çarlık hükümeti, yaklaşık 20 bin öğrencinin devam ettiği yüzlerce Ermeni okulunu kapattı.[17] Hükümetin bu kışkırtıcı eylemine cevaben, Tiflis'teki devrimci çevre birkaç gizli Ermeni okulu açtı ve liderleri Krisdapor Mikayelyan'ın kaleme aldığı, grup üyelerinin milli hislerinin derinliğini yansıtan ateşli bir broşür dağıttı. "Erkek kardeşlerim, kız kardeşlerim", diye hitap eden

16 Arkomed, *Pervaya gruppa*, s. 23-27.

17 Gence'de (Elizavetpol) böyle bir okulun kapatılmasına tanık olan Kevork Ğaracıyan (S. T. Arkomed) yerel okul müfettişi Orlov'un polis ve askerler eşliğinde gelişini, öğretmenler ve öğrencilere okuldan ayrılmaları talimatı verdiğini, okuldan zorla çıkarılırken bazı öğrencilerin ağladığını hatırlar. Bu deneyim, genç öğretmene o kadar acı verir ki, okul müfettişine suikast düzenlemeyi planlar. Mikayelyan'ın Tiflis grubunun bir üyesi olduğundan, yoldaşlarının olurunu alır, ama suikast asla gerçekleşmez (*age*. s. 27).

Mikayelyan şunları yazıyordu: "Okullarımız bizim için kutsal tapınak kadar kutsaldır; şanlı geçmişimizden bir-iki kutsal şey kaldı; ulusal kilise ve ulusal okullar. Bu iki kutsal şey, dilimizi koruyarak, bizi bir ulus olarak bir arada tuttu... Okullarımız süngü zoruyla kapatılıyor. Hadi, her Ermeni ailesi bir Ermeni okulu olsun. Zafer bizim olacak... Ermeni diline gelince; bir başka Ermeni'yle karşılaşıp da onunla Ermenice konuşmayan Ermeni'ye lanet olsun."[18]

Okulların kapatılması, Ermeni milliyetçiliğinin gelişimine ivme kazandırdı ve Ermeni devrimcilerin Rus sosyalistlerle birlikte çalışmaktan yüz çevirmesine yol açtı. Mikayelyan, okul krizine uzun süre dayanamadı. 1885 sonbaharında, grubun iki üyesi, Kevork Ğaracıyan ve Aleksandr Bedrosyan, Transkafkasya'daki Ermeni köylerini ziyaret ederek, köy hayatını araştırıp kendi devrimci potansiyellerini değerlendirdiler. Tiflis'e döndüklerinde, yoldaşlarına biraz karamsar raporlar aktardılar. Grubun biraz amorf ideolojisi (Rus köylü sosyalizmiyle, milliyetçilik, liberalizm, hatta anarşizmin bir karışımı) altı üyeyi tek bir örgütte tutmaya yetmeyecek bir harçtı. Grup, 1886'da dağıldı, grup üyeleri de kendi yollarına gittiler.[19] İlginçtir, bu gruptan hem Taşnaktsutyun'un, hem rakibi Hınçak'ın gelecekteki liderlerinin en etkilileri çıkacaktı. Bu insanlar popülist çevrelerin felsefesine düşünsel ve duygusal olarak çok şey borçluydu bu insanlar.

Popülizmle bu kısa flörtün sınırlı bir miras bıraktığını gösterdikten sonra, önemli bir açıdan, popülizmin Ermeni entelijansiyasının sonraki gelişimi üzerindeki etkisinin önceden tasavvur edilenden

---

18 *age*, s. 51-66.

19 Krisdapor Mikayelyan 1885'te Moskova'ya taşındı ve 1887'de Tiflis'e dönünceye dek Rusça öğrenimi gördü. Arkomed, bu dönemde Mikayelyan'ın popülizmden uzaklaşıp Türkiye Ermenistanı'na ve Ermeni Sorunu'nun diplomatik yollarla çözümüne karşı ilgi uyandırmaya yöneldiğini ileri sürer. Gabo Mirzoyan (ölümü 1902) ve Khaçadur Malumyan, ilgi odakları Ermeni Sorunu olmakla birlikte liberalizme yönelmişlerdi. Malumyan, 1898'e dek *Mşag*'la çalıştı, bu tarihten sonra Taşnaktsutyun'a katıldı ve Cenevre'ye gidip *Troşag* için yazmaya başladı. 1915 Katliamları'nda Türkler tarafından öldürüldü. "Sandal" anarşizme yakınlık duyuyordu. O ve Ğaracıyan, Ermeni Sorunu'nun sadece Türkiye'deki Ermenilerle ilgili bir mesele olduğunu savunuyorlardı. Grubun altıncı üyesi Konstantin Melikyan, 1887'de öldü; kendisinin siyasi görüşleri hâlâ bilinmez. (Arkomed, *Pervaya gruppa*, s. 36-37.)

daha fazla olduğuna da dikkat çekmek gerekir. 1880'lerden itibaren, ciddi sayıda Kafkas Ermeni devrimci, *Mşagagan* liberalizmiyle birlikte, onun Batı kapitalizmine hayranlığını terk etmiş, programlarına aldıkları bir hedef olarak, şu ya da bu biçimde sosyalizme bağlanmışlardı. Bu ideolojik gelişme, Transkafkasya'daki radikalleri, zihniyeti itibarıyla esasen liberal kalan Türkiye Ermeni entelijansiyasından biraz ayırmıştı.[20] Bunun sonucunda daha doğrudan bir gelişmeyle, sosyalizmin etkisiyle, Kafkasya Ermeni cemaatinde yeni çizgiler ortaya çıkmıştı. Tiflis, Bakü ve Erivan'da Ermenilerin hayatı, uzunca bir süredir, zengin, siyaseten nüfuz sahibi burjuvazinin hâkimiyetindeydi, ama bu dünyevi adamların siyasi çıkarları Rusya'dan yanaydı. Otokrasinin nispeten güvenlik ortamı sağlaması, iş çevreleri ve devlet arasındaki yakın ilişkiler, Bakü'de petrol sanayisinde faaliyet gösteren Ermenileri ve Tiflis'teki *mokaleke*'yi Çarlık otoritesine bağlıyordu. Kentlerde, mülk sahibi sınıfta en ilerici tutumlar, Ardzruni ve liberal gazetesi *Mşag* tarafından dile getiriliyordu. O halde, genel olarak, Ermeni tüccarlar ve sanayiciler, uluslararası bağlantılarıyla ulus ötesi sadakat bağları olan kozmopolit işadamı klişesine uygun düşüyordu; birçoğunun siyasi görüşleri de aralarından çıkmakta olan radikal entelektüellerin görüşlerine yabancıydı. Genç radikaller, liberalizmden sosyalizme, Rus yanlısı bir yönelimden Türkiye'deki ulusal mücadeleyi dikkate alan daha dar kapsamlı bir kaygıya geçerken, Ermeni ulusal burjuvazisinden de uzaklaşmışlardı. Kafkasya Ermenileri arasında milliyetçiliğin açıkça bir "burjuva" eseri olmadığını, Rus eğitimi almış bir entelijansiya içinde evrilmiş ve onun tarafından yayılmış bir ideoloji olduğunu vurgulamak gerekir. Zamanla, Ermeni orta sınıfı terör vasıtasıyla, ulusal mücadelenin bir parçası haline gelmeye zorlanacaktı.

20 Bu dönemde Ermenilerin kurtuluşunun Batı Ermenistan'daki başlıca savunucusu, 1885'ten itibaren Marsilya'da *Armenia* gazetesini yayımlamış olan Mıgırdiç Portukalyan'dı (1848-1923). Kafkasya ve Batı Avrupa'da sansürden uzak ilk Ermenice gazeteyle heyecana kapılmış Ermeni öğrenciler, ondan cesaret alarak devrimci bir siyasi parti kurmayı değerlendirmeye başladı. 1885'te, Van'da Portukalyan'ın bir grup eski öğrencisi, ilk Ermeni siyasi partisi Armenagan'ı kurdu; ama Avrupa'daki öğrenciler, bu partinin varlığını ancak on yıl sonra öğrendi.

19. yüzyıl sosyalizminin tarihinde, Marx'ın 1883'te ölmesinden sonraki dönem, Marx, Engels ve takipçilerinin kuramlarının çok çeşitli başka sosyalist eğilimlerin (anarşizm, sendikalizm, Blankizm, Rus popülizmi) karşısına çıkardığı meydan okumanın gücüyle dikkat çeker. Yüzyıl sonuna gelindiğinde, uluslararası bir sosyalist örgüt kurulmuş, çoğu Avrupa devletinden ulusal partiler, Marksist tarih kuramını ve onun kapitalizmin çöküşü, proletaryanın hegemonyası öngörüsünü kabul ettiklerini açıkça ilan etmişlerdi. Yüzyılın son on yılında vaaz edildiği üzere, II. Enternasyonal'in Marksizmi, artık bilimsel olmaktan çok dogmatik, diyalektik bir tarihçilikten çok, bir ekonomik determinizm gibi görünüyordu, ama kuramın gücü, sanayileşmiş Batı'nın tarihinin sosyalist devrimle zirveye çıkacağına duyduğu güvende yatıyordu zaten; Plehanov'a ve Rus Marksistlere göre, bu özgüven Rusya'nın (hatta dünyanın geri kalanının da) Batı'nın çoktan açtığı yolu kaçınılmaz olarak izlemesi gerektiği kanısına kadar uzanıyordu.

Toplumların feodal tarımcılıktan kapitalizme, sonra da sosyalizme geçmesi gerektiğini öngören böyle bir kuramın, o sıralarda Transkafkasya ve Türkiye kentlerinde yeni yeni başlayan uzun bir kapitalist kalkınma sürecini bekleyemeyecek kadar sabırsız olan genç Ermeniler için fazla bir cazibesinin olmayacağı tahmin edilebilir, akla yatkın bir beklentidir. Otokrasinin siyasi olarak devrilmesini ve sosyalist devrimi, süreklilik gösteren tek bir sürece sıkıştıran Rus popülistlerin kuramları onlara çok daha yakın geliyordu. Rus popülizmi, kent proletaryasının gelişimini beklemek yerine, köylüye dayanmaya izin veriyordu. Popülizm, devrimci cephanelikte terörizmin bir silah olarak kullanılmasını onaylıyordu. Genç Ermenilerin romantik hevesleri, popülizmle Marksizmin kuru kuramlarından çok daha büyük bir tutarlılık gösteriyordu; çok az sayıda Ermeni, 1880'lerin sonunda Batı Avrupa sosyal demokratlarının genel felsefi bakışını benimsemişti. Ermeni devrimci hareketinin büyük bölümü, esasen Rus köylü partilerinin kardeşi ve Marksistlerin kuvvetli bir muhalifi olarak gelişmişti. Ermeni devrimcilerin çoğunun Marksizmden kaçınmasında, Ermeni siyasi düşüncesinde Ermeni ulusunun birliğinin,

bütün Ermenilerin aynı hedefte birleşmenin, bu küçük halkta sınıf ayrımının tehlikesinin sürekli vurgulanması büyük önem taşıyordu. Bu vurgu, 1890'larda, radikal entelektüeller ile burjuvazi arasında gerilimler artarken –orta sınıf ile işçi sınıfı arasında giderek artan husumetten söz etmiyorum bile– birçok Ermeni radikalin başlıca dayanağı olmuştu. Marksist kuramın temel dayanaklarından biri, tarihin itici gücünün sınıflar arasındaki çatışma olduğu, aynı sınıfa mensup kişilerin, milliyetleri ne olursa olsun, aynı çıkarlara sahip olduğu fikriydi. Marksistlere göre milliyet ve milliyetçilik geçiciydi, tarihin burjuva aşamasının ürünleriydi, proletarya devriminin ardından onların yerini enternasyonalizm alacaktı. Çoğu Ermeni devrimciye göre ise, milliyet, dünya görüşlerinin mihenk taşıydı.

Rus devrimci entelijansiyasının tarihi açısından, 1880'lerin ikinci yarısı, 1870'lerin popülist hegemonya dönemi ile 1890'ların sonunda Marksizmin zaferi arasında kalan geçiş dönemi oldu. Georgi Plehanov ile bazı yakın takipçilerinin zihinleri dışında, Marksizm ile diğer sosyalizm biçimleri arasındaki farklar henüz o kadar açık değildi. Marx, sosyalizmin büyük kuramcılarından biri olarak takdir ediliyordu, ama I. Enternasyonal'in biraz çatlak lideri, anarşist Mikhail Bakunin'in taviz vermez muhalifi olarak da tanınıyordu. Eski popülist Plehanov, Marksist bir bakış açısıyla yazdığı ilk kitapçıklarında (1883'te *Socialism and the Political Struggle*, 1885'te *Our Differences*), kendi Marksizm anlayışını baskın popülist düşünce ekolünden ayırmaya girişmiş, popülistlerin üzerine sosyalizmlerini inşa etmeyi umdukları köylü komünü temelinin dağılma sürecinde olduğunu, sosyalizmin Rusya'ya, Batı'da olduğu gibi, ancak kalkınmayla ve bunu takiben kapitalizmin devrilmesiyle geleceğini savunmuştu. Devrimin enstrümanı, sıklıkla popülistleri hayal kırıklığına uğratan köylüler değil, kentli işçi sınıfıydı. Bu gibi düşünceler, yılların Rus devrimci düşüncesinden bir kopuş anlamına geliyor, çoğu kez genç entelektüellerin direnişiyle karşılaşıyordu. Ermeniler arasında pek az kişi, örneğin Cenevre'de Kevork Ĝaracıyan ve Kazan'da İ. Kh. Lalayants bunları inandırıcı buluyordu.

Montpellier'de, École d'Agriculture'de (Ziraat Okulu) eğitim

görmek üzere 1886 yazında Kafkasya'dan ayrılan Kevork Ğaracıyan, çok geçmeden, Rusya ve Kafkasya'dan faal bir öğrenci kolonisinin devrimci siyasetle uğraştığı Cenevre'ye taşınma cesaretini kendinde buldu. Ölmeye yüz tutmuş *Narodnaya volya*'ya hâlâ büyük yakınlık duyan bu göçmenler, örgütün sürgünde çıkardığı *Vestnik narodnoy*'u takip ediyor, sürgündeki popülistler Petr Lavrov, Lev Tikhomirov, Polonskaya, Rusanov, Stepnyak-Kravçinski'ye vs. çok büyük saygı duyuyorlardı. Ne var ki, çoğu öğrenci, popülizmden Marksizme geçmiş olan Plehanov'u terörizmi reddettiği, devrimci mücadeleye karşı pasif, akademik bir tavır benimsediği için hor görüyordu.[21]

Ğaracıyan, *Kapital*'in I. cildinin Fransızca çevirisini okuduktan sonra, 1886 sonlarında, Cenevre'de Plehanov'la buluştu. Ermeni Sorunu'nu tartıştılar. Ğaracıyan, Ermeni devrimcilerin Türklere karşı partizan savaşı ve terörizm eylemleri planladıklarını, bu tür olayların daha önce Balkanlar'da olduğu gibi, Avrupa'nın diplomatik müdahalesine yol açabileceğini umduklarını anlattı. Plehanov, diplomatik baskıdan yana pek ümitli değildi ve Rusya Ermenilerinin Rusya'nın kurtuluşuna odaklanması gerektiğine inandığını söyledi. Rusya'nın kurtuluşunun Türkiye'deki Ermenilere de faydası olacaktı.[22] Ğaracıyan, Plehanov'un engin bilgisi ve bilgeliğinden derinden etkilendi; 1887'de *Komünist Manifesto* çevirisi üzerinde çalışmaya başladı, eserin Ermenice ilk çevirisi olacaktı bu.[23]

Cenevre'deki çarpıcı atmosfer, 1886 yazında Kafkasya'dan iki isyancıyı daha çekti: Genç Avedis Nazarbegyan ile nişanlısı Maro Vardanyan. Rusça ve Almanca devrimci eserleri son derece iyi okumuş karizmatik kişilikler olan Nazarbegler, Rus göçmenler arasında çok geçmeden "Ermenistan İmparatoru ve İmparatoriçesi" diye tanına-

---

21 S. T. Arkomed, *Za rubejom. İstoriçeskiye zametki. Period studentçestva ot 1886 g. do 1890 g. Çast'* 1, (Tiflis, 1929), s. 12-13.

22 *age*, s. 61.

23 Tamamlandığında *Armenia*'da yayımlanması için liberal Ermeni editör Mıgırdiç Portukalyan'a gönderdi; ama Portukalyan metni reddetti ve metin kayboldu. Ğaracıyan, çevirinin maddi kaynakların yetersizliği yüzünden yayımlanamadığını yazar. (*age*, s. 32.)

caktı.[24] Yakışıklı Avedis Nazarbegyan, Marsilya'da Mıgırdiç Portukalyan'ın çıkardığı liberal *Armenia* gazetesinde yazmıştı, ama başka genç eylemciler gibi Portukalyan'ın devrimci bir parti kurmakta tereddüt etmesinden rahatsız olmuştu. Kevork Ğaracıyan, Krisdapor Ohanyan, Rupen Khanazadyan ve Kapriel Kafyan'la birlikte Nazarbegler, Avedis Nazarbegyan'ın *Hayager kamelyon* (Ermeni Yiyen Bukalemun) başlıklı broşürünü bastılar.[25] Bu broşür, Cenevre devrimcilerinin çok ılımlı olduğunu düşündüğü Portukalyan ve liberal Armenaganlarla (Armenagan Partisi) kesin bir kopuş anlamına geliyordu. Cenevre devrimcileri, *Armenia*'ya rakip bir gazete çıkarmaya karar verdiler ve bunun için gerekli para da tiyatro gösterilerinin düzenlendiği danslı ve yemekli bir Kafkas gecesiyle toplandı.

1886 sonlarında, Nazarbegyan, Maro Vardanyan ve Kevork Ğaracıyan, yeni bir parti için bir program taslağı kaleme aldılar. Partinin yakın hedefi Türkiye Ermenistanı'nın bağımsızlığına kavuşması olsa da, nihai hedef sosyalist bir cumhuriyetti. Sosyalizme de ancak devrimci yollarla ulaşılabilirdi. Ağustos 1887'de, Cenevre'deki altı genç Ermeni devrimci resmen yeni bir Ermeni devrimci parti kurdular, kurtarmayı umdukları ülkede toplumsal bir tabanı olmayan isimsiz bir partiydi bu.[26] Başlıca destek toplama yolları, gazeteleri *Hınçak*'tı (Çan); bu isim, ilk nüshası Kasım 1887'de yayımlanan, Aleksandr Herzen'in çıkardığı, yurt dışında yayımlanmış ilk Rus devrimci gazete *Kolokol*'un onuruna verilmişti.[27]

24 Arkomed, *Za rubejom*, s. 8.

25 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", s. 71.

26 Grubun yedinci üyesi Levon Isdepanyan, o sırada Montpellier'de öğrenim görüyordu; 1887 kışında mezun olmasının ardından Cenevre'deki yoldaşlarına katıldı. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 208.

27 Nazarbegyan da Ğaracıyan da *Hınçak*'ın ilk sayısı için makaleler yazmıştır; ama Ğaracıyan, makalesi diğerlerince reddedilince gruptan ayrıldı. Reddedilmesinin nedeni bilinmese de, Ğaracıyan'ın, *Hınçak* grubunun diğer üyelerince paylaşılmayan, Marksizme doğru "ilerici" meyli, bu redde yol açmış olabilir. Ğaracıyan kısa süre sonra, sosyal demokrat gruplar kurmayı umduğu Kafkasya'ya döndü. Plehanov bir "Kafkasya Sosyal Demokrat Birliği" kurmayı önerdi, ama Ğaracıyan böyle bir kurumu meydana getirecek kadroların bulunmadığını düşünüyordu. (Arkomed, *Za rubejom*, s. 33.) Ğaracıyan sınırı aşıp Rusya'ya geçtiğin-

Parti sosyalistti, ama özellikle Marksist değildi, gerçi grubun Plehanov ve yoldaşı Vera Zasuliç'le ilişkileri gayet iyiydi. Khanazadyan'ın hatırladığı üzere grup, *Narodniya volya*'ya, hatta "en saf milliyetçilere" çok daha yakındı.[28] Hınçak'ın programı hem Marksizm'den, hem popülizmden[29] unsurlar içeriyor, insanlığın *şahakordzoğ* (sömürenler) ve daha büyük çoğunluğu oluşturan *şahakordzıvoğ* (sömürülenler) diye iki kısma ayrıldığına dikkat çekiyordu. Gelgelelim sosyalizm, "*voç anmiçagan ayl heravor nbadag*", yani, acil değil, uzak bir hedefti.[30] Hınçak grubu, programda kendisinden *sotsyalist-ramgavaragan* (sosyal demokrat) diye bahsetmiş, Marksist bir dil kullanmış olsa da, programın devrimci araçlarının (propaganda, ajitasyon ve terör) tartışıldığı dördüncü bölümünde Rus popülizmine olan borçları, gayet açıkça görülüyordu. Çabalarını yöneltecekleri amaç, İran, Rusya ve Türkiye Ermenistanı'nın kurtarılması ve bağımsız bir devlet olarak birleşmesiydi.[31]

Marksizmin Transkafkasya'daki etkisi, 1880'lerin sonunda, beklenebileceği üzere, yok denebilecek kadar azdı, hatta popülizme karşı eski ilgi de sönmeye yüz tutmuştu. Popülist Krisdapor Mikayelyan,

---

de, gümrük yetkilileri kitaplarının çoğuna el koydu. *Komünist Manifesto* parça pinçik edildi, ama Ğaracıyan'ın *Kapital*'in Fransızca basımını korumasına izin verildi. (age, s. 61-62.) Bir süre sonra Ğaracıyan, Plehanov'un Cenevre merkezli dergisi *Sotsial-Demokrat*'ın 1888'de çıkan ilk sayısını okudu. Heyecanla Plehanov'a sıcak bir mektup gönderdi, satırlarına şöyle son veriyordu: "Doğu Sosyal Demokrasisini Karşılayın!"(S. T. Arkomed, *Raboçeye dvijenie i sotsial-demokratsiya na Kavkaze* (s 80-h gg. po 1903 g.), [Moskova-Petrograd, 1923], s. 20.)

28 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", V. 9, s. 55.

29 Rusya'da bu dönemde Marksizm ve popülizm arasındaki ilişki, Richard Pipes'ın kaleme aldığı, "Russian Marxism and the Populist Background: The Late Nineteenth Century" başlıklı, oldukça düşündürücü bir makaleyle ele alınmıştır. Pipes "1880'ler ve 1890'larda Rusya'da popülist çevrelerin Marksizmden derinden etkilendiğini, Marksist çevrelerinse ağır bir popülist etki altında olduğunu, popülizmin kuramsal çevreler üzerinde etkisini hissettirdiğini" ileri sürer (s. 330). Rus Marksizminin popülizmden doğuşuyla ilgili başka bir yorum için, bkz. Leopold H. Haimson, *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1955), I. kısım.

30 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", c. 9, s. 55.

31 *age*, s. 57.

1887 yazında Moskova'dan Tiflis'e döndüğünde, bir zamanlar Kafkas öğrenciler arasında çok popüler olan çevrelerden geriye pek bir şey kalmadığını gördü. Önde gelen eylemciler, eğitimlerini ilerletmek için Rusya ya da Batı Avrupa'ya gitmişlerdi. Mikayelyan, yakın dostu Simon Zavaryan'ın yardımıyla, Tiflis'te yasadışı bir gazete çıkarma girişiminde bulundu, ama bunun için mali kaynak bulamadı. O tarihlerde Tiflis'teki Ermeni devrimciler yalıtılmış ve dağılmış bir haldeydi; ama Türkiye'deki ulusal mücadeleye bağlılıkları, Gürcü radikallerin otokrasiye karşı ortak bir çaba içinde olma teklifini reddetmelerine yol açacak kadar sağlamdı. Mikayelyan ile *Lujnye nomera* adlı bir pansiyonda (Güney Pansiyonu) tanışan küçük bir grup, 1889 kışında *Yeridasart Hayasdan* (Genç Ermenistan) adında yeni bir yurtsever örgüt kurdu.[32] Amaçları, Ermeni köylerine baskın düzenleyen Kürtlere saldırmak için Türkiye'ye adam göndermekti; böylelikle Batılı güçlerin dikkatini çekmeyi, yakın desteğini almayı umuyorlardı. *Yeridasart Hayasdan*, ayrı bir örgüt olarak sadece bir yıl var olmuşsa da, toplam 20 üyesi gayet faal bir çalışmayla, Kafkasya, İran ve Türkiye'de başka gruplar kuruyor, her yerdeki bütün Ermeni devrimcileri tek bir federasyonun, *Hay Heğapokhaganneri Taşnaktsutyun*/Taşnaktsutyun'un (Ermeni Devrimci Federasyonu) çatısı altında birleştirmeye çabalıyordu. Ermeni devrimciler bir kez daha otokrasiye karşı çokuluslu bir mücadeleye girmemeyi, mücadelelerini sadece Türkiye'de sürdürmeyi tercih ettiler. Görünürde sosyalist bir ideolojinin benimsenmesi bu kararlılığı değiştirmemişti.

1880'lerin sonu, 1890'ların başında, Kafkasya ve Cenevre'de genç Ermenilerin ortaya çıkardığı sosyalist milliyetçilik iki devrimci örgüt doğurdu. Ermeni devrimci hareketinin 1890'lardan itibaren sonraki yüzyıldaki tarihi, Hınçak Partisi ile Taşnaktsutyun arasında bir çatışma ve rekabet hikâyesidir. Belki de bu nedenle, bu örgütlerin başlangıçta yakın ilişkiler içinde olması, gereksiz yere gizli tutuldu. Hınçakların da, Taşnakların da fışkırdığı toprak, Rus popülizmi ile Ermeni milliyetçiliğinin 1880'lerdeki çelişkili etkileriyle gübre-

32 *Yeridasart Hayasdan* hakkında, bkz. Mikayelyan, "Pegorner im huşerits", s. 60-62; Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 145-148.

lenmişti. Nihayetinde onları birbirinden ayıran şey, 1890'da, sadece, Cenevre devrimcilerinin sosyalist programa, Kafkasya ve Türkiye'deki Ermenilerinse milliyetçi hislere daha fazla ağırlık vermesinden kaynaklanan bir vurgu farkından ibaretmiş gibi görünüyordu. Ne var ki, bu tür nüanslar, beklenen devrimin niteliğini ve radikal entelijansiyanın Ermeni toplumunun üst tabakasıyla ilişkisini kavramadaki daha derin farkları ele veriyordu.

Ermeni radikallerin benimsediği tuhaf sosyalizm ve milliyetçilik karışımı onları, Rus otokrasisiyle barış içinde olmaktan, kapitalist ekonomi içindeki ayrıcalıklı konumlarını korumaktan ve Türkiye'yle uğraşmaya yanaşmamaktan memnuniyet duyan muhafazakâr ve liberal burjuvaziden ayırıyordu. Ama birçok Ermeni, radikal Türklere karşı bütün ulusun katılacağı bir hareket arzuluyordu, çabalarının Rus karşıtı yönlerini vurgulamamanın yanı sıra, liberallerin ve burjuvaların desteğini almak için sosyalizmi bile terk etmeye razıydılar. Dahası, milliyetçi devrimciler Türkiye'de ve Transkafkasya'da yanlarına çekmeyi öngördükleri kitlelere yöneldiklerinde, onların sosyalizme duyduğu ilgisizlik ve Avrupa'nın müdahalesine umut bağlamaları karşısında hayrete kapılmışlardı. Sosyalizm, eşitlikçi entelektüellere cazip gelse de, Ermeni işadamları ile Avrupa devlet adamlarının husumetini uyandırabileceği kesindi, bu nedenle de, genç milliyetçilerin en ılımlılarının gözünde büyük bir sorumluluktu.

Hınçak örgütçüsü Rupen Khanazadyan, 1889'da Kafkasya'ya dönüş yolculuğunda, İstanbul'a uğradı; harekete yardımcı olabilecek gizli hücreler kurmayı umuyordu. *Hınçak*'ın aylık dağıtımını ayarlayabildi, ama kadro arayışında Hınçak sosyalizmi ile "nihilizm" arasındaki farkı açıklamaya saatler harcadı. Yerli gençler, sosyalizmin Ermenilere yabancı olduğuna kaniydi, bir Hınçak grubu kuracak birkaç kişi çıktı yalnızca.[33] Bir yanda Khanazadyan'ın genç Ermeniler nezdinde kazandığı mütevazı başarı, diğer yanda eski kuşağın Ermeni kurtuluş mücadelesinin en önde gelen ismi, "Vaspuragan Kartalı", eski İstanbul patriği Khırimyan Hayrig'in dile getirdiği daha büyük kuşkular vardı. Khanazadyan, yeni partiyi tartışmak için Khırimyan'ı

33 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", c. 10, s. 65-66, 71.

ziyaret etti, ama Hınçak'ın sosyalist programını açıkladığında, patrik, yabancı güçlerin görüşleri konusunda kaygılandı: "İngiltere ya da sizin Çar'ın hükümeti ne diyecek bu işe?" Genç adam, Ermeniler harekete geçip kanlarını dökmedikçe, Avrupalıların onları kurtarmayacağını söyledi.[34] Daha genç kuşağın kendinden emin duruşu özgüvenden ileri geliyordu, gerçi birçokları için bu yeni yol ürkütücüydü.

Khanazadyan, Vladikavkaz'da kısa bir süre ailesinin yanında kaldıktan sonra, genç Ermenileri Hınçak Partisi'ne kazandırmak için güneye, Tiflis'e indi. İstanbul'da olduğu gibi, Tiflis'te de birçok akranı arasında düşüncelerine karşı direnç ve kayıtsızlıkla karşılaştı, bazıları hipnotize olmuş gibi son modayla daha çok ilgileniyordu, bazılarıysa, siyasetten çok meslek hayatlarını düşünüyordu. Ama Khanazadyan kısa süre içinde, bazıları *Yeridasart Hayasdan*'la bağlantılı yirmi kadar genç radikalle temas kurdu. Gençler, onun yurtsever ricasını, devrimci bir sosyalist örgüt kurma teklifini olumlu karşıladı, gerçi onlar da Büyük Güçler'den beklenen yardımı düşünerek, sosyalist olduklarının açıkça ilan edilmesinden yana kuşkuluydu.[35]

İkinci toplantıda, grup, Hınçak'ın sosyalist programını benimsedi ve Cenevre merkezli bu grupla koordinasyon içinde çalışmayı kabul etti. Ama sosyalizm meselesi halledilmiş olmaktan uzaktı. Öğrenciler, büyük saygı duydukları Aleksandr Kalantar'ı siyasi bir tartışmaya davet ettiler, üçüncü toplantıda Kalantar sosyalist bir programa karşı çıktı ve bir "*zud askayin dzıragir*" (tümüyle ulusal bir program) çağrısında bulundu.[36] Kalantar'ın görüşü baskın çıktı ve toplantıda yeni devrimci partinin sosyalist değil, milliyetçi bir programı olması kararlaştırıldı. Toplantının sonuçları yüzünden hayal kırıklığına

34 *age*, s. 68.

35 Radikaller arasında Rostom Zaryan, Aram Nazaretyan, Hovsep Arğutyan, Khaçadur Malumyan, N. Matinyan, S. Makhumyan, Hagop Koçaryan, Dikran Hovhannesyan, Yervant Tağyanosyan, Harutyun Yusufyan, Galagsızyan, Vartkes Kaçaznuni, Martin Şatiryan, Aleksandr Bedrosyan ve diğerleri vardı. (*age*, cilt 11, s. 127-28.)

36 *age* s. 128-29. Khanazadyan, Kalantar'ın sosyalizm yaklaşımını, asıl hedefi siyasal özgürlük, sosyalizmi ise ikincil bir hedef olarak gören Rus Popülist Burtsev'in yaklaşımına benzetir.

uğrayan Khanazadyan, yine de devrimci bir partinin siyasi çekirdeği oluştuğu için memnundu.[37]

Programlarla ilgili farkların yanı sıra, Ermeni radikaller taktik bakımdan da birbirlerinden ayrılıyordu. Hınçak liderliği, propaganda yapma ve Anadolu'daki Ermeni köylüleri örgütleme amacıyla, devrimci kadroların Türkiye'ye gönderilmesini kararlaştırdı, ama bu mesele Tiflis'te gündeme geldiğinde, üniversite mezunları ve okullarını bitirmek üzere olan öğrenciler, bazı üyelerin geride kalıp Kafkasya'da lider olarak çalışması önerisinde bulundu. Hovsep Arğutyan ve Harutyun Yusufyan gibi öğretmenlerle daha genç üniversite öğrencileri, Türkiye'ye gidilmesini canla başla savundu.[38] Kentli Rus popülistler arasında da, 1873-1874'te, "halka gitmeleri" öncesinde buna benzer tartışmalar yaşanmıştı, o devrin Rus popülistleri gibi, 1889-1890'ın Ermeni devrimcileri de çok geçmeden halka gitme taktiği etrafında birleşti. Ocak 1890 başında, Khanazadyan Trabzon'a gidip burada bir Hınçak grubu kurarak, diğerlerine örnek oldu. Yöredeki Ermenilerin siyasi hayatının neredeyse bir gecede canlanıverdiğini bildirmişti.[39] Kafkasya'nın tamamında genç, biraz da romantik Ermeniler, Türklere karşı askeri bir sefere çıkmaya hazırlanıyorlardı, 1890 sonbaharında devrimci hareket için trajik ve gereksiz bir kayba yol açacaktı bu plan.[40]

---

37 Khanazadyan, ironik bir dille, genç Ermeni entelektüellerin şöyle diyebileceğini yazmıştır: "Hâlâ sosyalist olsak da Rus devrimcileri örnek alarak sosyalizmi geçici olarak bir kenara bırakıyoruz." (*age*, s. 129.)

38 *age*, s. 128.

39 *age*, V. 12, s. 126.

40 Yoksul bir köylü ailenin oğlu olan Sarkis Gugunyan (1866-1913) Tiflis'te Nersesyan Cemaran'da eğitim görmüş, 1880'lerin son dönemini St. Petersburg'da geçirmiş, burada Leh ve Bulgar öğrencilerle tanışmıştı. Bahar 1890'da Tiflis'e geri dönen Gugunyan, Türkiye'ye girecek gönüllü bir grup kurmaya karar vermişti. Bu işle görevlendirilecek 125 genç adam, para ve silah bulmayı başarmıştı. Anahide Ter Minassian, bu gelişmeye "devrimci romantizmin zirvesi" (s. 567) der. Taşnaklar ilk başta bu seferi desteklediler, ama çok geçmeden bu projeyi terk ettiler. 23 Eylül 1890'da bu güç Türkiye'ye gönderildi, ama çok geçmeden Kazak saldırısına uğrayıp tutuklandı. Grubun liderleri yargılandılar ve Sibirya'ya sürgüne gönderildiler. Eylemleri ve şehit düşmeleri onları efsanelerin ve şarkıların kahramanları haline getirdi. (Ter Minassian, "Le mouvement révolutionaire

Sosyalist bir programla ilgili tartışma Türkiye Ermenistanı'nın gelişmişlik düzeyini, böyle bir ekonomik yapının Ermeni köylüleri için uygunluğunu konu almakla kalmıyordu; genç kuşak eğitimli Ermeniler arasında bir toplumsal evrim modeli olarak, Batı'ya karşı ikircikli bir tutumu da yansıtıyordu. Bazılarına göre, sanayi kapitalizmi ve parlamenter liberalizm Anadolu'nun geri, despotik tarım toplumu için o kadar büyük bir ilerlemeydi ki, gerçekçilik, ulaşılabilir yegâne hedef olarak, Ermenistan'da liberal, siyasi bir devrim ve özerklik için çalışmayı zorunlu kılıyordu. Ama bazılarına, özellikle de Batı'da Rus popülistler ve Marksistlerle tecrübeleri olmuş üyelere göre, Batı Avrupa'da gözledikleri eşitsizlikler, sınıf çatışmaları ve siyasi yozlaşma onları tarihsel gelişmenin burjuva aşamasını atlayan ya da kısaltan bir programı değerlendirmeye, üretim araçlarının toplumsal olarak denetlendiği kolektivist bir düzen kurmaya itiyordu. Gerçekçilikleri, programlarını asgari düzeyde benimsemelerine ve sosyalizmi sonraki bir tarihe ertelemelerine yansımıştı.

Ermeni devrimcilerin Tiflis toplantıları 1889 sonbaharından 1890 yazına dek devam etti. Bu toplantılarda, Ermeni radikal ve liberal düşünce hayatı yelpazesinin tamamı, ayrıca farklı toplumsal sınıflar temsil edildi. *Narodniya volya*'nın emektarları (Dastagyan, Mikayelyan, Zavaryan), *Severnye nomera*'da (Kuzey Pansiyonu) buluşan orta sınıf milliyetçilerle, zengin Konstantin Khadisyan ve Gabo Mirzoyan gibi adamlarla tartışmalar düzenledi. Ama bu toplantılara katılanların çoğu Ardzruni'nin takipçisi, Türkiye Ermenistanı'nın kurtarılmasına gönülden bağlı ulusal liberallerdi, en önde gelenleri de gazeteci Khaçadur Malumyan'dı (Agnuni). Dolayısıyla, sosyalistler ayrı bir azınlık olarak kalmışlardı.[41]

Birleşik devrimci bir partinin son hatları da şekillenirken, Tiflis'teki radikaller, Arşak Der Gregoryan'ı Batum'a, Hınçak'ların temsilcisi Khanazadyan'ı tartışmaya bir kez daha katılmaya davet etmesi

---

arménien", s. 566-68. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 155-61; Varantyan, *H. H. Taşnaktsutyan badmutyun*, I (Paris, 1932), s. 69-77.]

41 Varantyan, *H. H. Taşnaktsutyan*, s. 59-60.

için gönderdiler.[42] 1890 yazında, Khanazadyan, Mikayelyan, Zavaryan, Dastagyan, Malumyan, Mirzoyan, Khadisyan, Der Gregoryan ve Doktor Hovhannes Loris-Melikyan toplanarak, devrimci birliği kurdu.[43] Bu toplantıya, kurtuluş hareketindeki çeşitli eğilimleri bir araya getirecek bir şemsiye örgüt kurma çabası içinde, ılımlılık ve uzlaşma damgasını vurmuştu. Tiflisliler, parti merkezinin dinamik Nazarbeglerin etkisi altında kalabileceği Cenevre'de kurulmasına karşı çıktılar. Khanazadyan, uzlaşmak için Trabzon'u önerdi, Tiflis muhtemelen en beğenilen seçenek olsa da, merkez komitesinin Türkiye'de bulunması kararlaştırıldı. Partinin iki resmi gazetesi olacaktı. Cenevre'de Nazarbegyan ve Mikayelyan'ın yayına hazırladığı *Hınçak* kuramsal yayın organı olarak kalacak, Tiflis'te daha popüler bir formatta *Troşag* (Sancak) yayımlanacaktı. Hınçak grupları, yeni Ermeni Devrimciler Federasyonu'nun, Taşnaktsutyun'un parçaları olacaktı.[44]

Her şeyden önemli asıl mesele, yani partinin amaçları konusunda, Khanazadyan, sosyalizmin açıkça ifade edilmesinden vazgeçerek, bir kez daha uzlaşmaya razı oldu. Daha sonra hatıralarında yazdığı üzere, "Trabzon ve İstanbul'daki çalışmalarım, bu ülkede Marksist faaliyetlerin bir dayanağı olmadığını bana açıkça göstermişti. Türkiye ortamında Marksizmin hiç işi yoktu."[45] Tiflis, delegelerinin çoğunluğu sosyalist olan bir programın, davanın olası destekçilerini ürkütüp kaçırmasından korkuyordu.[46] Khanazadyan, sosyalist olmayanlara taviz vermekten çekinse de, Tiflis sosyalistlerinin, yeni federasyonun kendisine sosyalist demeksizin sosyalist olacağı yönünde verdiği güvenceleri kabul etti. Gerçekten de federasyonun ilk manifestosunda, partinin hedefi, "Türkiye Ermenistanı'nın siyasi ve ekonomik özgürlüğü" diye belirtilmişti.

42 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", VI, 2 (62), s. 122-23.

43 *age*, s. 120.

44 *age*, s. 122-23. Taşnaktsutyun'un ilk Merkez Komitesi'nde Krisdapor Mikayelyan, Simon Zavaryan, Apraham Dastagyan, Hovhannes Loris-Melikyan ve Levon Sarkisyan yer alıyordu. (Varantyan, *H. H. Taşnaktsutyan*, s. 64.)

45 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", VI, 2 (62), s. 121.

46 Varantyan, *H. H. Taşnaktsutyan*, s. 63.

Başka Ermeni gruplarının başına geldiği gibi, Taşnaktsutyun da toplumsal meseleyi ulusal meseleye tabi kılmıştı. Manifestoyu yazan genç sosyalistler, Avrupa'nın Ermenistan'ın çektiği ulusal eziyeti tanımamasına öfkeliydiler. İlk kamusal açıklamaları "sabrın da sınırı vardır", "insanlar kendi içlerindeki gücü anladılar; eskiden köle gibi, sabırlı olan Ermeni, bugün devrimci oldu" gibi ifadelerle doluydu. "Vakit bekleme vakti değil" cümlesiyle manifestolarını bitiren Taşnak Partisi kurucuları, bütün ulusu (gençleri, yaşlıları, zenginleri, kadınları, hatta din adamlarını) ulusal kurtuluş mücadelesinde birleşmeye çağırıyordu.[47] Taşnaklar, kendilerini Ermeniler arasında bir grubun ya da bir sınıfın temsilcisi değil, bütün ulusun devrimci öncüsü olarak görüyorlardı. Sosyalistler ile sosyalist olmayan milliyetçilerin bir koalisyonu olarak, görünürde sosyalist bir ideolojisi olan ulusal bir hareket yaratmayı gerekli görmüşlerdi. Elbette ki Taşnak sosyalizmi, sınıf ayrımlarını ve mücadelelerini vurgulayan, milliyetin önde gelişini reddeden bir sosyalizmden, yani Rus Marksizminden çok, toplanma ve işbirliği ilkeleriyle, Rus popülizmine daha yakındı, ikisinin ortak noktaları daha fazlaydı.

Dolayısıyla, hem Hınçak, hem Taşnaktsutyun, kökenleri itibarıyla sosyalist ve milliyetçiydi; hedefleri ve taktikleri birçoklarına, Hınçakların, Ermeni Devrimci Federasyonu'na katılmasını mümkün kılacak kadar yakın görünüyordu. Ama Khanazadyan, 1891 başında Cenevre'ye döndüğünde, Hınçak dostlarının, geniş bir devrimci koalisyon kurmak amacıyla, sosyalizm meselesinden taviz vermeye kendisi kadar istekli olmadığını gördü. Cenevreli Hınçaklar, parti mensuplarından Taşnakların onlara iyi davranmadığı yönünde şikâyetler almışlar, Taşnaktsutyun'un Mikayelyan ve Zavaryan gibi sosyalistlerin değil, sosyalist olmayan milliyetçilerin elinde olduğuna kani olmuşlardı.[48] Nazarbegyan, yeni federasyonun ilk genelgesine, *Troşagi trutsig tert, no. 1*'e de karşı çıkmıştı. (Bu belgenin içeriğini

47 "Manifest H. H. Taşnaktsutyan", *Troşag*, "Hay heğapokhagan Taşnaktsutyan" *Organ, 1890-1897* içinde, (yayımlanmamış, 1958), s. i.

48 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", VI, 4 (64), (Şubat 1928), s.124-25; Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 163-64.

bilemiyoruz, çünkü bugüne ulaşmamıştır.) Hınçaklar, uzun istişarelerin ardından, Taşnaklarla anlaşmalarına son vermeyi kararlaştırdı ve *Hınçak*'ın 18 Mayıs ve 5 Haziran 1891 sayılarında bu niyetlerini açıkça belirtti. Cenevre merkezli parti, iki Ermeni partisi arasında hiçbir zaman bir birlik kurulmadığını resmen ilan etti.[49]

Ermeni devrimci partilerin ikisi de, ilk aşamalarında Türkiye ve Avrupa'daki olaylarla harekete geçmişlerse de, büyük ölçüde Rusya'daki devrimci hareketin entelektüel ve siyasi tarihinin ürünüydüler. *Narodniçestvo*'ya çok şey borçlu oldukları tartışılmaz. Ve hatta Hınçakların Marksist bir dil benimsemesi bile, partinin temelde popülistlere duyduğu sempatiyi pek az etkilemişti. İki parti arasındaki farklılıklar artacaktı, ama 1890'ların başında bu farklılıkların merkezinde, bir yanda sosyalizme bağlılığın ölçüsü, diğer yandaysa sosyalist olmayan unsurlarla ittifak içinde, bütün ulusun mücadelesine verilen önem vardı. Kafkasya'da Rus ve Gürcü popülistler ile Ermeni devrimcilerin çoğunluğu arasındaki en büyük fark, Ermenilerin ağırlıklı olarak ulusal kurtuluş davasına bağlılık duymasıydı. Bu bağlılık, onları Rus otokrasisine karşı mücadele etmekten alıkoymuştu. Farklı milletlerden devrimcileri otokrasiye karşı ortak bir mücadelede birleştirmeye yönelik popülist çaba da, Marksistlerin örtülü enternasyonalizmi de Ermeni devrimciler arasında retorik destek bulmaktan öteye gidememişti. Radikal Ermenilere göre, o sıralar sadece tarihsel hafızada var olan ulusun, onların çabalarıyla yeniden yaratılması gerekiyordu. Araç, devrim; amaç da bağımsız yeni bir Ermenistan'dı. Ama mücadelenin biçimini ve gelecekteki Ermenistan'ın niteliğini belirleme konusunda, Kafkas devrimciler birbirleriyle kapışmış; bu kapışmayı, savaşı Aras'ın ötesine Türkiye'ye taşırken bile sürdürmüşlerdi.

49 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 217.

5
Transkafkasya'da Ermeniler Arasında Emek ve Sosyalizm

Kafkasya Ermenileri arasında sosyalizm ve milliyetçilikle, aslında genel olarak siyasi faaliyetle ilgili tartışmalar, bütün yoğunluğuna rağmen, 1890 öncesinde tümüyle kentli entelijansiyayla sınırlıydı. Radikal ya da liberal entelektüeller, ancak münferit vakalarda öğrenci çevrelerinin ya da gazetelerin orta sınıf okurlarının dışındaki insanlarla temas kurabiliyorlardı. Dolayısıyla, Tiflis ya da Cenevre'deki tartışmalara bir anlamda bir gerçekdışılık eşlik ediyordu, yeni kurulmuş Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) da takipçi kitlesinden yoksun haliyle, ancak bir avuç insanın şahsi bağlılıkları ve mizacı izin verdiği ölçüde güçlü ve birleşikti. Taşnaktsutyun'un kurulmasından sonra birkaç ay içinde, muhafazakâr *fraktsia* (fraksiyon) partiden ayrıldı. Grubun lideri Konstantin Khadisyan, Bulgaristan'a gidip bomba yapmaya başladı.[1] Bundan bir ay sonra, diğer milliyetçiler de partiden ayrıldılar, Gugunyan Seferi fiyaskosundan sonra da Çarlık hükümeti, Mikayelyan, Zavaryan ve Arğutyan'ı Besarabya'ya sürgüne gönderdi.[2] Ama 1891'de, Cenevre'deki Hınçak kadrosunun Taşnaktsutyun'la birliğini bozma kararı, birleşik bir devrimci hareket umuduna en ağır darbeyi indirdi.[3]

---

1 Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1963), s. 164.

2 Simon Vratsian, "The Armenian Revolution and the Armenian Revolutionary Federation", *Armenian Review* III, 3 (11) (Güz: Ekim 1950), s. 16.

3 Birleşme konusunu Taşnaklarla müzakere eden Hınçak Rupen Khanazadyan, 1891 başında Cenevre'ye geldiğinde dostu Hınçakların, tek bir devrimci federasyon kurmak için taviz vermeye kendisi kadar istekli olmadıklarını gördü. Parti üyelerinden Cenevre Hınçaklarına, Taşnakların onlara kötü davrandığı

İki ayrı parti olarak, sosyalist olduklarını ve kendilerini Türkiye Ermenistanı'nın kurtuluşuna adadıklarını iddia eden Hınçaklar ve Taşnaklar, artık ortak davalarının rakip tarafları olmuşlardı. En azından 1903'e kadar, zaman zaman birlikte, ama genellikle ayrı yürüttükleri faaliyetleri büyük ölçüde Türkiye'de gerçekleşmişti. Hınçak Partisi, başta Türkiye'deki devrimci hareket içinde rakipsiz bir öncü rol oynamış, İstanbul Kumkapı'da (15 Temmuz 1890) düzenlediği gösterilerle, 1894 baharında Sasun İsyanı'nda başı çekmesiyle, İstanbul Bâbıâli'deki silahlı gösterisiyle (18 Eylül 1895'te) ve Zeytun İsyanı'yla (12 Ekim 1895-1 Şubat 1896) halkın ve diplomatik camianın dikkatini çekmişti.[4] Sultan Abdülhamid'in, Ekim 1895'te Avrupa baskısı altında Ermeni Reform Programı'nı imzalamasında bu faaliyetlerin rolü olduğu söylenmiş, 1895-1896'da Ermenileri hedef alan Hamidiye Katliamları'ndan da yine bu faaliyetler sorumlu tutulmuştur.[5]

---

yolunda şikâyetler gelmiş; Taşnaktsutyun'un Mikayelyan ve Zavaryan gibi sosyalistlerin değil, sosyalist olmayan milliyetçilerin elinde olduğuna ikna olmuşlardı. [Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", *Hayrenik amsakir VI*, 4 (64) [Şubat 1928], s. 124-25; Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 163-64.] Cenevre'deki Hınçakların lideri Avedis Nazarbegyan, Taşnaktsutyun'un ilk tüzüğü *Troşagi trutsig tert, no. 1*'i onaylamadı, bu belgenin içeriğini bugün bilmiyoruz. Hınçaklar uzun tartışmaların ardından Taşnaklarla antlaşmalarına son vermeye ve bu kararı 18 Mayıs ve 5 Haziran 1891 tarihli *Hınçak* sayılarında duyurmaya karar verdiler; bu bildiride Louise Nalbandian'ın dikkat çektiği üzere, iki parti arasında asla bir birleşme gerçekleşmediğini ileri sürdüler. (Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 217.)

4 Avetis Nazarbek, "Zeytun", *Contemporary Review* LXIX (Nisan 1896), s. 513-28.

5 Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935) adlı devasa çalışmasında, Hınçaklara ilişkin yargılarında özellikle serttir. "Liderlerinin, Avrupa güçlerini müdahale etmeye zorlamak ve Osmanlı Devleti'nin enkazından yeni bir sosyalist Ermeni devletinin doğması için binlerce soydaşını katlettirmeye hazır oldukları" kanısındadır (s. 163). Hınçak bireylerin bu tür görüşlere sahip olabileceği yönünde kanıtlar mevcut olsa da (örneğin bkz. 157-58), aslında sosyalizmi benimsediğini açıkça ortaya koyan Hınçak politikası, Batı müdahalesine güvenmeyi vurgulamaktan kaçınıyor, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan yaratmak için Ermeni halkının silahlı direnişine güveniyordu. Hınçakların devrimci çabaları Türklerden son derece ağır karşılıklar görmüştü; ama politikaları kinik bir biçimde böyle bir

Gösteriler, isyanlar ve bunlara karşılık girişilen katliamlar, Ermeni Sorunu'na olan ilginin dirilmesine yol açtı ve sadece Osmanlı hükümetinin değil, Romanov rejiminin de korkuya kapılmasına neden oldu.[6] Hınçak Partisi'nin programı, otokrasiye muhalif olduklarını ve devrimcilerin Ermenistan'ın tamamını bağımsız bir devletin çatısı altında birleştirme niyetini açıkça dile getiriyordu. William Langer'ın ifade ettiği üzere, Rusya, Anadolu vilayetlerinde "geniş çaplı bütün reformlara başından beri karşı olmuş" ve çabalarında müttefiki Fransa'nın desteğini görmüştü.[7] Türk ordusu, Sasun ve Zeytun'daki devrimci tezahürlere, köylerin tamamını ortadan kaldırarak karşılık verirken, sınırın öte tarafında Rus polisi Ermeni davasına yakınlık duyduğu bilinen entelektüelleri takip edip tutukluyordu. Rus makamlar, Ermeni milliyetçiliğini, imparatorluğun iç düzenine yönelik yakın bir tehlike olarak görüyordu. Emniyet Müdürlüğü, 4 Temmuz 1895'te şöyle bir rapor geçmişti: "Ulusal meselelerden kesinlikle memnun olmayan bir grup ajitatör, uluslararası ve devrimci amaçlar gütmektedir. Bu nedenle, Rusya Ermenileri arasında bütün para toplama işlerinin yasaklanması, İran üzerinden Türkiye'ye bütün silah ve cephane nakliyatının durdurulması, Ermeni İşçilerin

karşılığı hedeflemiş değildi, daha ziyade öz savunmaya ve devrimci mücadelenin geliştirilmesine yönelmişti. Hınçakların hatası, Türk hükümetinin direncini hafife almalarında, kendi güçlerini abartmalarında yatıyordu belki de. Langer'ın değerlendirmesi, Türklerin yaptığı Ermeni katliamlarının, Ermeniler arasında çok az destek gören devrimciler tarafından kışkırtıldığı varsayımına dayanır. Ama böyle bir argüman, devrimci hareketin nedenlerinin, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunun ya da Hınçaklar sahneye çıkmadan çok önce katliamlar gerçekleştiği gerçeğinin analizini görmezden gelir. Türk yöneticiler ile teba halkları arasındaki çatışma, yönetilenler arasındaki önemli grupların, içinde yaşadıkları baskıcı maddi ve siyasal duruma boyun eğmeyi reddetmelerinden kaynaklanıyordu. Langer, tutarlı bir biçimde Türk yöneticilerin bakış açısından tartışır ve onların aşırılıklarına bir mazeret bulur. Langer, Taşnakların Osmanlı Bankası işgaline karşı hükümetin verdiği karşılığı ve İstanbul'da Türk çetelerinin 6 bin Ermeni'yi öldürmesini tartışırken, "Birlikler iyi bir duruş sergiledi ve olup bitenlere çok az katıldı, hatta hiç katılmadı. Kıyımın gerçekleşmesini seyretmekle yetindi," diye yazar. (s. 324.)

6 *age*, s. 197.

7 *age*, s. 164.

Devrimci Cemiyeti'nin faaliyetlerinin gözetim altına alınması ve bütün takipçilerinin hesap vermeye çağrılması kesinlikle elzemdir."[8]

Bundan iki ay sonra, 6 Eylül'de, Hınçak lideri Rupen Khanazadyan ve yazarlar Aleksandr Şirvanzade, Ğazaros Ağayan ve Avedik İsahakyan ile 108 kişi daha tutuklandı. Hınçakların Rusya'ya karşı hiçbir suç işlemedikleri, mücadelelerinin Türkiye'yle sınırlı olduğu yönündeki savunmasına rağmen polis, Ermeni devriminin Kafkasya'daki Rus makamlar için sıkıntı verici sonuçları olacağı kanısındaydı.[9] Korkuları haklı çıkmıştı, çünkü Hınçaklar "otokrasiyi Ermeni sorununun çözümünde temel engel ilan edip, kınayan ilk parti olmuştu. Taşnakların iki cephede birden, aynı anda hem Osmanlı İmparatorluğu'na, hem Rus İmparatorluğu'na karşı mücadele etme konusundaki tereddütleriyse bundan daha uzun sürmüştü."[10]

Rusya'nın yurt dışındaki politikası, açıkça, Ermeni çıkarlarına karşı bir hal aldı. Ülke içinde devlet politikası Ermenilerin aleyhine dönerken, Ermeni burjuvazisi ve entelektüelleri de, geleneksel Rusofililerinden geri kalan ne varsa tamamen bırakmak zorunda kaldılar. Radikaller, 1880'lerin başından beri Çarlık karşıtı güçlerle ittifak halindeydi. Öğrenciler, 1885'teki okul krizi sırasında seferberliğe geçmişti, ama daha ılımlı unsurların Rusya'ya bağladığı tarihsel umutlar ancak 1890'larda çatırdamaya başladı. Aralık 1892'de, Krikor Ardzruni'nin cenaze yürüyüşü, Tiflis'in ana caddesi *Golovinski prospekt*'te durdurulduğunda, siyasi bir gösteriye dönüştü. Altmış bin kişilik bir kalabalık, polis barikatlarını aşarak yürüyüşe devam etti. O akşam polis, siyaseten şüpheli entelektüelleri topladı.[11] Ertesi yıl boyunca Rusya Ermeni toplumu, Gugunyan Yürüyüşü'ne katılanların uzun yargı süreciyle tedirgin edildi ve Ocak 1896'da da hükümet, Ermeni ruhban okullarının çoğunu kapattı.

---

8 Rapor no. 5561, aktaran Ter Minassian, "Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903", *Cahiers du monde russe et soviétique* XIV, 4 (Ekim-Aralık 1973), s. 578.

9 *age*, s. 578-80.

10 *age*, s. 581.

11 Y. Agnuni/E. Aknouni, *Political Persecution: Armenian Prisoners of the Caucasus* (*A Page of the Tzar's Persecution*), (New York, 1911), s. 12-13.

Aynı tarihlerde, Kafkasya'da Ermeni karşıtı hisler de fark edilir düzeyde artıyordu.[12] Tiflis, Bakü ve Erivan yerel yönetimleriyle, Transkafkasya'daki sanayi ekonomisinin büyük bölümünün Ermeni burjuvazisinin denetiminde olduğunu gören, yerinden edilmiş Gürcü soylular ve milliyetçi entelektüellerin uzun zamandır bastırdıkları hoşnutsuzluk, artık basında ve Duma seçimlerinde açıkça ifade ediliyordu. Gürcü elitler de hızlı toplumsal değişimler geçiriyor, ekonomik kaymanın baskısı altında yaşıyorlardı. Eskiden olduğu gibi, serf emeğine bağlı olan Gürcü soylular, 1870 sonrasında ekonomik bakımdan hızla gerilerken, Ermeniler arasında ticaret ve sanayiyle uğraşan orta sınıf yükselerek tekstil, tütün ve başka yerel girişimlere hâkim hale gelmişti. Transkafkasya, kapitalist üretim yöntemleri ve sanayileşmeyle dönüşüyordu. Bakü'de petrolün neden olduğu hızlı gelişme ve 1883'te Tiflis-Bakü demiryolu hattının tamamlanması, bütün Transkafkasya'yı birleştirerek tek bir piyasa ekonomisi haline getirmiş, birçok köy ve küçük kasabanın tecrit edilmiş haldeki hayatına son vermiş, köylü üreticiler, tarım hayatından kopmayı isteyenler için yeni ufuklar açmıştı. Kapitalizm ve sanayi, her milliyeti farklı etkiliyordu; toplumsal çıkarların ters düşmesinden kaynaklanan çatışmalar çabucak ulusal tınılar kazanıyordu.[13]

---

12 G. M. Tumanov, *Karakteristiki i vospominaniya. Zametki kavkazskovo kronikera*, III (Tiflis, 1907), s. 66.

13 Kafkasya'da milliyetçiliğin bu gelişimini gözleyen sosyal demokrat Kevork Ğaracıyan, 1910'da şu satırları yazıyordu: "On ya da on beş yıl önce... 'Taşnaktsutyun' ve 'Hınçak' partileri ve Ermeni toplumundan, Türkiye Ermenistanı'ndaki ulusal sorunun çözümüyle uğraşan birkaç küçük burjuva grup; ve ayrıca Gürcü ve Müslüman nüfusların toprak sahibi soylu unsurlarının ulusal-şovenist tavırları ve hislerinin zayıf bir biçimde kendini göstermesi dışında, ulusal sorun Kafkasya'da kitlesel bir toplumsal olgu olarak varlık göstermiyordu. İşçiler ve kısmen Transkafkasya halklarının köylü kitleleri ulusal çatışmayı o zamanlar bilmiyordu, aralarına ulusal bariyerler inşa etmemişlerdi, sosyoekonomik ve siyasal özgürlüklerini sadece ve sadece *ertoba*'da (Gürcüce "birlik"te) görüyorlardı. Ancak kapitalizmin gelişmesi, Kafkasya toplumunda ekonomik ilişkiler ve mülkiyet ilişkilerinin farklılaşmasıyla birlikte ulusal anlaşmazlıklar ve amaçlar, sonraki yıllarda giderek keskin bir nitelik kazandı." (Arkomed, *Raboçeye dvijenie i sotsial-demokratiya na Kavkaze* (s 80-h gg. po 1903 g.) (Moskova-Petrograd, 1923), s. 3-4.]

Kafkasya'da Rus şovenizmi ve Ermeni fobisinin şiddetle tırmanışa geçmesi, kısmen, resmi gazete *Kavkaz*'ın editörü V. L. Veliçko'dan kaynaklanıyordu, Veliçko, aynı zamanda genel olarak muhafazakâr görüşleri ve Rus ulusal gururunu savunması nedeniyle "Kafkasya'nın Katkov"u diye bilinen bir şairdi. Veliçko'nun Ermenilere saldırıları, Bakü'de İlya Çavçavadze'nin *İveria*'sında, Topçubaşov'un *Kaspi*'sinde yeniden yayımlanmıştı. Niko Nikoladze, Kristofor Vermişev ve Georgi Tumanov gibi liberallerin gazetesi *Novoe Obozreniye*'de (Yeni Değerlendirme), Kafkas halkları arasında giderek artan husumeti yatıştırmaya çalışmış, barış ve işbirliği çağrısında bulunmuşlardı, ama Kasım 1899'da hükümet, gazeteyi, "ayrılıkçı fikirler" ve hükümet karşıtı görüşler dile getirdiği iddiasıyla yaklaşık bir yıl boyunca kapatmıştı.[14] 1897'de Tiflis Duması için yapılan seçimler, milliyetçi basının zehirlediği bir ortamda gerçekleşmişti, ama Ermeniler her zamanki gibi, en yüksek sandalye sayısını kazandılar, çünkü her adayda aranan mülk sahibi olma şartını (*tsenz*) fazlasıyla yerine getiriyorlardı. Bir yıl sonra, Genel Vali Prens Golitsyn, kent meclisi üyelerinin çoğunu azledip mahkemeye verdi ve nihayetinde belediye başkanı olarak bir Gürcü seçildi.[15]

Ulusal rekabetin yükselmesi, Ermeni Sorunu'nun ısıtılması ve radikal milliyetçilerin faaliyetleri, Ermeni milliyetçiliğinin entelijansiya dışında başka toplumsal gruplarca açıkça ifade edilmesini teşvik ediyordu. Kafkasya Ermenileri arasındaki Ruslaşmış orta sınıf, isimlerinin sonundaki Rusça ekleri Ermeniceye geri çevirmeye başladı. Böylece Mirzoev, Mirzoyan; Melikov, Melikyan oldu. Sadece Rusça konuşan Ermenilere Ermenice öğretmek için öğretmenler tutuldu. Rahipler, resmi vesilelerle verdikleri Rusça vaazlara karşı çıkmaya başladılar, okullar Rusça eğitime son verilmesi gerektiğini savundu.[16]

Milliyetçilik, üst ve orta sınıfların hoşnutsuzluklarını ifade etme

14 Tumanov, II, s. 22-24.
15 *age*, III, (Tiflis, 1913), s. 73-74.
16 Ter Minassian, "Mouvement révolutionnaire arménien", s. 572-3.

biçimi haline gelirken, alt sınıflar üzerinde etkisini yitirdi.[17] Kentlerde sayıları giderek artan işçiler, 1890'larda, ya siyasete kayıtsız kalıyor, en başta geçimlerini sağlamakta çektikleri zorluklarla ilgileniyorlardı ya da başta milliyetçilik tınıları taşıyan bir sosyalizme, ardından Marksizme yöneliyorlardı. 1890'larda, Transkafkasya'daki Ermeni işçiler, zanaatkârlar, gündelikçiler (*kintos*), fabrika işçileri ve mevsimlik olarak kentlerde çalışan köylülerden oluşmuş, çeşitlilik gösteren bir gruptu, hâlâ oluşma aşamasında olan bir sınıftı. Rusya'da 1897'de yapılan nüfus sayımına göre, Kafkasya'da 1.243.000 Ermeni vardı; neredeyse yarısı (506 bin) sadece 8 bin işçinin bulunduğu, sanayinin olmadığı geri kalmış Erivan vilayetinde yaşıyordu. Transkafkasya'daki yaklaşık 30 bin Ermeni işçinin büyük bölümü Bakü'de petrol sanayinde, Batum rafinerilerinde ya da Tiflis'teki fabrikalar ve atölyelerde istihdam ediliyordu.[18]

Transkafkasya'daki Ermeni işçiler, yasaların, (olmayan) sendikaların ya da başka biçimlerdeki örgütlerin korumasından neredeyse tümüyle yoksundu. Örgütlenmede sürekliliğin, mücadele biçimlerinde gelişmenin pek az gözlendiği 1890'larda, bir "işçi hareketi"nden bahsetmek zordu. 1890'ların sonuna dek kalıcı çok az kazanım elde edilmişti. Ama kötüleşen çalışma koşullarının iyileştirilmesi ya da ücretlerin yükseltilip çalışma saatlerinin kısaltılması amacıyla, aralıklı ve şiddetli grevler yapılıyordu. Daha 1872'de, Mirzoev'in Tiflis'teki tekstil işliğindeki Ermeni işçiler, patronlar tarafından ücret-

17 *age*, s. 573; bkz. yukarıda 13. notta Ğaracıyan.

18 Ter Minassian, "Mouvement révolutionaire arménien", s. 597-99. Tiflis'in demiryolu şantiyelerindeki işçiler dışında Gürcistan'daki (Tiflis ve Kutaisi vilayetleri) işçiler genellikle zanaatkârlardı. Gürcüler bu vilayetlerde tarım dışı işgücünün yüzde 42'sini, Ermeniler yüzde 24'ünü, Ruslar yüzde 11'ini oluşturuyorlardı. Tütün ve kimyasal madde üretimi gibi bazı sektörlerde, Ermeni işçiler işgücünün çoğunluğunu oluşturuyorlardı; Gürcüler sadece tekstil ve şarap üretiminde çoğunluktaydılar. Genelde, fabrikalarda işçiler milletleri itibarıyla karışık bir haldeydi; ama zaman zaman Ermeni bir işadamının kendi hemşerisi olan erkek ve kadınları işe almayı tercih ettiği oluyordu. Gürcü vilayetlerindeki işçilerle ilgili rakamlar için, bkz. Mio Kantere, "Utoçnennıye dannıye o çislennosti i sostave raboçih promışlennosti Gruzii kontsı XIX naçala X vekov", *Matsne* 1969, n. 1 (46), s. 82.

leri azaltıldığında, greve gitmişlerdi. Fabrika müdürü, işçilerin yeni ücretle işe dönmelerini talep etmiş, aksi takdirde işten atılacaklarını açıklamıştı. Bunun üzerine, birkaç vasıflı işçi (*mastera*) fabrikadan ayrılsa da, çoğu işçi işe dönmüştü.[19] 1880'lerin başında Bakü'de, yüzde doksanı Ermeni olan tütün işçilerinin ve Batum'daki Ermeni işçilerin grevlere gittikleri bildirilmiştir.[20] Ama 1890'ların ortasına kadar grevler, radikal entelektüellerin dikkatini siyasi potansiyellerine yöneltecek kadar fazla sayıda değildi. 1894'te Tiflis'te, Bozarcıyan fabrikasındaki tütün işçileri, fabrika sahiplerinin hastalık fonlarına el koyduğunu öğrendiklerinde, iş bıraktılar. İşçiler, polis gelip de liderlerini tutuklayıncaya dek, sokaklarda gösteriler düzenledi. Fabrika kapatıldı, işçiler işten çıkarıldı. Sonra fabrika sahipleri fabrikayı yeniden açınca, sadece daha "itaatkâr ve düzgün" olduğunu düşündükleri kadın işçileri işe aldılar.[21]

1890'lardaki en etkileyici grevler, demiryolu işçilerinin düzenlediği grevlerdi. Nisan 1896'da, Akhtala yakınlarında 400 işçi, ücretleri düzensiz ödendiği için greve gitti. İşçiler, yönetim binasını bastılar, jandarmalar işçilerin üzerine ateş açtı. İşçiler jandarmaları çabucak silahsızlandırınca, protestocuları dağıtmak için takviye polis kuvveti çağrılması gerekti. Tiflis'in güneyinden geçen demiryolu bağlantılarını inşa etmek için tutulmuş Gürcü ve Ermeni köylüler arasından bu greve öncülük eden sekiz kişi tutuklandı ve yargılandı. Aralık 1896 ve Ekim 1897'de demiryollarında, Ermeni işçilerin katıldığı başka çatışmalar oldu.[22] Bilindiği kadarıyla bu grevler, aslında Aralık 1898'deki büyük demiryolu grevine varıncaya kadar bütün grevler, işçilerin hoşnutsuzluğunun kendiliğinden ifade edilmesi olup, sosyalist işçiler ya da entelektüellerin katılımı olmaksızın düzenlenmişti. Dönemi inceleyen sosyal demokrat bir tarihçinin belirttiği üzere, 1900'e kadarki dönem "kendiliğinden olan, bilinçsiz hareket

---

19 *droeba*, no. 15, 1872.

20 Ter Minassian, "Mouvement révolutionnaire arménien", s. 599.

21 Arkomed, *Raboçyeye dvijenie*, s. 46-47.

22 Ts. P. Agayan vd., *Oçerki istorii kommunistiçeskoy partii Armenii* (Erivan, 1967), s. 22.

dönemi"ydi. Bu dönem, tarihçinin "bilinçli siyasi ekonomik hareket dönemi" dediği 1900-1905 döneminden ayrılıyordu.[23]

İşçiler, 1890'lar boyunca milliyetçi ve sosyalist entelektüellerle sürdürülebilir bir temeli olmamakla birlikte, temasta olmuşlar, zamanla bazıları çalışma grupları ve siyasi örgütler kurmuşlardı. Tiflisli bir zanaatkârın oğlu olan Aşod Khumaryan, 14 yaşındayken kısa bir süre Nersesyan ilahiyat okuluna devam etmişti; orada o ve sınıf arkadaşları öğretmenlerinin milliyetçiliğini özümsemiş, kendi kendilerini geliştirmeye çalıştıkları gruplarda güncel meseleleri tartışmışlardı. Ama Khumaryan çok geçmeden okuldan ayrıldı, önce metal işçiliği yapmaya başladı, sonra matbaa işine girdi. Okuldaki arkadaşlarıyla bağlarını koparmadı. O ve arkadaşları, sıklıkla "işçi sorunları" hakkında makaleler yayımlayan *Murc* (Çekiç) gazetesinin liberal editörü Avedik Araskhanyants'la tanıştılar. Araskhanyants, genç işçiler ve öğrencilere *Hınçak*'a abone olmalarını tavsiye etti. Aşağı yukarı aynı tarihlerde bu işçi-öğrenci grubu *narodnovolets* Isdepan Der Isdepanyan'la tanıştı. Der Isdepanyan onlara ders vermeyi, Rusya'dan getirdiği popülist edebiyatı onlarla tartışmayı kabul etti.[24] Bu genç radikaller, böylece Ermeni ve Rus devrimci hareketleriyle tanıştılar ve kendi gizli örgütlerini kurmaya karar verdiler.

Khumaryan ve dostu Arşaluys Khajagyan, 1892'de bir ara *Hay panvor heğapokhaganneri asotsiatsia*'yı (Ermeni İşçi Devrimciler Cemiyeti) kurup, *Azad Hayasdan* (Özgür Ermenistan) adlı yurtsever bir gazete çıkarmaya başladılar. Bu grubun en dikkat çekici özelliği, üyeleri arasında her zaman olduğu gibi sadece ilahiyat okulu öğrencilerinin değil, zanaatkârlar ve işçilerin de yer almasıydı. Khumaryan gibi yoksul öğrencilerle zanaatkârlar arasında fazla mesafe yoktu. Sıklıkla aynı sınıfa mensup ailelerden geliyor, maddi koşullarına göre ya okula gidiyor ya da usta bir zanaatkârın yanına çırak veriliyorlardı.[25]

---

23 Arkomed, *Raboçyeye dviјenie*, s. 43-44.

24 V. Nevski'ye göre Der Isdepanyan 1896'da Taşnaklarca öldürüldü, *Oçerki po istorii rossiskoy kommunistiçeskoy partii*, I (Leningrad, 1925); s. 496-500.

25 Bu grubun üyeleri arasında A. Khajagyan, S. Der Simonyan, P. Mnatsaganyan, S. Khanoyan, S. Mardigyan, G. Sadatyan, A. Muradyan, Simon Zavaryan, N. Madinyan, Kh. Malumyan ve diğerleri yer alıyorlardı. Bazıları Hınçak

1892'de Kafkasya'daki Ermenilerin kurduğu bir siyasi örgütlenmeden beklenebileceği üzere, cemiyetin büyük ölçüde *Narodnaya volya* ve Hınçak'tan esinlenmiş programı, yurtseverlik ile alabildiğine muğlak sosyalizm fikirlerinin bir karışımıydı ve Batı Ermenistan'ın devrimci yollarla kurtarılması, burada demokratik bir düzenin kurulması çağrısında bulunuyordu.[26]

Azad Hayasdan'ın ilk iki sayısı 1893'te çıktı. İlk sayıdan sadece altmış kopya dağıtılmış olsa da, ikinci sayıda yayımlanan bir işçi şarkısının sözleri ve müziği, sonradan işçiler ve öğrenciler arasında çok popüler oldu. Cemiyet üyelerinin gayretli faaliyetleri sonucu, Tiflis dışında Aleksandropol, Kars, Sarıkamış ve Kağızman'da başka işçi-öğrenci grupları kuruldu. Ertesi yıl, 60 kişi 1 Mayıs'ı Khumaryan'ın dairesinde toplanarak kutladı. Oda kırmızı bayraklarla, Marx ve Lasalle'ın resimleriyle süslenmiş, katılımcılar yeni işçi şarkısını söylemişlerdi.[27] Açıktır ki, cemiyetin bazı üyeleri, Batı ve Orta Avrupa'da gelişen sosyal demokrat hareketle özdeşlik kuruyor, sosyalizmin ikonografisinden güç alıyorlardı. Ama bütün üyelerin bu hisleri paylaşmadığı ortadaydı. 1894'te bir grup üye, cemiyete daha milliyetçi bir yön vermek için örgütün matbaasını ve kâğıtlarını ele geçirdi. Khumaryan ve yakın çevresi, ikinci bir matbaa kurdu ve Ocak 1895'te, *Griv* (Kavga) adında sosyalist bir gazete çıkardılar. Dokuz ay sonra polis Khumaryan'ı tutuklayıp, grubunu dağıttı. İki grup da görünürde amaçladıkları üzere, Türkiye Ermenistanı'nda isyan çıkarmayı başaramamıştı, ama bu ilk Ermeni işçi örgütü, V. Nevski'nin sözleriyle "birçok bakımdan Rusya'daki örgütlere benzeyen, popülizmden Marksizme kayan, geçiş türünde, tipik bir sosyalist örgüttü."[28]

Ermeni siyasi örgütlenmelerinde sosyalizm ve milliyetçiliğin huzursuz birlikteliği, 1890'ların ortasında, Ermeni Sorunu'nun kı-

oldular; Khumaryan, Khanoyan, Mardigyan ve Mnatsaganyan gibi bazıları da nihayetinde Bolşeviklere katıldılar.

26 G. S. Khumaryan, *Aşod Khumaryan* (Erivan, 1971), s. 7-8.

27 *age*, s. 10.

28 Nevski, s. 500. Anahide Ter Minassian, Khumaryan'ın "Cemiyetin sosyalizmi Marx'ın bilimsel sosyalizminden çok uzak," dediğini aktarır. ("Mouvement révolutionnaire arménien", s. 577, n. 36.)

zışmasını atlatamadı. Ermeni İşçilerin Devrimci Cemiyeti'nin bölünmesi ve çökmesinden kısa bir süre sonra, dönemin önde gelen Ermeni siyasi partisi, taktiklerle ve programla ilgili görüş ayrılıkları yüzünden parçalandı. Hınçak Partisi, ilk yedi yılında, Türkiye ve Transkafkasya'dan Mısır ve ABD'ye uzanan geniş çaplı bir hücreler ve çevreler ağı haline gelmişti. Ama merkezi hâlâ, *Hınçak*'ı yayına hazırlayan Nazarbegler'in etrafındaki küçük gruptu, onlar da Cenevre'den Atina'ya, oradan da Londra'ya taşınmışlardı. Partinin sosyalist önde gelenleri ile özellikle Türkiye, Mısır ve ABD'de sosyalist olmayan unsurlar arasındaki mesafe, İstanbul'daki Hınçak gösterilerinin Büyük Güçler'den ikircikli karşılıklar alması ve Türklerin kanlı tepkiler vermesi sonrasında, iyice açılmıştı. Nazarbeg karşıtı kanat, bu katliamlardan, Avrupa'da gördükleri desteğin azalmasından, sosyalist programın sırtlarında bir kambur olmasından merkezi sorumlu tutuyordu. Ağustos 1896'da, sosyalizm karşıtı Hınçaklar, Londra'da toplandı ve sosyalizmi programlarından çıkararak parti merkez komitesi için yeni seçimler yapılması çağrısında bulundular.

Nazarbeg grubu, muhaliflerin taleplerini reddetti ve Eylül'de Hınçak Partisi'nin II. Kongresi'ni topladı. Kongre'de, kamusal gösterilerin taktikler arasından çıkarılması kabul edildi; ama sosyalizm konusunda hiç taviz verilmedi. İki grup arasındaki bölünme, asla onarılamayacaktı. Parti'nin Nazarbeg kanadı, 26 Ekim 1896'dan 13 Ocak 1897'ye kadar, örgütlerinden geri kalan ne varsa toplamak için görüşmelerde bulundu. Nazarbeg karşıtları da 1898'de ayrıca toplandı ve Arpiar Arpiaryan ile Levon Paçalyan'ın girişimleri sonucu, İskenderiye'de ayrı bir kongre toplayarak, *Veragazmyal* (Yeni Organize) Hınçak Partisi'ni kurdular.

Partinin dağılma sebepleri, başlangıçta başarıya çabuk ulaşmış olmalarından kaynaklanıyordu. Hınçakların tabanı, çıkarların ve Ermenistan'ın geleceğine ilişkin hayallerin çatışması yüzünden çeşitlilik gösterir olmuş, dağınık bir hal almıştı. Anahide Ter Minassian, siyasi farklılıkların toplumsal çatışmalardan kaynaklandığını ileri sürer: "Türkiye Hınçakları ve sarafların, üst düzey görevlilerin, büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu zengin bir burjuvaziye sahip

Mısır'daki Hınçaklar, Türkiye'deki Ermeni Sorunu'nun kaderini Rusya işçilerinin kaderine bağladıkları gerekçesiyle, Kafkasya Hınçaklarına karşı çıkıyorlardı. Kafkasya Hınçakları, sınıf mücadelesini vurgulayarak, sadece muhafazakâr Müslüman toplumu değil, Ermeni burjuvazisini de korkutmuşlardı; Ermeni burjuvazisi ulusal problemden uzaklaşıyordu, artık Ermeni hareketini desteklemeye niyeti olmayan Batı kapitalizmi gibi."[29]

Hınçak Partisi, 1890'lardaki kopuşların ardından bir daha asla eski gücüne kavuşamadı. Ayrılıp ayrı bir parti kuran sadece sosyalizm karşıtları değildi, Nazarbegler de Merkez Komite'den istifa ettiler. Sol kesimin önde gelenlerinden, Hınçak Marksist Yervant Palyan da, 1900'de Merkez Komite'den istifa ederek, kendi dergisi *Hantes*'i (Mecmua) çıkarmaya başladı. Palyan, eski Hınçak Partisi'nin bile yurtseverlik ve ulusal bağımsızlık meselesine aşırı bağlı olduğuna ve gerçek bir sosyal demokrat Ermeni partisi yaratmak için merkezle ilişiğin tamamen kesilmesi gerektiğine inanıyordu. Transkafkasya'da fazla destek bulmadı, ama onun Marksist çizgideki düşünme biçimi, Kafkasya entelijansiyası içindeki eğilimlere uygun düşüyordu.[30]

Hınçak Partisi'nin hızlı bir gerileme göstermesiyle birlikte, Taşnaktsutyun, Ermeni devrimci hareketinin öncü gücü haline geldi. Ermeni Sorunu'nun, Avrupa'nın önde gelen siyasetçilerinin artık ilgisini çekmediği bir dönemde, Ermeni Devrimci Federasyonu, Türkiye içinde devrimci bilinci artırmak ve öz savunmayı örgütlemek için çeşitli faaliyetlere girişti. Taşnaktsutyun'un en önemli gövde gösterisi 24 Ağustos 1896'da, 17 yaşındaki Papken Süni liderliğinde 26 Taşnak'ın İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı basması, müşterileri rehin alması, ülkeden güvenli çıkış izni verilmezse bankayı havaya

29 Ter Minassian, "Mouvement révolutionnaire arménien", s. 591.

30 Palyan (Balyan) ve *Hantes* hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Gerard J. Libaridian'ın "The Socialist Review *Handes* and Its Significance in the development of Armenian Political Thought", Kasım 1976'da Los Angeles'ta Ortadoğu Araştırmaları Derneği Toplantısı'na sunulmuş, yayımlanmamış makale; ayrıca Kh. Gulanyan, *Marksistskaya mıysl v Armenii (v kontse XIX-naçale XX veka)*, (Erivan, 1967), s. 51-55.

uçurma tehdidinde bulunması oldu.[31] Türkler, bu kamusal aşağılamaya kentte yaklaşık 6 bin Ermeni'yi katlederek karşılık verdi. Dikkatleri Osmanlı Ermenilerinin içinde bulunduğu zor duruma çekmek isteyen Ermeni devrimci faaliyeti, bir kez daha Türklerden çok acımasız bir cevap almıştı.

Taşnaktsutyun, Kafkasya siyasetine bulaşmaktan, Hınçaklara kıyasla daha fazla kaçınıyordu. 1890'larda kentli işçileri örgütlemek ya da kent 'duma'ları için seçim kampanyaları düzenlemek adına neredeyse hiç çaba sarf edilmedi. Taşnakların Kafkasya hayatına müdahaleleri kadro kazanmak ve Türkiye'deki devrim için para toplamakla sınırlıydı. Hınçaklar da, Taşnaklar da *narodnovoltsy* örneğini izleyerek, terörizmi, kendilerini ve halkı "yetkililer, casuslar, hainler, haraççılar ve bütün zorbalara" karşı savunmalarını sağlamanın bir yolu olarak benimsediler.[32] "Eylemli propaganda" insanları kendi değerleri ve güçleri hakkında eğitmenin, düşmanın kırılganlığını göstermenin bir yoluydu. Ama Kafkasya'da, Ermeni teröristlerin başlıca kurbanları yine Ermenilerdi. Hınçaklar, ilk olarak 1895'te, mali kaynak arayışı içinde, silahlarını zengin Ermenilere doğrultup, onlardan ulusal devrime maddi katkıda bulunmalarını istediler. O yılın aralık ayında Hınçaklar, Tiflisli iki tüccarı, Zakar Abovyan ve Bedros Makaryan'ı yaraladı, onlar kadar şanslı olmayan Isdepan Kevorkyan kentin en kalabalık caddesinde öldürüldü.[33] Taşnaklar da çok geçmeden bu "vergilendirme" biçimini benimsedi. Marksistlerce kınanıyor olsa da, terörizm hem Transkafkasya'da, hem Türkiye'de Ermeni devriminin kalıcı bir yönü haline geldi. Ermeni devrimciler, mücadelelerine kayıtsız kalarak, onlara göre ulusal düşmanın işbirlikçisi haline gelen kendi burjuvazilerine mensup isimleri "infaz etmeye" hazırlanıyordu.

---

31 Ayrıntılar için, bkz. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 176-78; ayrıca *Correspondence Respecting the Disturbances at Constantinople in August 1896*, Büyük Britanya Parlamento Yayını, 1897, cilt CI (Accounts and Papers), c. 8303, Türkiye No. 1.

32 Taşnak programından aktaran Ter Minassian, "Mouvement révolutionnaire arménién", s. 583.

33 *age*, s. 582.

Terörizmin bir taktik olarak benimsenmesi, Hınçak ve Taşnak eylemcilerin davalarına militanca adanmış olduklarını göstermekle kalmaz, devrimci kadroların kitlelerle ilişkisine dair de ipuçları verir. 1890'larda Marksistler, işçi sınıfı çevrelerinde göze batmayan ajitasyon faaliyetlerine ağırlık verip bir taktik olarak terörizmi reddederken, Hınçaklar ve Taşnaklar popülistlerin onlara örnek olan davranış biçimi ve disiplininden etkilenmiş, Anadolu köylülerinin sempatisini ve desteğini kazanmak için kahramanlıklar vesilesiyle ilham kaynağı olma zorunluluğu hissetmişlerdi. Taşnak lider Simon Zavaryan, 7 Ekim 1895'te, Cenevre'deki yoldaşlarına şu satırları yazdı: "Kitlelerin bireyi etkilediği konusunda sosyalistlere katılmıyorum. Tam tersine, bireyler, kahramanlar, kitlelere psikolojik olarak ilham verir. Öyle görünüyor ki, Carlyle, Mikhailovski daha doğrudurlar."[34] Taşnaklara göre, Marksistler devrimci bilincin önkoşullarının oluşması beklentilerinde fazlasıyla sabırlıydı. Marksistlere göreyse, Taşnaklar ve Hınçaklar, toplumsal önkoşulların yokluğunda, devrimci coşku uyandırma girişimlerinde aşırı heyecanlıydılar.

Ermeni devrimcilerin dikkatinin neredeyse yalnızca Türkiye Ermenistanı'na odaklandığı bu ortamda, Taşnaktsutyun'da milliyetçi hedeflerin toplumsal meselelere hâkim olması yerleşiklik kazanıyor ve Hınçak Partisi'ndeki bölünmeler, Ermeniler açısından sosyalizmin önemli olup olmadığı sorusu, 19. yüzyılın son on yılı içinde, olumsuz bir karşılık bulmuş gibi görünüyordu. Ama tam da bu yıllarda, Kafkasya'da sosyalizme, özellikle de Marksizme karşı ilgi dirilmeye başladı. Bu yeni eğilimin çeşitli kaynakları vardı. Rus Marksistleri, 1890 başında, Tiflis'e gelmişler, 1891'de Afanasev grubunu kurmuşlardı. Onları diğerleri izlemiş, yüzyıl sonuna gelindiğinde, Marksizmle ilgilenen önemli sayıda Rus, Transkafkasya'da çalışmaya başlamıştı.[35] Erkekler ve kadınlar, demiryolu şantiyelerinde ve fabrikalarında çalışıyor, işçileri eğitmek için propaganda grupları ku-

34 Varantyan, H. H. *Taşnaktsutyan badmutyun*, I (Paris, 1932), s. 103.

35 Aralarında V. G. Kurnatovski, I. İ. Luzin, S. Ia. Françeski, V. K. Rodzeviç-Beleviç, M. İ. Malinin, N. G. Poletayev, S. Ia. Alliluev ve A. Ia. Krasnova yer alıyordu (Agayan, *Oçerki istorii kommunistiçeskoy partii Armenii*, s. 18).

ruyorlardı. Daha önce popülistlerin kurduğu gruplardan pek farklı olmayan bu gruplar, okur-yazarlık kazandırarak, siyasi ekonomi ve nihayetinde sosyalizmi öğreterek, kendilerini işçilerin zihinsel ufuklarını açmaya adamışlardı. İşçiler, kendilerini geliştirmekle ilgileniyorlardı ve ancak yeri geldiğinde siyasi meselelerle uğraşıyorlardı.

Marksizm'in ikinci kaynağıysa, Kevork Ğaracıyan gibi Ermenilerden geliyordu. Ğaracıyan, yurt dışında eğitim görmüş, Marksist bir bakış açısını benimsemiş, Kafkasya'ya edebiyatla dönmüştü. Ancak, öyle görünüyor ki, Avrupa'da eğitim gören bir avuç Ermeni Marksist, örneğin Hagop Hovhannisyan ve Sarkis Kasyan'ın başını çektiği, Berlin merkezli *Materyalist* grubuyla Kafkasya'daki Ermeni öğrenciler ve işçiler arasında çok az doğrudan bağ vardı. Ne var ki, Marx, Engels, Plehanov ve Paul Lafargue'ın Ermenicedeki ilk çevirileri, 1896'da sadece Tiflis'te sayıları yirmiyi bulmuş olan gizli gruplara ulaşmıştı. Transkafkasya Marksizminin üçüncü kaynağıysa, büyük ölçüde, Varşova'da eğitim gördükleri sırada Marksizmle tanışmış iki öğrenci, Noe Jordanya ve Filip Makharadze'nin etkisiyle yüzlerini sola dönen Gürcü entelektüeller ve işçilerdi. Gürcü basını, yaygın tabirle bu "üçüncü kuşak" genç Marksistlerin 1894'te yurda döndüklerine, Gürcüler arasında giderek güçlenen milliyetçi hislerle mücadele etmeye çalıştıklarına dikkat çekmişti. Dönmelerinin üstünden bir yıl geçmemişti ki, önde gelen Gürcü dergilerinden *kvali* (İz) artık onların elindeydi, Marksistler fikirlerini artık yasal basın aracılığıyla yayabiliyorlardı. Hem Rusya'da, hem Kafkasya'da yasal liberal ve radikal basın neo-popülistler ile Marksistler arasında süren, Rusya'da kapitalist kalkınmanın mümkün olup olmadığına ilişkin şiddetli tartışmaları yayımlıyordu. Ermeniler, işçi hareketi ve toplumsal meseleler hakkında bilgilenmek için, *Murc* ve *Daraz*'ı (Oluşum) okuyordu. Doğal olarak, "bilimsel sosyalist" kuramların tarihsel reçeteleri, entelijansiyayı etkilemeye başlamıştı.[36]

---

36 Genç Isdepan Şahumyan 1900'de *Daraz* gazetesine, *Murc*'un editörü Avedik Araskhanyants'ı "toplumsal hayatın olgularına ilişkin çok yönlü ve nesnel incelemesi"nden ötürü öven bir makale kaleme almıştı. [*Daraz*'a mektup, no. 10, 1900; aktaran A. Vosgerçiyan, *Isdepan Şahumyan i voprosı literaturı* (Mos-

Rusya'da büyük ölçekli sanayinin gelişmesi, Transsibirya demiryolunun inşası ve kırsal komünlerin görünürde çöküp gitmesi, birçoklarına, Marksistlerin Rusya'da kapitalizmin kaçınılmaz ve gerekli olduğu yönündeki fikirlerini doğruluyormuş, popülistlerin tarım düzeninin kolektivist niteliklerinin korunması umudunu yalancı çıkarıyormuş gibi görünüyordu. Doğal olarak, ciddi sayıda kentli işçinin ortaya çıkması ve 1890'ların sonunda militan bir işçi hareketinin ilk emareleriyle birlikte, Marksist proleter devrim reçetesi de yeni bir geçerlilik kazandı. Transkafkasya'nın kalkınması, Orta Rusya'nın gerisinde kalmışsa da, Kafkasya'da birçok entelektüele göre, tarih, açıkça Marksistlerden yana görünüyordu. Çünkü bu kuram neler olduğunu açıklamakla kalmayıp, geri kalmış Rusya'da kapitalizmin ilerlemesine hayıflanmayan bir kuramdı. Aynı zamanda, kapitalizmin aşılıp ötesine geçilebileceğini söyleyen bir kuramdı, liberalizminse böyle bir vaadi yoktu. Kafkas entelektüellerine göre, Marksizm anayurtlarını Avrupai evrimle, hatta en ileri uluslarla ve giderek güçlenen sosyal demokrat işçi hareketiyle ilişkilendiren, Batılılaştırıcı bir kuramdı. Köylülerin eylemsizliğiyle hayal kırıklığına uğramış ya da yurt dışındaki milliyetçi heveslerden etkilenmemiş Ermeniler ve Gürcülere göre, Marksist sosyalizm, Transkafkasya kentlerindeki işçilerin deneyimlerine dayalı bir analiz ve siyasi pratik sunuyordu. Ermeni radikaller, 1880'lerin başından beri ilk kez Romanov monarşisine karşı ortak bir devrimci hareket içinde, başka milliyetlerle birlikte çalışmayı tasarlıyorlardı yine.

Rus sosyal demokrasisi 1896-1897 yıllarında derin bir değişim geçirdi, öncelikle işçileri eğitmeyi amaçlayan propaganda grupları yerine, işçiler arasında "gündelik ihtiyaçları ve talepleri"ne dayalı bir ekonomik ajitasyon stratejisine çaba harcamaya başladı.[37] Bu yeni taktiklerin değeri, o yıllarda St. Petersburg'da düzenlenen tekstil iş-

---

kova, 1959), s. 25. Şahumyan'ın yazdığı bu mektup, Vosgerçiyan tarafından alıntılanmıştır; ama Şahumyan'ın mektupları ya da yazılarını içeren seçkilerin hiçbirinde yeniden basılmamıştır.]

37 Rus sosyalizminin tarihinde bu dönemin mükemmel bir tartışması için, bkz. Allan K. Wildman, *The Making of a Workers' Revolution: Russian Social Democracy, 1891-1903* (Chicago: University of Chicago Press, 1967).

çileri grevinde anlaşıldı ve bir yıla kalmadan imparatorluğun dört bir yanında, sosyalistler tarafından uygulanmaya başlandı.[38] Transkafkasya'da sosyal demokrat işçiler, Aralık 1898'de Tiflis'te birkaç bin demiryolu işçisinin katıldığı bir grev düzenlediler. Grev, ücretlerle ilgili basit bir mücadele olmanın ötesinde, sıkıntıların ifade edildiği şikâyet defterleri gibi, işçilerin on yıl öncesinde sahip olduğu ama hızla yitirdiği hak ve ayrıcalıkları savunmak adına düzenlenmişti. İşçilerden bir heyet idarecilerin karşısına çıktığında, onları kışkırtanların Ermeni işçiler mi olduğu soruldu. Heyette yer alan bir Rus işçi, Ermenilerin özel bir rol oynamadığı, bütün işçilerin (Rus, Ermeni, Gürcü) koşullardan rahatsızlık duyduğu cevabını verdi. *Raboçyeye delo*'nun haberine göre, "İşçiler genel olarak barışçı bir tutum sergiledi, sadece demiryolunun müdürünü dövdüler."[39] Grevi sona erdirmek için askerler çağrıldı, ama grevin üçüncü gününde, Ulaştırma Bakanlığı yelkenleri suya indirdi ve işçilerin taleplerinin karşılanacağını telgrafla bildirdi. Bazı işçilerin tutuklanıp sürgüne gönderilmesi bu zafere gölge düşürmüştü, ama bu durum, geri kalan işçileri liderlerine kenetlemekten başka bir işe yaramamıştı. "Yerel entelijansiya çok geçmeden bir akşam yemeği verdi ve tutuklananlarla aileleri için bağış toplandı."[40] İşçileri ulusal sınır çizgileriyle ayırma girişimi suya düşmüştü, işçiler, toplu eylemle isteklerinin gerçekleşebileceğini öğrenmişlerdi. Hepsi bu algıyı paylaşmasa da, giderek daha fazla sayıda işçi huzursuzluklarının kaynağının tek tek yöneticiler değil, polisi ve otokratik devleti arkasına almış yabancı bir mülk sahipleri sınıfı olduğunu anlıyordu. Sosyal demokratlar, tam da bu tür görüşleri şekillendiriyor, geliştiriyorlardı.

Transkafkasya'da sosyal demokrasinin evriminde entelektüeller ile işçiler arasındaki mesafe, en azından başlangıç evrelerinde, çok

38 Wildman şunları yazar: "Sonraki iki yılda Odessa, Tiflis ve Rostov'dan gelen haberler ve çok daha uzak bölgelerden (Yaroslavl, Kostroma, Tver, Saratov ve Tula) gelen daha ufak olaylara ilişkin haberler ekonomik ajitasyon tekniğinin imparatorluğun her köşesine kesintisiz yayıldığı izlenimini tamamlar." (*Making of a Workers' Revolution*, s. 80.)

39 *Raboçyeye delo*, 1899, no. 2-3; Arkomed, *Raboçyeye dvijenie*, s. 47-48.

40 Arkomed, *Raboçyeye dvijenie*, s. 47-48.

fazla değildi. Kvali çevresindeki Gürcü Marksistler ya da Hınçaklara yakın Ermeniler, işçi çevrelerinden hakiki liderler çıkarken bile, işçileri kuramsal ve edebi yönden besliyordu. 1897'de, neredeyse sadece Gürcü işçilerden oluşan sosyal demokrat bir "Tiflis Komitesi" kuruldu. Ermeni işçiler, Gürcülere biraz uzak kaldı. 1898'de Hınçak Partisi'nin eski üyeleri ve birkaç sosyalist gruptan işçiler bir araya gelerek, Tiflis İşçi Birliği'ni kurdular.[41] Bu sosyalist Ermeni işçiler, Kevork Ğaracıyan, Melik Melikyan ve Hayk Pilosyan sayesinde, yerel Gürcü ve Rus sosyal demokratlarla bağlarını korudular ve kendilerini, milliyetçi olarak gördükleri Hınçaklarla Taşnaklardan ayırdılar. Polis raporunda şöyle diyordu: "Ermeni devrimci partisi, artık yurtsever propagandayı, Ermeni nüfusunun alt sınıflarını, özellikle de yaşamak için başka sorunları çözmeleri gereken işçileri devrime kazandıracak kadar güçlü bir yöntem olarak görmüyor. İşçiler arasında anarşizme meyleden sosyal demokrat fikirleri yaymayı programına almasının nedeni de budur. Nerede yaşıyor olurlarsa olsunlar, Ermenileri buyruğu altına alan bütün hükümetlere ve bütün kanunlara kara çalıyor, bu nedenle de, uzun zaman önce anlaşmaya vardığı Rus devrimcilerle işbirliği yapıyor."[42] Polis, grubun az sayıda Ermeni işçi arasında birçok destekçisi olduğuna inanıyor, bu işçilerin "genellikle, harekete daha önce katılmış, Rus ve Gürcü yoldaşlarından çok daha cüretkâr ve inatçı olduklarını, ulusal mizaçlarının daha yaman olduğunu" belirtiyordu.[43]

Sosyalist Ermeni işçiler, 1900'de, yasadışı *Panvor* (İşçi) gazetesini çıkarmaya başladılar. Gazetenin künyesinde "Bütün ülkelerin pro-

41 Grubun liderleri, Türkiye'de Enfiyaciyan Tütün Fabrikası'nda çalışan bir Ermeni olan Hayk Pilosyan (H. Adamyan) ve Ermeni Refah Cemiyeti'nde çalışan bekçi Karekin Kozikyan'dı (Esalem). Diğer üyeler arasında, "Deduşka" diye bilinen boyacı Melik Melikyan, Adelkhanov'un ayakkabı fabrikasında işçilik yapan Asadur Kakhoyan (Panvor Kheço), sosyal demokrat Kevork Ğaracıyan, demiryolu işçileri Kh. Keşeşyan, Krikor Mıgırdumyan ve A. Der Harutyunyan, Bozarcıyan'ın tütün fabrikasında çalışan işçiler Aleksandr Vartanyan ve Bedros Tavluşyan yer alıyordu (Agayan, *Oçerki istorii kommunistiçeskoy partii Armenii*, s. 95-96).

42 Ter Minassian, "Mouvement révolutionnaire arménien", s. 596.

43 *age*, s. 596, 598.

leterleri birleşin!" sloganı yer alıyordu. Bu küçük işçi ve entelektüel grubunun uluslararası sosyal demokrasiyle yakın özdeşlik kurması gurur duyulacak bir noktaydı ve muhtemelen tabanlarında siyasi bir sorumluluk olarak değerlendirilmiyordu. Gazete, el yazısıydı, işçi mahallelerinde birkaç düzine dağıtılmıştı. *Panvor*, enternasyonalist bir konumda durduğunu, milliyetçilikleriyle, Ermeni işçileri başka milliyetlerden, sınıf kardeşlerinden ayıran Taşnaklara, hatta Hınçaklara karşı çıktığını açıkça ortaya koyuyordu. 15 yıl öncesinin Ermeni popülistleri gibi, bu Ermeni devrimci örgütü de, Ermeni işçilerin kurtuluşunu Rusya ve Transkafkasya'daki daha alt sınıfların kurtuluşlarıyla ilişkilendiriyordu. *Panvor*, polisin 1901'de Pilosyan, Kozikyan, Kakhoyan, Gürcü dostları Bajaşvili ve diğerlerini tutuklamasından, böylece örgütün sonunu getirmesinden önce, 23 sayı yayımlandı.[44]

Yüzyıl başında, Rusya ve Avrupa siyasi hayatındaki birkaç gelişme Ermeni siyasi oluşumlarını da etkiledi. 1897 sonrasında, Avrupa'nın Ermeni Sorunu'na olan ilgisinde gerileme oldu, Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Güçler'in içeride reformlara gidilmesi yönündeki yoğun baskısından kısa bir süreliğine kurtuldu. Rusya içinde 1900-1901'de öğrenci gösterileri, ardından işçilerin siyasi protestolarıyla, işçi hareketindeki "ajitasyon" dönemi sona erince, sosyal demokrasinin siyasi amaçları yeniden ileri sürüldü.[45] Siyasi hayat yeniden canlanırken, polisin Ermeni kurumları ve örgütlerine baskısı devam ediyordu. 1899'da, Kafkasya'daki bütün yardım dernekleri, okullara, yoksul öğrencilere, kütüphanelere ve başka kültürel kurumlara yardım edilmesini yasaklayan yeni yasal düzenlemeye uymaları koşuluyla yeniden açılmalarına izin verileceği söylenerek, lağvedildi.[46] Ertesi yıl, Ermeni Basım Cemiyeti kapatıldı. Genel Vali ve ona bağlı polis birimleri, Ermenilerin aykırı bir unsur olduğunu düşünüyor,

44 Agayan, *Oçerki istorii kommunistiçeskoy partii Armenii*, s. 26; Ter Minassian, "Mouvement révolutionaire arménien", s. 597.

45 Bkz. Wildman, *Making of a Workers' Revolution*, s. 215-16; ayrıca bkz. Leopold H. Haimson, *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1955), s. 120-21.

46 Ter Minassian, "Mouvement révolutionaire arménien", s. 595.

Ermeni radikal entelijansiyasının doğduğu eğitsel altyapıyı ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu politika, 12 Haziran 1903'te, Ermeni Kilise mülklerine el konulmasıyla doruk noktasına çıktı.

20. yüzyılın ilk yıllarında, sosyal demokrat kuramcılar ve eylemcilerden etkilenen çokuluslu işçi hareketi, Transkafkasya siyaset sahnesinde hissedilir bir güç haline gelmişti. Sosyal demokrat işçilerin büyük çoğunluğunu öğrenciler ve *kvali* çevresindekilerle yakın temas halinde kendi gruplarını kuran zanaatkârlar, Gürcüler ya da demiryolu işçileri oluşturuyordu. 1898'de, 1 Mayıs'ı kutlamak üzere 35 işçi ve entelektüel, Nadzaladevi'de toplandı, ikisi dışında hepsi Gürcü'ydü. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin resmi Tiflis Komitesi 1899'da kurulduğunda, üyelerinin tamamı, kendi kendilerini seçmiş Gürcü işçilerden oluşuyordu. Bundan birkaç ay sonra komite, halka açık 1 Mayıs kutlaması gerçekleştirdi, Tiflis dışında Avçali'de bir "piknik" düzenlemek üzere toplanan 75 kişi arasında, Gürcüler dışında, Ermeniler ve Ruslar da bulunuyordu.[47] Ama ancak bir yıl sonraki kutlamada açılan pankartlar, üç dilde sloganlarla doluydu ve üç milletten de konuşmacılar dinlendi. Transkafkasya sosyal demokrasisi enternasyonalist bir örgüt idealine bağlı olsa da, temelde, özellikle Ermenilerin kendilerini dışarlıklı gibi hissettiği bir Gürcü hareketiydi.[48] Ancak I. Rus Devrimi'nden önceki yıllarda, Bakü'de

---

47 1899 Kutlamaları'na ilişkin haberlerin hiçbirinde Gürcüce konuşanlar dışında kimseden bahsedilmez. Filip Makharadze, *Oçerki revolyutsionnovo dvijeniya v Zakavkaz'e* (Tiflis, 1927), s. 72; S. Talakvadze, *K istorii kommunistiçeskoy partii Gruzii. Çast' I. (Dva perioda)* (Tiflis, 1925), s. 29.

48 Daha sonraları S. T. Arkomed ismiyle yazan Ermeni sosyal demokrat Ğaracıyan, Gürcü işçiler arasında, Ermenilere kıyasla, daha fazla sosyal demokrat aktivist olduğundan, bu kesimlerin "güçleri ve enerjilerini" neredeyse sadece "Gürcü proletaryasına" yönelttiğinden yakınmıştı (*Raboçyeye dvijenie*, s. 52-53.) Ğaraciyan, Gürcü sosyal demokratların "partikülarizminin" "birçok Ermeni işçiyi devrimci işçi hareketine etkin bir biçimde katılmaktan uzaklaştırdığını" öne sürecek kadar ileri gitmişti (*age.*, ikinci basıma not, s. 179). Birçok Ermeni işçi Gürcüce anladığından, bazı sosyal demokratlar bütün propaganda ve literatürün Gürcü dilinde olması gerektiği şeklinde akıl yürütüyorlardı (*age.*, s. 179-80). Ama kırsal kesimden birçok Ermeni işçi, kendi dillerinden başka bir dili anlayamıyor, bu nedenle sadece milliyetçi basını okuyabiliyorlardı. Öte yandan, Taşnaklar ve Hınçaklar, çokuluslu işçi hareketine karşı şüphelerini koruyor, sosyal

çokuluslu bir hareket gelişmişti, ilk olarak Tiflis'ten Gürcü işçilerin kurduğu bu harekette çok geçmeden Ermeniler ve Ruslar ağırlık kazanmış, bir süre sonra onlara Azerbaycanlılar da katılmıştı.[49]

Yeni yüzyılın ilk üç yılında, Transkafkasya'daki sosyal demokrat hareket hızla büyüdü. 1900'de, 1 Mayıs kutlamaları için yaklaşık 400 işçi Tiflis dışında 4 kilometre yürümüştü, bundan bir yıl sonra, 3000 kişi kent merkezinde toplanarak, açık bir gösteri düzenledi. *İskra* (Kıvılcım) "Kafkasya'da açık devrimci hareket başlamıştır," diye ilan ediyordu.[50] Bu büyüklükte bir gösteri istatistiksel olarak etkileyici olmakla kalmamış, Kafkasyalı işçiler üzerinde güçlü bir psikolojik etki de yaratmıştı; kolektif güçleri artık açıktı. 1902-1903'te, Gürcistan'ın batısında, Batum'dan işçilerin harekete geçirip örgütlediği köylüler, sosyal demokratların liderliğindeki devrimci harekete katıldı, kira ve vergi ödemeyi reddediyor, çarın atadığı isimlerin yerine kendi seçtikleri yetkililerin geçirilmesini istiyorlardı. Başka bir top-

---

demokrat örgütleri "boykot ediyorlardı"; bu durum, Ermeni işçileri Gürcülerin baskın olduğu "enternasyonalist" bir hareketle, kendi halklarının ulusal hareketi arasında bir tercih yapmaya itiyordu.

Ermeni sosyal demokratların, Ermeni işçileri partilerine katmakta son derece zorlanmış olmaları hiç şaşırtıcı değil. Tiflis Komitesi, uzunca bir süre boyunca Ermenice bir broşür üzerinde çalışacak tek bir Ermeni matbaa işçisi bulamamıştı; nihayetinde Gürcü bir matbaacı broşürü hazırlamaya yetecek kadar Ermenice öğrenmeye razı olmuştu. Ğaracıyan, 1901'de Ermeni matbaacılarla, sosyal demokratların görüşlerini tartışmak üzere bir toplantı düzenlemeye çalışmış, ama yaşlı bir Hınçak matbaacı, sosyal demokratların Türkiye Ermenistanı'nın özgürleşmesiyle ilgili konumlarını açıklamalarını talep ederek toplantıyı dağıtmıştı. Ğaracıyan'ın yoldaşları, işçileri sosyal demokratların görevlerinin Kafkasya'da bir işçi partisi örgütlemek olduğuna, Türkiye'deki devrimin Türkiye Ermenilerinin işi olduğuna ikna etmeye çalışmışlardı. Açıktır ki, bu görüş matbaacılar için kabul edilmezdi, toplantı anlaşmazlıkla son bulmuştu (*age.*, s. 54).

49 Azeri sosyal demokratlar, çok geçmeden kendilerini başka milletlerden kadınlar ve erkeklerin baskın olduğu çokuluslu bir sosyalist hareket içinde buldular; bu da 1904'te RSDİP'yle gevşek bağları olan *Himmet* adlı Azeri bir sosyal demokrat örgüt kurulmasını beraberinde getirdi. *Himmet* üzerine yakın tarihli bir çalışma için, bkz. Tadeusz Swietochowski, "The Himmat Party: Socialism and National Question in Russian Azerbaijan, 1904-1920", *Cahiers du monde russe et soviétique*, XIX, 1-2, (Ocak-Haziran 1978), s. 119-142.

50 *İskra*, no. 6, Temmuz 1901.

lumsal sınıftan gelen binlerce kişilik bu taze kanla, sosyal demokrasi, Gürcü halkının büyük bölümünün fiili ulusal kurtuluş hareketi olarak yükseldi. Zamanla, ulusal hisler birçok Gürcü sosyal demokratın özalgılarına sızmış, özellikle Gürcülerle ilgili meselelere yönelik bu ilerici odaklanma, Gürcü kitleler arasında toplumsal tabanın genişlemesiyle birlikte, Ruslar ve Ermeniler arasından harekete katılabilecek insanların yabancılaştırılmasından başka bir işe yaramamıştı.

Ermenilere göre, sosyalist işçi hareketinin başlarda kazandığı muazzam başarı sorunluydu. Ticaret ve sanayi burjuvazisine göre, sosyal demokrasi hem işçilerinin katıldığı militan bir hareket, hem özellikle Gürcüleri bir araya getiren ulusal-sınıfsal bir ifade olarak ikili bir tehdit oluşturuyordu. Ermeni milliyetçi entelijansiyaya göre, sosyal demokrasi, Ermeni entelektüeller ve işçilerin sadakatini kazanma savaşında bir rakipti. Ermeni işçiler ve onların Marksist savunucularına göreyse, sosyal demokrasi, proletaryanın sınıfsal çıkarlarını ifade etme iddiasında olan, ama halihazırdaki görünümüyle Ermeni işçilerden ziyade, onların Gürcü kardeşleriyle ilgiliymiş gibi görünen bir hareketti. Örgütlü işçilerin gücü herkes için belirgin değildi, Marksizmden etkilenen Ermenilere göre, kendi ulusal sosyal demokrat örgütlerini kurma vaktinin geldiği açıktı.[51]

1902 yazında, *Panvor* grubuna yönelik tutuklamalardan hemen hemen bir yıl kadar, polisin Tiflis komitesini tutuklamasından birkaç ay sonra, birkaç Ermeni Marksist Tiflis'te *Hay-Sotsyal Demokratneri Miutyun*'u (Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği) kurdu.[52] O dönem Rusya'daki çoğu sosyal demokrat grup gibi, birlik de kendini Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin yerel şubesi olarak görüyor,

51 İkinci Tiflis Komitesi seçimlerinde, Kevork Ğaracıyan, seçilen tek Ermeni üyeydi. 15 Şubat 1902'de topluca tutuklanan komitenin geri kalanı beş Gürcü, bir Rus ve bir Ukraynalıdan oluşuyordu.

52 Üyeleri arasında daha sonra Transkafkasya'da önde gelen Bolşeviklerden biri olan, 1917'de Bolşevik Merkez Komitesi'nin üyeleri arasında yer alan genç Isdepan Şahumyan; daha sonraları Bolşevik, sonraları da Menşevik-tasfiyeci olan Bogdan Knunyants; Menşevik olup İkinci Devlet Duması'na seçilen Arşak Zurabyan (Zurabov); Aşod Khumaryan, S. Khanoyan, M. Melikyan, R. Taşdoyan, D. Şahverdiyan, A. Erzinkyan ve diğerleri yer alıyordu. (Agayan, *Oçerki istorii kommunistiçeskoy partii Armenii*, s. 34.)

o sıralar *İskra* gazetesi çevresinde toplanmaya başlamış Marksistler arasında gözlenen daha siyasi bir eğilime bağlılık gösteriyordu. Birlik, ekimde, gazetesi *Proletaryat*'ın ilk sayısını çıkardı, partinin manifestosu da vardı bu sayıda. Muhtemelen Isdepan Şahumyan'ın kaleme aldığı bu manifesto, Transkafkasya'daki son gelişmelerin özlü bir Marksist analiziydi: kapitalist üretim ilişkilerinin gücünden, köylerin ekonomik ve kültürel açıdan gerilemesinden, Bakü, Tiflis ve Batum gibi büyük ölçekli sanayi merkezlerinin ve kasabalara göç etmek zorunda kalan topraksız bir proletaryanın doğuşundan bahsediyordu. Kapitalizmin yarattığı kaosun yegâne çözümü, sosyal devrim ve üretim araçları ile arazi mülklerinin kamulaştırılması ilkesine dayalı bir toplumun kurulmasıydı.[53] Programda, Ermeni ulusunun birleşik mücadelesinden hiç bahsedilmiyor, onun yerine her ulustan işçilerin Çarlık otokrasisine karşı ortak mücadelesinden dem vuruluyordu. Ulusal sorunla ilgili yegâne tavize, manifestonun son satırlarında yer verilmişti: "Rusya devleti içinde kültürel gelişimi farklı düzeylerde birçok farklı milletin bulunduğu dikkate alınırsa, ancak ve ancak özyönetimin geniş kapsamlı olarak geliştirilmesini, bu farklı unsurların çıkarlarını güvenceye alacağı varsayımıyla, gelecekteki özgür Rusya'da federatif bir cumhuriyet kurulmasını temel önemde görüyoruz."[54] Birlik, birbirlerinden coğrafi olarak ayrı olmadıklarını dikkate alarak, Kafkas milletlerinin siyasi özerkliklerini savunmuyordu, ama kültürel özerklik, dil serbestisi, ulusal okullar vs. çağrısında bulunuyordu.[55] Örgütsel olarak birlik, başka milletlerden

53 Isdepan Şahumyan, *İzbrannıye proizvedeniya*, I (Moskova, 1957), s. 17.

54 *age*, s. 17-18.

55 Manifesto, daha sonra *İskra* editörlerine gönderildi ve genç Vladimir Lenin, ulusal sorunla ilgili konumları hakkında kısa bir eleştiri kaleme aldı. [*İskra*, no. 33, 1 Şubat 1903; V. İ. Lenin, *Polnoye sobranoye soçinenii* (beşinci basım), (Moskova, 1972), VII, s. 102-106.] Lenin, ulusal soruna federal bir çözüm önermekle, siyasal olarak özerk ulusal birimler kurulmasını reddetmek arasındaki tutarsızlığı işaret ediyordu. Federalizme karşı çıkan Lenin, birliğin federasyon talebinden vazgeçmesini ve kendisini demokratik bir cumhuriyet talebiyle sınırlamasını ileri sürüyordu. "Federalizm ve ulusal özerklik *vaaz* etmek, proletaryanın işi değildir; kaçınılmaz olarak özerk *sınıf* devletleri yaratma taleplerine dönüşen bu tür fikirler öne sürmek, proletaryanın işi değildir." (s. 105)

sosyalistlerle ortak eylem ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalıyor, "genel olarak bütün Rusya proletaryasının, özel olarak Ermeni proletaryasının çıkarları için, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'yle birlikte mücadele etme" sözü veriyordu.[56] Bu grupla birlikte, Ermeni radikaller başladıkları noktaya, Gürcü ve Rus devrimcilerle birleşme noktasına geri dönmüşlerdi. Bu konumun mantığı, altı aya kalmadan onları, birliği dağıtmak, Tiflis sosyal demokrat örgütlenmesine katılmak zorunda bıraktı. Artık, sınıf mücadelesine dayalı enternasyonalist bir analizle donanmış Ermeni Marksistler, Aras'a sırtlarını dönmüş, yüzlerini Transkafkasya işçilerine çevirmişlerdi.

Tarihçilerin, şimdi okumakta olduğunuza benzer kısa çalışmaların başlangıç ve bitim noktası olarak seçtiği tarihler, nitelikleri itibarıyla biraz keyfidir. Ermeni devrimci hareketinin başlangıcının izleri, 1880'den çok önce, en azından 18. yüzyılda bulunabilir; milliyetçisosyalist çatışmasının sonuçları da bugüne dek devam etmiştir. Ama bu uyarıyı aklımızda tutarak, 1903'ün Kafkasya Ermenileri arasında milliyetçi entelijansiyanın gelişmesi ve sosyal demokrat işçi hareketinin doğmasıyla ilgili tartışmayı sonlandırmak için, yerinde ve kolaylık sağlayan bir tarih olarak göründüğünü söyleyebiliriz. Mart 1903'te, ilk Kafkasya Sosyal Demokrat Örgütler Konferansı Tiflis'te toplandı. Gürcülerin hareket içindeki egemenliklerini kesinlikle yansıtıyor olsa da, enternasyonalizm ruhuyla gerçekleştirilmiş bu konferansta, Gürcü Dimitri Toporidze'nin yanı sıra, iki Ermeni, Arşak Zurabyan ve Bogdan Knunyants, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin II. Kongresi'nde, Kafkasya'yı temsil etmek üzere seçildi. Sosyal demokrat birliğin zirve noktasına, gerek etnik, gerek siyasi bakımdan, 1903 başında ulaşılmıştı. II. Kongre, partinin birleşmesini tamama erdirmek yerine, Bolşevik-Menşevik ayrılığını doğurdu. Gürcülerin büyük çoğunluğu, kayda değer bir istisna teşkil eden genç Stalin bir yana, Menşeviklerden yanaydı; önde gelen Ermeni sosyal demokratlarsa, Zubaryan dışında, Bolşeviklere meylediyordu.[57]

56 Şahumyan, *İzbrannıye proizvedentya*, I, s. 14.

57 1903 krizi sonrasında, Ermeni Marksizminin tarihiyle ilgili bir tartışma için, bkz. Anahide Ter Minassian, "Aux origines du marxisme arménien: les spéci-

Milliyetçi cephede 1903, çok daha önemli bir dönüm noktasıydı. Çarlık hükümeti, 12 Haziran'da, Ermeni Kilisesi'ne ait mülklerin Tarım Bakanlığı'na ve Devlet Mülkleri Bakanlığı'na devredilmesini emretti. Bundan böyle, Ermeni din adamları devletin ücretli çalışanları olacaktı. Ermeni Kilisesi'nin Rusya Devleti'yle ilişkilerini düzenleyen 1836 tarihli *polojeniye* böylece lağvedilmiş oluyordu. Katolikos Khırimyan, Çar'a, bu kararın ertelenmesi ricasında bulundu; ricası geri çevrilince de piskoposlarına ve rahiplerine hükümetin emrine uyulmaması talimatını verdi. Taşnaktsutyun, Katolikos'un eylemlerini cesaretlendirerek, Kafkasya'da bir Özsavunma Merkez Komitesi kurdu. Temmuz ve ağustos aylarında, Aleksandropol ve Erivan'da gösteriler düzenlendi. Gandzak'da 7 bin Ermeni'nin katıldığı yürüyüşle, protestolar doruk noktasına tırmandı. Askerlerin yürüyüşçülere ateş açması üzerine on kişi öldü, yetmiş kişi yaralandı. Arkasından, Tiflis, Kars, Bakü ve Şuşa'da protestolar düzenlendi, çok daha fazla kayıp verildi. Taşnaklar, önde gelen Çarlık yetkililerine suikastlar düzenleyerek misillemede bulundular, Genel Vali Prens Golitsyn yaralandı. 1903 ile 1905 arasında, Ermeni devrimcilerin örgütlü terörü, işçi grevlerinin artması, Gürcü köylülerini silahlı direnişi derken, Transkafkasya hızla yönetilemez bir hal aldı; Rusya'nın tamamında 1905'te gelişen devrimci durumun bir provası yaşanıyordu.

19. yüzyıl boyunca, 20. yüzyıl ortalarına kadar, Ermeniler bir ulus oluşturma sürecindeki bir halktı. Sınırlarla ayrılmış, tarihsel talihsizliklerle dağılmış Ermenilerin ortak bir tarihi de, ortak bir kültürü de yoktu. Milliyetçi yazarlar, genç Ermenilere bir kahramanlık imgesi sunuyor, etraflarında birleşebilecekleri bir dava gösteriyorlardı; gerçi bütün Ermenileri ilgilendiren tek bir ulusal çıkar fikri, ulus içindeki bölünmeler, sınıf, kültür ve bakış açısı ayrımları nedeniyle tehlikedeydi. Milliyetçi devrimciler, bütün Ermenileri ortak bir mücadelede birleştirmeyi başaramamış, peşlerinden gelmeye gönlü olmayanlara gözdağı vermek zorunda kalmışlardı. Siyasi yelpazenin öbür ucunda, Marksistler, işçiler ve bazı radikal entelektüeller arasında dar bir ta-

fistes", *Cahiers du monde russe et soviétique*, XIX, 1-2 (Ocak-Haziran 1978), s. 67-117.

ban bulmuşlardı, ama 1917 devrimine kadar hiçbir zaman milliyetçilere karşı ciddi bir tehdit oluşturmamışlardı. Ermeni milliyetçiliğine karşı sosyal demokrat bir meydan okuma açısından yegâne umut, birleşik, çokuluslu bir işçi hareketinde yatıyordu. Böyle bir hareket, bir ölçüde 20. yüzyıl başında Bakü'de gelişmiş, ama Gürcistan'da neredeyse tamamen Gürcülerle sınırlı kalmıştı.

Kafkasya'daki Ermeniler, 20. yüzyıl başında, Osmanlı yönetiminin devrimci mücadeleyle devrileceğine hâlâ ümit bağlayanlarla, Rusya İmparatorluğu'nda otokrasi ve kapitalizme karşı mücadele edenler arasında bölünmüştü. Sosyalizm ile milliyetçilik arasındaki gerilim, Ermeni siyasi hayatına 20 yıl boyunca musallat olmuştu, ama çözülemeyecekti. Ermeniler arasındaki sosyal demokratlar, kendi halklarının içindeki milliyetçilerle, Ermeni işçileri ihmal eden Gürcü ve Rus sosyalist dostları arasında yalıtılmış bir konumda görüyorlardı kendilerini. Ermenilere yönelik bu art niyetli tavrın yoğunlaşması, işçilerin ulusal özdeşlik kurması lehine, çokuluslu bir sosyal demokrat işçi hareketinin aleyhine işledi. Sonuçta, Taşnaktsutyun'un etkisi, Kafkasya Ermeni toplumunun bütün düzeylerinde, özellikle 1903 ile 1917 arasında, örgütün dikkatini Kafkasya'daki gelişmelere yöneltip, kilise arazilerini yeniden kazanma hareketinin başını çekmesiyle, daha açıkça sosyalist olmasıyla, hatta Rusya İmparatorluğu'ndaki işçiler arasında örgütlenmesiyle birlikte, hızla arttı.

Farklı sınıflardan Kafkasya Ermenileri için milliyetçiliğin gücü, Rusya İmparatorluğu'ndaki ikircikli konumlarından kaynaklanıyordu. Ulusları, uluslararası bir sınırla bölünmüştü ve birçok Ermeni'nin Rusya İmparatorluğu'nda sahip olduğu ayrıcalıklı konum, 19. yüzyılın son on yılında ve 20. yüzyılın ilk yıllarında, Çarlık hükümetinin ciddi tehditlerine maruz kalmıştı. Reel siyasi iktidardaki payları, hiçbir yerde, ekonomik işlerdeki ağırlıklarına ya da kültürel gururlarına denk değildi. Ermeni burjuvazisi, Tiflis, Bakü ve Erivan'da belediye kurumlarını kontrol ediyor olabilirdi, ama onların üstünde Rus bürokrasisi dikiliyordu. Aralarında yaşadıkları, büyük ölçüde seçme ve seçilme hakkından yoksun Gürcüler de, artık onlara meydan okuyorlardı. Bir milliyetçilik ve ulus-inşası çağında, eğitim-

li Ermenilerin, halklarının birleşmesini ve özerk bir siyasi birimin oluşmasını arzulamaları çok doğaldı. Bu idealin gerçekleştirilmesi, ulusal burjuvazi, entelijansiya ve Anadolu köylüleri için, Kafkasya kentlerindeki işçilere göre çok daha önemliydi ama işçiler genel olarak toplumlarının öncü tabakasının etnik ilgileri doğrultusunda hareket ediyorlardı. Bu nedenle, Gürcü işçiler daha geniş tabanlı bir sosyalist hareket içinde sosyal demokrat entelijansiyaya katılırken, Ermeniler büyük ölçüde ulusal partiler ve örgütler etrafında toplanmışlardı. Sosyalizm, ardında ulusal mücadelenin verildiği, retorik bir perde olarak kalmıştı.

6
Düşünülemez Olanı Yeniden Düşünmek: Ermeni Soykırımı'yla İlgili Bir Anlayışa Doğru

İDEOLOJİ Mİ, YOKSA SOSYAL EKOLOJİ Mİ?

Tarihçiler, I. Dünya Savaşı sırasında Türklerin Ermenileri sürmelerini ve katletmelerini, genellikle, dinsel ya da milliyetçi bir ideolojik çatışmanın sonucu ya da Jöntürk üçlüsünün Osmanlı Devleti'ne yönelik algıladığı bir tehlikeye karşı verdiği benzersiz siyasi bir cevap olarak açıklamışlardır (ya da mazur görmüşlerdir). Bu tür ideolojik ya da siyasi açıklamalar, mutlaka, çatışan iki halkın önderlerine (Osmanlı hükümetine ve Ermeni devrimcilere) odaklanır; sanki bu kilit aktörlerin tutumları ve davranış biçimleri anlaşılırsa soykırımın derindeki nedenleri ve kapsamlı boyutu gözler önüne serilecekmiş gibi. Siyasi ve entelektüel elitlere bu biçimde odaklanmak, 1915'in başında yaşanan kışkırtıcı ve sonu Ermeni trajedisine varan olayları açıklamakta temel bir önem taşısa da, hem Türklerin, hem de Kürtlerin gösterdiği şiddetin ölçüsü ve soykırıma farklı toplumsal sınıflardan insanların geniş bir katılım göstermiş olması, farklı türde bir açıklamayı; Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Türkler, Kürtler ve Ermenilerin yaşadığı toplumsal ortamı inceleyen bir açıklamayı gerektirir. Ermeni tarafındaysa, Ermeni kurbanların ezici çoğunluğunun ölümleriyle karşılaştıklarında gösterdikleri edilginliği ve küçük bir azınlığın silahlı direnişini açıklamak için de kapsamlı bir araştırmaya gerek vardır. Türklerle ilgili olarak sorulması gereken başlıca soru şudur: Birkaç yüz yıl boyunca devam etmiş, yönetimdeki Osmanlıların onca zaman Ermenileri "millet-i sâdıka" diye andığı, nispeten iyi denebilecek birlikte yaşama ortamı nasıl parçalanmış ve 1915'teki soykırım şiddetine dönüşmüştür? Bu bölümün amacı, bu sorunun cevabının, kısmen de olsa, ancak tarihçilerin siyaset ve fi-

kirler dünyasının ötesine geçip toplumsal hayata, sıradan insanların yanı sıra, güçlü kesimlerin tecrübe ettiği toplumsal çatışmalar ve gerilimlere bakmasıyla bulunabileceğini söylemektir.

Türk tarihçiler de, Ermeni tarihçiler de, halklarını biraz etnosantrik bakış açılarıyla incelemiş, Anadolu'da Ermeniler, Kürtler ve Türklerin bir arada yaşadığı çokuluslu bağlamı büyük ölçüde görmezden gelmişlerdir. Ermeni tarihçilerin yazdıkları, adeta Ermenilerin geleneksel ulusal bilinçlerini ve özgürlük, bağımsızlık heveslerini korumayı yüzyıllar boyunca kesintisiz sürdürdüklerini düşündürürken, Türk tarihçiler ve müttefikleri Batılı analistler, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini neredeyse sadece imparatorluğun baskın halkının, Türklerin bakış açısıyla kaleme almışlardır. Princeton Üniversitesi'nden Profesör Bernard Lewis'e göre Osmanlı tarih yazımı, önce İslam'ın yükselişini, sonra Selçuklu işgallerini ve sultanlıklarını, son olarak da Osmanlı hanedanının yükselişini konu alır. "Bu olaylar, Osmanlı tarih yazımının ana temasını oluşturur. Tabi milletlerin tarihleri, ancak Osmanlı tarihini etkiledikleri kadarıyla ele alınmışlardır."[1] Bu tarihyazımı çerçevesinde, Türklerin İslam'a geçmelerinden önceki tarihlerine "ya da İslam adına fethedilmeden önceki haliyle ülkelerine" ilgi gösterilmemiştir.[2] İroniktir, Lewis, modern Türkiye'nin doğuşuna ilişkin klasik çalışmasında aynı yaklaşımı benimsemiş, bu yaklaşım Türkiye'yle ilgili Batı literatürünün büyük bölümüne girmiştir.

Bağlamı, her zamanki siyasi ve ideolojik açıklamalardan kurtarıp, toplumu daha geniş kapsamlı bir biçimde ele alacak şekilde genişleten, daha az etnosantrik bir tarih yazımıyla, Ermeni ve Türk tarihçiler arasındaki tartışmaları, Ermenilerin devrimci ve aykırı faaliyetlere girişerek kendi yıkımlarına kendilerinin sebep olduğunu söyleyen "provokasyon tezi"nin ötesine taşımak mümkün olabilir.[3] Haliha-

1 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (Oxford: Oxford University Press, 1961; ikinci baskı, karton kapak, 1968), s. 329.

2 *age*, s. 330.

3 Bu tez Robert Melson'ın aydınlatıcı makalesinde etraflıca açıklanır ve eleştirilir, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896", *Comparative Studies in Society and History* XXIV, 3 (Temmuz 1892), s. 481-509.

zırda Ermeni Soykırımı'nın tarihini inkâr eden ya da çarpıtan devlet destekli kampanyanın büyük bölümü, Türklerin, aykırı, şiddete meyilli Ermenilerce kışkırtıldığı fikri üzerine kuruludur. Ermeniler ve Türklerin yüzyıllarca nispeten uyum içinde yaşadığı varsayımıyla başlayan bu tez, zehirli dış etkilerin (Amerikalı misyonerler, Rus diplomatlar, Kafkasya'dan Ermeni devrimciler) bu barışçıl ilişkiyi baltalamaya çalıştığını ileri sürer. Toplumsal huzursuzluk ve devrimle ilgili diğer muhafazakâr görüşler gibi, William L. Langer'dan tutun Stanford Shaw'a, Salahi Sonyel gibi Türk tarihçilere kadar, Batılı tarihçilerin ileri sürdüğü bu argüman, direnişin ve protestoların doğduğu koşulları, toplumsal ve siyasi koşulları değerlendirmeyi ihmal eder. "Provokasyon tezi", bir açıklama biçimi olarak, siyasi-ideolojik düzeyde kalır ve Osmanlı toplumsal, siyasi düzeninin olumsuz yönlerini araştırma çabasına hiç girmez. Ne Ermeni direnişi, ne de bu düzene boyun eğmek araştırılır.

"Provokasyon tezi" zaman içinde biçim değiştirmiştir. Bazı yazarlar eleştirilerini, kurban sayısının inkârıyla sınırlı tutar, 200 binden fazla kişinin hayatını kaybetmediğini ileri sürer.[4] Bazılarıysa, kasti imha politikası Jöntürklerin liderliğiyle ilişkilendirilemediği için, soykırım kavramına karşı çıkar. Yine bazıları, Anadolu'da Ermenilerin de, Türklerin de öldürüldüğü, anayurdu ayrılıkçılardan ve gaspçılardan korumak adına şiddete başvurmanın haklı olduğu bir iç savaştan bahsederler. Argümanın bu son biçimini özlü bir biçimde ortaya koyan kişi, Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçisi Dr. Şükrü Elekdağ'dan başkası değildir; Elekdağ, Ermeni Soykırımı'yla ilgili bir kararın kabulünü engellemek amacıyla Temsilciler Meclisi'nin bütün üyelerine yazdığı bir mektupta şöyle diyordu (10 Ocak 1985):

> 1915 olaylarıyla ilgili Ermeni iddiaları tarafsız akademisyenlerce eleştirilmiş, mesnetsiz bulunmuştur. Bu olaylar, Doğu Anadolu'da, ağırlıklı olarak Ermeni olmayan bir bölgede, sadece Ermenilere ait bir devlet kurulmasını dayatmaya çalışan, Osmanlı yurttaşı çok sayı-

4 Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 315-16.

da Ermeni'nin silahlı isyanından kaynaklanmıştır. Bu isyan, ordularıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgesini işgal etmekte olan Çarlık Rusyası'nca kışkırtılmış ve desteklenmiştir.

> Yetkin akademisyenler, 1915 olaylarının bırakın "soykırım", bir "katliam" olarak bile nitelenemeyeceğinde ısrar ederler. [Louisville Üniversitesi'nden] Profesör [Justin] McCarthy, Osmanlı İmparatorluğu arşivlerinin yanı sıra, çeşitli Avrupa güçlerinin arşivlerinde yaptığı kapsamlı araştırmalara dayanarak, Osmanlı Ermenilerinin trajik bir iç savaş sırasında, kıtlık, salgın hastalıklar ve cemaatler arası çatışmalarla hayatlarını kaybettiği sonucuna varmıştır. Profesör McCarthy, imparatorluğun söz konusu bölgesinde Hıristiyan olmayan çok sayıda vatandaşın da aynı nedenler sonucu öldüklerini öne sürmüştür. Kendini kurtarıcı ilan etmiş Ermeni devrimci grupların elinde, çok sayıda Türk ve Hıristiyan olmayan başka insanlar ölmüştür.[5]

Büyükelçi Elekdağ, Osmanlı tarihini değerlendiren başka isimlere nazaran daha sakin, daha belagat ustasıdır. Örneğin tarihçi Salahi R. Sonyel, Osmanlı hayatındaki uyumu daha ateşli satırlarla savunur:

> Ermeni halkı, birçok kusuruna rağmen... Osmanlı toplumunun en iyi meyvelerini dermişti, ta ki yabancı, menfaatçi, eli kanlı ve maceracı terörist liderlerden oluşan, azınlıkta kalan bir grup onları iktidar oyununun kuklalarına çevirmeye, iplerini gizli emellere sahip yabancı güçlerin eline vermeye kalkışıncaya dek... Yine de bütün Türk ulusunu Ermeni trajedisinden sorumlu tutmak, bu güçlerin ve başlıca sorumlular olan bazı Ermeni liderlerin sorumsuz eylemlerini görmezden gelmek, bir adalet komedisidir.[6]

"Dış ajitatörlerin", uzun zamandır millet-i sâdıka (Ermeniler) ile yönetimdeki Türkler arasında var olan nispeten barışçı ilişkiyi zede-

---

5 Büyükelçi Elekdağ'ın mektubu, *The Armenian Mirror-Spectator*'da yeniden basılmıştır, 26 Ocak 1985, s. 2, 15.

6 Salahi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri - Armenian Deportations: A Re-appraisal in the Light of New Documents", *TTK Belleten*, c. XXXVI, no. 141, Ocak 1972, s. 31-69 (Türkçe ve İngilizce); Gwynne Dyer, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies* XII, 1 (Ocak 1976), s. 101.

lediği fikrine getirilecek ilk temel eleştiri, böyle hayal edilen bir geçmişin, baskın milliyetin, onun ideologları ve yöneticilerinin kültürel inşası olduğunu; imparatorluğun, yasalar karşısında alt bir konumda olmanın belirsizliğinde yaşayan tabi halklarınca benimsenmediğini söylemektir. İmparatorluğun diğer gayrimüslim halkları gibi Ermeniler de, demografik ve siyasi olarak, Müslümanların hâkimiyetinde yaşayan etnik ve dinsel bir azınlıktı, ama bunun da ötesinde, Müslümanların doğuştan üstün olduğunu söyleyen, azınlıkların ayrılmasını öngören bir ideoloji çerçevesinde, Ermeniler aynı zamanda alt sınıftı. Ticarette, hatta hükümet hizmetinde ne kadar yükselseler de, asla iktidardaki Müslümanların eşiti olarak değerlendirilmeyeceklerdi. Her zaman *gâvur*, Müslümanlardan aşağı olan kâfirler olacaklardı. Ermeniler, yüzyıllar boyunca, ifadelerinin Müslüman mahkemelerinde kabul edilmediği, ayrımcı yasalara tabi tutuldukları (örneğin tanınmak için ayrı kıyafetler giymek zorunda oldukları), çoğu Müslüman silahlanırken, onların silah taşıma izninin olmadığı, mülkleri ve şahıslarının Müslüman yetkililerin keyfi ve kontrolsüz gücüne maruz kaldığı bir ortamda yaşadılar.

Gayrimüslimlerin etkin biçimde zulme maruz kalması, Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki yüzyıllarında seyrek rastlanan bir olaydır, ama millet sistemi üzerine çalışan akademisyenler şunları söyler: "Ayrımcılık daimiydi, hatta zorunluydu, sisteme içkindi ve hem şeriatla, hem gündelik pratikle ayakta tutuluyordu."[7] İslam, zengin ile fakir ya da siyah ile beyaz arasında olduğu gibi, toplumsal ya da ırksal eşitsizlikleri de tanımaz, ama üç temel eşitsizliğe inanır: Efendi ile köle, erkek ile kadın ve inanan ile inanmayan arasındaki eşitsizlikler. Köle, ancak efendisinin iradesiyle özgür olabilir; kadın, erkek olamaz, oysa inanmayan inananlara katılabilir, ama doğru itikadı benimsemeyi tercih etmez. Dolayısıyla, "gâvurun" aşağı konumu gönüllüdür. İnanmayanlar "oldukları yerde kalacak" ve Müslümanlarla eşit ya da onlardan daha iyi görünmeyeceklerdir. "Yahudiler ya da

7 Benjamin Braude ve Bernard Lewis, "Introduction", Braude ve Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, Volume I: The Central Lands* (New York: Holmes and Meier, 1982), s. 3-4.

Hıristiyanlar, çok fazla zenginlik ya da çok fazla güç edinmiş ve çok görünür bir biçimde bunların keyfini çıkarıyormuş gibi durduklarında, sorunlar doğuyordu."[8] Ne var ki, imparatorluğun dışında İslam dünyasının gerilemesi, Hıristiyan Avrupa'nın görülmemiş bir maddi ve siyasi güce sahip olması, imparatorluk içinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki statü ilişkilerini derinden, farklı biçimlerde etkiledi.

Tanzimat döneminde, reformlardan yana olan yöneticiler ve bürokratlar, tebaalarına karşı en aşırı uygulamaları bertaraf ettiklerinde ve imparatorlukta bir *rechtsstaat*'ın (hukuk devleti) temelini atmaya çalışırlarken bile, Hıristiyanlar, yasalar karşısında eşitliğe doğru atılan bu adımlardan ancak kısmen yararlanabilmişlerdi. Tanzimat dönemi üzerine çalışan seçkin bir tarihçi olan Roderic Davison'ın açıkladığı üzere:

> 1860'lara gelindiğinde, Hıristiyanların içinde bulunduğu koşullar... birkaç yıl öncesine nazaran hatırı sayılır derecede iyileşmişse de, eşitsiz muamele gördükleri yönünde hâlâ meşru itirazlarda bulunabiliyorlardı. Kiliselerinde çan çalmalarının genel olarak yasaklanmış olmasını, ifadelerinin Türk mahkemelerinde sıklıkla reddedilmesini, Hıristiyan kızlara zaman zaman tecavüz edilmesini ya da zorla din değiştirmeyi, kişisel olarak maruz kalınan başka kötü muameleleri hâlâ protesto ediyorlardı. Doğu Anadolu Ermenilerinin, silahlı Kürt çetelerinin yağma alışkanlıklarından yana kuvvetli şikâyetleri vardı. Zaman zaman yerli Müslüman grupların Hıristiyanlara karşı fanatikçe patladıkları oluyordu. Devlet memurluğuna getirilme konusunda hâlâ fırsat eşitliği yoktu.[9]

1870'in sonlarından itibaren onu izleyen on yıl boyunca, vilayetlerdeki Ermeniler, İstanbul'daki liderlerine ve Doğu Anadolu'daki Avrupa konsolosluklarına, hiç olmadığı kadar fazla sayıda dilekçeyle müracaat ettiler. Yüzlerce şikâyet dosyalandı, birkaç tanesiyle ilgilenildi. Bu dilekçelerin toplamı, savunmasız bir halkın kötü yöne-

8 *age*, s. 7.

9 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876, (Princeton: Princeton University Press, 1963), s. 115-16.

tildiğini, keyfi muameleye maruz kaldığını gösteren, yasal başvuru hakkının yokluğunu açıkça ortaya koyan olağanüstü bir sicildir.[10] Ermeniler, en acımasız muameleyi Kürt aşiretlerinden görmüşlerse de, Osmanlı devlet yetkililerinin ya yokluğuyla, ya güvenilmezliğiyle ya da bir başka baskı kaynağı olmasıyla karşı karşıya kalmışlardır. Hangisinin daha kötü olduğunu söylemek zordu: Türk makamlarının varlığı mı kötüydü, yoksa birçok bölgede elle tutulur bir siyasi makamın bulunmaması mı? Yolsuzluk alıp yürümüştü. Türkler de mağdur ediliyordu, ama Ermenilerin, kayırılan Müslüman inancından olmamak gibi, ek bir yükü daha vardı. Osmanlı adaletinden birkaç örnek düşündürücü olabilir. Mayıs 1872'de, bir Müslüman, 14 yaşında bir kızı kaçırıp ona tecavüz etmişti; ailesi, Türk makamlarına başvurdu, ama Türk yetkililer, kızın Müslüman olduğunu, dolayısıyla ailesinin onun üzerinde hakkı kalmadığını bildirdiler. Ermeni Patrikliği'nin Bâbıâli'ye yazdığı üç dilekçe, herhangi bir çözüm getiremedi.[11] Kürtler ve Türklerin Ermenilere ait arazilere yasadışı el koyduğu yönünde iki yüz şikâyet mahkemelere gitti, ama yargıçlar sürekli Müslümanlar lehine karar verdiler. Ermeniler, Kürtlerin aşırıya kaçan taleplerine bireysel ya da toplu olarak direndiğinde, Türk ordusunun cevabı genellikle sert oluyordu. Doğu Anadolu'nun her yerinden, özellikle de 1890'ların başında, Hamidiye diye bilinen resmen onaylanmış Kürt askeri birimlerinin kurulması sonrasında, katliam haberleri gelmeye başlamıştı. Kürtlerin giderek saldırganlaştığı, Batılılar ve Rusların olanlara kayıtsız kaldığı, Tanzimat reform hareketinin çöktüğü bu ortamda, az sayıda Ermeni devrimci bir strateji izlemeye koyuldu.

10 Büyük Britanya, *Parliamentary Papers. Accounts and Papers, Turkey*, 1877'den 1881'e kadar; Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Illinois Studies in the Social Sciences, XXXV, 80, (Urbana: University of Illinois Press, 1938). Sarkissian, İstanbul'daki Ermeni Milli Meclisi'nin otuz ciltlik kayıtlarını kullanmıştır; bunların "Türkiye'de Ermenilerle ilgili meseleler hakkında gerçek bir bilgi hazinesi" olduğunu söyler. [*Adenakrutyunk azkayin joğovo, 1870-1914* (İstanbul, 1870-1914).]

11 *Adenakrutyunk azkayin joğovo*, 17/29 Eylül 1876, s. 207-208; aktaran Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, s. 40.

William L. Langer ile Stanford, Ezel Kural Shaw ve başka tarihçiler, "provokasyon tezi"nin bir parçası olarak, Ermeni devrimcilerin Doğu Anadolu'da ayrı, bağımsız bir Ermeni devleti yaratmak uğruna, Ermeni yurttaşlarını gözden çıkardıklarını savunmuşlardır. Langer, ilk büyük devrimci Ermeni partisi olan Hınçakların, Avrupa'nın ilgisini Ermenilerin içinde bulunduğu kötü duruma çekmek için köylü tabanın katledilmesinin gerektiğine, böyle bir katliamın "fanatiklerin hayalindeki nasyonal-sosyalist devletin kurulması için ödenmesi gereken bedel olduğu"na inandığını savunur.[12] Langer ve takipçileri, devrimcilerin amaçlarını ve sebeplerini ciddi biçimde çarpıtmışlardır. Devrimci Ermeni partileri, Türkiye içinde birkaç özsavunma grubundan, Ermeni Platosu'ndaki bazı Ermenilerin, Zeytun ve Sasun'dakiler gibi, tipik bir özelliği olarak devlet müdahalesine karşı direniş geleneğinden ve Rusya Transkafkasyası'ndaki radikal entelijansiyadan doğmuştu.

Türkiye'nin batısındaki kentlerde yaşayan hali vakti yerinde Ermenilerin tarihsel Ermenistan'daki daha yoksul Ermenilerin çektiklerine kayıtsız kalmaları karşısında hayrete kapılan Rusya Ermenileri, vilayetlerdeki Ermenilerin özsavunmasını örgütlemeye başlamış, bir yandan da Avrupa'ya Ermenilerin içinde bulunduğu çaresiz durumu hatırlatmak amacıyla, imparatorluğun başkentinde gösteriler düzenlemişlerdir. İstanbul Kumkapı'daki (1890) ve Bâbıâli'deki (1895) ilk büyük gösterileri, Ermeni Sorunu'nu diriltmeyi uman yarı Marksist bir Kafkas entelektüeller grubu olan Hınçak Partisi düzenlemişti. Hınçaklar, büyük güçlerin ahlaki çağrılarının beyhudeliği dikkate alındığında, Ermeni Sorunu'nun yegâne pratik çözümünün Ermeni köylülerin özsavunmasını örgütlemek olduğu kanısındaydı. Hınçak lideri Khanazadyan, muhterem din adamı Khırimyan Hayrig'e partisinin hedefinin sosyalizm olduğunu söylediğinde, Hıristiyan Av-

12 Langer, *The Diplomacy of Imperialism I*, (New York: Knopf, 1935), s. 160. Bu pasajda, Norman Ravitch, Langer'ın "Ermeni hareketini *nasyonal-sosyalist* diye nitelemesini bir kalem sürçmesi olarak değerlendirmenin zor olduğunu" belirtir. ["The Armenian Catastrophe: Of History, Murder & Sin", *Encounter* LVII, 6 (Aralık 1981), s. 76, n16.]

rupa'nın Ermenilerin acısına tepki vereceğinden ümitli olan rahip, böyle radikal bir konumun Avrupalıları yabancılaştıracağına inandığını dile getirmişti: "İngiltere ya da sizin Çar'ın hükümeti buna ne diyecek peki?" Khanazadyan, bu soruya, Ermeniler kanlarını dökmedikçe, Avrupalıların onları özgürleştirmek için harekete geçmeyeceğini söyleyerek cevap vermişti.[13]

Parti programları, devrimci basın ve hatıralar dikkatli bir biçimde okunduğunda, Hınçakların, Ermeniler siyasi özgürlük meselesini bizatihi gündeme getirmedikçe, kimsenin Ermeni davasını ciddiye almayacağı inancında oldukları açıklık kazanır. Hınçakların en büyük düşmanı Türkler ve Kürtlerin yanı sıra, Ermenilerin edilginliği ve eylemsizliğiydi. Hınçaklar, başlıca destek kaynağı olarak Avrupa'nın yardımına güvenmek yerine, Ermenilerin kendi güçlerine dayanmaları gerektiği kanısındaydılar. Burada, Bulgaristan'da olduğu gibi, Avrupa müdahalesini sağlamak için Ermenileri katlettirmek gibi kinik bir plan yoktur, daha ziyade Avrupa'nın iyi niyetine bel bağlama konusunda bir karamsarlık ve Ermeniler arasında faaliyet gösterip ulusal bilinci uyandırmaya yönelik bir adanmışlıktan söz edilebilir. Hınçakların sosyalizme bağlılıklarını açıkça ilan etmeleri, bir yandan da kapitalist Avrupa ya da Çarlık Rusya'nın desteğini beklemeleri, onlar için çok anlamlı olmazdı.

Devrimciler faaliyetlerine Türklerin cevap vereceğini biliyorlardı, ama bu korkulara esir düşmenin artık mümkün olmadığına inanıyorlardı. Eğer çabucak harekete geçmezlerse, ayrı bir halk olarak Ermenilerin ortadan kalkacağından korkuluyordu. Hınçakların direniş bayrağını çektiğine kuşku yok, fakat onların isyanını, o yalıtılmış ve kesintili haliyle, 1894 ile 1896 arasında 300 bin Ermeni'nin korkunç bir biçimde katledilmesinin mazereti olarak gören tarihçiler, imparatorlukta düzen sağlamanın bir yolu olarak bu katliamları gerçekleştiren hükümeti mazur görür. William L. Langer'ın aşırı uçtaki görüşü, Hınçakların provokasyonlarını saldırıya uğramış Türklerin gazabını Ermenilerin üzerine çekmek için kasten ve kinikçe gerçek-

---

13 Khan-Azad, "Hay heğapokhagani huşerits", *Hayrenik amsakir* V, 10 (58) (Ağustos 1927), s. 65.

leştirmiş olduğu fikri, kaynakların yanlış bir biçimde okunmasına, Ermeni direnişinin nedenlerinin dikkate alınmamasına, Türklerin Ermenileri bir tehdit olarak algılama nedenlerinin yetersiz bir biçimde değerlendirilmesine dayanır.[14]

Elbette çoğu Ermeni devrimci harekete katılmamıştı, ama Osmanlı yasal yapısı çerçevesinde olabilecek en iyi duruma ulaşma umutlarını koruyordu. Abdülhamid'in Osmanlı Anayasası'nı askıya almasından sonra bile, Ermeni dini liderleri ve orta sınıfı, durumlarının düzeltilmesi için hükümete dilekçeler vermeyi ya da Batılı güçlere başvurmayı sürdürmüşlerdi. Anadolu'daki Ermeni köylülerin genel edilginliği ve Ermeni cemaati liderlerinin düşmanlığı dikkate alınırsa, devrimciler, Türkler açısından çok gürültücü ve rahatsız edici bir güç olmuşlardı, ama Sultan'ın iktidarının devamına yönelik gerçek bir tehdit oluşturmuyorlardı. Direniş küçük bir Ermeni azınlığı çekmişti, devrimci hareket de taktikler ve hedeflerle ilgili olarak kendi içinde bölünmüştü. 1894 ile 1896 arasındaki katliamlar sonrasında Hınçak Partisi iki gruba ayrılmıştı, bir grup baştaki popülist-Marksist programa bağlılığını sürdürürken, diğeri hatırı sayılır ölçüde daha liberaldi ve liberalizme meylediyordu. Hınçak Partisi, Ermeniler arasında ilk zamanlardaki şöhretini hiçbir zaman geri kazanamamış olsa da, parti programında açıkça Ermeni bağımsızlığı çağrısında bulunan yegâne devrimci Ermeni partisi olarak dikkate değer bir aktör olmaya devam etti.

Devrimcilerin, Avrupalıları harekete geçirmek için, katliamları kışkırtmayı umdukları argümanı, Hınçakların gerilemesi sonrasındaki dönem açısından daha az anlamlıdır. 1896 sonrasında baskın parti olan Taşnaktsutyun, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu içinde bir özerklik programı; "özgür bir Ermenistan" *(Azad Hayasdan)* önermişti. Ayrılıkçılık suçlamalarından kaçınmak için özellikle seçilmiş bu muğlak ifade, Taşnakların biri Osmanlı, öbürü Rus iki federatif devlette özerk bölgeler kurulmasını desteklediğini daha açık bir biçimde ortaya koymak üzere, 1907'de daha incelikli bir hale

---

14 Algılar ve yansıtmaları değerlendirmenin önemi hakkında, bkz. Melson, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-96."

getirilmişti. Hınçaklar gibi Taşnaklar da, uyuyan Ermenileri harekete geçirmek istiyorlardı. Diğer Osmanlı halklarının muhalif hareketleriyle, en önemlisi de Jöntürklerle ittifak kuran Taşnaktsutyun, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Avrupa baskısının ülke içindeki devrimle birleşip Abdülhamid'in otokrasisini alaşağı etmesini bekliyordu. Parti daha sonraları Avrupa müdahalesine ümit bağlamayı kesti ve daha açıkça sosyalist oldu. Devrimci bir stratejiye kendilerini adamış disiplinli Taşnaklar, kendilerinden öncekilerin, Hınçakların karşılaştığı ikilemle karşı karşıya kaldılar: Edilginlik de, direniş de aynı sonuca yol açıyordu, Ermeni halkının adım adım yıkıma uğramasına. Ahlaken cesur yegâne tercih, devrimdi.[15]

ORTAK YAŞAMDAN KATLİAMA

"Provokasyon tezi"nin kolaycı analizi reddedilir, kurbanın kendi yıkımından ötürü suçlanabileceği fikri bir kenara bırakılırsa, geriye elimizde ne kalır? Katliamlar ve soykırıma ilişkin daha eksiksiz bir yoruma nasıl ulaşabiliriz? Tarihsel ve sosyolojik literatürde birkaç karşılaştırmalı model ileri sürülmüştür, ama bu bölümde gerekli açıklamayı, olayları bağlamlarına yerleştirerek arayacağız.[16] Devlet politikasını şekillendiren ideolojik ve siyasi etkilerin yanı sıra, toplumsal, coğrafi ve demografik ortamın da değerlendirilmesi gerekir.

İlk olarak, Ermeni milletindeki gelişmelerle ilgili bir-iki noktaya dikkat çekelim. Anadolu Ermenileri fethedilmiş bir halktı; 1375'te son Ermeni krallığının yıkılmasıyla 19. yüzyıl başındaki milli "uyanış" arasındaki dönemde, kendi tarihsel yurdunda, hem siyasi, hem demografik egemenliğini yitirmişti. Bu 500 yıl boyunca varlıklarını sürdürmeleri, kısmen (din değiştirmemiş ya da göç etmemiş) birçok

15 Taşnaktsutyun hakkında, bkz. Gerard J. Libaridian, "Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of Dashnaksutiun", Ronald Grigor Suny, *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, (Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1983), s. 185-196.

16 Örneğin, bkz. Stepan Astourian'ın fikir veren makalesi "The Armenian Genocide: An Interpretation", *History Teacher* XXIII, 2 (Şubat 1990), s. 111-60.

Ermeni'nin din ve dille ilgili inadına, din adamları ve entelektüellerin Ermeni edebi geleneğini koruma çabalarını sürdürmelerine bağlanabilir, ama Osmanlı hükümetinin zaman içinde izin verdiği dini cemaatler (milletler) üzerinden dolaylı yönetim sisteminin de bunda bir payı olduğu unutulmamalıdır. Ermenilerin dayanmak zorunda kaldığı bütün ayrımcılıklar, kötü muameleler ve aşağı görülme, bu kültürel ve siyasi özerkliğin sağladığı hatırı sayılır yararlarla birlikte tartılmalıdır. Kilise milletin başındaydı, ticari ve sınai becerilere sahip Ermeniler, Osmanlı ekonomik düzeninin doruk noktasına tırmanabiliyordu, çok çeşitli eğitim ve yardım kurumlarının, sosyal kurumların serpilip gelişmesine izin veriliyordu. 1453 ile 1878 arasında, Türk-Ermeni ilişkilerindeki uyumu abartmadan ya da gayrimüslimlere, özellikle de Anadolu köylülerine dayatılan hatırı sayılır yükü görmezden gelmeden, Ermenilerin "millet-i sâdıka" diye bilindiği bu uzun dönemi, güvenle, "yararlı bir ortak yaşam" diye niteleyebiliriz.

Ermeniler ve Türkler eşitsiz bir ilişki içinde; Müslümanların yukarıda, gayrimüslümlerin aşağıda olduğu, bir ast üst ilişkisi içinde bir aradaydılar. Yönetimdeki Müslümanların kesin gücü ve kendine güveni, Ermenilerin boyun eğmesinde, edilginliklerinde, otoriteye karşı saygılarında, hesapçı, sinsi, saman altından su yürüten tavırlarında kendini gösteren kişisel ve toplumsal bir davranış kalıbını yüzyıllarca ayakta tutmayı başardı. İmparatorluktaki Yunanlar ve Slavların devrimci eylemlerle özgürleşmeye çalıştıkları bir dönemde, Ermenilere "millet-i sâdıka" sıfatını kazandıran da bu uyumlu davranış biçimiydi. Yunanlar ve Slavların tersine Ermeniler, Osmanlı sistemi içinde iş gördüler, Müslüman yönetimin dayattığı yükü, 19. yüzyılın ikinci yarısına dek fazla protesto etmeksizin kabul ettiler. Birçok gezgin, taşralı Ermenilerin ruhsuzluğuna, meşhur korkaklıklarına, onları Türkler ve Kürtlerden ayırıyormuş gibi görünen karakter özelliklerine dikkat çekmiştir. Daha sonra etkili bir diplomat olan aristokrat İngiliz gezgin Mark Sykes, Ermeniler üzerine en uç nitelemelerden birini sunmuştur:

> Yahudilerin bile iyi özellikleri vardır, ama Ermenilerin hiç yoktur. Onun o korkaklığı, hissiz riyakârlığı, en önemsiz meselelerde bile en-

trikacılığının derinliği, istifleme huyu, yiğitlik meziyetlerinden yoksunluğu, tehlike karşısında çaresizliği, doğal ve içgüdüsel hainliği, bunların hepsi öyle adi bir karakter oluşturur ki, merhamet boğulur, muhakeme dengesini yitirir.[17]

Mark Sykes'ın muhakemesinin dengesiz olduğuna; yargısının, devletin desteğini almış, silahlı, sıklıkla da göçmen Müslümanlar arasında yaşayan silahsız, yerleşik bir Hıristiyan nüfus için hayatın nasıl olabileceğini yansıtmadığına katılabiliriz kesinlikle.

Anadolu'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında yüzyıllarca devam eden göreli barış ortamını sona erdirmenin kabahatini sadece direnişe yönelmiş Ermenilerde ya da eşitsiz, baskıcı bir düzeni korumak için silahlı kuvvete başvurmuş Türklerde aramamak gerekir. Erken modern dönemin toplumsal ortamı, 19. yüzyılda radikal bir değişiklik geçirmeye, Anadolu'nun çok çok ötesinden gelen etkiler, Ermeni Platosu'ndaki halkları etkilemeye başlamıştı. Fransız Devrimi'nin yansımaları, Avrupa milliyetçiliğinin yükselişi, Avrupa kapitalizminin ilerlemesi, Rusya'nın Kafkasya'ya yayılması, İngilizlerin Karadeniz'e çıkması, bütün bunların Osmanlı halklarının iç hayatı üzerinde, farklı milletlerin farklı biçimlerde hissettiği etkileri olmuştu. Uzaklara yayılmış diasporaları sayesinde, hem Avrupa'yla, hem Rusya'yla uzun zamandır bağlantıları olan kentli Ermeniler, Batı'nın etkilerini, az sayıda Müslüman dışında, başka herkese nazaran daha yakın ve doğrudan hissetmişlerdi. Ticaret ve finansla uğraşan Ermeni aileleri, çocuklarını yurt dışında eğitim görmeye ya da Katolik ve Protestan misyonerlerin Türkiye'de açtığı okullara daha sık gönderir olmuşlardı. 1840'lara gelindiğinde, liberal Ermeniler, milletleri için bir anayasa hazırlıyorlardı, başka milletler ve Osmanlı anayasası için örnek olacak bir belgeydi bu. Daha da önemlisi, Ermeniler, başka azınlıklarla birlikte, Avrupa'nın son entelektüel ve sanatsal modalarını benimsemiş, yeni kapitalist iş yapma biçimlerine ayak uydurmuşlardı. Ermenilerin eğitim ve basım kurumları, kent ekonomisin-

---

17 Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, (Londra, 1900), s. 80; ayrıca bkz. Robert Adelson, Mark Sykes, *Portrait of an Amateur*, (Londra: Jonathan Cape, 1975), s. 65.

de sınıf atlama imkânları Müslümanlarınkine nazaran hatırı sayılır derecede gelişmişti. Türkler, Batı'nın yöntemlerini taklit etmeye can atarken, Ermeniler zaten yolu yarılamış görünüyordu.

Osmanlı başkentinde yaşayan zengin, görünür Ermeniler, hem iç siyasi reformlar için bastırarak, hem Avrupa'yla yakın işbirliğine giderek, İmparatorluk içindeki konumlarını iyileştirmeye çalışıyorlardı. Ermeniler, özellikle de Galata'daki ticari sınıf, Batılı elçiliklerin korumasını talep ediyor, hatta yurttaşlığa alınma talebinde bulunuyor, Bâbıâli'nin gönülsüzce tanıdığı kapitülasyonlardan yararlanıyorlardı. Siyasi olarak Osmanlı Ermenileri, imparatorluk içinde bir gelecek arıyorlardı. Daha baskıcı Osmanlı kurumlarının, örneğin iltizam sisteminin reform geçirmesi, kanun karşısında eşitlik güvenceleri ve belki de Anadolu vilayetlerinde Hıristiyan bir vali yönetiminde özerkliğe sahip olmak, Ermeni liberallerin programını oluşturuyordu. Hıristiyan azınlıkların yeni arzuları ve reformcu birkaç Türk yetkilinin Avrupa'ya yönelimleri sayesinde, birkaç hükümet yetkilisi arasında, geleneksel millet sisteminin, milliyetçilik ve liberalizm çağında ayakta kalabilmesi için dönüşmesi gerektiği yönünde bir fikir birliği oluştu. Bir karşılıklı çıkar ittifakı, ilerici bürokratlar ile liberal Ermenileri, imparatorluğu Avrupai çizgide "modernleştirme" çabasında birbirine bağlıyordu. Başarılı olunursa, Hıristiyanların yasal olarak dezavantajlı durumda olduğu, Müslümanların egemenliğindeki geleneksel hiyerarşik siyasi ve toplumsal düzen baltalanacaktı.

Reform hareketi (Tanzimat), azınlıklara, Osmanlı İmparatorluğu'nun, sultanın bütün tebaasının yasalar karşısında eşit olmasını sağlayacak şekilde yeniden örgütlenebileceği umudunu vermişti. Gayrimüslimlerin yasalarla korunması fikri, Osmanlıcılık diye bilinen şeyin ana amacıydı ve Aralık 1876'da ilan edilmiş Anayasa'yla kısa bir süreliğine kurumsallaşmıştı. Ne var ki, Osmanlıcılığın ideolojik şemsiyesi, imparatorluğun birliğini güvence altına almanın en iyi yolunun Osmanlı Türklerinin diğer milletleri yönetmesinden geçtiğine inananları da altına alacak kadar genişti. Bazı Osmanlı reformcuları, liberal Prens Sabahattin kadar ileri gidip, eşit uluslardan oluşan bir federasyon çağrısında bulunmaya hazır olsalar da, bazıları

Osmanlıcılığı, Türk milliyetçisi ya da Panturancı tercihlerini gizlemek için kullanıyorlardı.

Abdülhamid, Osmanlıcı programdan ayrıldığında, onun bu reform ve Batı karşıtı duruşunun muhafazakâr ve dini unsurlar arasında destek görmesi, Batılılaşma yanlıları için bir talihsizlikti. Osmanlı toplumu reform yasalarına direndi ve 50-60 yıl boyunca Sultan'ın ataerkil yönetimine karşı Türk nüfusundan ciddi bir muhalefet görülmedi. Sultan da bu stratejik tercihi konusunda samimiydi:

> Halkı ikna ederek, liberal kurumlar yaratarak reformları uygulamaya çalışan babam Abdülmecid'i örnek almaya razı olmakla hata ettim. Bundan sonra, büyükbabam Sultan Mahmud'u örnek alacağım. Onun gibi ben de, Allah'ın korumam altına verdiği halkları zorlamaktan başka bir yolla hareket ettirmenin mümkün olmadığını anlamış bulunuyorum.[18]

Reformların başarısızlığıyla (Tanzimat'ın son bulması, Anayasa'nın 1878'de geri çekilmesi, Osmanlıcılığın yerini hızla Müslümanları kayıran politikaların almasıyla) ve 1880'ler boyunca Avrupa'nın Ermenilerin akıbetine ilgisiz kalmasıyla, Osmanlı Ermenilerinin durumu hızla kötüleşmeye başladı. Aynı zamanda Ermenilerin kendileri de 19. yüzyılın ortasına denk gelen 40 yıllık dönem boyunca büyük dönüşümler geçirdi. Batılı fikirlerden etkilenen Ermeni entelektüellerde, Ermenilerin geçmişine yönelik yeni bir ilgi uyandı, giderek daha fazla sayıda Ermeni, kendini sadece dini bir cemaatin bir parçası olarak düşünmek yerine, Batılı anlamda bir millet olarak düşünmeye, Hıristiyan Avrupa'yla akrabalık kurmaya, beraber yaşadığı Müslüman halklardan yabancılaşmaya başladı. Bu yeni milliyetçiliğin derinliğini ve yaygınlığını abartmamak gerekir. Ermeni ya da misyoner okullarının yeni düşünme biçimlerini şekillendirmeye çalıştığı kentlerde ve yerleşim birimlerinde kesinlikle daha güçlü olan Ermeni milliyetçi fikirleri, yavaş yavaş Doğu Anadolu'ya yayılmaya başladı. Yoksul Ermenilerin Müslüman efendilerinin sultası altında yaşadığı olumsuz deneyimler, 19. yüzyıl sonunda Ermenilerin ta-

---

18 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. 221.

vırlarını şekillendirdi; Ermeni ve yabancı entelektüellerin yarattığı olumlu imgeler kadar, hatta onlardan daha etkili oldu.

Yüzyılın son yıllarına gelindiğinde, milletler arasındaki eski denge hızla kaybolmaya başlamıştı. Bu durum en vahşi haliyle, Ermeni vilayetlerinde görülmekteydi. Doğu Anadolu'da gerilimin yükselmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan direniş ve katliam, sadece geleneksel Osmanlı siyasi yapısının gayrimüslim halklarla ilgili yeni gereklere ayak uyduramamasının değil, Doğu Anadolu'daki temel toplumsal değişikliklerin de bir sonucu olarak görülmelidir. Tarihsel Ermenistan'ı oluşturan dağlık plato, merkezi hükümetin ancak kesintili olarak yetkiye sahip olduğu bir bölgeydi. Osmanlı hükümeti, Kürt aşiret liderleri, kentlerde yarı özerk Türk ayanı ve Ermeniler, iktidar, mevki ve hayatta kalmak uğruna verilen dört taraflı bir mücadelede karşı karşıya geliyorlardı. Yerel Türk yetkililer, kentleri, merkezi otoriteyi pek dikkate almadan yönetiyorlardı; Kürt beyleri de kırsal kesimin büyük bölümünün denetimini ellerinde tutuyorlardı. İstanbul'un iradesini hissettirmesinin yegâne yolu, genellikle bir ordu göndermek oluyordu. Bâbıâli, yüzyılı devirirken Ermenileri itaatsiz ve aykırı bir unsur olarak görüyor olsa da, yüzyılın başında Osmanlı Devleti'ne karşı sık sık ayaklanıp işgalci Ruslarla işbirliği yapanlar Kürtler olmuştu. Sultan'ın birlikleri ancak 1834'te, 1843'te ve 1878'de düzenlenen seferlerle başlıca Kürt isyanlarını bastırabilmişti. Yine de birçok bölgede Kürt beyleri fiili bir özerklik sağlamış, en güçlü otorite olmayı sürdürmüş, İstanbul'un pek müdahalesi olmaksızın, yerel Ermeni köylüleri yönetmişti. Gezginler ve diplomatlar, Van, Bitlis, Diyarbakır ve başka yerlerde Kürtlerin Ermenileri bir tür yarı feodal köleliğe bağladıklarını anlatıyorlardı. Ermeni köylüler, beylere ayni ve nakdi olarak vergi ödemenin yanı sıra, Kürtler için belli sayıda gün boyunca çalışmak, kış aylarında onları Ermeni köylerinde ağırlamak ve beslemekle de yükümlüydüler. Bazı bölgelerde Ermeniler, koyun ya da sığır gibi alınıp satılıyor, arazilerine ve evlerine Kürtlerce el konuluyordu. Van'da görevli Rus Konsolos Yardımcısı Tumanski, Mayıs 1901'de şu satırları kaleme almıştı:

> Sasun'da, bütün hukuki sonuçlarıyla, Ermenilerin Kürtlere neredeyse feodal bağımlılığı söz konusu: Her Ermeni bir Kürt'e veriliyor ve onun için çalışmakla yükümlü oluyor; Kürtler, paraya ihtiyaçları olduğunda, serflerini satıyor; bir Kürt bir serfi öldürürse, öldürülen serfin beyi, katile ait bir serfi öldürerek intikamını alıyor. Bazı beyler, Ermeni köylerinde "ilk gece hakkı"nda bile ısrar ediyor.[19]

Bu sistem ne kadar dayanılmaz olsa da, Ermeniler, 1862'de Zeytun'dakine benzer, zaman zaman patlak veren isyanlar dışında, genel olarak buna tahammül etmişlerdi. Ama 19. yüzyılın son 30 yılında, Kafkasya ve Balkanlar'dan başka Müslümanların bu bölgeye yerleşmesi, birçok Ermeni'nin Rusya, Avrupa ve Amerika'ya göç etmesi sonucu, bölgenin sınırlı tarım kaynakları için rekabet yoğunlaşmıştı. Ermeniler, kendilerinden daha güçlü Müslüman beylerine karşı, Osmanlı Devleti'nin kendilerini savunacağına güvenemiyordu, Anadolu'da kalmış Ermenilerin tehlikeye girmiş konumlarını koruması konusunda baskılar artıyordu. Ermeni entelektüeller ve devrimciler, Ermenilerin mevcut düzeni kabul etmeye ve ona boyun eğmeye bir son vermelerinde kesinlikle bir rol oynamışlardır, ama bunda yabancı gezginlerin, Batılı diplomatların, dış dünyayla bağlantıların artmasının da bir rolü olmuştur. Doğu Anadolu'daki sert dengenin çöküşüne yol açan en önemli etkenlerden biri, Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'ni Kürtlerden yana çekmesi, Ermenilere karşı onları desteklemesi olmuştu. Hamidiye adıyla, gayri nizami silahlı birlikler halinde örgütlenen Kürt köylüler, nizami orduya mensup Türk yüzbaşılarca eğitilmiş, kendilerine özel üniformalar ve silahlar verilmişti.[20] Geçmiş yıllarda Kürtler, Osmanlı birliğine Ermenilerden daha büyük bir tehdit oluşturmuşlarsa da, Sultan, yurt dışındaki düşmanlarıyla bağlantılı huzursuzluk yaratan bir unsur olarak gördüğü Hıristiyan Ermenilere karşı, bu Müslüman kardeşlerini destekledi. Abdülhamid, böylece Kürtlerin sadakatini güvence altına alıyor, bir

---

19 Aktaran M. S. Lazarev, *Kurdski vopros (1891-1917)*, (Moskova: Nauka, 1972), s. 40.

20 İngiliz gezgin H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, II, *The Turkish Provinces* adlı kitabında, Hamidiye'nin hiç iç açıcı olmayan bir tablosunu çizer, (Londra, 1901; yeniden basım: Beyrut, Khayats, 1965), s. 4-5.

yandan da Ermenileri bastıracak, kentli Türk ayanın bağımsız heveslerini sınırlayacak bir kuvvet yaratıyordu.[21]

Bâbıâli, Avrupalı güçlerin talep ettiği reform programlarını izlemek yerine, kendini, Ermeni tebaanın, Kürtlerin ve devletin adaletsizliğinin sessiz kurbanları olmayı seçmek ya da özsavunmalarını örgütlemek arasında sıkışıp kaldığı zalim bir statükoyu korumaya adadı. Ermeniler her ikisini de yaptılar. Birçok gözlemci, kentli Ermeni elitlerin, özellikle de din adamları ve zengin işadamı sınıfının devrimci partilere karşı çıktığını, Ermeniler arasında her zaman küçük bir azınlık olarak kalan radikallerin ise ancak büyük zorluklarla, Sasun ve Zeytun'dakiler gibi kendi gücüne daha fazla güvenen hemşerilerini, Kürtlerin vergilerine ve dayatmalarına direnmeye ikna edebildiklerini kaydetmiş. Osmanlı hükümeti, Ermeni direnişi vakalarına, devlete karşı isyanlarmış gibi tepki veriyor, Türk ordusu ve gayri nizami Kürt alayları bu "isyancıları" bastırırken, sadece silahlı isyancılarla çarpışmıyor, kadınları ve çocukları katlediyor, köyleri yakıyorlardı.

Diplomatik raporlar ve gezginlerin, misyonerlerin tanıklıkları, Osmanlı hükümetinin Ermenilerin kendilerini savunmaya yönelik herhangi bir çabasını "büyük bir acımasızlıkla" bastırdığını ifade eder. Sasun'daki çatışmalarla birlikte bir dizi katliam başladı. 1893'te Kürt aşiretleri Sasun kazasına girdiler ve Talori köyüne saldırdılar. Genc'deki Türk mutasarrıf, birlikleriyle geldi ve birkaç Ermeni'yi tutukladı, ama hiçbir Kürt'e dokunmadı. Daha sonra askerler Ermenileri yağmaladılar. Mutasarrıf, Bitlis'teki yetkililere Ermenilerin isyan çıkardığını anlattı. Köylüler birkaç aylığına dağlara çekildiler, ancak bir dahaki bahara geri döndüler. Devlet onları Kürtlere karşı korumadığı için vergi ödemeye yanaşmadılar. Bu da ordunun Hamidiye Alayları'yla birlikte köyü ikinci kez ziyaret etmesine neden oldu.[22]

---

21 Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* IX, 2 (Mayıs 1973), s. 139-55.

22 Sir P. Currie'nin Kimberley Dükü'ne mektubu, Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı, Turkey, no. 1 (1895), (Part I) *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, Part I. Events at Sassoon, and Commission of Inquiry at Moush* (Londra, 1895), s. 8-10.

Doğu Anadolu'daki İngiliz konsoloslan, Sultan'a, Ermenilere karşı aşırı güç kullanıldığı konusunda şikâyette bulunduklarında, Abdülhamid, İngiliz büyükelçisine şu cevabı verdi:

> Kendi emelleri doğrultusunda hükümet aleyhine bu hikâyeleri icat eden Ermeniler, İngiliz yetkililerin de kendilerini cesaretlendirdiklerini görüp açıkça isyana kalkışma cüretinde bulunuyor. Bu durumda hükümet bu isyanları iktidarı dahilinde bütün imkânları kullanarak bastırmakta son derece haklıdır... Sultan, Ermenilere adalet ve hoşgörüyle davranmıştır, onlar düzgün davrandığı sürece, kendilerine her türlü hoşgörü gösterilecektir, ama Sultan, Ermeniler isyana kalkıştığında ya da eşkıyalık ettiğinde, yetkili makamların onlara, onların yetkili makamlara davrandığı gibi muamele etmesi talimatını vermiştir.[23]

1894 ile 1896 arasındaki katliamlarla doruk noktasına tırmanan bu kıyım politikası, Ermenilere tavizler vermek, reformlara gitmek yerine, çürümüş statükoyu devam ettirme tercihini hayata geçirmenin bir yoluydu.[24] Devlet, Müslümanların Ermeni karşıtı husumetini cesaretlendirerek, Osmanlı hükümetinin bütün yenilgi ve başarısızlıklarından sorumlu tutulabilecek Ermeni bir günah keçisi yaratmıştı. Doğu Anadolu'da toplumsal sistem şiddetle, halihazırda devlet şiddetiyle ayakta duruyordu, Ermenilerin daha adil bir ilişki talepleri reddediliyordu. Hiçbir halk direnişi hakkı tanınmıyordu, bütün isyan eylemleri dış ajitatörlerin yapay müdahalelerinin bir sonucu olarak görülüyordu.[25]

---

23 *age*, s. 20-21.

24 Melson, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres", s. 503, 509.

25 Sultan'ın politikalarının Batılı tarihçiler tarafından savunulması, Sultan'ın kendi eylemlerini haklı çıkarması kadar anlaşılır değildir. Langer şöyle yazar: "Abdülhamid'in kendisine yakıştırılan kara şöhreti hak edip etmediği tartışmaya açık bir meseledir. Çoğu kişi için 'Kanlı Katil' ve 'Kızıl Sultan'dı belki ama, bazılarına göre de çalışkan, vicdan sahibi, çok taciz edilen, ama şahsen çekici bir yöneticiydi. Ondan yana çıkanlar, Sultan'ın imparatorluğunun Ermeni tehdidi altında olduğunu hissettiğine, Ermenilerin Jöntürkler, Yunanlar, Makedonyalılar vs. ile birlik içinde olduğunu bildiğine, en azından buna inandığına dikkat çekmişlerdir. Bu kesim, Abdülhamid'in biz modernlerin zulüm kompleksi dediği şeyin kurbanı olduğuna inanıyordu." (*The Diplomacy of Imperialism*, I, s. 159).

Hamidiye politikası, temelinde derin bir tutuculuğun yattığı ve Batılı çizgideki liberal reformlara karşı bir politikaydı; oysa I. Dünya Savaşı sırasında Jöntürk hükümetinin izlediği politika, Doğu Anadolu'daki etnik ve siyasi dengeleri tümüyle değiştirecek, bunu yaparken, nihayetinde etnik olarak Türk bir imparatorluğun yaratılmasını mümkün kılacak nitelikte devrimci bir projeydi. Bölgedeki dört taraflı iktidar mücadelesinden bir tek etkeni, açıkçası Ermenileri bertaraf etmekle, Jöntürkler tek bir hamlede Batı'nın ve Rusya'nın Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesine son verebilecek, Türk milliyetçilerinin uzun süredir amaçladığı üzere, Türk halkı için tartışmasız bir anayurt oluşturabilecek, hatta İstanbul'dan Orta Asya'ya uzanan Panturancı bir Türk İmparatorluğu ütopyası için çalışabilecekti. "20. yüzyılın ilk soykırımı" diye bilinen şeyin kökenleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bağlantılı küçük bir Türk siyasetçi grubunun heveslerinde yatıyordu, ama hem niyetlerinin radikalleşmesi, hem de planlarının nihai uygulaması, derinleşen toplumsal ve siyasi kriz bağlamında, Osmanlı Devleti'nin dış düşmanların elinde yıkımın eşiğine geldiği bir ortamda gerçekleşecekti.

Osmanlı Ermenileri ve diğer azınlıklar, Jöntürkleri iktidara taşıyan 1908 Devrimi'ni sevinçle karşılamıştı. Liberal anayasanın yeniden yürürlüğe konmasının, temsile dayalı parlamenter sistem çerçevesinde, barışçı gelişmeye yönelik siyasi bir mekanizma sunacağını umuyorlardı. Önde gelen Ermeni siyasi partisi Taşnaktsutyun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle gevşek bir ittifak içindeydi ve I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında onlarla işbirliğini sürdürdü. Yine de, 20. yüzyılın ilk 20 yılında, imparatorluğun halkları arasında derin toplumsal husumet varlığını korudu, hatta kötüleşti.

Ermeniler, iş dünyasında Avrupalı yatırımcıların ve girişimcilerin yakın meslektaşları olarak görünür durumdaydı. Siyaseten imparatorluğa hâkim olan Müslümanlar, iş dünyasında ekonomik ve toplumsal olarak gayrimüslimlere tabiydi. 1912'de, Anadolu nüfusunun sadece yüzde 17'sini oluşturan gayrimüslimler, kasabalarda ve kentlerde oransız bir biçimde temsil ediliyordu. Yaklaşık 1900'de

gayrimüslimler, İstanbul nüfusunun yüzde 55,9'unu, İzmir nüfusunun yüzde 61,5'ini, Trabzon nüfusunun yüzde 42,8'ini, Diyarbakır kazası, Erzurum, Sivas kazası ve Ankara kazası nüfuslarının yaklaşık üçte birini oluşturuyorlardı.[26] İmparatorluktaki 42 matbaadan 26'sı gayrimüslimlere, sadece on biri Müslümanlara aitti; metal işleme fabrikalarından 20'si gayrimüslimlere, sadece biri Müslümanlara; meşhur Bursa ham ipek imalathanelerinden altısı Müslümanlara, ikisi hükümete, 33'ü de azınlıklara aitti.[27] Ermeniler, Rumlar ve sayıca onlardan daha az olan Yahudiler, büyük ve etkileyici sayıdaki sınai ve ticari işletme sahipleri ve işletmecilerini oluşturuyorlardı.

Ermeniler ve Rumlar, sanayi alanındaki mülklerinin yanı sıra, madencilik alanında, özellikle de demiryolu inşasında, Batı'nın finanse ettiği şirketlerin yöneticisi ve maaşlı çalışanı olarak da önemli mevkilere sahipti. Anadolu demiryolu, Almanlarca finanse ediliyor ve yönetiliyordu; ama orta düzeydeki yönetsel mevkilerin yarısında Avrupalılar, yarısında Osmanlı Rumları ve Ermenileri bulunuyordu. İstasyon personeli ve bekçileri de Ermeni ve Rum'du.

> Türklerse, trenlerde, demiryollarında ve atölyelerde çalışanların çoğunluğunu oluşturuyorlardı... Demiryollarında istihdam edilenlerin yüzde 90'ını Osmanlı tebalılar oluştursa da, Avrupalılar (özellikle de Almanlar) en yüksek, en kazançlı görevlere sahipti. Orta düzeylerde görevli Almanların sayısı, Osmanlı Hıristiyanlarının sayısına eşitti. En alt düzeydeki işlerde, çoğunlukla Müslüman Türkler çalışıyordu. Osmanlı Türk, Rum ve Ermeni çalışanlar, Avrupa idaresi aleyhine çok sayıda şikâyette bulunuyordu. Avrupalılarla aynı işi görmelerine rağmen, ücretlerinin eşit olmamasından hoşnut değillerdi... Ermeni bir istasyon şefi, Türk bir ateşçinin iki katı maaş alıyor olabilirdi; ama bu para, Avrupalı denetçisinin aldığı maaşın sadece bir bölümüydü.[28]

26 Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies XIX, 2* (Nisan 1983), s. 139-51. Kaza için verilen rakamlar, kasabanın gayrimüslim nüfusunun olması gerektiğinden daha azdır; çünkü çevredeki kırsal bölgelerde Müslümanlar daha fazla temsil edilir.

27 *age*, s. 143-144, 148.

28 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Em-*

Geleneksel Müslüman-zimmi hiyerarşisinin bu şekilde tersine çevrilmesi, Hıristiyanlara, Avrupalılara, Osmanlı İmparatorluğu'na sızan Avrupa hayatı unsurlarına karşı hoşnutsuzluk yaratmıştı. Müslümanların sanayi ve ticaret dünyasında aşağı konumda olmasının yarattığı toplumsal husumet, özellikle de Osmanlı olup Avrupalılarla şüpheli bir yakınlık içindeki Ermenileri hedef alıyordu. Daha alt toplumsal düzeylerde bile Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki gerilim büyüyordu. İstanbul ve başka liman kentlerindeki Kürt ve Türk hamallar, malların taşınması işine hâkim olan Ermenilerle rekabet halindeydi. 1894 ile 1896 arasında, Sasun'da ve doğudaki başka bölgelerde katliamlar yaşandığı dönemde, Ermeni hamallara saldırılmış, birçoğu öldürülmüş, bazıları doğuya sürülmüştü. Çoğunun yerini Kürtler almıştı.

Kentlerdeki toplumsal şikâyetler, bunun yanı sıra nüfus baskısı ve tarım kaynakları için rekabet, Ermenilere karşı husumetin artmasına neden olan ortamı besleyen zehirli bir toplumsal ve siyasi unsurlar karışımının parçasıydı. Doğu Anadolu'nun yoksul köylü nüfusunun kentlerdeki (üretimlerine karşılık düşük ücret aldıkları, toplumsal olarak aşağı konumda olduklarını en keskin biçimde hissettikleri, daha iyi giyimli insanlara yabancı kalıp, onlar tarafından istenmedikleri yerlerdeki) insanlara içerlemesi kolayca Ermenilere aktarılıyordu. Ne var ki, öldürmeyi hızlandıran etkenler, toplumsal ve kültürel gerilimlerin fitiliyle kendiliğinden tutuşmamıştı. Bu etkenlerin kaynağı, yıllarca Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancıları, devletin bütünlüğünü tehdit eden tehlikeli devrimciler ve ayrılıkçılar olarak algılayan devletin kendisi, memurlar ve muhafazakâr din adamları olmuştu. Ermeniler, imparatorluğun sıkıntılarının sorumlusu, Türk karşıtı Avrupa güçlerinin müttefikleri ve sendikacılık ve sosyalizm dahil, siyaseten radikal fikirlerin imparatorluğa girmesinin nedeni olarak görülüyordu.

Jöntürklerin başta sunduğu liberal program, etnik ayrımların ol-

---

pire, 1881-1908 (New York-Londra: NYU Press, 1983), s. 79. İçişleri Bakanlığı, 1908'de sendikalaşmayı ve grevleri yasaklayıncaya dek gelişme imkânı bulan Anadolu Demiryolu İşçileri Sendikası gayrimüslimlerin girişimiyle kurulmuştu.

madığı bir düzenin, ayrıcalıklı konumlarını yitirmelerine mal olacağından korkan gayrimüslim millet liderlerinin muhalefetiyle karşılaştı. Rum ve Ermeni din adamları, ayrı (genellikle de daha üstün) eğitim kurumlarını ve gayrimüslimlerin askerlik muafiyetini ortadan kaldıran yasalara karşı çıktılar. Jöntürklerin Osmanlı Devleti'ni yeniden tam egemen kılma, böylece yabancı güçlerin imparatorluktaki ayrıcalıklarına son verme hedefi, gayrimüslimlerin Avrupa devletleriyle ilişkileri sayesinde kazandıkları avantajları da tehdit ediyordu.

Avrupa, I. Dünya Savaşı öncesindeki son on yılda sürüklenip giderken, Osmanlı hükümeti bir dizi siyasi ve askeri yenilgi yaşamıştı: 1908'de Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak etmiş; arkasından Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş; Girit, Yunanistan'la birleşmiş; Arnavutluk'ta 1910'la 1912 arasında isyanlar patlak vermiş; 1911'de Libya'da İtalya karşısında toprak kaybedilmiş; iki Balkan savaşı sırasında (1912-13) Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları azalmış; Avrupa'daki Türkler, Anadolu'ya zorunlu göçe tabi tutulmuşlardı. Jöntürk liderleri, izledikleri liberal stratejiler imparatorluğu bir arada tutup güçlendirmeyi başaramadıkça, yavaş yavaş başta çokuluslu bir imparatorluk öngören Osmanlıcı görüşlerinden uzaklaşıp, medeni haklar ve azınlık haklarının tanınmasına dayalı, Türklerin baskın rolünü vurgulayan, daha Türk milliyetçisi bir ideolojiye doğru kaydılar. 1913'te, Enver Paşa liderliğinde bir grup Jöntürk subayı, çaresizlik içinde, darbeyle hükümeti ele geçirdiler ve bütün Ermenilerin kaderini belirleyecek sonraki beş yıl boyunca, Enver, Cemal ve Talat üçlüsü, imparatorluğu yönettiler. Onların rejimi, hükümet içinde Türk milliyetçiliğinin zaferi anlamına geliyordu.

İmparatorluk içinde Türk olmayanlara karşı o kadar hoşgörülü olmayan bu üçlü, daha önceki yılların liberal Osmanlıcılığını dağıttı ve Panislamist fikirlerle, Turancı milliyetçilik fikirlerini harmanladı. Feroz Ahmad, "Panturanizm, Panislamizm gibi, o zamanlar karşıt cephede [Avrupa'da] tam bir geri çekilme içinde olan Jöntürklerin ruh haline uygun düşen, yayılmacı bir ideolojiydi... Anadolu'daki Türkleri merkeze alan Türk milliyetçiliği, 1914'te gelişme aşamasındaydı ve I. Dünya Savaşı'nın yenilgilerinden, ancak ve ancak Pantu-

ranizm ve Panislamizmin bir hayalden ibaret olduğu anlaşıldığında, doğacaktı" diye yazar.[29]

Milliyetçiliğe ve Panturanist yayılmacılığa doğru bu kayma, Ermeni siyasi liderlerini çok güç bir konumda bırakmıştı. Ermeniler için bazı kazanımlar sağlanabileceği umuduyla, Jöntürklerle işbirliğini sürdürme seçeneğiyle aralarındaki güvenilmez siyasi ittifaka son verip, muhalefete geçme tercihleri arasında kalan Taşnaktsutyun, iktidar partisiyle ittifakını korumaya karar vermişti. Ne var ki, Ermenilerin diğer kültürel ve siyasi liderleri, en başta da Hınçak Partisi ve Ermeni Patrikliği, hükümetle daha fazla işbirliğine gidilmesine karşı çıkıyordu. Türkiye I. Dünya Savaşı'na girdiğinde, Ermeni askerler, hükümetlerinin düşmanlarına karşı savaşmak üzere Osmanlı ordusuna katılırken, durum Ermeniler açısından son derece uğursuz bir hal aldı. Tehlikeli bir biçimde saldırılara açıklardı. Nüfuslarının büyük bölümü, savaş halindeki iki devlet arasında kalan dağlık platoda yaşıyordu. Tarihsel anayurtlarının her yerinde, tek tük kasaba ya da köy kümeleri dışında, birbirlerine hasım Türkler ve Kürtler arasında yaşayan bir azınlıktılar; Müslümanların Ermenileri, Çar'ın Hıristiyan hükümetini Türk hükümetine yeğleyen sadakatsiz, hain bir halk olarak algılaması da I. Dünya Savaşı sırasında patlak vermiş olaylarla güçlenmiş gibi görünüyordu.

1914'te Ruslarla savaşmaya can atan Türk hükümeti, Karadeniz'deki Rus gemilerine saldırarak savaşı başlatmıştı. Enver, o yılın sonunda, Doğu Cephesi'nde Çar kuvvetlerine karşı dev bir ordunun başına geçmiş, başta büyük bir zafer kazanmıştı. Kars'ın çevresiyle bağı kesilmiş, Sarıkamış kuşatılmıştı. Ama Türk birlikleri, Ermeni yaylalarının sert kışına hazırlıklı değildi. 1915'te Ruslar, Ermeni gönüllü birlikler eşliğinde, Türk ordusunu Kafkasya'dan püskürttü. Bunu, Enver'in ordusunun dörtte üçünü yitirdiği feci bir yenilgi izledi; 78 bin asker öldü, 12 bin asker esir alındı. Osmanlı Ermenileri, Rusların işgali altındaki bölgelere kaçarak, Hıristiyan azınlıkların hain olduğu damgasını Türklerin zihinlerinde doğrulamış oldular.

29 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969), s. 154-55.

Enver'in Kafkasya Cephesi'nde aldığı yenilgi, Ermeni Sorunu'nun "nihai çözümü"nün girizgâhıydı. İtilaf Devletleri Batı'da Gelibolu'ya saldırırken, Ruslar, Türkler için gerçek bir tehdit oluşturuyordu. O yenilgi ve çaresizlik ânında, İstanbul'daki üçlü, Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin ilişiğini kesmeye ve Ermenileri Doğu Anadolu'dan sürmeye karar verdi. Osmanlı liderlerinin emperyal hevesleri ve çarpık algıları dikkate alınırsa, askeri bir zorunluluk olarak akılcılaştırılabilecek bir şey, çabucak Ermeni tebaaya yönelik kitlesel bir saldırı, sistematik bir cinayet ve yağma programı haline geldi. Bir panik ve intikam eylemi, Anadolu'yu, Jöntürklerin Turancı imparatorluk planlarının önünde duran tek halktan ebediyen temizleme fırsatına dönüştü canavarca.

Ermeni Soykırımı'yla ilgili kilit sorulardan biri, devletin, Ermenilerin zorunlu sürgününe eşlik eden katliamların gerçekleştirilmesine ne ölçüde dahil olduğu sorusudur. Türk ve Türkofil tarihçiler, örneğin Stanford ve Ezel Kural Shaw, sürgünlerin 1915-16 döneminde gerçekleştiği sonucuna varmış, ancak kesinlikle askeri güvenlik gerekçeleriyle yürütüldüğünü, Ermenileri korumak için her türlü önlemin alındığını savunmuşlardır. Ayrıca sürgün zorunluluğunun kabahati de, Nisan 1915'te Van'da isyan çıkaran Ermenilerde bulunmuştur. Örneğin, bu noktada, Stanford ile Ezel Kural Shaw'un Osmanlı İmparatorluğu tarihini konu alan çalışmalarının ikinci cildinde, soykırıma ilişkin olağanüstü bir anlatıyla karşılaşırız:

> Ermeni liderleri... düşmana açıkça destek verdiklerini artık ilan etmişlerdi ve başka bir seçenek yokmuş gibi görünüyordu. Hangi Ermenilerin sadık kalacaklarını, hangilerinin liderlerinin taleplerini yerine getireceklerini tespit etmek imkânsız olacaktı. Bahar gelir gelmez, yani 1915 Mayısı'nın ortalarında, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinden bütün Ermeni nüfusun çıkarılması, Osmanlı'nın Rusya'ya ya da Mısır'da İngilizlere karşı harekâtlarını baltalayabilecekleri bölgelerden uzaklaştırılması, Kuzey Irak'ta Musul bölgesindeki kentler ve kamplara yerleştirilmesi için talimat verildi. Ayrıca, Kilikya ve Kuzey Suriye bölgelerinde (kentlerde değil), kırsal kesimde yaşayan Ermeniler de aynı gerekçeyle Suriye'nin orta bölgelerine

sürülecekti. Ermenilerin göçebelerin saldırılarına karşı korunması, yürüyüş sırasında ve yerleşmelerinden sonra ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda yiyecek ve başka malzemeler sağlanması için orduya özel talimatlar verildi. Kürtlerin ya da başka Müslüman grupların, uzun yıllar devam eden Ermeni terörizminin öcünü almak için, bu durumdan yararlanmalarını önlesinler diye, Osmanlı komutanlarına uyarılar gönderildi. Ermeniler, savaş sonrasında evlerine dönene kadar korunacak ve bakılacaktı. Ek bir yasayla, sürülenlerin mülklerinin kaydedilmesi ve açık artırmada adil fiyatlara satılması amacıyla özel bir komisyon kuruldu, elde edilen gelir sürgünlerin dönüşüne kadar yediemininde tutulacaktı. Terk edilmiş binalara yerleşmek isteyen Müslümanlar, ancak kiracı olarak, kiraların yediemin fonlarına ödenmesi ve binanın asıl sahipleri geldiğinde ayrılmaları koşuluyla, bunu yapabilirdi. Sürülenler ve eşyaları, yol boyunca olduğu gibi, Irak ve Suriye'de de korunacaktı; hükümet, kriz son bulur bulmaz, sürülenlerin dönmesini de sağlayacaktı.[30]

Osmanlı hükümetinin Ermeni nüfusunu ortadan kaldırmak için bir plan başlatmadığı savına, kitlesel cinayetlerin aslında gerçekleşmediği iddiaları da eşlik eder. Shaw çifti, bu yaklaşımın da temsilcisidir:

İtilaf Devletleri'nin propaganda basını ve Ermeni milliyetçiler, savaş sırasında bir milyon Ermeni'nin katledildiği iddiasında bulunmuşlardır. Ama bu, savaş öncesi Ermeni nüfusunun yaklaşık 2,5 milyon olduğu varsayımına dayanır. Savaş öncesinde imparatorluktaki Ermenilerin toplam sayısı, Osmanlı nüfus sayımına göre en fazla 1.300.000'di. Bunların yarısı, sürgünden etkilenmiş bölgelerde yaşıyordu; ama kent sakinlerinin yerlerinde kalmasına izin verildiğinden, fiilen sürülenlerin sayısı 400 binden fazla olamazdı ki, bunlara savaşın başlamasından hemen sonra kentlerde tutuklanan bazı teröristler ve ajitatörler de dahildi. Ayrıca yarım milyon Ermeni, savaşın geri kalanında Kafkasya'ya ve başka yerlere kaçmıştı. Savaş sonrasında imparatorlukta 100 bin kadar Ermeni yaşadığından, yaklaşık 150 bin-200 bin Ermeni de Batı Avrupa ve ABD'ye göç ettiğinden, yaklaşık 200 bin Ermeni'nin sadece sürgün değil, o tarihlerde 2 milyon

30 Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, s. 315.

> Türk'ün de ölmesine yol açan kıtlık, hastalık ve savaş koşullarından dolayı öldüğü tahmin edilebilir. Osmanlı hükümetinin o dönemki gizli kayıtlarının titizlikle incelenmesi, İttihat ve Terakki liderlerinden birinin ya da merkezi hükümetten birinin katliam emri verdiği yönünde kanıtlar olmadığını ortaya koyar. Tam tersine, taşradaki kuvvetlere, hayat kaybıyla sonuçlanabilecek her türlü baskını ve topluluğu rahatsız edecek olayları engellemeleri talimatı verilmiştir.[31]

Merkezi hükümetin ve Jöntürklerin katliama dahil olmasıyla ilgili bu belgesel kanıtlar, büyük tartışmalara konu olmuştur. Soykırımdan sağ kurtulanlardan biri, Aram Andonyan, 1919'da Suriye'de katliamlar karşısında afallamış alt düzey bir Türk yetkilinin, Naim Bey'in kendisine vermiş olduğu belgeleri ve hatıraları derlemiştir. Ama bu kaynak, birçok akademisyen tarafından şaibeli bulunmuş, hatta düzmece diye nitelenmiş, resmi Türk tarih yazımı 1970'lerde bu kitaba karşı bir seferberlik başlatmıştır.[32] Daha yakın bir tarihte, sosyolog Vahakn N. Dadrian, bu belgelerin sahiciliklerini kanıtlayarak, kitap hakkında ayrıntılı bir savunma yayımlamıştır.[33] Dadrian, Andonyan'ın seçkisindeki belgelerin, İstanbul'da 1919'da (Kemalistlerin yönetiminde) kurulan, Talat, Enver, Nâzım ve Bahattin Şakir ve diğerlerini Ermenilere karşı işlenen cürümlerden suçlu bulup, gıyabında ölüm cezasına çarptırıldıkları askeri mahkemeye sunulan suçlamalar ve belgelere uygunluk gösterdiğini ileri sürer.

Bu belgelerden, Ermenilerin, önceden tasarlanarak ve kasten Anadolu'dan silindikleri yönünde açık kanıtlar elde etmenin yanı sıra, başlıca aktörlerin zihniyetleri ve saikleri hakkında da kapsamlı bir fikir elde edilir. 18 Şubat (3 Mart) 1915'te (düzeltilmiş tarihler

---

31 *age*, s. 315-16.

32 Şinasi Örel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, (Ankara, 1983); Türkkaya Ataöv, *The Andonian Document Attributed to Talat Pasha Are Forgeries*, (Ankara, 1984); Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara, 1982); *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, (New York: St. Martin's Press, 1985), s. 237-39.

33 Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies* XVII, 3 (Ağustos 1986), s. 311-60.

Dadrian'dan alınmıştı), Jöntürk yetkilisi Bahattin Şakir, Adana Delegesi Cemal Bey'e şunları yazmıştı:

> Türkiye'de İttihat ve Terakki'nin siyasi hayatına engel olabilecek yegâne güç Ermenilerdir. Son zamanlarda Kahire'den sık sık aldığımız haberlerden öğrendiğimize göre, Taşnaktsutyun, Cemiyet'e [İttihat ve Terakki Cemiyeti] karşı nihai bir saldırı hazırlığı içindedir. Geçmişteki tarihsel koşulları titizlikle incelersek, Cemiyet'in yurtsever çabalarını önleyen bütün fırtınaların Ermenilerin ektiği uyumsuzluk tohumlarından çıktığını görürüz.
>
> Bir Ermeni'ye yardımcı olmak veya onu korumak yasaklanacaktır.
>
> Cemiyet, memleketi bu lanetli ırkın hırsından korumaya, Osmanlı tarihini karalayacak bu lekeyi kendi yurtsever omuzlarına almaya karar vermiştir.
>
> Bütün eski hesapları, geçmişteki acıları unutamayan, istikbale dair ümitle dolu olan Cemiyet, Türkiye'de yaşayan bütün Ermenileri, bir tanesini bile diri bırakmaksızın, imha etmeye karar vermiş, hükümete bu kararla ilgili geniş bir hareket alanı tanımıştır. Lüzum görülen katliamlarla ilgili lüzum duyulan talimatları valilere elbette ki hükümet iletecektir. İttihat ve Terakki'nin bütün delegeleri, bu konuda bastırmak için ellerinden geleni yapacaktır.
>
> Geride kalan mülklere, hükümetin uygun gördüğü herhangi bir biçimde, daha sonra satılması ve elde edilen gelirin Cemiyet'in daha geniş tabanlı olarak yeniden örgütlenmesinde ve yurtsever amaçlarla kullanılması için el konacaktır. Bununla ilgili olarak, lüzum görmeniz halinde, kurulacak icra komitelerinden izahat talep ediniz. İdarede yolunda gitmeyen bir şey görürseniz, valilere ya da bize müracaat edebilirsiniz.[34]

---

34 Aram Andonyan/Aram Andonian (ed.), *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians* (Londra: Hodder and Stoughton, 1920), s. 49-51. Şakir, Ermeni Katliamı'nın düzenlenmesi ve uygulanmasında rol almış başlıca kişiliklerden biriydi. İttihat ve Terakki'nin 1914'te kurduğu, suikastlar gerçekleştirmekle görevli Teşkilat-ı Mahsusa adlı küçük gizli komitenin bir üyesiydi. (Dadrian'ın aktardığı İngiliz istihbarat raporlarından gelen bu bilgiyi –"The Naim-Andonian Documents", s. 351, dipnot 53– Türk tarihçi Doğan Avcıoğlu doğrular.)

Bahattin Şakir, 25 Mart (7 Nisan) 1915'te, Cemal Bey'e ikinci mektubunda şunları yazıyordu:

> İmparatorluğun medeniyetinin ilerlemesinin önünde yüzyıllardır bir engel teşkil eden Ermenilerin varlığının silinmesi gibi asil bir projenin en geniş kapsamda gerçekleştirilmesine hizmet etmek, hepimizin görevidir. Bu sebeple, "ne olursa olsun" diyerek, bütün sorumluluğu üzerimize almalı, hükümetin dünya savaşına girmesini sağlayan fedakârlığın büyüklüğüne müteşekkir olarak, benimsenen bu yolun, arzulanan amaca ulaşması için çalışmalıyız.
>
> 8 Şubat tarihli yazışmamızda bildirildiği üzere, Cemiyet, yüzyıllardır önünde bir engel teşkil eden çeşitli kuvvetlerin kökünden sökülmesi ve imha edilmesine karar vermiştir; bu amaç doğrultusunda da çok kanlı yöntemlere başvurmaya mecburdur. Emin olunuz ki, bizler, bu yöntemleri düşünürken dehşete kapılıyoruz, ama Cemiyet çalışmasının istikrarını sağlamanın başka bir yolunu göremiyoruz.
>
> Eleştirildik ve insaflı olmaya davet edildik; bu basitliğin budalalıktan aşağı kalır yanı yoktur. Bizimle işbirliği yapmayanlara reva göreceğimiz yer, hassas kalplerini daha da sızlatacak.
>
> Geride kalan mülkler meselesini tekrar hatırlatırım. Çok mühimdir. Bu mülklerin dağıtımının dikkatinizden kaçmasına izin vermeyiniz, her zaman hesapları ve elde edilen gelirlerin nerelerde kullanıldığını inceleyiniz.[35]

Operasyonlar, olabildiğince gizli, yani yabancıların gözünden uzakta sürdürülecekti. Talat, 3 (16) Eylül 1915'te Halep Valisi'ne gönderdiği bir telgrafta, Amerikan Büyükelçisi'ne, konsoloslarından katliamlar hakkında bilgi geldiğini söylüyordu:

> Dikkat ediniz, kentlerin ve başka merkezlerin yakınındakilerle [Ermeniler] bağlantılı olarak dikkat çekici olaylar meydana gelmesin. Mevcut politikaya göre, bu bölgelerdeki yabancıların, Ermenilerin çıkarılmasının aslında yalnızca bir sürgün olduğuna ikna edilmesi, çok mühim bir gerekliliktir. Bu nedenle, zevahiri kurtarmak adına, bir süreliğine yumuşak muamele gösterisi yapılacak, uygun yerlerde gerekli önlemler alınacaktır.[36]

---

35 *age*, s. 51-52.

36 *age*, s. 52-53.

Talat daha sonra Aralık ayında şu telgrafı çekmişti:

> Yollarda, yukarıda bahsedilen insanların [Ermenilerin] cesetlerini gören bazı yabancı subayların, fotoğraf çektiklerini işitiyoruz. Bu cesetlerin derhal gömülmesi, bu şekilde açıkta bırakılmaması çok mühim telakki edilir.[37]

Avrupa ve Amerika arşivlerindeki soykırımla ilgili kayıtlar, zorunlu yürüyüşlerin şiddetini, katliamları, hayatta kalanların Suriye çöllerinde açlıktan ölmesini; bütün bunların akıl almaz boyutunu ortaya koyar.[38] Ne var ki, Jöntürk liderliğini katliamlara ve sürgünlere doğrudan bağlayan en aydınlatıcı anlatılardan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun günlükleri ve hatıratıdır. Morgenthau burada, Enver Paşa ve Talat Paşa'yla sohbetlerini aktarır. ABD Büyükelçiliği'ne Ermenilerin sürüldüğü ve öldürüldüğü yönünde daha fazla kanıt gelmeye başlayınca, Morgenthau, Enver Paşa'yla görüşme talep eder ve Harbiye Nazırı neler olup bittiğini samimiyetle aktarır:

> Ermenileri açıkça ikaz etmiştik... düşmanlarımıza katılırlarsa başlarına neler geleceğine dair açık bir ikaz aldılar. Üç ay önce Ermeni Patriği'ni davet ettim ve ona Ermeniler bir devrim başlatmaya ya

---

37 *age*, s. 54. Talat'ın Halep'e çektiği üç telgrafa daha değinmek gerekir: 3 (16) Eylül 1915, "Size emrettiğimiz operasyonların önce bahsedilen halkın erkeklerine uygulanmasını, kadınlar ve çocukların da bunlara tabi tutulmasını tavsiye ederiz. Bunun için güvenilir subaylar atayın."; 29 Eylül (12 Ekim) 1915, "Halktan bazı insanlar ve subayların Ermeni kadınlarla evlendiğini duyuyoruz. Bunu kesinlikle yasaklıyoruz ve bu kadınların derhal bulundukları yerlerden alınıp gönderilmelerini tavsiye ediyoruz."; 29 Kasım (6 Aralık) 1915, "Orada elinize geçen Doğu Vilayeti Ermenilerini gizli yollarla ortadan kaldırın." (*age*, s. 54-55.)

38 Soykırımla ilgili birkaç belgesel kaynaktan bahsedebiliriz: Arthur Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman, et les Arméniens dans les archives françaises* (1914-1918: Recueil de documents), (Paris: Université de Paris I, 1983); *The Armenian Genocide: Documentation*, *I*, (Münih: Institut für Armenische Fragen, 1987); Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, (ed.) Susan K. Blair, (New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas, 1989). Ayrıca bkz. Richard G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, (Cambridge, Massachusetts: National Association for Armenian Studies and Research, 1978).

da Ruslara yardım etmeye kalkışırlarsa, başlarına açılacak belaları engelleyemeyeceğimi bildirdim. İkazım ciddiye alınmadı, Ermeniler bir devrim başlattı ve Ruslara yardım ettiler. Van'da neler olduğunu biliyorsunuz. Kentin kontrolünü ele geçirdiler, hükümet binalarını bombaladılar, çok sayıda Müslüman'ı öldürdüler. Başka yerlerde de isyanlar planladıklarını biliyoruz. Şu anda Çanakkale'de ölüm kalım mücadelesi verdiğimizi, binlerce adamımızı feda ettiğimizi anlamanız gerekir. Biz böyle bir mücadele içindeyken, kendi ülkemizdeki insanların bizi sırtımızdan hançerlemesine müsaade edemeyiz. Hangi yola başvurmamız gerekirse gereksin, bunu engellememiz gerekir. Bir halk olarak Ermenilere karşı olmadığım kesinlikle doğrudur. Zekâları ve çalışkanlıklarından ötürü onları herkesten fazla takdir ederim; onların ulusumuzun gerçekten bir parçası haline geldiğini görmekten başka bir şey de istemem. Ama Van bölgesinde yaptıkları gibi, düşmanlarımızla ittifak kurarlarsa, yok edilmeleri gerekir.[39]

Enver, Avrupa'nın yakınlık göstermesinin, Ermenileri cesaretlendirmekten başka bir işe yaramadığını savunuyordu:

Bu dış ülkeler onları cesaretlendirmeseydi, mevcut hükümete muhalefet etme çabalarından vazgeçerler, yasalara uyan vatandaşlar olurlardı. Şimdi ülke mutlak denetimimiz altında ve herhangi bir devrimcinin intikamını kolayca alabiliriz... Ermenilerle ilgili büyük sorun, ayrılıkçı olmaları. Kendilerine ait bir krallık edinmeye kararlılar ve Rusların onları kandırmalarına izin verdiler... Hatırlamalısınız, Türkiye'de bu devrimi başlattığımızda, sadece 200 kişiydik... Ermenilerden korkmamıza yol açan şey, devrimlerle olan tecrübemiz. 200 Türk, hükümeti devirebiliyorsa, birkaç yüz parlak, eğitimli Ermeni de aynı şeyi yapabilir. Bu yüzden, kasten bize zarar veremesinler diye, onları dağıtma planını benimsedik.[40]

Morgenthau devam eder:

Enver Paşa'yla başka bir sohbetimde, katliamlardan herhalde merkezi hükümetin sorumlu tutulamayacağını ileri sürdüm. Bu onda hoşnutsuzluk yaratmaz diye umuyordum.

39 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City: Doubleday, Page, 1918, 1919; yeniden basım: Plandome, New York: New Age, 1975), s. 344-45.

40 *age*, s. 345, 347.

"Elbette. Kabinenin böyle korkunç şeyler olması talimatını asla vermeyeceğini biliyorum," dedim. "Siz, Talat, komitenin geri kalanından sorumlu tutulamazsınız. Hiç kuşkusuz astlarınız, sizin niyetlendiğinizden çok daha ileri gitmişlerdir. Zannederim, astları kontrol etmek her zaman kolay değildir."

Enver oturduğu yerde şöyle bir dikildi. Sözlerimin sakin, dostça bir sohbetin önünü açmak yerine, onu çok rencide ettiğini gördüm. Türkiye'de, o ve yakın çevresinin sorumlu olmadığı şeyler olabileceğini ima etmiştim.

"Çok yanılıyorsunuz," dedi. "Ülke kesinlikle tamamen kontrolümüz altındadır. Sorumluluğu astlarımızın üstüne atma arzusunda değilim ve olup bitmiş her şeyin sorumluluğunu şahsen üstlenmeye tamamen gönüllüyüm. Sürgünleri kabine emretmiştir. Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı hasmane tutumundan ötürü, bunu yapmakta tümüyle haklı olduğumuz kanaatindeyim, ama Türkiye'nin gerçek yöneticisi bizleriz, hiçbir ast böyle bir meselede emir olmaksızın hareket edemez."[41]

Morgenthau'nun Talat Paşa'yla sohbeti de bir o kadar aydınlatıcıydı:

"Tartışmanızın yararı yok," diye cevap verdi Talat, "Ermenilerin dörtte üçünü attık bile; Bitlis'te, Van'da, Erzurum'da hiç Ermeni kalmadı. Türkler ile Ermeniler arasında artık o kadar yoğun bir nefret var ki, onların işini bitirmemiz lazım. Bitirmezsek intikam almayı planlarlar."

"(...) Sizi buraya, Ermeni politikamızın kesinlikle sabit olduğunu, hiçbir şeyin bu politikayı değiştiremeyeceğini bildirmek için çağırdım. Anadolu'nun hiçbir yerinde Ermeniler olmayacak. Çölden başka bir yerde yaşayamazlar."[42]

1915-1916 sürgünleri ve katliamları sırasında öldürülen Ermeniler için, 100.000 ilâ 1.500.000 arasında değişen sayılar veriliyor. Öldürülenlerin gerçek sayısı ne olursa olsun, sonuç, tarihsel Ermenistan'ın büyük bölümünde Ermenilerin fiziksel olarak imha edilmesi, bu bölgede kendine Ermeni diyen halkın süreklilik gösteren yer-

41 *age*, s. 351-52.
42 *age*, s. 337-38.

leşiminin artık kesintiye uğraması olmuştur. Jöntürkler, soykırımla, emperyal Turancı hayale değil, Kemalist cumhuriyete, bugün Anadolu Yarımadası'nı kaplayan Türk devletine zemin hazırlamışlardı. 1922'de, İzmir'de Rumlar denize döküldükten, Kilikya Ermenilerden temizlendikten sonra, Türk milliyetçileri, Türk halkı için bir anayurt elde etmiş oluyordu. Doğu Anadolu'yu, zamanla kendi siyasi heveslerine kapılacak Kürtlerle paylaşmaları gerekse de, sonraki Türk rejimleri, bir zamanlar Ermeni krallıklarının kalbi olan, Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını oluşturan topraklardaki haklarının uluslararası arenada tanınmasını sağlamakta başarılı olmuştur.

Yeni Türkiye, toprakları üzerinde hak iddia eden diğerlerinin kanlı bir biçimde ortadan kaldırılması üzerine kurulmuştur, bu yeni devletin bütünlüğünün savunulması da çeşitli kereler, muhafazakâr, ayrımcı ve sıklıkla da askeri diktatörlük rejimlerinin savunulması anlamına gelmiştir. Batı dünyasının en büyük gücüyle ittifak içindeki bugünkü Türkiye, ülkesel egemenliğinin temelindeki tarihsel deneyimi kabul etmeye yanaşmaz. Ermenilerin sadece Türkiye'de değil, uluslararası planda da hafızadan silinmesi, Kürtlerin de zorla "dağ Türkleri"ne dönüştürülmesi gerekir.

Soykırımın hiçbir haklı gerekçesi yoksa da, olamazsa da, tarihçiler, Türk milliyetçilerinin eylemlerine mantıklı gerekçeler bulmuşlardır. İslam üzerine çalışan en seçkin Amerikalı akademisyenlerden birinin, Bernard Lewis'in görünürde aklı başında duran şu değerlendirmesine bakalım örneğin:

> Türklere göre Ermeni hareketi bütün tehditlerin en ölümcül olanıydı. Sırplar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Yunanların fethedilmiş topraklarından gönülsüzce de olsa geri çekilebilmişler, uzak vilayetleri terk ederek emperyal sınırı memleketlerine yaklaştırabilmişlerdi. Ama Asya'daki Türkiye'de, Kafkasya sınırından Akdeniz sahillerine dek uzanan Ermeniler, Türk anayurdunun tam kalbindeydi, bu topraklardan vazgeçmek, Türk devletinin kırpılması değil, dağılması anlamına gelirdi.[43]

43 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 356.

Bir halkın ulusal çıkarının, bir başka halkın fiziksel imhasını haklı çıkardığını mı varsayacağız? Tek bir ülke üzerindeki iki hak iddiasının sürgünle ya da katliamla mı sonuçlanması gerekir? Siyasi avantaj kazanmak amacıyla böyle kasten cinayet işlenmesini kesinlikle kınama hakkını, bu ahlaki yetkiyi kendimizde bulmamamız mı gerekiyor? Türkler ve Ermeniler, tarihsel hafızada onları birbirine bağlayan kitlesel katliamların patolojik sonuçlarından kurtulmak istiyorlarsa, suçlar kabul edilmeli, nedenleri serinkanlılıkla incelenmeli ve düşünülemez olanı yeniden düşünmeye cesaret edilmeli.

İKİNCİ BÖLÜM

Devlet
Ulus
Diaspora

7
Ermenistan ve Rus Devrimi

Tiflis'in Ermeni Belediye Başkanı Aleksandr Khadisyan, 1 Mart 1917'de, durup dururken Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç'in sarayına çağrıldı. Resmi üniformasını giyme zahmetine bile girmeden, derhal gelmesi söylendi. Genel Vali, ağırbaşlı bir tavırla, Belediye Başkanı'na, başkent Petrograd'da bir isyan olduğunu, kendisinin Çarlık yönetimini değiştirmeyi amaçlayan isyancılara sıcak baktığını açıkladı. Kentte bir sükûnet çağrısında bulunmuş, Khadisyan'ın da son olaylar hakkında bir duyuru yapmasına izin vermişti.[1] Petrograd'da olan şey, 300 yıllık Romanov Hanedanlığı'nın devrilmesi ve Rus Devrimi'nin başlamasıydı tabii ki; sekiz ay içinde ülke Çarlık otokrasisinden tumturaklı bir liberal rejime, sonra da Bolşevik Partisi'nin militan sosyalist diktatörlüğüne geçecekti. Genel Vali'nin bu kadar olağanüstü biçimde aktardığı olaylar, muazzam bir siyasi, toplumsal ve uluslararası öneme sahipti. Kökleri yerel olan bu gelişmelerin çok geçmeden küresel yankıları olacaktı. Dalgalar, Rusya'nın orta bölgelerinden dışa doğru yayılırken, Ermeni halkını, iki yılı aşkın bir süre savaşa dayanmış, Türklerin elinden sistematik katliamdan sağ çıkmış olanları da içine alacaktı.

Ermeniler, 1917'ye gelindiğinde, siyasi olarak bilinçli, harekete geçmiş bir milletti. Kafkasya ve Ortadoğu'daki kentli burjuvazi, Ermeni cemaat siyasetiyle ilgiliydi; ama Doğu Anadolu'nun en geri köylüleri bile, I. Dünya Savaşı, Rusya'nın Doğu Türkiye işgalleri ve Osmanlıların Ermeni halkını sürgüne gönderip yok etme politikası nedeniyle, Ermeni ulusal meseleleriyle kaçınılmaz olarak ilgilenmeye sürüklenmişti. Ne var ki, geçmişte Ermenilere damgasını

1 Alexander Khatissian, "The Memoirs of a Mayor", *Armenian Review* III, 4 (8), (Aralık 1949), s. 108.

vurmuş olan ayrımlar, çabucak ve tamamen aşılamayacaktı. Rus Devrimi ilerler, Orta Rusya ile fethedilmiş sınır bölgeler arasındaki mücadele bir iç savaştan ulusal savaşa dönüşürken, Ermenistan'daki Ermenilerin kaderi, olağanüstü derecede zor iki görevi başarma becerilerine bağlıydı: (1) Kendi milliyetleri içindeki sınıf, cemaat ve parti ayrımlarını aşmak ve (2) Ermeni siyasi oluşumunu korumak üzere büyük güçlerden birinin ya da ikisinin maddi ya da askeri desteğini güvenceye almak. Bu iki görev, sıkı sıkıya birbirine bağlıydı; çünkü Avrupa başkentlerinde destek görmek, Ermenilerin birleşik bir cephe olmasını gerektiriyordu; ama şunu da vurgulamak gerekir: Ermenilerin birliği ve inandırıcılığı Ermenistan'da, Ermeni siyasi varlığının korunması için yeterli koşulları hiçbir zaman sağlamamıştır. Çok daha önemlisi, hatta en önemlisi, Büyük Güçler'in müdahalesidir. Ermenistan'ın Türkiye ile Rusya arasında bulunması, Batılı güçlere uzaklığı, kaderlerinin kendi denetimleri dışındaki kararlar ve olaylarla belirleneceği anlamına geliyordu. Kaderleri, Rusların sınır bölgelerde yeniden otorite kurmayı başarmasına, Türklerin açgözlü Batılıların tasarılarını püskürtmesine, İtilaf Devletleri'nin riskli ve bedeli yüksek bir dava için Anadolu'nun derinlerine ilerleme girişiminde bulunmasına bağlı olacaktı.

Ermeniler, Şubat Devrimi'ni büyük bir coşkuyla karşıladı. Çar'ın gitmesiyle birlikte, geleneksel Ermeni Rusofilliği, Rus hükümetinin yapısına ilişkin tereddütlerini yitirmişti, Ermeni Sorunu'na bir Rus askeri-siyasi çözümü bulunması umutları dirilmişti. Şubat Olayları sırasında, Rus birlikleri, Türkiye Ermenistanı'nın büyük bölümünü işgal etti. 1916'daki seferlerle, Erzurum, Trabzon, Erzincan ve Van Gölü bölgesinin tamamı alınmıştı. Hatta Muş ve Bitlis bile alınmıştı, ama Türkler 1917'de burada mevzi kazanmışlardı. Ermeni siyasi liderlerinin başlıca kaygısı, Kafkasya Cephesi'ni açık tutmak, Rus ordusunu yerinde tutmak ve Türklerin Kuzeydoğu Anadolu'yu yeniden işgal etmelerini önlemekti. Transkafkasya, Türkiye Ermenistanı'ndan gelen yüz binlerce mülteciyle dolu olduğundan, Bakü, Erivan ve Tiflis'teki topluluklar, bu insanların Aras'ın öbür yakasına yeniden iskân edilmesini bekliyorlardı. Çarlık yönetimi iskânı engel-

lemişti, ama yeni devrimci yetkililerin meseleye daha sıcak bakacağı umuluyordu. Ermenistan'ın kaderinin, Rusların zaferine bağlı olduğu anlaşılmıştı. Aslında liberal orta sınıftan Ermeniler, Rus yayılmacılığının açık savunucusu olup çıkmışlardı. Mayıs 1917'de, Ermeni liberal Kristofor Vermişev, Kadet Partisi Kongresi'nde şunları söyledi:

> Rus emperyalizmi denen şeye yönelik saldırılar, hiçbir şekilde akla havsalaya sığmıyor. Kafkasya'da bu emperyalizm, Ermenilerin daha önceleri tanımadığı bir yasal düzen ve güvenli bir hayat yaratmıştır. Rus emperyalizminin karanlık yönleri vardır, ama genelde olumlu bir kuvvettir... Ermenistan, uzun yıllar boyunca, Rus Ermenistanı'nın Türkiye Ermenistanı'nda kudretli sözünü söylemesini, Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtarılmasına öncülük etmesini beklemiştir.[2]

Savaş ve barış meselesi, Rus Devrimi'nin liderleri için ana mesele haline gelmişti. Vermişev'in "Rus emperyalizmi"ni övmesinin, sıradışı bir Ermeni görüşünü yansıttığı söylenemese de, Vermişev'in tutumu Kadet Partisi'nin lideri, yeni geçici hükümetin ilk Dışişleri Bakanı Pavel Milyukov'un görüşleriyle tutarlıydı. Milyukov, "zaferle sonuçlanacak" bir savaşa girmeyi savunuyor, İtilaf Devletleri'ne Rusya'nın savaştaki amaçlarının devrim öncesindeki amaçlarıyla aynı olduğunu, yani Rusya'nın İttifak Devletleri'ne karşı toprak iddialarını koruduğunu bildiriyordu. Türkiye Ermenistanı'nın ilhakı, Türkiye'ye karşı zafer kazanmanın getireceği birkaç ödülden biri olacaktı. Ne var ki, siyasi yelpazenin diğer ucunda, sol, özelikle de Petrograd Sovyeti'ne yerleşmiş sosyal demokratlar, böyle bir politikaya karşı çıkıyorlardı. Onlar, "ilhak ya da toprak verme söz konusu olmaksızın demokratik bir barış" sağlanması çağrısında bulunuyorlardı.[3] Sosyalistler, savaşı olabildiğince çabuk bitirmek, topraklar açısından *status*

---

2 *Rech'*, no. 109, 11 Mayıs 1917; aktaran S. M. Dimanstein (ed.), *Revulyutsia i natsionalnı vopros*, III (Moskova, 1930), s. 401.

3 1917'de savaş ve barış meselesinin tartışılması için bkz. Rex A. Wade, *The Russian Search for Peace, February-October, 1917* (Stanford: Stanford University Press, 1969).

quo ante bellum'a (savaş öncesi statükoya) dönmek istiyorlardı. Devrim içinde ilk büyük siyasi kriz, nisanda, tam da Rusya'nın savaştaki amaçları tartışılırken patlak verdi. İşçiler ve askerlerin desteğini alan Sovyetler'in hükümetten daha güçlü olduğu anlaşıldı ve hükümetin Sovyetler'in savaş politikasını resmen benimsemesiyle, Milyukov istifa etmek zorunda kaldı.

Sovyetler yanlısı pozisyon, Türkiye Ermenistanı'nın durumunu şaibeli hale getirdi; ne var ki, çoğu Ermeni siyasi partisi, Taşnaktsutyun da dahil olmak üzere, "demokratik bir barış" fikrini destekliyordu. Rusya hâlâ Türkiye Ermenistanı'nı fiziksel olarak işgal ediyordu, geçici hükümet, fethedilen ve nüfusu boşaltılan topraklara karşı kendi *ad hoc* (uygun, özel) politikasını geliştirmişti. 26 Nisan'da, Milyukov'un düşmesinden hemen önce, hükümet, "Türkiye Ermenistanı'yla ilgili bir düzenleme" yapmıştı. Türkiye Ermenistanı, hükümetin atayacağı ve doğrudan Petrograd'a karşı sorumlu olacak bir "genel komiser"in yetkisine devredilmişti.[4] General Averyanov komiser, Taşnak Dr. Zavryan da onun sivil yardımcısı olarak atanmıştı. Sonraki altı ay içinde yüzlerce Ermeni memleketlerine yerleştirildi. Van ve Bitlis kentleri doğrudan Ermenilerce yönetiliyordu, Türkiye Ermenistanı'nın tamamı içinde Ermeni yanlısı yeni bir Rus yönetimi kurulmuştu.

Devrim, Rus askerlerin savaşı tümüyle savunmacı bir tarzda sürdürmeye yönelik muhalefetlerini açıkça ve kuvvetle ifade etmelerini mümkün kılmıştı. Yıllardır devam eden, elden ayaktan düşüren çatışma ortamı, ordunun moralini bozmuş, erzak yokluğu birlikleri zayıf düşürmüştü; askerler, evlerine dönmek için sabırsızlanıyorlardı. Kafkasya Cephesi'ni açık tutma problemine getirilebilecek bir çözüm, Ermeni askerleri diğer cephelerden çekerek Transkafkasya'daki Rusların yerine yerleştirmekti. Başbakan Aleksandr Kerenski, hükümetinin Ekim 1917'de düşmesinden hemen önce, 35 bin Ermeni askerin Kafkasya'ya transfer edilmesi talimatını verdi ve birkaç bin

---

4 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918 (Berkeley: University of California Press, 1967), s. 79.

Ermeni asker, Bakü'ye ulaştı.[5] Gitmekten yana olan Rus birlikleri cepheyi terk ederken, saldırıya açık Transkafkasya ile yeniden düzenlenen Türk ordusu arasındaki başlıca kuvvet olarak Ermeni tüfekli taburları kaldı.

Ermeniler, devrimin, temel güvenliği ve toprak kazançları sağlamanın yanı sıra, Batı'dan esinlenen siyasi umutlarını da gerçekleştireceğine inanıyorlardı. O noktada hiçbir büyük Ermeni siyasi partisi, bir bağımsızlık ilanı çağrısında bulunmadı. Daha ziyade, demokratik bir Rusya federasyonu içinde özerkliği savundular. 1917'ye gelindiğinde, çoğu Kafkasya Ermenisi'nin tartışmasız lideri konumundaki Taşnaktsutyun, Transkafkasya'nın bölgedeki etnik ayrımları hemen hemen yansıtacak kantonlara bölünmesini destekliyordu. Bu toprak ayrımını, "toprağa bağlı olmayan kültürel özerklik" fikriyle destekliyorlardı; bu ilke, nerede yaşıyor olursa olsun, her yurttaşın ulusal kültürel haklarını güvence altına alıyordu. Kafkasya Taşnakları, nisan ayında, Kurucu Meclis'in toplanması öncesinde, karşılanması gereken acil taleplerini ileri sürdü. Bunlar arasında hem ulusal, hem de toplumsal iyileştirmeler vardı; işçilerin koşullarının iyileştirilmesi, arazi kiralarının düşürülmesi, okulların kamulaştırılması, yargı ve idare kurumlarında yerel dilin kullanılması gibi talepler yer alıyordu.[6]

Taşnaklar, liberal-sosyalist geçici hükümetin Ermeni yanlısı politikasına ümit bağlamışlardı; ama 1917 yılı boyunca bu hükümet, halkın desteğini yitirdi. Savaşın devam etmesiyle, hükümetin askerler, işçiler ve köylülerin giderek artan beklentilerini karşılayamamasıyla birlikte, alt sınıflar giderek koalisyon hükümetinden hoşnutsuzluk duymaya başladı ve taleplerini giderek radikalleştirdiler. Petrograd ve başka büyük kentlerdeki işçiler ağırlıklarını, "ulusun bütün hayati kuvvetlerini birleştiren" koalisyonun son bulmasını ve alt sınıfların Sovyetler'e dayalı bir hükümet kurmasını savunan Bolşeviklerden yana koyuyorlardı. Sağ kesimin ve ordunun ağustos sonunda iktidarı ele geçirmek için nafile bir çabada bulunması, üst ve alt sınıflar

5 *age*, s. 81.

6 *Baku*, no. 87, 22 Nisan 1917.

arasındaki kutuplaşmayı derinleştirmekten, işçi ve askerlerin Bolşeviklere verdiği desteği artırmaktan başka bir işe yaramadı. Lenin ve takipçileri, 25 Ekim'de, Sovyetler adına iktidara el koydular.

Petrograd'da aşikâr olan toplumsal kutuplaşma ve işçi radikalizmi, ülkenin geri kalanında çok daha az hissediliyordu. Petrol sanayiinde binlerce işçinin çalıştığı Bakü'de Bolşeviklerin çok sayıda takipçisi olsa da, daha az sanayileşmiş Tiflis ve Erivan'da Leninistler, ancak dağınık bir grup oluşturuyorlardı. Tiflis, yerel Sovyet üzerinden yönetimi götüren Gürcü Menşeviklerin hâkimiyetindeydi, Erivan büyük ölçüde Taşnakların etkisi altındaydı. Ekim Devrimi, artık Bolşevik olan Rusya ile merkezin ardından bilinmez bir geleceğe doğru ilerlemeye hazırlıklı olmayan Transkafkasya arasındaki ilişkileri temelden değiştirdi. Menşevikler de, Taşnaklar da Rusya'nın sosyalizme hazır olduğuna inanmıyorlardı, bu partilerin ikisi de, Bolşeviklerin yapmaya kararlı göründüğü üzere, İtilaf Devletleri'yle ittifaka son vermeyi istemiyordu.[7] Şubat ile ekim ayları arasındaki dönemde, Ermeniler devrimin genel olarak demokrasi ve bir kurucu meclis seçilmesi yönündeki eğilimini firesiz desteklemişlerse de, ekim sonrasında merkezi hükümetin denetimi radikal sosyalistlere geçince, Ermeni siyasi partilerinin neredeyse tamamı (küçük Ermeni Bolşevikleri grubu başlıca istisna olmak üzere) Petrograd'da iktidarda olan insanlara karşı çıkmıştı. Rusya'nın Transkafkasya Ermenileriyle ilgili bütün yönelimi, artık ciddi biçimde sorgulanıyordu. Ermeni siyasi liderlerinin çoğu, Bolşeviklerin savaşı derhal sonlandırmasına ve Sovyet iktidarının kurulması çağrısına karşı çıkmışlarsa da, Lenin'in milliyetlerle ilgili fikirlerine daha az muhalefet ediyorlardı. Bolşevik programı, bütün halkların yurttaşlık ve toplumsal haklarının tamamını resmen güvence altına almakla kalmıyor, Lenin'in de yazılarında özellikle belirttiği üzere, ulusların, eğer isterlerse, "Rusya'dan ayrılmak da dahil olmak üzere, kendi kaderlerini tayin hakkı"na sahip olduğu çağrısında bulunuyordu. Ermeniler için bu, Rusya'yla birlik olmak ya da bağımsızlık seçenekleri arasında karar

7 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, (New York: Philosophical Library, 1951), s. 54-64.

kılmanın kendilerine bırakılacağı anlamına geliyordu. Ne var ki, bir Rus devleti içinde kalmayı seçerlerse, Bolşeviklerin bir ölçüde ülkesel özerklik tanıyan merkezi devlet ilkesini kabul etmeleri gerekecekti, ama ulusal kültürel özerklik ya da merkezle federal bir ilişki gibi seçenekleri olamayacaktı.

Lenin, Rus askerlerin Türkiye Ermenistanı'nın Rusya'ya ilhak edilmesinde kullanılması yönünde önerileri de elinin tersiyle reddediyordu. Mayıs 1917'de yaptığı açıklamada Lenin, "Yarın Sovyetler iktidarı ele alırsa... şöyle diyeceğiz: Almanya, ordularını al, Polonya'dan çık; Rusya, ordularını al, Ermenistan'dan çık... Aksi takdirde yalan söylemiş olacağız,"[8] diyordu. Lenin hiçbir ilhakın veya yardımın olmayacağı bu programı uygulamakta kararlıydı. Aralık başında, Lenin'in hükümeti, Çarlık Rusya ile Batılı kuvvetlerin Ermenistan'ı Türkiye'den almaya yönelik gizli anlaşmasını yok sayan "Rusya ve Doğu Müslümanlarına Çağrı" başlıklı bildiriyi yayımladı.[9] Azınlıklara ve başka hükümetlere, yeni Sovyet hükümetinin daha önceki Rus hükümetleri gibi emperyalist olmadığı güvencesini vermeye çalışan Lenin, Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurmasına izin vermeye hazırdı, ama bunun için Rus askerleri onlara yardım etmeyecekti. Böyle bir politika ideolojik olarak gayet ilkeli olsa da, aslında gerçekdışıydı; çünkü Rus birliklerinin çekilmesi Türk ordusunun Ermenistan'a dönmesine yol açacak, Ermenilerin Türkiye Ermenistanı'nın geleceği hakkında karar vermesini imkânsız kılacaktı.

Bolşeviklerin Ermenistan'a yönelik politikası, Lenin'in İngiliz emperyalizmiyle mücadelede Müslümanların yardımını alma arzusunun bir yansımasıydı, ama bu politika gerçekleştirilirse Ermenileri çok tehlikeli bir konuma sokacaktı. 11 Ocak 1918'de, Sovyet hükümeti, "Türkiye Ermenistanı Hakkında" başlıklı bildirisiyle ilk politikasını değiştirdi. Bolşevikler, Rus birliklerinin Türkiye Ermenistanı'ndan çekilmesi çağrısını yinelerken, artık "mülteci Ermenilerin 'Türkiye Ermenistanı'na engelsiz geri dönmesi", bölgede bir Ermeni milisinin kurulması ve bölgeyi yönetmek üzere seçilmiş bir

8 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 97.
9 *age*, s. 98.

Sovyet idare meclisi oluşturulması çağrısında da bulunuyorlardı."[10] Maalesef, hayal edilen bu senaryo asla uygulamaya konamayacaktı. Bildirinin üstünden bir ay geçmişti ki, Türk askeri kuvvetleri eski Rus-Türk sınırını geçmiş, Transkafkasya'ya doğru ilerlemeye başlamıştı. Türkiye Ermenistanı bir daha asla Rus işgali altında olduğu gibi güvende olmayacaktı. Merkezi Sovyet hükümeti, Alman birliklerinin ilerlemesi karşısında da benzer bir tehlikeyle karşı karşıyaydı, Mart 1918'de, Lenin ve Troçki, küçük düşürücü Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak, Batı Rusya'daki geniş toprakları Almanya'ya, Kars'ı, Ardahan'ı ve Batum'u Türkiye'ye bırakmak zorunda kaldı.

Petrograd'da, iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesi, kısa bir süre sonra Bolşeviklerin demokratik seçimle oluşmuş kurucu meclisi dağıtması ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalaması sonucu, Transkafkasya siyasi, sonra da fiziksel olarak Orta Rusya'dan kopmuş, Ekim Devrimi'nden sadece birkaç hafta sonra, Tiflis'te, özerk bir siyasi otorite olarak, bir Trânskafkasya Komiserliği kurulmuştu. Bundan üç ay sonra, Şubat 1918'de, yerel bir parlamento (Seym) oluşturuldu; sonunda Nisan ayında da, Türklerin yarattığı baskı ortamında, Transkafkasya'nın bağımsız bir federatif cumhuriyet olduğu ilan edildi.[11]

1918'in başı ile 1921'in başı arasında Rusya, yekpare bir ülkeden çok, parçalanmış bir kıtayı andırıyordu. Acımasız bir iç savaşla bölünmüştü, yabancı orduların saldırısı altındaydı; milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerle parçalanmıştı. Bu dönemde Rusya, Kafkasya tarihinin yönünü belirleyen başlıca güçlerden biri olmaktan çıktı. Sovyet Rusya, 1920'ye kadar, Kafkasya'nın güneyindeki devrimin sonucunu belirleyecek başlıca aktörler arasında bir daha yer almayacaktı. Transkafkasya halkları açısından en yakın ve açık tehlike, Türkiye'ydi. Rusya kargaşa içinde olduğundan, uzak cephelere asker

10 *age*, s. 100.

11 Transkafkasya'nın bağımsızlığına yol açan olayların ayrıntıları için, bkz. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s. 79-105; Zurab Avalişvili, *The Independence of Georgia in International Politics, 1918-1921*, (Londra: Headley Brothers, 1940), s. 26-29.

gönderemeyeceğinden, Türkler artık Pantürk heveslerini diriltebileceklerdi. Türklerin saldırısı Şubat 1918'de, Erzincan'ın alınmasıyla başladı. Mart'ta Erzurum alındı, çok geçmeden Türkiye Ermenistanı'nın tamamı General Karabekir'in ordularınca alınmıştı. Hiçbir dış güç, Ermenilerin yardımına gelememiş ya da gelmek istememişti.[12] Kafkasya Ermenileri artık Türkiye'deki kardeşlerinin yaşadığı deneyimin aynısıyla karşı karşıyaydı. Yerel Müslüman nüfusa karşı korku ve husumet hızla yükseldi, Erivan vilayetinde Ermeniler ve Azeriler birbirlerine saldırdı. Müslümanlar Hıristiyan köylerini, Hıristiyanlar Müslüman köylerini kuşattı. Erivan diktatörü Aram Manukyan, Müslüman köylülere karşı şiddet kullanmakta tereddüt etmedi. O sıralarda Bakü'de, Müslümanların kenti ele geçirme çabalarına karşı koyan Bolşeviklere ve başka Sovyet partilerine, Ermeniler de destek verdi. Ermeni askerler, bu fırsatı, daha önceki kıyımlar için Müslümanlardan intikam alma fırsatı olarak kullandı.[13] Silah zoru ve acımasız baskıların, Transkafkasya'da, iktidarı güvence altına almanın araçları olacağı açıktı. Siyasi düzen ve uzlaşma ruhu kan gölünde eriyip giderken, Ermenistan'da siyasetin nihai hakemi, kaba askeri kuvvet haline geldi.

1918'in bahar aylarında, Transkafkasya'daki başlıca üç millet arasında en büyük tehlike altında olan Ermenilerdi. Azerbaycanlılar, Ermeni tehdidini bertaraf edecek, Bakü'yü yine Müslümanların denetimine verecek bir Türk zaferinden yararlanacağa benziyorlardı. Gürcüler, Türkiye'nin Gürcü topraklarını ilhak etmeyeceği güvencesine karşılık, Türkler ve Almanlarla anlaşma yapmaya istekliydi. Ama Ermeniler, İstanbul'dan başlayıp Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya uzanan Pantürk devleti planlarının gerçekleştirilmesinin önünde bir engel teşkil ediyordu. Taşnaktsutyun, saldırılara son derece açık bir konumdaydı. Parti, Rusya'dan ayrılmaya karşıydı; ama Rus-

12 ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing, Tiflis Konsolosu Felix Willoughby Smith'in yardım çağrılarını reddetmişti. (Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 118).

13 Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*, (Princeton: Princeton University Press, 1972), s. 214-24.

ya, Türklere karşı Ermenilere yardım edemiyordu. Dolayısıyla, Tiflis'teki parti liderleri istemeye istemeye Gürcü Menşeviklerle birlikte hareket etti, Azerbaycanlılar da Türklerin baskısına boyun eğerek, 22 Nisan 1918'de, Transkafkasya'nın bağımsız bir devlet olduğunu ilan ettiler. O zamanlar Bolşeviklerin liderliğindeki Sovyet'in, sıkı sıkıya elinde tuttuğu bir kent olan Bakü'deki Taşnaklar, hemen hemen aynı tarihte, Seym'in bağımsızlık ilanına karşı çıktılar ve Sovyet Rus otoritesini tanıdıklarını açıkladılar.[14]

Nisan ve Mayıs 1918'de, gidişat kötü olmaktan çıkıp beter bir hal aldı. Mültecilerle dolu Kars Kalesi, 25 Nisan'da Türklere teslim oldu. Binlerce Ermeni göçmen ve asker, Erivan'a aktı. Tiflis'teki Ermeniler sokaklara inip Transkafkasya hükümetinin Kars'ın düşmesine yol açan politikalarını protesto ettiler. Bu arada Türkler, Erivan vilayetini, Ermenilerin son sığınağını, 15 Mayıs'ta işgal ettiler. Başkentin yaklaşık 45 kilometre uzağındaki Serdarabad'a varıncaya dek hızla ilerlediler. Burada, Silikyan, Bek Pirumyan ve Dro komutasındaki Ermeni birlikleri, Türklere karşı koydu ve 24 Mayıs'ta onları püskürttü. Ermeniler, Transkafkasya'da küçük bir mevzi kazanmaya çalışırken, Gürcüler de Almanların, Transkafkasya Federasyonu'ndan çekilmeleri ve yine Almanların destekleyeceklerine söz verdikleri bağımsız bir Gürcü devleti kurmaları yönündeki önerilerine olumlu yaklaşıyorlardı. 26 Mayıs'ta Gürcistan'ın Menşevik liderleri, Gürcistan'ın bağımsız bir devlet olduğunu ilan ettiler, onları, iki gün sonra Azerbaycanlılar izledi. Kafkasya'nın diğer halkları, Ermenileri yalnız bırakmıştı. Tiflis'teki Taşnak liderler istemeye istemeye, kaderlerine razı olarak, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmekten başka bir seçenek olmadığı sonucuna vardılar. Ermeni Ulusal Konseyi, Ermeni vilayetleri için bir hükümet kurma görevini üstlendi.

1918'de bağımsız bir Ermeni devletinin ayakta kalması ihtimali, gerçekten de çok zayıftı. Türkler o sıralarda Erivan vilayetinde yenilmiş olsalar da, hâlâ ciddi bir tehdit oluşturuyor, Azerbaycan üzerinden Bakü'ye doğru ilerlemeyi sürdürüyorlardı. Bir tercih şansı olsaydı, Tiflis'teki Ermeni lider kadrosu bağımsızlık ilan etmez, Rusya'yla

---

14 *age*, s. 211.

ya da en azından Transkafkasya'nın başka halklarıyla bir tür siyasi ilişki içinde olmayı tercih ederdi. Ama bu halklar arasındaki husumetler, Gürcülerin Almanlarla ve Azerbaycanlıların Türklerle ittifak kurup Ermenileri yalnız bırakarak durumlarını iyileştirebilecekleri yönündeki serinkanlı hesapları, Ermenileri tamamen yalnız bıraktı. Başka ulusların kararları, Taşnakları yeni bir devletin liderliği rolünü üstlenmeye zorladı; düşmanlık dolu bir ortamda var olacaktı bu devlet.

Bağımsız bir Ermenistan'ın ayakta kalan egemen bir devlet olması, iki koşula bağlıydı: Ermeniler arasında devleti destekleyen bir birlik ve Büyük Güçler'den en az birinin maddi ve diplomatik desteği. Rusya yardım edemeyecek durumda olduğundan, Ermenistan'ın siyasi talihi İtilaf Devletleri'ne bağlıydı; ama kısa vadede Türkiye'yle anlaşması gerekiyordu. 4 Haziran'da Ermeni Ulusal Konseyi temsilcileri, Türklerle bir barış antlaşması imzaladı. Bundan sonraki birkaç hafta içinde, Tiflis Ermenileri, henüz gerçek bir isimle var olmayan bir ülke için, bir hükümet kurmaya başlamışlardı. Ermenistan Cumhuriyeti hükümeti, ancak 19 Temmuz'da başkent olarak belirlenen Erivan'a ulaşabildi. Tiflis'ten gelen siyasetçi beyefendiler, burada on binlerce aç bilaç ve evsiz mülteciyle, kolera, tifüs ve yakındaki Türk ordusu tehdidiyle karşılaştılar.[15] Ermeniler dünya savaşının bitişini izlerken, yeni hükümetin ilk birkaç ayı, bir tutunma operasyonuyla geçti. İttifak Devletleri'nin yenilmesi ve sonrasında Türklerin Transkafkasya'dan çekilmesi, Ermeniler için yepyeni bir siyasi evren yarattı. İngiliz birlikleri, Bakü ve Batum'a girer, İtilaf Devletleri Avrupa ve Ortadoğu haritalarını yeniden çizmeye otururken, Ermenistan'ın hayatta kalma şansı, birkaç ay öncesine nazaran çok daha fazla görünüyordu.

Ermenistan'ın bağımsızlığı, I. Dünya Savaşı'nın son bulmasından 1920'nin son aylarında Kızıl Ordu'nun gelmesine kadar, sadece iki yıl sürebildi. Bağımsız bir devlet kuramamanın kabahati, Taşnak liderlerde, İtilaf Devletleri'nin gerekli yardımı sunmamasında ya da Sov-

15 Yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin karşı karşıya olduğu güçlükler hakkında, bkz. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 190-94, 207-15.

yet ve Türk devletlerinin emperyalist tasarılarında aranabilir. Ama etik bakımdan, bir yargıç konumu üstlenmek yerine, bu bağımsızlık deneyiminin sonucunu pek ahlakçı olmayan, serinkanlı bir tutumla değerlendirmek istiyorum. Şunu unutmamak gerekir ki, bağımsızlık, seçenek yokluğundan ilan edilmişti; bir iktidar boşluğunda gerçekleşmiş, son iki buçuk yüzyılda Ermenistan'ı aralarında paylaşmış iki büyük devlet, bu küçük ülke üzerinde egemenlik kuramadığı süre zarfında devam etmişti. Bu güçlerin, Rusya ve Türkiye'nin, biri ya da ikisi, güçlerini yeniden toplar toplamaz Ermenistan üzerinde otoritesini yeniden kuracaktı. İki güç birbirine denk ya da ittifak halinde olursa, Ermenistan büyük ihtimalle aralarında paylaşılacaktı. Böyle bir sonuç, Ermeni tarihinde yeni bir sonuç değildi. Ermenistan, binlerce yıl boyunca, birbirine rakip büyük imparatorluklar arasında kalmıştı. Ermenistan'ın, ancak ve ancak sınırlarındaki büyük imparatorluklar zayıf düştüklerinde, dünyanın diğer bölgelerindeki daha önemli işlerle uğraştıklarında ya da birbirlerine hemen hemen denk güçte oldukları için aralarında nispeten özerk, tampon bir Ermeni devleti bulunmasını kabule razı geldiklerinde, özerk ya da bağımsız olması, Ermeni tarihinde neredeyse bir kanundu artık. Ermenistan, genellikle bölgenin büyük emperyal devletleri arasında pay edilmişti.

Sovyet Rusya, hayatını kurtarmak için Beyaz Ordulara ve yabancı işgalcilere karşı savaştığı ve Türkiye, İtilaf Devletleri'nin imparatorluğu parçalama ve Ermenistan'ı imparatorluktan ayırma planlarına direnemediği sürece, Kafkasya'nın küçük uluslarının bağımsızlıklarını koruma şansı vardı. Ama İtilaf Devletleri'nin Rusya'dan çekilmesi ve Beyazlar'ın yenilgisiyle beraber, Sovyet birlikleri, beklemeden, Azerbaycan sınırlarına dayanmayı ve Transkafkasya üzerinde Rus hâkimiyetini yeniden ileri sürmeyi başarmıştı. Mustafa Kemal'in bayrağı altında Türk milliyetçiliğinin yeniden dirilmesi de Rusya'nın savaş yıllarında fethettiği bütün yerleri yeniden kazanamayacağı, Türkiye Ermenistanı'nın milliyetçilerin ordularına teslim olacağı anlamına geliyordu. 1920'nin sonunda Rusya ve Türkiye, Ermenistan'da egemen güçler olarak yeniden belirdi ve Ermenistan bu iki güç arasında bölündü. Bu bölünmenin bir kısmında Ermeni siyasi

oluşumu varlığını sürdürürken, diğeri Ermeni olarak resmi sıfatını tamamen yitirdi.

Bağımsızlık imkânının Ermenilerin kendilerinden çok dışardakilere bağlı olduğu görüşü doğrultusunda, Taşnak yönetiminin bağımsızlık denemesinin başarısız olarak yargılanmaması gerektiğini, bu iki yıl içinde Erivan Cumhuriyeti'ndeki siyasi ve ekonomik hayatı idare siciliyle değerlendirilmesi gerektiğini savunuyorum. Taşnaklar, Ermenilerin 1918 ile 1920 arasında karşı karşıya kaldığı hayati risk taşıyan sorunların bazılarını çözmeyi başarmışlar mıydı, yoksa bu problemlerin daha da ağırlaşmasından mı sorumluydular?[16]

Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Hovhannes Kaçaznuni, göreve gelmesinden kısa bir süre sonra, hükümetinin bir mülteci ve açlık ülkesinde karşı karşıya kaldığı sorunları açıklamıştı. Hükümetin geçmişle hiçbir bağı, devraldığı hiçbir idari mekanizma yoktu. Sıfırdan başlamak, enkaz ve kargaşadan yeni bir dünya yaratmak zorundaydı. Başbakan, meslektaşlarına, Ermenistan'ın yeni yöneticilerinin ülkeyi felaket diye nitelenebilecek koşullarda bulduğunu anlatırken sözünü sakınmıyordu.[17] Ne var ki, Taşnaklar, bu kaosun içinden, seçilmiş bir parlamentosu olan idari bir aygıt yaratmışlardı. Taşnaktsutyun, ulusal birliğin çıkarları uyarınca koalisyon hükümetleri kurmuş, Tiflisli işadamları ve serbest meslek sahiplerinin kurduğu, devrim karşıtı orta sınıfı temsil eden küçük bir parti olan Ermeni Halk Partisi'nin (liberaller) temsilcilerini de bu koalisyon hükümetlerine almıştı. Ermeni solu, sosyalist devrimciler ve sosyal demokratlar, burjuvazinin temsilcilerinin yer aldığı bir koalisyona girmeye yanaşmamışlardı. Onlara göre, Taşnakların, liberal orta sınıfla ittifak kurmaya istekli olması, bu partinin gerçek bir sosyalist partiden ziyade, milliyetçi bir parti olduğunu açıkça ortaya koymaktan başka bir işe yaramıyordu. Ama Taşnaklara göre, orta sınıfla yaptıkları ittifak,

16 Ermenistan Cumhuriyeti üzerinde çatışan baskılara ilişkin bir değerlendirme için, bkz. Richard G. Hovannisian, "Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia, 1917-20", *Russian Review* XXXIII, 1 (Ocak 1974), s. 37-49.

17 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 212-13.

savaştan galip çıkan Batılı güçlerin desteğini kazanmayı, onlar tarafından tanınmayı hedefleyen dış politikaya uygundu. 1918 sonuna gelindiğinde, daha önceleri Rusya'dan yana ağır basan yönelimin yerini, Batı Avrupa'ya yönelim almıştı.

Ermenistan'ın gerçekten de acil yardıma, maddi kaynaklara ve güvenliği için destek vaadine ihtiyacı vardı. Açlık, Erivan'da kol geziyordu; iyi beslenemeyen nüfus, hastalıklara yenik düşüyordu. Richard Hovannisian'ın anlattığına göre: "Burası gerçekten de bir ölüm diyarıydı."[18] 1919 ortasına gelindiğinde, aşağı yukarı 200 bin kişi, yani Cumhuriyet'in nüfusunun neredeyse yüzde 20'si ölüp gitmişti. Bir gazete haberinde şöyle korkunç bir hikâye anlatılıyordu:

> Halk, ölü kediler ve köpeklerle besleniyor. Açlıktan ölmek üzere olan bir annenin öz çocuğunun cesedinden böbrek ya da ciğer çıkarıp yemesi gibi vakalar bile söz konusu olmuştur... İskeletten farksız kadınlar ve çocuklar, çöplüklerde atılmış ayakkabı arıyor, bunları üç gün pişirdikten sonra yiyorlar.[19]

Devrim öncesinde Erivan bölgesi yiyeceğinin üçte birini Rusya'dan alıyordu. Bu kaynağın kesilmesiyle ve günbegün artan mülteci sayısıyla, Ermeni ekonomisi istikrar kazanmayı başaramadı. Enflasyon yükseldi, hükümetin bastığı para değersizleşti. O sıralarda Ermeniler, Gürcistan ve Azerbaycan'daki hasım hükümetlerle ve de Anadolu'da, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği, nüve halindeki milliyetçi hükümetle karşı karşıyaydılar. Lori ve Borçalı'da Gürcülerle, Karabağ ve Zangezur'da Azerbaycanlılarla girilen silahlı çatışmalar, yeni hükümetin sorunlarına sorun eklemekten başka bir işe yaramadı. Ermeniler, İngilizlerin desteğiyle, Kars'ı yeniden alabildiler. Yeni hükümet, ayakta kalmanın coşkusuyla, Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1. yıldönümünü 28 Mayıs 1919'da, Türkiye Ermenistanı'nın ilhak edildiğini iddia etme cesaretinde bulunarak kutladı. Bu retorik hamle, hayata geçirilemeyecekti; çünkü Taşnaklar yeterli askeri kuvvete sahip değildi. Aslına bakılırsa, bu ilan Tiflis'teki orta sınıf Ermenile-

---

18 Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, I: 1918-19* (Berkeley: University of California Press, 1971), s. 130.

19 Aktaran Hovannisian, *Republic of Armenia*, s. 128.

ri ve Türkiye Ermenistanı'dan gelen göçmenleri kızdırmakla kalmadı, Türk milliyetçilerini de çok öfkelendirdi.

Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı açıldığında, Ermeniler bir değil, iki heyetle temsil ediliyorlardı. İki ayrı heyet bulunması, Doğu ve Batı Ermenileri arasındaki bölünmeyi ve liberal orta sınıf Ermenilerle Taşnaktsutyun arasındaki geleneksel çatışmayı yansıtıyordu. Ermenistan Cumhuriyeti heyetinin başkanlığını, yazar ve Taşnak aktivist Avedis Aharonyan yapıyordu. "Ermeni Ulusal Heyeti" adını taşıyan rakip heyetin başındaysa Boğos Nubar Paşa vardı, kendisi 1906'da Ermeni Hayırseverler Birliği'nin kurucuları arasında yer almış Mısırlı zengin bir Ermeni'ydi. Nubar ve çevresi Taşnaktsutyun'a husumet besliyor, onları devrimci ve sosyalist bir örgüt olarak görüyor, Ağrı Ovası'nda kurulmuş yeni Ermeni Cumhuriyeti'nin toprak taleplerine Kilikya'yı dahil etmedikleri için, onlara karşı çıkıyordu. Nubar, sınıfsal ya da dini bağlılık göz etmeksizin Türkiye Ermenilerini bütünüyle temsil ettiği iddiasındaydı; Aharonyan ise kendisini, henüz tanınmıyor olsa da, kurulmuş bir hükümetin resmi temsilcisi ve Rusya Ermenistanı'nın sözcüsü olarak görüyordu. İki lider birbirleriyle mücadele etmek yerine, ortak bir heyetle çalışmaya ve Barış Konferansı'na tek bir talep listesi sunmaya karar verdiler.[20]

20 Paris'teki Ermeni heyetinin birliği bir çıkar ittifakıydı. Ermeni toplumunun temelindeki çatışmalar, varlığını sürdürüyordu. Şubat 1919'da, örneğin, Erivan'da Batı Ermenileri Kongresi toplandı ve birleşik Ermenistan'ın gelecekteki hükümetinin başkanlığını, Erivan Cumhuriyeti'nin Taşnak liderlerinin değil, Boğos Nubar Paşa'nın yürütmesini istediklerini açıkça ortaya koydu. Aynı ay, Paris'teki Ermeni Ulusal Kongresi de Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı tereddütlü ve koşullu bir yaklaşım benimseyerek, birleşik bir Ermeni devletine, Kafkasyalı olmayan Ermenilerin hâkim olmasını tercih etti. Khachig Tololyan, "Exile Government in the Armenian Polity" adlı makalesinde, heyetler arasındaki gerilimlerin ulus-ötesi Ermeni ulusunda derin bir çatallanmayı yansıttığını savunur: "Ermeni [iki heyet] çözümü hasar verici bir uzlaşmaydı. Rakiplerin birbirlerine ihtiyacı vardı. Burjuva seçkinleri, uzun zamandır özlenen, varlığı, salonlardaki ya da sağ kalanların kamplarındaki yurttaşlarca neşeyle kutlanan devletin liderlerine açıkça karşı koyamıyordu. Buna karşılık, Taşnaklar, deniz aşırı diasporada ya da Transkafkasya'da nispeten zenginliğini korumuş liderlerden yardım almak zorunda olan hükümetin kontrolündeki bir partiydi." [*Journal of Political Science* XVIII, 1 (Bahar 1990), s. 137.]

Paris'te Ermeni dostu bir hava eserken ve İtilaf Devletleri'nden çeşitli liderler, özellikle de Başkan Woodrow Wilson destek vaatlerinde bulunurken, Ermeniler büyük ve abartılı toprak talepleri ileri sürmeye hazırlandılar. Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan, Trabzon ve Kilikya'yı, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, Maraş, Adana, Kars, Karabağ, Zangezur ve Erivan vilayetlerini kapsayan bir Ermeni devleti hayal ediyorlardı. Bu toprakların büyük bölümü, örneğin Trabzon, hiç Ermenilere ait olmamıştı, ama güvenlik gerekçeleri ve ticari gerekçelerle talep edilmişti. Erivan dışında, bu geniş toprakların hiçbir yerinde, Ermeniler nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyorlardı, ama dikkat çekildiği üzere, halihazırdaki demografik görünümün dikkate alınması, Ermenilerin yaşadığı son katliamların, zorunlu göçlerin ve sürgünlerin görmezden gelinmesi anlamına gelecekti. İtilaf Devletleri'nden birkaç heyet, özellikle de Kilikya'yla ilgili bazı tasarıları olan Fransızlar, Ermenilerin toprak taleplerinden rahatsız olmuşlar, bir Fransız gazetesi "Ermeni İmparatorluğu" başlığıyla verdiği bu büyük planlarla alay etmişti.

İtilaf Devletleri, birer birer Ermenilerin asli sorumluluğunu üstlenmekten kaçındılar. Sonunda Paris'te toplanan liderler, ABD'nin Ermenileri koruyan manda gücü olmasında karar kıldılar. Başkan Wilson bu yükü sırtlanmaya hazırdı, ama gayet iyi bilindiği üzere, Senato'yu manda gücü olmaya ikna edemedi. Ülke çapında bir kampanyanın ve Senato'da acı bir tartışmanın ardından, Ermenistan'ın ABD Kongresi'ndeki yenilgisinin mimarı Senatör Henry Cabot Lodge, bir dostuna şöyle yazıyordu: "Sanmayın ki Ermenistan için üzülmüyorum, ama bizim sırtımıza yükleme hakkına sahip oldukları şeylerin de bir sınırı olmalı."[21] İtilaf Devletleri, Ocak 1920'de Ermenistan'ı *de facto* (fiilen) tanıdılarsa da, gerçek bir askeri yardım gelmedi. Amerika, gıda, para ve Ermenistan'ın ayakta kalması için önemli başka kaynaklar gönderdi, ama Rus İç Savaşı devam ederken, başka yardım gelmeyecekti.

Ermenistan, Batı'nın desteği olmaksızın, bağımsız bir devlet

21 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1967), s. 237.

olarak, ancak en güçlü iki komşusu, Rusya ve Türkiye onu fiziksel olarak tehdit etmediği sürece ayakta kalabildi. Ama 1920'ye gelindiğinde, Anadolu Türkler için yeni Türkiye'nin kalbi olmuştu artık ve milliyetçiler bölgeyi yabancılardan, İngilizler, Fransızlar ve Ermenilerden temizlemeye kararlıydılar. Şubat 1920'de, Kemalistler Maraş'a, Fransızların elinde olan fakat Ermenilerin yaşadığı Güneydoğu Anadolu kentine saldırdılar. Sert çatışmaların ardından Türkler çekilecekmiş gibi görünse de, kritik bir anda Fransızlar kenti terk etmeye ve Ermenileri kendi kaderleriyle baş başa bırakmaya karar verdiler. Kentin düşmesinin ardından, Kemalistlerin giriştiği "Beyaz Katliam"da çıkan çatışmalarda, 11 bin Ermeni'nin ölmüş olması mümkündür.[22] Çok geçmeden bütün Kilikya, Türklerin eline geçti.

Kemal ve milliyetçiler Batılı güçlerle savaş halinde olduğundan, Sovyet Rusya, seferberlik halindeki Türkleri, "anti-emperyalist" mücadelede güçlü bir müttefik olarak görüyordu. 1920'nin bahar aylarında Bolşevik birlikleri Kuzey Kafkasya'ya ulaştı, 28 Nisan'da da Kızıl Ordu Bakü'ye girerek Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurdu. Ruslar bir kez daha Transkafkasya'nın kaderini belirleyecek başlıca güç olmuşlardı. Kemal, silah, yiyecek ve parasal yardım karşılığında, Azerbaycan'ı Sovyet alanının bir parçası olarak tanımayı kabul etti. Türkler, Dışişleri Komiseri Çiçerin'e, hükümetlerinin "emperyalist Ermeni hükümetine karşı askeri harekâtları üstlenmeye" hazır olduğunu bildirdi.[23] Birden, Ermenistan'ın sınırlarında Sovyet birlikleri ve Türk milliyetçi kuvvetlerinin belirmesiyle, Ermenilerin Batılı İtilaf Devletleri'yle siyasi bağlılıkları muazzam bir yükümlülük halini almıştı. Sovyetler ve Kemalistler, Taşnaktsutyun'u Batı emperyalizminin bir uzantısı olarak görüyorlardı; Rusların da, Türklerin de bu partiye karşı pek insafı yoktu. Ermeni komünistler, Kızıl Ordu'nun yaklaşmasını fırsat bilip, Ermenistan içinde ayaklanmalar çıkardılar,

---

22 Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, (Albany: State University of New York Press, 1973), s. 195-96.

23 Richard G. Hovannisian, "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *International Journal of Middle East Studies* IV, 2 (1973), s. 147.

ama Cumhuriyet'in son günlerinde Taşnaklar bu isyanları bastırmayı başardılar. Bolşevizm Ermenistan'da pek desteklenmiyordu, ancak doğrudan Sovyet müdahalesiyle iktidara gelmeyi umabilirdi.

Bağımsızlık oyununun son perdesinde, acımasız uluslararası güçler, büyük ölçüde, Ermenilerin önündeki seçenekleri ortadan kaldırdı ve Sovyet Rusya ile milliyetçi Türkiye arasındaki Batı yanlısı bir devletin çöküşünü dikte etti. 1920 baharının sonunda, Ermenistan Cumhuriyeti, Ermenistan'ın bağımsızlık ve Türkiye Ermenistanı'nda hak taleplerine destek bulmak için, Moskova'ya yazar Levon Şant başkanlığında bir heyet gönderdi. Çiçerin, Sovyet Rusya'nın Ermenilerin Anadolu'daki hak iddialarını desteklemeyeceğini, bir Ermeni devletine arka çıkmaktan çok, Türk milliyetçilerle bir ittifakı sağlamlaştırmakla ilgilendiklerini açıkça ortaya koydu. Ermenistan artık Sovyet örsüyle Türk çekici arasına sıkışmıştı. İtilaf Devletleri'nin, 10 Ağustos 1920'de, geleceği olmayan Sevr Antlaşması'nı imzalayarak, Ermenistan'a prensipte Kuzeydoğu Anadolu'nun büyük bölümünü vermesi (sınırı daha sonra Woodrow Wilson çizecekti) küçük bir teselliydi. Taşnak liderler işleri kendileri halletmeye açıkça karar vermişlerdi. Türklerin bölgedeki fiili askeri gücünü dikkate almayan Ermeniler, Oltu'daki kömür madenlerine el koydular. Bu hamle, Türklerin Ermenilere karşı savaş açmak için lüzum duyduğu provokasyon oldu. Eylül sonunda, Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu, Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı harekete geçerek Sarıkamış'a kadar ilerledi. Kars, ekim sonunda Türklerin eline geçti, Aleksandropol (daha sonra Leninakan, artık Gümrü) 7 Kasım'da işgal edildi. Ermenistan'da komünistler bir Devrimci Komite kurdular ve 29 Kasım'da Sovyet denetimini ilan ettiler. Daha sonra, Kızıl Ordu sınırı aşarak Ermenistan topraklarına girdi.

Taşnaklar yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı, Aleksandr Khadisyan başkanlığında bir heyeti istemeye istemeye Aleksandropol'e, Türklerle Erivan'dan uzak durmalarını müzakere etmeye gönderdiler. O sıralarda Sovyet Rusya'nın temsilcileriyle de müzakereleri sürdürüyorlardı. Bağımsız Ermenistan hükümeti son günlerinde hem Sovyetlerle, hem Kemalistlerle antlaşmalar imzaladı. Ermeniler için

en iyi antlaşmayı elde etmeye çalışan Khadisyan, Aleksandropol'de, Ermenistan'ın Türkiye Ermenistanı'ndaki hak iddialarından vazgeçtiğini ve Sevr Antlaşması'nı tanımadığını belirten bir antlaşma imzaladı (2 Aralık 1920); Erivan'daysa, General Dro'nun hükümeti Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin temsilcisi Silin'le, yeni Sovyet Ermenistan Devleti'ni ilan eden bir antlaşmaya imza attı.

Bağımsız Ermenistan'ın başarısızlığı, ne cumhuriyetin liderlerinin, ne de Ermeni toplumu içindeki muhaliflerinin hatasıydı. İktidar partisi tümüyle kabahatsiz olmasa da, bu başarısızlık Taşnakların yetersizliği ya da saldırganlığının sonucu da değildi. Taşnakların 1918'de Rusya'ya yönelmekten vazgeçip Avrupa'ya yönelmeleri, o dönemde Rusya'nın Ermenistan'a yardım etmesinin imkânsız olduğu düşünülürse, yeterince akla yatkın bir hamleydi; ama bir kumar oynanmıştı. Aslında, epeyce riskli bir girişimdi. Sovyetler, 1920'de Kafkasya'ya girdiklerinde, Taşnaklar yeni bir tehlikeyle karşı karşıya kalmışlardı. Sovyet Rusya, Batılı güçlerle bağlantılı, Bolşeviklere karşı uzun bir husumet tarihi olan bir partinin yönetimindeki bir cumhuriyeti koşulsuz desteklemezdi. Taşnaklar, Sovyetler'in desteğini almak için biraz daha hızlı hareket edebilirler, Türk milliyetçilerine karşı o kadar provokatif olmayabilirlerdi. Ama nihayetinde daha büyük güçlerin dayattığı koşulların kurbanlarıydılar.

Ermenistan'ın düşmanı milliyetçi Türklerle bağ kurarak Sovyet davasını Müslüman halkların ulusal kurtuluş savaşlarıyla özdeşleştirerek diplomatik yalıtılmışlığını kırabilecekken, bağımsız bir devlet olarak Ermenistan'ı desteklemek, Sovyet Rusya'nın işine gelmezdi. Ermenistan, Sovyetler için gözden çıkarılabilirdi, her zaman Rusya'nın devrimci hedeflerine tabi olmuştu. İki cephede birden işgalle karşı karşıya olan Taşnakların, tavizler verip en iyisini ummaktan başka seçenekleri yoktu. Ermenilerin şansına, tarihsel Ermenistan'ın küçük bir bölümü, Taşnak-Sovyet anlaşması ve 1921 tarihli Rus-Türk Antlaşması'yla korundu. Kars ve Ardahan kaybedildi, Ararat ve Türkiye Ermenistanı gitti; ama Erivan, Aleksandropol ve 1878 öncesi sınırlarıyla Rusya Ermenistanı, yeni Sovyet Cumhuriyeti'nde kaldı. Ermenistan'ın geleceği, harap olmuş anayurdunun bu küçük köşesinde yatıyordu.

Hastalıklar, açlık ve demografik felaketlerle dolu bu döneme ilişkin ilk izlenim, bunun bir ulus inşası döneminden çok, bir yıkım devri olduğu yönünde ve bu da genel şemamıza uymuyor. Ama aslında bu dönemde ortaya çıkan birkaç önemli nokta, 20. yüzyılda Ermeni ulusunun inşasını geri dönülemez biçimde şekillendirmiştir. Birincisi, 1915 katliamlarının ve sürgünlerin, Türkiye Ermenilerinin kuzeye göç etmesinin ve milliyetçi Türklerin Doğu Anadolu'yu yeniden fethetmelerinin bir sonucu olarak, Ermeni nüfusu Kafkasya'ya kaymıştır. İkincisi, İtilaf Devletleri'nin askeri yardımı olmaksızın, Ermeniler Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunu yeniden tesis etmeyi umamazlardı. Bu yardım gelmemişti ve Türkiye Ermenistanı'nın geri kazanılması imkânsız bir hal almıştı. Üçüncüsü, Taşnak Cumhuriyeti, Ermenistan'ın küçük bir bölümünü Ermeniler için korumuş ve Erivan'da bir devlet yapısı nüvesi oluşturmuştu. Son olarak, topraklarını Kafkasya'yla sınırlı tutarlarsa, bir büyük güç Ermenilere yardım etmeye hazırdı. Ruslar, kendi ideolojik ve siyasi gerekçeleriyle, Ermenilerin yardımına gelmişler, artık egemen ve bağımsız olmasa da, Ermeni siyasi oluşumunun varlığının devamını sağlamışlardı.

Ermeniler, dünyanın her yerine yayılan yüzlerce cemaatle, yüzyıllar boyunca bir *halk* olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi, ama 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, modern tarihte ilk kez, bilinçli ve seferber olmuş etnik bir grup anlamında bir *millet* olmuşlardı. Ermeniler, 20. yüzyılda, dünyanın farklı bölgelerinde, cemaatlerin kültürel ve siyasi korunma ve ilerleme amacıyla örgütlendiği yerlerde, örneğin Lübnan, Fransa, Arjantin ve ABD'de, bir millet olmayı sürdürüyorlar. Ama Ermeniler, dünyanın bir tek bölgesinde, *Hayasdan*'da, Ermenistan Cumhuriyeti'nin farklı biçimlerde yeniden doğduğu, bağımsız, Sovyet, sonra yine bağımsız bir devlet olarak *ulus* haline gelmişlerdir. Bu nasıl bir ulustur, nasıl oluşmuştur; geçen 70 yıl içinde nasıl bir dönüşüm geçirmiş ve onları nasıl bir gelecek bekliyor olabilir? Bu sorular, sonraki bölümlerin konusudur.

8
Sosyalist Bir Ülke İnşa Etmek

II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, Amerikalı sosyologlar, akademik çevrelerde kısa sürede yaygınlık kazanan birkaç yorumlayıcı kavram geliştirdiler. "Totaliterlik", "modernleşme", "milliyetçilik", "ulus inşası" ve "siyasi bütünleşme" gibi betimleyici ve analitik kavramların, yeni ulusların doğduğu, iki rakip toplumsal sistemin hâkim olduğu bir dünyayı anlamak için yararlı araçlar olduğu görüldü. Ne var ki, Soğuk Savaş ve Avrupa'nın kolonilerinden çekilmesi sürecinde, değer yargılarından bağımsız ve bilimsel olduğu varsayılan terimlerin pek incelenmemiş ahlaki ve siyasi varsayımlar içermesine şaşmamak gerekir. "Modernleşme" ve "totaliterlik" gibi fikirler, Batılı siyasi tercihlere dayanıyor ve bütün toplumları idealleştirilmiş bir kapitalist demokrasi biçimine göre yargılıyordu; bu nokta gayet anlaşılır. Özellikle de 1960'larda, ABD'nin siyasi bir ideal olduğuna ilişkin fikir birliğinin, ülke içindeki toplumsal ve ırksal eşitsizliklerin fark edilmesi ve Güneydoğu Asya'da girişilen kötü tasarlanmış maceralarla tehlikeye girmesi sonrasında, çeşitli eleştirmenler, bu kavramlarda örtük olarak mevcut olan ideolojik yanlılıkları işaret etmişlerdir. Tarihçiler, siyaset bilimciler ve sosyologlar, alternatif kuramsal yaklaşımlar aramış olsalar da, eski terimler, belirsizlikleri ve örtük ahlakçı tonlarına rağmen, yararlılıkları sebebiyle, üzerinde değişiklikler yapılarak, kullanılmaya devam etmişlerdir.

"Modernleşme" fikri, var olduğu 50-60 yıl boyunca, çok sayıda kuramsal ve ampirik çalışma doğurmuştur, ne var ki, hâlâ belirsiz ve çeşitli biçimlerde tanımlanmış bir terimdir. Modernleşmenin hızlıca gözden geçirilemeyecek kadar çok sayıda anlamı vardır, ama genelde, geri toplumların giderek Batı'nın ileri sanayi ülkelerine benzediği kalkınma sürecini ifade etmiştir. Max Weber'i izleyen bazı kuramcılar,

modernleşmeyi, insanın fiziksel ve toplumsal çevre üzerindeki denetiminin genişlemesi olarak görmüşlerdir. Daha somut bir ifadeyle, bu süreç, sanayileşmenin, kentleşmenin, okur-yazarlığın, toplumsal sınıf atlamanın ve siyasi katılımın artmasıyla açıklanır. Birçoklarına göre, bir toplum, bugünün dünyasında istikrarlı ve müreffeh bir sistem olarak var olacaksa, bu sürecin doğal, organik ve belki de kaçınılmaz olarak yaşanması gerekir.

Dünya üzerinde çok farklı toplumların giderek birbirlerine benzemeye yazgılı olduğu, ulusal ve etnik farklılıkların yavaş yavaş azalacağı, hatta ortadan kalkacağı, "sosyalist" devletlerle kapitalist blok arasında bir yakınlaşma olacağı, modernleşme kuramında örtülü olarak var olan bir inançtır. Çoğu kuramcı arasında, ileri sanayi toplumu olmanın, cesaretlendirmeye ve desteklemeye değer iyi bir şey olduğu konusunda pek fikir ayrılığı yoktur. Modernleşme kuramı ile 1960'larda, artık sömürgelerin olmadığı bir dünyada ABD'nin emperyal heveslerinin çoğalmasının aynı tarihlere denk gelmesi tümüyle tesadüfi olmayabilir. Bir eleştirmen şuna dikkat çekmiştir:

> Modernleşme fikri, ABD'nin politika belirleyicilerine yakın olmuştur; o kadar ki, "kalkınma" ve "modernleşme" fikirleri, Üçüncü Dünya'da istikrarsızlık ve komünizm tehditlerine karşı uzun vadeli çözümler olarak görülmüştür. Hiç kuşku yok ki, bu fikrin ağırlıklı olarak siyasi istikrarla ilgilenmesi, açıktan komünizm karşıtı olması, ekonomik ve siyasi emperyalizm meselelerine tamamen kayıtsız kalması nedeniyle modernleşme literatüründe, Beyaz Saray, Pentagon ya da ABD Dışişleri Bakanlığı'nın politika belirleyicilerini ciddi bir biçimde rahatsız edecek bir şey yoktur.[1]

İdeolojik yanlılığı dışında, modernleşme kuramıyla ilgili başka bir sorun da, görünürdeki tarihsel boyutuna rağmen, temelde, sıklıkla, tarih dışı bir biçimde sunulmasıdır. Bir modernlik fikrinden geriye doğru işleyen modernleşme kuramları, "modern öncesi" toplumları ayrı bir yerde duran farklı toplumlar olarak yorumlar; geleneksel ve

---

1 Dean C. Tipps, "Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective", *Comparative Studies in Society and History* XV, 2 (Mart 1973), s. 210.

modern toplumlar birbirinden keskin bir çizgiyle ayıracak, modern toplumların toplumsal değişimler ve teknolojik yeniliklere daha fazla uyumlu olduğunu söyler. Eleştirel tarihçiler ve antropologlar, modern olmayan toplumların çok büyük bir çeşitlilik gösterdiğini, öyle ki, onları topluca tek bir kategoriye sıkıştırıp, "geleneksel" diye yaftalamanın yanlış olacağını işaret etmişlerdir. Bu toplumların birçoğu, Batılı gözlemcilerin düşündüğü kadar durağan ya da değişmez değildirler. Ayrıca, "toplum" terimi, modern öncesi toplumsal ve siyasi topluluklara uygun düşmeyebilir; çünkü Clifford Geertz'in de işaret ettiği üzere, bu topluluklar son derece bütünleşmiş, homojen toplumsal ve kültürel oluşumlar değil, gayet heterojen, çok çeşitli gelenekler içeren oluşumlardır.[2]

Bugün modernleşme kuramını eleştirenlerin sayısı, savunanlarınki kadar fazladır. Yine de, herhangi bir gözlemci, dünyanın dört bir yanında, farklı düzeylerde kalkınmış çeşitli toplumsal sistemlerde, eski iş görme biçimlerini yerle bir eden, ileri sanayi toplumlarıyla ilişkili ya da sıklıkla onlardan alınmış yeni iş görme biçimlerinin ortaya çıktığı bir toplumsal değişim süreci yaşandığını algılayabilir. Marx, 19. yüzyılda bu süreci gözleyip analiz etmiş, onu ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkan yeni kapitalist üretim biçiminin gücüne bağlamıştır. Ama 20. yüzyılda, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş, sadece kapitalist koşullarda değil, Rusya'da Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte, devletin yönetimindeki kapitalist olmayan bir sistemde de gerçekleşmiştir. Belki de, modernleşme fikrinin bugün hâlâ var olan gücü, doğruluğundan ve kesinliğinden değil, belirsizliğinden, genel düşündürücülüğünden, farklı üretim biçimlerinde gerçekleşen benzer süreçleri tanımlamakta yararlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Buradaki amaçlarımız açısından, "modernleşme" terimini, biri toplumsal ve sosyoekonomik, diğeri siyasi, iki ayrı süreçten genel bir biçimde bahsetmek üzere kullanmak istiyorum. Toplumsal olarak

---

2 Clifford Geertz, "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", C. Geertz (ed.), *Old Societies and New States* içinde, (New York, 1963), s. 105-57.

modernleşmeyi, (1) bir ülke ekonomisinin, haneye dayalı geçimlik tarım üretiminden, fabrikaya ve ona uygun teknolojiye, ücretli emeğe, takas için üretmeye dayalı sanayi sistemine dönüştüğü, (2) toplumsal hayatın merkezinin köy olmaktan çıkıp giderek kent haline geldiği (kentleşme) ve (3) toplumsal değişim ve sınıf atlama konusunda bu gelişmeyle birlikte, baskın ideolojinin dini olmaktan çıkıp, seküler hale geldiği süreç olarak tanımlayacağım. Siyasi olarak modernleşme terimini, karar alınırken nüfusun buna katılımının giderek artması ve keyfi iktidar yerine, eşitlik ve hukuka başvurma kavrayışının yayılması anlamında kullanacağım. Bir toplum daha modern bir hal aldıkça, insanlar tebaa olmaktan çıkıp yurttaş haline gelir. Ne var ki, sınai ve kentsel kalkınmadaki toplumsal süreçlerin, karar alınırken buna daha fazla katılım, eşitlik ve yasallığa dayalı siyasi sürece bağlı olmadığını (ya da mutlaka bu sürece yol açmadığını) vurgulamak gerekir. Bunlar ayrı gelişmelerdir, ama modernleşmenin bazı yönleri, örneğin okur-yazarlığın artması, halk eğitiminin yaygınlaşması ve yeni toplumsal sınıf atlamalarının neden olduğu güvensizlik, bu iki sürecin birbirine bağlanmasına katkıda bulunabilir.

Yukarıda belirttiğim üzere, modernleşme, çeşitli sosyoekonomik sistemlerde gelişebilir; aslına bakılırsa, Sovyetler ile ABD arasında Üçüncü Dünya'yla ilgili mücadelenin büyük bölümü, modernleşmenin hangi sistem çerçevesinde gelişeceğini, piyasa kapitalizminin mi, yoksa devlet planlamasının mı benimseneceği konusunu garanti altına almakla ilgiliydi. Amerikalılar, sözde özgür dünyanın yararlarını az gelişmiş ülkelere taşımaya çalışırken, Sovyetler de kendi modernleşme biçimlerini devrimle, sıklıkla da Doğu Avrupa'da olduğu gibi, "yukarıdan devrimle" ihraç etmeye çalıştılar. İki süper güç de, tarım toplumlarını, kendi suretlerinde "modern" toplumlara çevirmeye kararlı görünüyorlardı. İster kapitalist versiyonuyla, ister Sovyet versiyonuyla, modernleşme kuramı, açıktır ki, akademinin çok ötesine geçen bir rol oynamış, iki dünya devinin savunduğu, tercih edilen toplumsal kalkınma biçimlerinin akılcılaştırılması olarak iş görmüştür.

Modernleşme kuramı ve onun küçük kardeşi, yakınsama kuramı, çok farklı toplumlarda gözlenen kalkınma süreçlerindeki ben-

zerlikleri vurgulamaya meyletmiştir. Sanayi toplumlarının birbirleriyle temel benzerlikler göstermelerini belirleyen kilit etken, sıklıkla teknolojidir. Fakat, kapitalist ve kapitalist olmayan sanayileşme ve kentleşme arasındaki bu simetrileri reddetmeksizin, piyasa ekonomisiyle planlı bir ekonomi, parlamenter sistemlerle tek parti diktatörlükleri, kozmopolit, ulus niteliğini kaybeden toplumlarla federal bir yapı sayesinde, etnik farklılıkları koruyan, çokuluslu bir cumhuriyet arasındaki farklılıklar, kapitalist olmayan bir bağlamda, modernleşmeyi titizlikle incelemeyi gerektirecek kadar büyüktür. Burada, Sovyet Ermenistanı'ndaki toplumsal ve siyasi modernleşme süreçlerini inceleyerek, bu küçük ülkenin bir tarım toplumdan sanayi toplumuna nasıl dönüştüğünü; ayrı, dağınık bir halk olmaktan çıkıp nasıl bir ulus haline geldiğini anlamak istiyorum. Birazdan göreceğimiz üzere, Ermenistan'da modernleşme, Ermeni ulusunun inşasıyla adım adım ilerlemiş, bugüne dek üç ayrı dönemden geçmiştir: (1) Karma bir ekonomik sistem ve epeyce hoşgörülü siyasi pratiklerin damgasını taşıyan en baştaki Sovyet dönemi (1921-1928); (2) "yukarıdan devrim", radikal sosyoekonomik dönüşüm ve siyasi "totaliterlik"le birlikte, terörün yaşandığı Stalinist dönem (1928-1953), (3) topyekûn devlet denetiminin gevşediği ve daha ılımlı bir toplumsal değişim örüntüsünün gözlendiği Stalin sonrası dönem (1953'ten 1990'ların başına kadar). Gorbaçov reformlarının başlattığı devrim, son bölümlerde tartışılacaktır.

SOVYET İKTİDARI ÖNCESİ

En başta belirtelim, Ermenistan'da, herhangi bir dönemde, "geleneksel" bir toplumdan bahsetmek zordur. Başka yerlerde belirttiğim üzere, 19. yüzyılda Ermeniler, İstanbul, İzmir, Tiflis ve Bakü gibi büyük kent merkezleriyle, Doğu Anadolu ve Erivan vilayetinin geri kalmış köyleri arasında bölünmüştü. Geleneksel ve modern arasındaki ayrım, Ermeniler açısından kronolojik olmaktan ziyade, sınıflar arasında gözlemlenebiliyordu; köylüler, geleneksel, sanayi öncesi bir toplumsal düzende yaşarken, kentli Ermeniler modern Batılı hayatın etkilerini deneyimliyorlardı.

O halde Ermeniler açısından modernleşmenin ilk aşaması, 19. yüzyılda Avrupa toplumunda köklü değişimlere yol açan kapitalist devrimin ve sanayi devriminin etkisi altındaki çeşitli kent topluluklarında gerçekleşmiştir. Ne var ki bu modernleşme, ancak Ermeniler arasında azınlıkta kalan bir grubu etkilemiştir; I. Dünya Savaşı'nda yaşanan sürgünler ve travma, 1915 Katliamları, Rus Devrimi ve iç savaşı (1917-1921), Sovyetlerin iktidarı altına giren Ermenilere yüzyıllık bir gelişmenin kalıntılarını ve izlerini bırakmıştır sadece. Ermeniler için modernleşmenin ikinci aşaması, 1920'de başlamıştır. Kapitalist dünyanın dışında gerçekleşen bir modernleşmedir bu; Ermenilerin Sovyet Rusya'yla olan siyasi bağlantılarından yardım gören, o bağlarla sınırlı kalan bir modernleşme.

1920'nin sonuna gelindiğinde, tarihlerinin en yıkıcı ve travmatik dönemini atlatan Ermeniler, çaresiz bir durumdaydılar. Dünya şaşmaz bir biçimde "açlık içindeki Ermeniler" diye bahsettiği bu halka acıma ve yakınlık duygularıyla bakıyor, bağımsız bir Ermenistan'ı korumak için çok şey vaat edip çok az şey yapmış olan zengin Batı ülkeleri, artık, Ortadoğu ve Kafkasya'daki binlerce mülteciye yardım eli uzatıyordu. Ermeniler, antik dönemlerden beri yaşadıkları Türkiye'deki topraklarını yitirmişlerdi, kadim yurtlarının hâlâ Ermenilerin bir tür siyasi denetimi altında olan yegâne parçasının merkezi Erivan'dı. Rusya Ermenistanı'nda nüfus, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesini izleyen yıllarda hızla gerilemişti. Savaş öncesinde Rusya'da yapılan son nüfus sayımına göre, daha sonra Sovyet Ermenistanı olarak tanınacak bölgelerde, nüfus bir milyonun biraz üstündeyken, 1920'ye gelindiğinde, bu rakam, yüzde 30'luk bir gerilemeyle, 720 bine düşmüştü.[3]

Türkiye ve Rusya'daki Ermenilerin, I. Dünya Savaşı öncesindeki yüzyılda, bilinçli ve seferber olmuş bir ulus oluşturma yönünde kaydettiği ilerleme, savaş ve devrim yıllarında neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı. Sadece topraklar ve insanlar kaybedilmemişti; Ermenilerin çalıştığı siyasi kurumlar, kültürel kazanımları, hatta

3 S. V. Kharmandaryan, *Armyanskaya SSR v pervı god novoy ekonomiçeskoy politiki (1921-1922)*, (Erivan, 1955), s. 26.

Ermenilerin toplumsal yapısı bile darmadağın olmuştu. Sololaki *mokalakebi*sinin kentin siyasi ve ekonomik hayatına hükmedeceği bir Tiflis Duması yoktu artık. Menşevik Gürcistan ve Müsavatçı Azerbaycan'ın kurulmasıyla birlikte, Tiflis ve Bakü Ermenileri, bir yüzyıl süren Rus yönetimi sırasında edindikleri ayrıcalıklı konumu yitirmişlerdi. Kafkasya'da Sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasıyla birlikte, Ermeni burjuvazisine hiç yer kalmamıştı; bu kökünden koparılmış sınıfın, eski hayatında hak iddia etmekten vazgeçmek ya da yurt dışına göç etmek dışında başka bir seçeneği yoktu. Birkaçı, Sovyet Cumhuriyeti'nin yeni bürokrasisi ve ekonomisinde yükselmek üzere, Ermenistan'a göç etmişti.

Ermeni entelijansiyası da Ermeni tüccar sınıfı kadar ciddi bir biçimde dağılmıştı. Ermeni entelektüellerin birçoğu Türkler tarafından öldürülmüş, bazıları da, Bolşevizmin düşmanlarıyla bağlantıları yüzünden, Ermenistan'ı ebediyen terk etmeye zorlanmışlardı. Devrim öncesi Ermeni siyasi liderler kuşağının büyük çoğunluğu, artık Ermenistan'da hoş karşılanmıyordu. Transkafkasya'da, yeni Ermeni devletinin kurulmasına yardım edecek birkaç entelektüel kalmıştı sadece. Komünistlerin ilk Ermeni proleter yazar olarak gördüğü eski Bolşevik yazar Hagop Hagopyan, yeni rejim tarafından benimsenmişti, savaş öncesi Ermeni kültürünün devleri arasında Sovyetlere açıkça düşman olmayanlar da Ermenistan'a dönmeye teşvik edilmişti. Şair Hovhannes Tumanyan, tarihçi Leo, yazarlar Nardos, Demirciyan, Mirakyan, Şuşanig Kurğinyan, aktörler Siranuş, Alikhanyan, Der-Tavityan, ressam Mardiros Saryan ve diğerlerinin Erivan'a yerleştirilmesine hükümet yardımcı olmuştu. Geçmişin kültürüyle bağlar korunurken, Sovyetçi gelecek için yeni bir devrimci entelijansiya da hazırlanıyordu. Bu entelijansiyada, daha geleneksel milliyetçiler ile sosyalizmin daha genç destekçileri arasında, 1920'lerde yoğun çatışmalar yaşandı; zaman zaman gayet hasmane bir tonda gerçekleşse de, bu dönemde entelektüeller arasında yaşanan polemikler, Ermeni edebiyatı ve sanatının tarihinde, hayati bir öneme sahiptir.

Ermeniler, içinde yaşamak istedikleri toplumun şekliyle ilgili, çok büyük ölçüde ulusal birlik sağlamış bir halk olmamıştır hiçbir zaman. Burjuva liberaller ve milliyetçi sosyalistler, geri kalmış Erme-

ni kitlelelerinin geliştirilmesinde kapitalizmin yararı üzerine, gayet şiddetli bir görüş ayrılığı içindeydiler. Ermeni sosyalistler arasında da gelecekteki bir Ermenistan'ın siyasi yapısına ilişkin çok az fikir birliği mevcuttu. 1918 öncesinde Taşnaklar, Ermenilerin kültürel özerkliğini güvence altına alacak federal bir Rusya'da yaşamaya hazırlanmışlar; ama Bolşevikler, Ermeni ulusal heveslerinin proleterlerin özgürleşmesi gibi genel bir tarihsel misyona tamamen tabi olması gerektiği uyarısında bulunmuşlardı. Ermenistan'ın içinde Taşnaklar, kıskanılacak düzeyde destek kazanmayı ya da en azından yönetimlerinin kabul edilmesini sağlamayı başarmışlardı. 1905 ile 1920 arasında Taşnaklar, Rus otokrasisi ile Türk yayılmacılığının yarattığı çifte tehdide karşı, Ermenilerin başlıca koruyucusu olmuşlardı. Her yönden işgallere karşı Kafkasya'da Ermeni varlığını korumuşlar, ahlaki bir bakış açısıyla kınanması gerekse de yerel Müslümanlara karşı yaptıkları terör, sonuçtas Erivan çevresindeki demografik dengeyi Ermeniler lehine çevirmişti. Ama bağımsızlık yıllarında çekilen ekonomik güçlükler, bu desteğin bir bölümünü silip götürmüş; küçük gruplar, Sovyet Rusya'yla ideolojik, siyasi ve askeri bir ittifaka girerek, Ermenistan'ın sorunlarına alternatif bir çözüm aramaya başlamışlardı. 1920'de çıkan çeşitli isyanlar, özellikle de mayıs ayında Aleksandropol'de patlak veren isyan, Taşnak otoritesinin altını oymuş, küçük bir Ermeni azınlığın eski Rusya yönelimini, bu kez devrimci bir vurguyla benimsediğini haber vermişti.

SOVYET İKTİDARININ KURULMASI

Sovyet tarihçilerin hayal gücüne dayalı iddiaları bir yana, Ermenistan'da Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması, halk ayaklanmasıyla ya da halkın coşkulu talepleriyle değil, bağımsız Ermenistan'ın yenik, şevki kırılmış ve parçalanan Taşnak hükümetinin son çaresi olarak ortaya çıkmıştı. Son Taşnak Bakanlar Konseyi, 2 Aralık 1920'de yetkilerini General Dro'ya devrederek, onu Erivan'ın geçici diktatörü yapmıştı. Dro, sonraki birkaç saat içinde Sovyet Rusya temsilcisi Silin'le bir araya gelmiş, ikisi birlikte Ermenistan'ın "bağımsız bir sosyalist cumhuriyet" olduğunu ilan eden bir talimatname yayımlamışlardı.

Bütün iktidar, beş komünist ve komünistlerin onaylayacağı iki sol Taşnak'tan oluşan devrimci bir komitenin eline verilecekti. Taşnaklara ya da komünist olmayan başka gruplara karşı hiçbir baskı uygulanmayacağında da anlaşılmıştı. Erivan'daki bir görgü tanığı, İngiliz maceraperest Oliver Baldwin; "İnsanların şaşkınlık içinde, güvensiz, ama çoğu kez ilgisiz" olduğunu bildiriyordu: "Her şeye rağmen Rusların geri gelmesinin, bağımsızlıklarını kaybetmelerinin, Türklerin katliamına uğramaktan daha iyi olduğunu düşünüyorlar."[4] Kızıl Ordu, üç gün sonra şehre girdi. Hiç direniş olmadı, kalabalıklar sessizlik içindeydi. Şehir kırmızı bayraklar ve rozetlerle donatıldı, eski parlamento binasına Marx, Lenin ve Troçki'nin resimleri asıldı. Konuşmalar yapıldı, Enternasyonal Marşı söylendi, Devrimci Komite iktidarı aldı. Ermenistan'ı temelden değiştirecek devrim şimdi başlıyordu. Dışarıdan alınan, yukarıdan yönetilen bir devrim olacaktı bu.

Sovyet Ermenistanı'nın ilk hükümeti *Heğgom*'un (*Revkom*) başında Sarkis Kasyan bulunuyor, hükümette genç ve militan Bolşevikler yer alıyorlardı: Askanaz Mravyan, Avis Nuricanyan, S. Der Kaprielyan, İ. Davlatyan ve A. Pegzatyan (Dış İlişkiler Komiseri). Bu insanlar, İç Savaş sırasında yeraltı ve askeri mücadele yıllarının izlerini taşıyan, nihayetinde Ermeni Bolşeviklerin çıkardığı isyanları bastırıp birçoğunu infaz eden Taşnaklara derin bir husumet duyan insanlardı. Acelesi olan, idarecilik konusunda neredeyse tamamen deneyimsiz ve artık yönetimine geçtikleri ülkenin bitkinliğine ve çaresizliğine acımasızca duyarsız kişilerdi. *Heğgom*, Erivan'a gelir gelmez, adı sonradan kötüye çıkacak olan gizli polis örgütü Çeka'yı kurdu (6 Aralık) ve eski cumhuriyetin bütün hükümet kurumlarını lağvetti. Koalisyon hükümeti kurulmasını öngören Taşnaklarla yapılan anlaşma bir kenara bırakıldı, eski hükümetle ilişkili birçok memur tutuklandı. "Savaş komünizmi"yle ilişkilendirilen Rusya politikası, Ermenistan'a tamamen sistemsiz bir biçimde, büyük bir zalimlikle uygulandı. Bankalar ve büyük sanayi kurumları (örneğin Esapov

4 Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia, 1920-1921* (Garden City, New York: Doubleday, Page, 1925), s. 33-34.

konserve fabrikaları) devletleştirildi, eski Rus emperyal yasalarının yerine Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin yasaları geçirildi. Ama bu ilk Bolşevik rejimin aldığı yeni önlemlerin en fenası, köylülerin ve kasabalıların ellerinde fazla olduğuna inanılan yiyeceklerine ve tahıllarına el konmasıydı.[5] Kızıl Ordu askerleri köylere giriyor, kendileri de zar zor geçinen köylülerden gerekli olduğunu düşündükleri şeyleri alıyorlardı. Birçoklarının zihninde yeni hükümet, devlet emriyle el koyma ve müsadereyle özdeşleşmişti. Üstelik Sovyet liderleri, Türkleri Ermenistan'da işgal etmeyi sürdürdükleri bölgelerden çıkarmak için bir şey yapmıyordu. Kısmen Menşevik Gürcistan'ın Ermenistan'a abluka uygulamasından kaynaklanan yiyecek ve yakıt kıtlığı, genç Bolşeviklerin aceleci eylemleri karşısında duyulan hoşnutsuzlukla birleşince, faal bir muhalefet doğacaktı. Kızıl Ordu, 1921'de, Ermenistan'dan Gürcistan'daki Menşevikleri devirmek için çıkınca, Simon Vratsiyan komutasındaki Taşnaklar, Ermenistan'daki yeni Sovyet hükümetine karşı silahlı bir isyan başlattılar. Taşnaklar, birkaç gün içinde Erivan ve Zangezur'u aldı. Çaresizce Avrupa'nın yardımını istediler, hatta Türklerle bile müzakereler yürüttüler, ama sonuç alamadılar. Vratsiyan'ın kuvvetleri, Erivan'da bir buçuk ay tuttu; ama Kızıl Ordu, Gürcistan'ı fethettikten sonra, Ermenistan'a geri döndü ve Taşnakları Zangezur Dağları'na, nihayetinde İran sınırının ötesine sürdü.[6]

Ermenistan'da ilk Sovyet yönetimi denemesi, tam bir fiyasko olmuştu. Ermenilerin içinde bulundukları zorlu ve geri durumu dikkate almayan Bolşevikler, çok az plan ya da hazırlıkla, ilkel bir komünizm fikrini uygulamayı denemişlerdi. Kızıl Ordu, Erivan'a döner dönmez, Sovyet dünyasının tamamında artık gözden düşmüş "savaş komünizmi" yerini, Yeni Ekonomik Politika diye bilinen, hatırı sayılır derecede ılımlı bir politikaya bıraktı. *Heğgom*'un yerini, Aleksandr Miasnikyan başkanlığında yeni bir hükümet aldı. Bizzat

5 B. A. Boryan, *Armeniya, mejdunarodnaya diplomatiya i SSSR*, II (Moskova-Leningrad, 1929), s. 126.

6 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, (New York: Philosophical Library, 1951), s. 328.

Lenin, Kafkasya komünistlerini, Transkafkasya'nın büyük ölçüde köylü nüfusuna karşı temkinli ve duyarlı davranmaya çağırdı.

Lenin, Kafkasyalı yoldaşlarına yazdığı mektupta, güneydeki Sovyet cumhuriyetlerinin orta Rusya'dan ayrıldığı noktaları ve bu nedenle de görmesi gereken farklı muameleyi ana hatlarıyla anlatıyordu. Kafkasya daha geriydi, "Rusya'dan daha köylüydü", ama aynı zamanda avantaj sahibiydi, çünkü kapitalist Batı'yla daha kolay ve hızlı ticaret ilişkileri kurması mümkündü. Lenin, Kafkasya komünistlerini, "küçük burjuvaziyle, entelijansiyayla, özellikle de köylülerle ilişkilerinde, daha nazik ve temkinli olmaya, tavizler vermeye" çağırıyordu.[7] Sovyet cumhuriyetlerinde, iktidarın merkezileşmesine verilen önemin aşırı vurgulanmasından korkan Lenin, Transkafkasya'ya bir ölçüde özerklik tanıyordu. Ama birçok komünist, politikalarda ve pratiklerde büyük bir standartlaşmaya, merkezi parti liderliğine daha fazla güç verilmesine, azınlık milletlere daha az taviz tanınmasına da sıcak bakıyordu. Marksistlerin enternasyonalist olduğu, ulusal özellikleri teşvik etmemesi, caydırması gerektiği savunuluyordu. Yerel komünistler, azınlıklarla ilgili sorunlara yerel çözümler getirilmesini savunurken, merkezileşme yanlıları "yerel milliyetçilik"ten dem vuruyorlardı. Ama yerel problemlere Moskova'dan getirilen standart çözümler, gereği gibi enternasyonalist bir retorikle sunulsa da, aslında Rus çözümleriydi. Lenin'in gayet canlı bir biçimde gözler önüne serdiği üzere: "Birçok komünisti kazıyın, altından büyük bir Rus şovenist çıkar!" İroniktir, Lenin'in böyle bir Rus şovenizmine kapılmış olduğundan şüphelendiği Rus olmayan Kafkasyalı yoldaşları arasında, Sergo Orconikidze ile Jozef Stalin de vardı.

Yarım düzine Sovyet cumhuriyetiyle Moskova arasındaki bağların niteliği, zaman içinde, pratikle belirlenmiştir. Merkezin dayattığı açık bir plan yoktu. Ne var ki, ayrı cumhuriyetlerin hakları ve özerk ayrıcalıkları hızla silindi ve merkezi liderlere daha fazla ayrıcalık tanındı. Her Sovyet cumhuriyeti, Sovyet Rusya'yla aralarındaki ilişkiyi tanımlayan bir ittifak anlaşması imzaladı. Ermenistan da, 30 Eylül

---

7 V. İ. Lenin, *Polnoe sobraniye soçineni*, beşinci basım, XLIII, (Moskova, 1970), s. 198-200.

1921'de böyle bir antlaşma imzaladı; ama Sovyet Rusya'yla bağlarını mali işbirliğiyle sınırladı. Yine de birkaç ay sonra, Aralık 1921'de Ermeni delegeler, Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi'ne katılarak, cumhuriyetlerini Ruslarınkiyle daha yakın ilişkiler içine soktular. Mart 1921'de, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), Kemalist Türkiye'yle, Transkafkasya ile Türkiye arasındaki sınırı belirleyen antlaşmayı imzaladı. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan, ancak o yılın son dönemlerinde, Türk temsilcilerle (bir Rus temsilci eşliğinde) görüşerek antlaşmayı onayladı. 1922'nin sonlarına gelindiğinde, Sovyet cumhuriyetleri dış ilişkiler alanındaki özerkliklerinden vazgeçtiler; dış ilişkiler bundan böyle merkezi Rus otoritesinin ayrıcalığı oldu.

Sovyet Ermenistanı'nın zayıflıkları (ekonominin kötü durumu, yeni hükümetin nüfustan güvenilir bir destek görememesi, Gürcistan ve Azerbaycan'da yaşayan Ermeni sayısının Ermenistan'daki Ermeni sayısını aşmasıyla gözlenen tuhaf demografik durum) dikkate alındığında, Ermeni komünistler, üç Transkafkasya cumhuriyetinin siyasi ve ekonomik birliğini en canla başla destekleyen kesimler arasında yer alıyorlardı.[8] Ermenilerin Rusya'dan ve yakın komşuları Gürcistan ile Azerbaycan'dan olabildiğince yardım alması gerekiyordu; ama ekonomik bakımdan daha güçlü olan Gürcüler, diğer cumhuriyetlerle birleşmeye o kadar sıcak bakmıyorlardı. Hatta bazı Gürcü Bolşevikler, Gürcistan demiryollarının diğer cumhuriyetlerin demiryollarıyla birleşmesini protesto etmişlerdi. Gürcülerin birleşmeye gösterdiği direniş, nihayetinde Orconikidze gibi merkeziyetçilerin yardımıyla aşıldı; 12 Mart 1922'de imzalanan bir antlaşmayla, Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği (Transkafkasya SSCFB) kuruldu. Sonraki birkaç ay içinde merkezileşme eğilimi ivme kazandı ve 13 Aralık 1922'de cumhuriyetler federasyonu değişerek, tek bir federe cumhuriyet (Transkafkasya SFSC), daha birleşik siyasi ve ekonomik bir birim halini aldı. Lenin'in, Transkafkasya'ya dayatılan merkezileşmeyle ilgili büyük çekinceleri vardı

8 Boryan, *Armeniya*, II, s. 319; Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, I, (New York: MacMillan, 1951), s. 394.

ve muhalefetini kuvvetli bir biçimde ifade etmişti,[9] ama 1923'ün başında ciddi biçimde rahatsızlanınca Stalin'in liderliğindeki merkeziyetçiler anayasal hedeflerine ulaşmayı başarabilmişlerdi. Siyasi birleşmenin son aşaması, 1923-24'te, çeşitli Sovyet cumhuriyetlerinin dış politika, savunma, dış ticaret, iletişim, iç ekonomik politikanın çok büyük bir bölümünü bütün birlik düzeyinde merkezileştiren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni (SSCB) kurmasıyla gerçekleşti. Dolayısıyla, 1924 başlarında Ermenistan, Sovyet cumhuriyetleri birliğinin bir üyesi olan Transkafkasya Cumhuriyeti içinde bir cumhuriyetti.

Esasen, Sovyet Ermenistanı, nihai karar oluşturma gücünün cumhuriyet dışında bulunduğu yarı federal bir sistem içinde yer alıyordu. En önemli mesele, bütçeye kimin karar vereceği meselesi, merkez lehine çözümlendi ve Ermenistan'ın bütçesi Transkafkasya SFSC'nin bütçesinin bir parçası haline geldi, Transkafkasya SFSC'nin bütçesi de SSCB bütçesinin bir parçasıydı. Ermenistan'da iktidar partisi ayrı ve bağımsız komünist bir parti değil, (Bütün) Rusya Komünist Partisi'nin [(B)RKP] bir bileşeni, Moskova'da küçük bir grubun yönettiği, son derece merkezi bir siyasi enstrümanın yerel koluydu.

Ülke içindeyse, Ermenistan Cumhuriyeti'nin yapısının, o sıralarda Rusya Cumhuriyeti'nde oluşturulmakta olan kurallara uyması sağlanmıştı. RSFSC 1922'de bir dizi yasa (ceza, medeni, tarım, çalışma ve yargı yasaları) kabul etti, ertesi yıllarda da Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, diğer Sovyet cumhuriyetleriyle birlikte aynı yasaları, bazen küçük değişiklikler yaparak, benimsedi. Yasalar, tamamlayıcı Sovyet sistemiyle birlikte azınlık milletlerinin yasal ve kurumsal düzenleri arasındaki farklılıkları gideriyordu. Ocak 1922'de, I. Ermenistan Sovyetleri Kongresi'nde, RSFSC anayasasını örnek alan bir anayasa kabul edildi. Her yerde, çevre bölgeleri merkeze

9 Transkafkasya federasyonu ve milletler politikasıyla ilgili uyuşmazlık hakkında, bkz. Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle*, çev. A. M. Sheridan Smith (New York: Pantheon, 1968), s. 43-63; Suny, *The Making of the Georgian Nation*, (Bloomington and Stanford: Indiana University Press ve Hoover Institution Press, 1988), s. 209-25.

daha yakından bağlamak adına standartlaşma ve tektipleşme vurgulanıyor, yerel liderlerin ulusal özellikleri yasalarla koruma yönündeki çoğu çabası yenilgiye uğruyordu. Aynı tarihlerde, Komünist Parti organları da, hükümet kurumları, seçilmiş Sovyetler üzerinde sorgulanamaz bir üstünlük edindi, öyle ki, Sovyetler partinin enstrümanları haline gelirken, Sovyetler kongreleri de büyük ölçüde törensel işlere dönüştü. Bütün siyasi partiler nihayetinde bertaraf edildi (Erivan'daki Taşnaklar Kasım 1923'te Ermenistan'daki partilerini resmen lağvetti) ve Komünist Parti siyasi iktidarı tam anlamıyla tekeline aldı.

Böylece, 1924'e gelindiğinde, merkez ile çevre bölgeler arasında, ancak sınırlı bir yetki alanını Ermenistan Cumhuriyeti'ne bırakacak kadar yakın ilişkiler kurulmasını öngören çerçeve ortaya çıkmıştı. Ermenistan, Sovyet yasalarında resmen egemen bir devlet olarak anılmışsa da, gerçekte hiçbir anlamda böyle bir devlet olarak değerlendirilmesi mümkün değildi. Birçok kültürel ve yerel mesele Ermeni komünistlerin eline bırakılmışsa da, Ermenileri etkileyen en önemli siyasi ve ekonomik kararlar, Erivan dışında, Tiflis ve Moskova'da alınıyordu.

1920'LERDE MODERNLEŞME VE YENİDEN ULUSLAŞMA

Sovyet iktidarının ilk on yılında, Ermenistan hükümeti bir ekonomik restorasyon ve kültürel diriliş programı başlattı. Hükümetin, köy hayatının tarımsal temelini genişletmeye, yeni kanallar ve sanayiler yaratmaya, okullar ve kültürel kurumlar açmaya yönelik politikaları, Ermenistan'ın devlet girişimiyle modernleşmesi yönünde atılmış ilk somut adımlardı. Bu toplumsal ve ekonomik dönüşümün başladığı yıllarda, Sovyet liderliği, Ermenilerin ulusal kültürünü canlandırmaya, ulusal dil kullanımını teşvik etmeye yönelik bir program da başlattı. 1920'lerin Sovyet bağlamında modernleşme, ulus inşasıyla el ele yürüdü. Ekonomik kalkınma, kültürel ve siyasi anlamda yeniden uluslaşmayla tutarlı görünüyordu. Modernleşme, başka yerlerde ulusal kültürün zayıflamasına yol açmış, asimilasyoncu eğilimler doğurmuşsa da, Ermenistan Cumhuriyeti'nin devlet politikası, eşzamanlı modernleşme ve yeniden uluslaşma süreçlerini teşvik et-

meyi amaçlıyordu. Kısa vadede beklentiler Ermenilerin geleneksel yöntemlerini değiştirip modern yöntemleri benimsemelerini, ama Ermeni kalmalarını sağlamakmış gibi görünüyordu; aslında eğitim ve devletin kültürü teşvik etmesiyle, daha da Ermeni olacaklardı. Modernleşme ile yeniden uluslaşma, yani bir yanda bir halkın "dünyanın diğer ileri halklarına" daha fazla benzemesi ile diğer yanda benzersizliğini koruması ve etnik olarak farklı kalması arasındaki örtük çatışmayla açıkça karşı karşıya kalınmamıştı.

Öncelikle 1920'lerde Ermeni komünistlerin tasarladığı ve yürüttüğü biçimiyle, ekonomik ve toplumsal modernleşme süreçlerine bakalım.

Ekonomik bakımdan, Sovyet hükümetinin öncelikle Ermenistan'da ayakta kalabilir bir tarım ekonomisini yeniden tesis etmesi gerekiyordu ki, daha sonra bu ekonominin bir sanayi ekonomisine dönüşmesini ciddi bir şekilde tasarlayabilsin. Komünist Parti, kendisini çok paradoksal bir durumda bulmuştu. Sanayiye dayalı bir sosyalist toplum inşa etmeye kendilerini adamış komünistler, ağırlıklı olarak köylü bir ülkede iktidara gelmişlerdi. Marx ve Marksistlere göre sosyalizm, son derece gelişmiş bir sanayi ekonomisi ile iktidara gelmeye hazır, siyaseten bilinçli bir işçi sınıfının önceden var olduğunu varsayıyordu. Nihayetinde, Marx, sosyalizmi hem siyasi, hem ekonomik alanlarda tam demokrasinin uzantısı olarak tasavvur etmişti. Ama 1920'lerde, Rusya ve Ermenistan'daki gerçeklik tablosunda, bir sanayi ülkesi değil, işçiler ve köylülerin kendi kendilerini yönetmek şöyle dursun, neredeyse yok denebilecek bir işçi sınıfı adına iktidarı elinde tutan küçük bir grup parti üyesi tarafından yönetildiği bir tarım ülkesi görülüyordu.

Statükonun korunmasından memnun olmayan komünistler, devletin yönetiminde kapitalist olmayan bir programın, burjuva kapitalist sanayileşme yönteminden daha üstün olduğuna inanan, militan modernleşmecilerdi. Batı'nın yardımını alamayan, sermayeden yoksun bir ülkede köylülerin başlıca zenginlik kaynağı olması gerekiyordu; yeni sanayilere ödenek yaratmak üzere vergilendirilmeleri, büyüyen kasabalar ve kentlerin tahıl ihtiyacını karşılamaları,

yurt dışından teknoloji ve makine almak için gerekli dövizi onların yaratmaları gerekiyordu. Lenin'in, İç Savaş'ın kaba komünizminden stratejik bir geri çekilme anlamına gelen Yeni Ekonomik Politikası, sanayi ve ticarette devletin "yükseklerdeki komuta kademelerini" elinde tuttuğu, köylüler ve ulusun geri kalanının büyük bölümünün büyük ölçüde özel, yarı kapitalist bir piyasa ekonomisi içinde çalıştığı, karma bir ekonomi kuruyordu. Lenin, Yeni Ekonomik Politika'yı, "devlet kapitalizmi"nin bir biçimi, geri bir ulusun sosyalizmin temelini yaratmak için atması gereken ilk adım olarak görüyordu.

1920'lerin başında, Ermenilerin yüzde 90'ı tarım arazilerinde yaşıyordu. Ülkenin tarımda çalışan bu kadar çok kişiyi destekleyebilecek kadar fazla toprağı yoktu, ama bu dönemde birkaç iddialı sanayi projesine girişildi. Ermenistan'daki ilk büyük kalkınma projeleri, kanal inşası (örneğin 1922 ve 1925 arasında inşa edilmiş Şirak Kanalı), çölleşmiş bölgelerin (özellikle de Sardarabad çölünün) sulanması ve ülkenin elektriklendirilmesini öngörüyordu. 1928'de, Ermenistan 20 adet hidroelektrik santrale sahipti. Açıktır ki, köylülerin hayatı iyileşiyordu. 1926'ya gelindiğinde, tarım üretimi savaş öncesindeki üretim düzeyinin yüzde 71,5'ine ulaşmıştı.[10] Köylülerin kendi arazisi yoktu, ama devlete vergi ödedikten sonra, arazileri kullanmakta serbestti. Devlet, buna karşılık, köylünün ürünlerini sabit bir fiyattan alıyor, köylülerin arta kalan ürünleri açık piyasada satmasına izin veriliyordu. Bazı köylüler, toprakların işlenmesinde başkalarını da çalıştıracak kadar iyi kazanıyordu, tarımda başarılı olamayan bazılarıysa, yeni sanayilerde iş bulmak üzere kentlere gidiyordu.

1926'ya gelindiğinde, Ermenistan'da sanayi üretimi, savaş öncesi düzeyin dörtte üçüne ulaşmıştı. Ağır, ama sürekli bir ilerleme söz konusuydu, gerçi 1927 gibi geç bir tarihte, hâlâ hatırı sayılır bir işsizlik sorunu bulunuyordu. 1927 sonbaharında, Erivan'daki işçilerin üçte biri ilâ yarısı işsizdi.[11] Kentler hızla büyüyor, köylerdeki fazla nüfusu çekiyordu. 1926 yılı nüfus sayımına göre, kasaba ve kent sakinleri-

10 Mary Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, (Leiden: E. J. Brill, 1962), s. 52.

11 *age*, s. 58.

nin sayısı, 1897'deki nüfus sayımına göre iki kat artmıştı. Ne var ki, Ermenilerin yüzde 80'i hâlâ kırsal kesimde yaşıyordu.[12] Proleter terimini en cömert biçimiyle kullandığımızda bile, Sovyet Ermenilerinin yüzde 13'ünden azını "proleter" olarak değerlendirmek mümkündü. Yine de, tarımın restorasyonu ve sermaye inşasıyla birlikte, Ermenistan'daki Sovyet modernleşmesinin kentleşmeyi içerdiği açıktı. Hükümet, mimar Aleksandr Tamanyan'a, Erivan'ın yeniden inşa edilip, bir taşra merkezinden ülkenin başkentine dönüştürülmesi için büyük bir plan hazırlama görevi vermişti.

Ekonomik kalkınma, sanayileşme ve kentleşmenin yanı sıra, Sovyet modernleşmesi geleneksel ve dini değerlerin terk edilmesini, seküler ve sosyalist değerlerin benimsenmesini de öngörüyordu. Sovyet hükümeti, etkin bir biçimde, Ermenileri sadakatle bağlı oldukları ulusal kiliseden koparmaya ve inançlarının yerine, sosyalist bir Ermenistan kurmaya yönelik bir bağlılığı koymaya çalışıyordu. Ölümden sonraki hayatta, gecikmiş lütufların yerine, bu hayatta daha iyi bir hayatı tercih etmek gerekiyordu. Kilisenin dini propagandayla uğraşması yasaklanmıştı, devlet, din karşıtı propagandayı teşvik ediyordu. Kilise ile devlet arasındaki eşitsiz rekabette kiliseler kapatıldı, rahiplere zulmedildi, Katolikos V. Kevork (1911-1930) bu duruma, 1927'ye dek ateist Sovyet rejimini tanımaya yanaşmayarak cevap verdi.

Yeni Sovyet düzeni, Ermeni erkeklerin kadınlara karşı geleneksel tutumlarını yerden yere vuruyordu. Komünistler, kadınların ev işleri ve aile hayatından özgürleşmesi çağrısında bulunuyor, onları işgücüne katıyordu. Kadınların eşitliği için mücadele etmek üzere, *Ginpajin*, yani "kadın bakanlığı" kurulmuştu, ama Ermeni köylerindeki ataerkil liderler büyük direniş gösteriyorlardı.[13]

Ermenilerin bir ulus olarak yeniden inşasında dil ve okur-yazarlık önemliydi, ama bunlar da, yeni Sovyet siyasi liderliğinin Ermenileri yeni siyasi düzende bütünleştirmek amacıyla kullandığı enstrümanlardı. 1930'dan itibaren, bütün Sovyet çocuklarının ilkokula gitmesi

12 *age*, s. 59.
13 *age*, s. 63-73.

zorunlu hale geldi, genç insanların yeni toplumda sosyalleşmesi yönünde atılmış temel bir adımdı bu. Ermenistan'da eğitim dili Ermeniceydi, ama eğitimin içeriği Sovyetti. Bütün yerleşik toplumlarda olduğu gibi, çocuklara yönetici elitin baskın değerleri öğretiliyordu; Ermenistan'da Ekim Devrimi'ni savunmaları ve Ermeni ulusal hayatının eski liderlerinden, yani Taşnaktsutyun da dahil olmak üzere, Devrim'in düşmanlarından nefret etmeleri öğretiliyordu. Kapitalist Batı'dan şüphelenmeyi, dünyanın her yanındaki devrimci mücadeleleri desteklemeyi öğreniyorlardı. Çocuklar, kolektif bir ruh geliştirmeye, kişisel bencilliği reddetmeye teşvik ediliyordu. Komünist Parti'nin laik enternasyonalist değerlerinin yanı sıra, Ermeni tarihi ve edebiyatını yeni bir gözle değerlendirmeleri de aşılanıyordu. Birçok gencin zihninde enternasyonalizmin dirilmiş bir milliyetçilikle rekabet içinde olması veya yeni kurulmuş Erivan Üniversitesi'nin milliyetçiliğin beşiği haline gelmesi hiç şaşırtıcı değil. Daha 1920'lerde, komünist modernleşmenin etkileri ile Ermenilerin yeniden uluslaşması arasında bir çatışma gelişmeye başlamıştı.

Artık açıkça görülmesi gerektiği üzere, Sovyet modernleşmesi, Ermenilerin birçok geleneksel değerine ve kurumuna, ataerkil aileye ve kadınların ikincil rolüne, dini yetkiye ve ulusal kiliseye, köy hayatına ve bu hayatın eski otoritelerine karşı bir saldırı oluşturuyordu. Ama Sovyet politikası, bir yandan da Ermeni ulusal hayatının birçok yönünü korumaya, hatta beslemeye, Ermenistan'ı yeniden uluslaştırmaya da yönelmişti. Gelin, Ermenistan'ı daha Ermeni kılan süreçlere bakalım bu kez.

Ermenilere getirilen siyasi sınırlamalara rağmen, Sovyet hükümeti, 1920'lerde, Ermeniler için çok çekici olan bazı ilkelere göre işliyordu. Devlet politikası, daha gelişmiş orta Rusya ile o kadar gelişmemiş sınır bölgeler arasındaki ekonomik dengesizliği telafi etmeyi amaçlıyordu. Bu da milletlere, sermaye biçiminde ekonomik yardımda bulunulması anlamına geliyordu. Ayrıca komünistler, samimiyetle, azınlıklar arasında yurttaşlık haklarıyla ilgili ayrımları, yasal ve toplumsal ayrımları azaltmayı, "ulusal bir eşitliğe" ulaşmayı amaçlıyorlardı. Çarlık yönetiminden bilindiği biçimiyle ayrımcılığın

bertaraf edilmesi gerekiyordu. Son olarak, emperyal Rus yönetiminin sömürgeci yönlerinden bilinçli bir biçimde kaçınılacak, yerel millet mensuplarının kendi alanlarını yönetmeye teşvik etme politikası etkin bir biçimde uygulanacaktı. *Korenizatsiya* (köklenme), yani "yerelleşme" diye bilinen bu yeni politika, ilk kez Mart 1921'deki 10. Parti Kongresi'nde alınan bir kararda özetlenmişti. Parti, yerel dillerde ve yerel milletlerden gelen insanlarla iş görecek idari ve ekonomik organlar geliştirecekti. Ulusal dillerde okullar, tiyatrolar ve gazeteler de kurulacaktı. Kolaylık sağlaması açısından, yeniden uluslaşmanın bu ilk aşamasını dört farklı alandaki etkileriyle inceleyeceğiz: Ülke, demografi, kültür ve siyaset.

Ülke açısından baktığımızda, Ermenilere, dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermenilerin dönüp gelebileceği, kendilerine ait fiziksel bir mekân verildiğini görürüz. Yabancı devletler ve diğer Sovyet cumhuriyetleriyle yapılan antlaşmalarla, bu ülkenin sınırları belirlenmişti. Ermenilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu dağlık Karabağ da dahil olmak üzere, Ermeniler çok toprak kaybetmişlerse de, artık Ermenistan, komşularıyla, sınır hususunda hiçbir silahlı mücadeleye girmeyecekti. Rusya nihai hakem olarak devreye girmişti, mevcut durumu protesto fırsatı da pek yoktu. Sovyet Rusya'yla yakın bir bağ kurulması sayesinde, Türkiye'nin yarattığı tehdit de bertaraf edilmişti. Birçok Ermeni'nin zihninde, Rusya'nın Ermenistan'a hâkim olmasını haklı çıkaran yegâne gerekçe, devrimden sonra bile, Rusya'nın koruması olmaksızın Ermenistan'ın var olamayacağı düşüncesiydi.

Demografik olarak, Ermenistan artık dünyanın geri kalan bölgelerindeki savaşlarla, siyasi değişimlerle yerinden yurdundan olmuş Ermenilerin sığınağı haline gelmişti. Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden Ermeniler, milliyetçi gerekçelerle ya da daha iyi bir hayat kurma umuduyla Ermenistan'a göç etmişlerdi. Gürcistan ve Azerbaycan'ın yerlileşmesi nedeniyle yerlerinden olan Tiflis ve Bakü Ermenileri, eski yurtlarında artık bulamadıkları fırsatlardan yararlanmak üzere, Ermenistan'a gidiyorlardı. Yahudiler gibi Ermeniler de belli bir toprak parçasında kalmamışlar, kozmopolit bir halk olmuş-

lardı; karma kent nüfuslarının orta sınıf mensupları olarak serpilip gelişmişlerdi. Ama *korenizatsiya* politikasıyla, yerel milletlerden yerli kadrolar gelişirken, Ermeniler diğer cumhuriyetlerde siyaset ve ekonominin dışına itilmiş ve Ermenistan'a göç etmeyi tercih etmişlerdi.

1920'lerin ortasında, Yunanistan, Fransa, İran ve başka yerlerden gelen ilk Ermeni mülteciler, Erivan'da göçmen entelektüeller ve orta sınıf unsurlarıyla bir araya geldiler. Ermenistan kentlerinin bu yeni sakinleri arasına iş arayan yoksul köylüler de katıldı. Ermenistan'da çok farklı unsurların bir araya gelmesiyle, yeni bir kentli nüfus oluşuyordu. Farklı diyalektler konuşan, beraberlerinde farklı görenekler, yiyecekler, tarihsel deneyimler getiren bu göçmenler kaynaşarak, yeni Sovyet Ermeni ulusunun ilk kuşağını oluşturdular. Bu durum, gerçekten de fiziksel anlamda, Ermenistan'ın yeniden uluslaşmasını temsil ediyordu.

Kültürel olarak Sovyet yerelleşme politikası, Ermeni dilinin kullanımının Ermeni hayatının bütün yönlerine yayılması anlamına geliyordu. Ermenice, bu Sovyet cumhuriyetinin bütün kamu kurumlarında, mahkemelerde ve okullarda kullanılan resmi dili haline geldi. Başta bu politikayı uygulamak zor oldu, çünkü birçok komünist Ermeniceyi iyi bilmeyen, Ruslaşmış Ermenilerdi, ama zamanla resmi çevrelerde Rusça yerini büyük ölçüde Ermeniceye bıraktı.

Bu arada, kendine saygısı olan her ulus-devletin gerekli gördüğü bütün kurumlar Ermenistan'da da kuruluyordu: Bir opera, bir film stüdyosu, ulusal radyo, bir bilimler akademisi, müzeler ve bir devlet üniversitesi. Ortaçağ'dan beri ilk kez Ermenice bir bilim dili haline geldi. Doğu Ermenicesi diyalektine dayalı yeni bir edebi dille birlikte, yeni bir ortografi gelişti. Saryan, Şirvanzade, İsahakyan, Tumanyan ve Spendiarov gibi tanınmış sanatçılar, sanatlarını, Ermeni hükümetinden gördükleri resmi desteğin kanatları altında icra etme imkânı bulabildi. Yeni sanat biçimlerinde yeni sanatçılar ortaya çıktı, bunların en tanınmışı da, Sundukyan'ın sahne komedisi *Pepo*'yu yeni sinematik imgelere dönüştüren, yetenekli film yönetmeni Peg-Nazarov'du. 1920'ler Ermeni sanatçılar ve bilim insanları için bir kültürel rönesans dönemi oldu. Bu dönem daha sonraları, özgürlük-

lerin daha fazla olduğu, daha büyük bir yaratıcılığın yaşandığı bir dönem olarak özlemle anılacaktı.

Kültürel canlanmayla birlikte, hükümet, eğitimin ve okur-yazarlığın yaygınlaşması için seferberlik başlattı. "Kültür Devrimi"nin bir parçası olarak, 1928-1929'da okumayı öğretmek üzere yüzlerce grup kuruldu. 1931'e gelindiğinde, Erivan, okuma-yazma bilmemeyi ortadan kaldırmış bir kent olduğunu iddia edebilecek durumdaydı artık. Devlete bağlı yayınevlerinin bastığı yayınları ve dergileri takip edecek yeni bir okur kitlesi yaratılmıştı.

Siyasi olarak yeniden uluslaşma, Ermenistan yönetiminin Ermenilerin elinde olması anlamına geliyordu. Ermenistan'da, Sovyet yönetiminin başından beri, komünist elit neredeyse tamamen Ermeni olmuştu. Parti üyelerinin yüzde 90'ı Ermeni'ydi, parti başkanı ve hükümet üyeleri her zaman Ermeni olmuştu, ama Moskova'ya sadakatleri bilinen Ermeniler; Kasyan ve (1925'te bir uçak kazasında ölen) Miasnikyan'ın ardından, parti başkanı 1927'ye kadar Aşod Hovhannisyan, 1927'de Hayk Hovsepyan, 1928 ile 1930 arasında Haygaz Kostanyan, 1930 ile 1936 arasında, kuvvetli ve popüler bir lider olan, Ağasi Khancıyan olmuştu. Ermeniler, işlerini, Sovyet çerçevesinin sınırları içinde yürütüyorlardı, 1920'lerde o sınırlar gayet geniş ve esnekti.

1920'lerin sonunda, Ermenistan Komünist Partisi'ne, komünist olmayan entelektüellerin etkili konumlara getirilmemesi için baskı yapılmaya başlandı. Bu entelektüellerin başında, bağımsız Marksist ("Spesifist") Tavit Ananun geliyordu, Ananun "karşı devrimci milliyetçilere" karşı girişilen seferberlik çerçevesinde, 1927'de işini kaybetti. Eski Taşnak ve Menşevik bazı üyeler de kurumlardan, parti hücrelerinden atıldı, onların yanı sıra, Troçkist olmakla suçlananlar da çıkarıldı. Nisan 1927'de, Troçkist muhalefetin 120 üyesi tutuklandı ve bu tasfiye kargaşasında, Ermenistan Komünist Partisi Başkanı Aşod Hovhannisyan da, Troçkizm ve Spefisizm'in tehlikelerini dikkate almadığı için görevinden alındı. Bu tasfiyelerin asıl önemi, Ermenistan siyasi çevrelerindeki göreli özgürlük ve tartışma dönemine son vermelerinde yatıyordu. Partiye devrimden önce katılmış

birçok eski Bolşevik, yönetimdeki Stalinizme yönelik muhalefetin dozunu arttırdıkça, mevkilerini yitirdiler.

1920'ler son bulurken, Stalin ve yakın çevresinin iddialı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı benimsemesiyle birlikte, Lenin'in Yeni Ekonomi Politikası silinip gitti. Bu plan, köylü tarımının kolektifleştirilmesini, bütün özel sanayiinin ortadan kaldırılmasını, bütün ülkenin, Sovyetler Birliği'ni, bir tarım ekonomisinden bir sanayi ekonomisine çevirmek üzere seferber edilmesini öngörüyordu. Bir başka devrim, bu kez ülkenin modernleşmesini tamamına erdirecek "yukarıdan bir devrim" planlanıyordu.

Ermenistan'da Sovyet iktidarının ilk on yılında gerçekleşen siyasi, ekonomik ve kültürel değişiklikler, yıkılmış bir milliyetin onarılması ve yeni bir ulus kurulması anlamına geliyordu. Yeni Sovyet hükümeti, nüfustan pek az etkin destek görse de, harap olmuş bir ülkeye barış ve güvenlik getirdiği, ekonomik ve kültürel hayatı diriltmeyi denediği için, yönetiminin bir ölçüde kabul edilmesini sağlamıştı. Muhalefet vardı, Taşnaktsutyun Ermenistan'da gizlice faaliyetlerini sürdürüyordu, savaş öncesi entelijansiyası da, Kızıl Ordu sayesinde Ermenistan'da artık iktidarı ellerinde tutan atılgan genç komünistler karşısında, kendini hiçbir zaman tam anlamıyla rahat hissetmemişti. Ama Sovyetlerin, bir mülteciler ülkesini istikrarlı, büyüyen bir topluma çevirmekteki başarıları, rejimin daha fazla takdir edilmesini sağlamıştı. Özellikle de Abovyan ve Raffi'nin dilini resmi devlet dili haline getiren, eğitimi kentlerden köylere götüren, Ermenice bilim yaratan ve Ermeni kültür müessesesini destekleyen yerelleşme politikası yani Ermenistan'ın Ermenileşmesi takdir ediliyordu. Milliyetçiliğin ifade edilmesine getirilen sınırlamalar, 1920'lerin sonunda sıkılaşmıştı, ama ülkenin yeniden uluslaşması 1930'larda da devam etmişti. Sovyetler'in, milliyetlerle ilgili politikasını eleştiren birçoklarının söylediğinin tersine, 1920'lerde, en azından, Rus olmayan halkların Ruslaştırılması yönünde bir çaba olmamıştı. Tam tersine, Büyük Rusya şovenizmiyle mücadele edip yerelleşmeyi teşvik etmeye büyük dikkat sarf edilmişti. Ulus niteliğinin kayboluşu, kasti Ruslaştırmadan ziyade, genel kalkınma politikasından (bizim deyişimizle modernleşmeden) kaynaklanıyordu.

Bu dönemde, modernleşme çabaları ile yerelleşme politikası arasında örtük bir gerilim mevcuttu. Modernleşme, birçok geleneksel ve göreneksel ulusal biçimlerin kırılması, yalıtılmış köy hayatının son bulması, kadınların özgürleşmesi, eğitimin laikleşmesi, kiliseye saldırılması anlamına geliyordu. Ermenilerin diğer halklara daha çok benzemesi, bazı ulusal ayrıksı özelliklerin bertaraf edilmesi demekti. Ama *korenizatsiya* politikası tam ters yönde bir çekim yaratıyor, Ermenistan'ı daha da Ermenileştiriyor, Ermenileri, tarihleri, kültürleri ve dilleri hakkında daha fazla bilinçlendiriyordu. İkisi arasındaki gerilim gerçekti, ama 1920'lerde kurulan sistem bu çatışmaya gerçek bir çözüm getirilmesini engelliyordu. Bu gerilim büyüyecekti, ama siyasi baskılar da artacak, modernleşen bir devlette, milliyetlerin isteklerine ilişkin herhangi bir tartışmayı imkânsız hale getirecekti. Stalinist engel ancak 50 yıl sonra ortadan kalktı ve Sovyetler Birliği çapında yeni bir milliyetçilik ifadesi işitilir oldu.

1920'lerin sonuna gelindiğinde, Ermeniler tükenişin eşiğinden dönmüş bulunuyorlardı. Kadim yurtlarında kurulan bu yeni ulusta hayatta kalacakları, hatta serpilip gelişecekleri artık açıklık kazanmıştı. Ermenistan'ı 1920'lerin sonunda ziyaret eden Nobel ödüllü yazar Dr. Fridtjof Nansen, müziklerinden işittiği kadarıyla, bu halkın ruhundan derinden etkilenmişti:

> Ermeni halk şarkılarının notaları insanın ruhunda uzun süre yankılanır. Dostum Kuğinyan'ın o akşam çalınan bir melodiyi dinledikten sonra neler dediğini düşünmeden edemiyorum: "Ne dersin, şarkılarında ve müziğinde ruhu böylesine yansıyan bir halk asla ölmez, öyle değil mi?" Sanırım haklıydı.[14]

14 Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East* (New York: Duffield, 1928), s. 225.

9
Stalin ve Ermeniler

1920'lerin sonundan 1950'lerin başına kadar, çeyrek yüzyıl boyunca, dünyanın en büyük ülkesinin hükümeti, tek bir adamın, Jozef Stalin'in hâkimiyetinde oldu. Bu esrarengiz kişiliğin muazzam gücü, birçoklarının, o dönemin Sovyet tarihini, liderin biyografisini inceleyerek anlamaya çalışmasına yol açtı. Stalin'in tiranlığının kaynakları ve ana hatları, Gürcü kökenlerinde, mutsuz çocukluğunda, akıl hocası Lenin'e duyduğu büyük saygıda ve onunla giriştiği büyük rekabette, Bolşevik yeraltı örgütlenmesindeki deneyiminde, Marksizm ve Leninizm'e bağlılığında, kendisini güvende hissetmemesinde, inatçı ve ısrarcı iktidar arzusunda arandı. Komünist Parti içindeki en sıkı muhalifi Leon Troçki bile, Stalin'in siyasi başarılarını, onun psikolojisine dayanarak açıklamaktan zaman zaman kendisini alamamıştır:

> Sinsilik, inançsızlık, insan doğasının en zayıf içgüdülerinden yararlanma becerisi gibi karakter özellikleri Stalin'de olağanüstü derecede gelişmiştir ve onun güçlü karakteri düşünüldüğünde, bunlar, bir mücadele içinde, kudretli silahlar haline gelir... Ayrıcalıklı mevkilere adam seçme, onları bir kast ruhuyla kaynaştırma, kitleleri zayıf düşürme ve disipline etme konularında, gerçekten paha biçilemez niteliklere sahipti ve bu nitelikler haklı olarak onu bürokratik gericiliğin lideri haline getirmişlerdi. [Yine de] Stalin hâlâ sıradandı.[1]

Akademisyenler, son yıllarda bakış açılarını genişletmiş, birey olarak Stalin yerine, onun olağanüstü gücünü icra ettiği toplumsal-tarihsel bağlamı incelemeye yönelmişlerdir. Önde gelen analistler,

1 Leon Troçki, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence*, (New York: Harper & Brothers, 1941), s. 393.

hâlâ Stalin'in acımasız diktatörlüğünün psikolojik kaynaklarını gözler önüne sermeye çalışsa da, Rusya ve devrim tarihi başlıca odak noktası haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'ni inceleyen Batılı yazarların ezici çoğunluğu, Stalin'in yükselişini ve yönetim sistemini, Bolşevik hareketi ve ideolojisinin mantıksal, hatta belki de kaçınılmaz sonucu olarak görmüştür. Birçokları, Lenin'in elitist devrimci parti görüşünde, terör ve diktatörlüğün, örtülü olarak mevcut olduğunu savunmuştur. Yine bazıları, Bolşeviklerin Ekim 1917'de iktidara el koymasının, genellikle komplocu küçük bir partinin darbesi olarak yorumlanan bu olayın, demokratik alternatifler için ölüm çanlarının çalması anlamına geldiği, Stalinizm'e varan eğilimlerin önünü açtığı kanısındadır. Baskın görüş, kaynakları ne olursa olsun, "Bolşevizm ile Stalinizm arasında kesintisiz bir süreklilik" olduğu yönündedir.[2] Troçki gibi Leninizmi destekleyen isimler, Stalin'in asıl devrime ihanet ettiğini savunsalar da, çoğu Batılı gözlemci, Stalin'in devrimin amaçlarını gerçekleştirdiği, Stalinizmin vaat edilen sosyalizm gerçekliği olduğunu savunmuşlardır. Aralarında Robert V. Daniels, Adam Ulam, Arthur P. Mendel, Zbigniew Brzezinski gibi isimlerin yer aldığı önde gelen akademisyenler ve Aleksandr Soljenitsin gibi yazarlar, bu görüşü ileri sürmüşlerdir. Bu argümanlarda, genellikle Sovyet tarihinin çeşitli dönemleri, Savaş Komünizmi, Yeni Ekonomik Politika, Stalinist yıllar ve Stalin sonrası dönem arasındaki benzerlikler vurgulanır. 1920'ler, 1930'lar ve 1940'lar tam anlamıyla ortaya çıkmış totaliterliğin girizgâhı, Stalin'in 1953'teki ölümü sonrasındaki dönemse esasen aynı siyasi ve toplumsal düzenin bir devamı, sadece kitlesel terör gibi daha zararlı yönlerin kaldırıldığı ya da değiştirildiği bir versiyon olarak görülür. Sovyet tarihinde sürekliliği savunan kesimlerin açıklayıcı bir araç olarak totaliter modele sarılması, SSCB'nin en sert eleştirmenleri olmaları ve Sovyetlerin küresel hedeflerinden de en

---

2 Bolşevizm ve Stalinizm ilişkisinin tarihyazımı açısından bir değerlendirmesi için, bkz. Stephen F. Cohen, "Bolshevism and Stalinism", Robert C. Tucker, (ed.) *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, (New York: W. W. Norton, 1977), s. 3-29.

çok bu isimlerin korkması hiç şaşırtıcı değildir. Öte yandan, Stalin dönemini, Bolşevizmin kaçınılmaz sonucu olarak değil, Sovyet tarihinde ayrı bir dönem olarak gören bir avuç Batılı analist, SSCB'yi, genelde, duruma ayak uydurma ve değişim becerisine sahip, dolayısıyla o kadar saldırgan olmaması muhtemel uluslararası bir rakip olarak görür. Paradoksal bir biçimde, birçok Batılı sosyalizm karşıtı, sosyalizmi Stalinizmle bir tutsa da (böylece Stalinistlerle aynı kanıyı paylaşsalar da), birçok Batılı sosyalist Stalinizmin, bir zamanlar devrimci olan, ismi itibarıyla "sosyalist" olan bir devletin en çarpıtılmış biçimi olduğunu düşünür.

Stalin dönemini, Ermenistan Cumhuriyeti'yle ilgili olarak incelerken, birkaç genel soruyu aklımızda tutmamız gerekir. Stalinizm, 1928 öncesinde, SSCB'de mevcut olandan esasen farklı, ayrı bir sosyopolitik oluşum muydu, yoksa aynı diktatörlük rejiminin sadece daha yoğun, daha kötücül bir biçimi miydi? Ermeniler açısından Stalinizm, Yeni Ekonomik Politika yıllarının (1921-1928) modernleşme ve yeniden uluslaşma politikalarıyla bir süreklilik mi gösteriyordu, yoksa onlardan kopuş anlamına mı geliyordu? Son olarak, Stalinist dönemin etkilerini bu bölümlerdeki genel temamız, yani Sovyetler Birliği'nde modern bir Ermeni ulusunun inşası bağlamında, nasıl değerlendirebiliriz?

Ermenistan'da Sovyet yönetiminin ilk on yılında, ekonominin yeniden onarılmasını, toplumun ağır, ama süreklilik gösteren bir modernleşmeye girişmesini mümkün kılacak Ermeni bir siyasi çerçeve kurulmuştu. Ermenilerin, insanların hayatta kalmasıyla ilgili en temel işleri, beslenme ve barınmayı halletmeleri, açlıktan ve hastalıktan kırılan, yarısı evsiz mültecilerden oluşan bir nüfusu örgütlemesi gerekiyordu. Ermeni deneyiminin bu doruk noktasından, yeni kurulmuş ulus-devletten hareketle, daha sonraki ekonomik kalkınmanın temeli olacak büyük projelerin inşasına başlandı: Hidroelektrik santraller kuruldu, kanallar yapıldı, sulama projeleri geliştirildi, Erivan kenti yeniden inşa edildi. Ermenistan, aynı tarihlerde, önemli bir yeniden uluslaşma sürecine de girdi, güvence altına aldığı toprakları, dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermenilerin sığınağı haline

gelecekti. Ermenilerden oluşan bir hükümet, yeni bir ulusun siyasi, kültürel, eğitsel ve bilimsel altyapısını hazırladı, Ermeni dili resmi devlet dili seviyesine çıkarıldı.

1920'lerde kazanılan bu etkileyici başarılar, geçen on yılın sonunda, neredeyse tamamen, ülkenin geçirdiği kökten toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin gölgesinde kaldı. Sözde Stalin Devrimi'nin ilk ve en yoğun evresi, I. Beş Yıllık Plan'ın (1928-1932) uygulanmasıyla yaşandı. Nisan 1929'da, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin, I. Beş Yıllık Plan'ın büyük iddialı hedefleri olan halini kabul etmesiyle birlikte, ekonomik planlamada ılımlılık tamamen terk edildi. 1920'lerde, kırsal kesimi canlandırmakta çok iyi sonuçlar vermiş olan, bağımsız köylü tarımını destekleme politikasına son verildi, kolektif çiftliklerin kurulması çabası başladı. Gönüllü kolektifleşme, köylüler üzerinde pek etkili olmadığından (1929 sonuna gelindiğinde Ermenistan'daki köylü hanelerin sadece yüzde 3,7'si kolektifleşmişti), komünistler yeni yıla, 1930'a, yoğun bir kolektifleşme çabasıyla başladılar. Kentlerden militanlar ve Rus birlikleri köylere girdi. Direnen Ermeni köylüler evlerinden sürüldü (1929-30 döneminde muhtemelen 25 bin kişi) ya da tutuklandı.[3] En büyük çiftliklere ya da en fazla sayıda hayvana sahip olan köylüler, kırsal kapitalist, *kulak* olmakla itham edildi ve köylerden atıldı. Böylece, en üretken üreticiler bertaraf edildi. Şubat 1930'da, parti, Ermenistan'daki köylü hanelerin yüzde 63'ünün kolektifleştirildiğini açıkladı.[4]

Partinin ve ordunun 1929-1930'da köylere karşı giriştiği saldırı, Sovyet iktidarının Ermenistan'daki ilk günlerinde giriştiği kaba ve şiddetli yöntemlere geri dönüş anlamına geliyordu ve kuvvetli bir direnişle karşılaştı. Bazı köylerde komünistler öldürüldü, ordu birimlerine saldırıldı, Ermeni köylüler, Müslüman çiftçilerle el birliği ederek, kolektifleştirme güçlerine karşı mücadele etti. Her yerde köylüler, kendi hayvanlarını kolektiflere teslim etmek yerine, kesmeyi tercih etti. Ermenistan'da sığır sayısı 1928 ile 1933 arasında

---

3 Mary Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, (Leiden: E. J. Brill, 1962), s. 102-103.

4 *age*, s. 104.

yaklaşık 300 bin baş geriledi.[5] Bu gibi olaylar Ermenistan'ın her yerinde gerçekleşti ve Stalin, 4 Mart 1930'da, "Başarı Sarhoşu" başlıklı meşhur makalesiyle, bu saldırgan politikayı askıya aldı. Tarım politikasına karşı yaygın bir isyanla karşı karşıya olan hükümet, artık geçici olarak yön değiştirecek, kolektiflere katılıp katılmayacaklarına köylülerin karar vermesine izin verecekti. Başka yerlerde olduğu gibi, Ermenistan'da da, karar, ezici çoğunlukla kolektifleştirme aleyhineydi. 1930 sonbaharına gelindiğinde kolektiflerdeki Ermeni köylü hanelerin sayısı yüzde 8,9'a gerilemişti.[6]

Ne var ki, ılımlılığa dönüş kısa ömürlü oldu, 1930 sonbaharında, ikinci bir zorla kolektifleştirme dalgası başladı. Ermenistan'da muhalefet arttı, bazı parti hücreleri bile köylülerden yana çıktı. Örneğin Daralagyaz'da, parti örgütü, kolektifleştirmeye ve *kulak*lara karşı ayrımcı politikalara son verilmesi çağrısında bulundu.[7] Ermenistan'ın birçok bölgesi kolektifleştirme karşıtı isyancıların eline geçti. Bazı bölgelerde Taşnaklar da görülüyordu. Başlıca isyanlar ancak 1932'de ordunun müdahalesiyle bastırıldı. Bazı isyancı çeteleri, 1934'e kadar, Zangezur dağlarında varlığını sürdürdü. Sonunda, kolektifleştirme, Ermenilere, Rus ordusunun yardımıyla dayatıldı. 1933 sonuna gelindiğinde, köylülerin beşte ikisi kolektif çiftliklerde çalışıyordu.[8] 1936'da bu rakam beşte dörde ulaşmıştı, II. Dünya Savaşı arifesinde, Ermeni köylülerin yüzde 1,7'lik kesimi dışında tamamı, kolektif çiftliklerde yaşıyor ve çalışıyordu.[9]

Kolektifleştirme seferberliği, Sovyet hükümetinin geleneksel Ermeni toplumuna karşı giriştiği en önemli saldırıydı. Ağırlıklı olarak kentlerde yerleşik olan komünistler kırsal kesimde epeyce zayıftı, 1930'ların başına dek Ermeni köyleri komünistlerin etkisinden büyük ölçüde uzak olmuştu. Birçok köy hâlâ yüzyıllardır *danuder*, yani ağa mevkiini elinde tutan eski ailelerce yönetiliyordu. 1933'ün

5 *age*, s. 108.
6 *age*, s. 105.
7 *age*, s. 106.
8 *Sotsialistiçeskoe stroitelstvo Armyanskoy SSR* (1920-1940 gg.). *Statistiçeskii sbornik*, (Erivan, 1940), s. 42.
9 *age*, Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 108.

baharında, bu aileler yeni kolektiflerden tasfiye edildi ve böylece onların geleneksel otoritesinin yerini yeni Sovyet yetkililer aldı. Geri dönüp bakıldığında, Ermenistan'da kolektiflerin ekonomik bir aygıt olmaktan çok, siyasi bir aygıt olduğu açıkça görülür. Kolektifler eski köy yönetim sisteminin yıkılmasına katkıda bulunuyor, kırsal kesimin kolektif birimler tarafından yönetilmesini kolaylaştırıyordu. Kolektifleşmiş tarımın ekonomik yararlarının tam anlamıyla açıklık kazanması için uzun bir süre geçmesi gerekecekti. Ermenistan, kolektifleşme sürecine girdiğinde, ülkenin tamamında toplam 166 traktör bulunuyordu, kolektifleştirilmiş tarımın amaçlarından birini gerçekleştirmeye, yani büyük ölçekli tarımın makineleşmesini sağlamaya pek yeterli olmayacak bir rakamdı bu.[10] Kolektifleşme sonucu tarımsal üretim geriledi, 1928'deki üretim seviyesi ancak 1930'larda aşılabildi.[11] Kolektifleşmenin ekonomik yararları vardı hiç kuşkusuz, ama Sovyet devletine sağladığı siyasi avantajlar onlara epeyce ağır basıyordu. Kolektifleşmenin bir sonucu olarak, köylüler ekonomide bağımsız bir güç ya da kentlerdeki komünistler için siyasi tehdit olmaktan çıktılar.

Stalin'in devrimiyle, Ermenistan'daki bağımsız köylülerin yanı sıra, ikinci bir sınıf daha yerle yeksan edildi: Ticaret burjuvazisi. Öteden beridir tüccar bir halk olarak bilinen Ermeniler, 1917 Devrimi ve Transkafkasya'nın Sovyetleşmesi sonucu, ticari ve sınai girişimlerinin birçoğunu kaybetmişlerdi. Yine de, bu geleneksel faaliyet, Sovyet döneminin başında, biraz gerilemiş bir ölçekte serpilip gelişmeye devam etti. 1920'lerin ortasına gelindiğinde, bütün ticaretin yaklaşık yarısı (yüzde 46,4) özel tüccarların elindeydi. 1935'e gelindiğinde, bu özel ticaret tümüyle ortadan kaldırıldı, sadece devlet ve kooperatif kurumları ticaretle uğraşıyordu.[12] Özel sanayiler de ortadan kaldırıldı ve ekonominin tamamı bir devlet planının rehberliğine teslim edildi. Piyasa sistemi bertaraf edilmişti, ama bu kronik kıtlık diyarında boy veren karaborsa sayesinde bir tür "serbest piyasa" varlığını sürdürüyordu.

10 *Sotsialistiçeskoe stroitelstvo*, s. 48.
11 *age*, s. 47.
12 Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 139.

Bazı sınıflar kaybolur ya da ciddi değişiklikler geçirirken, yeni bir sınıf şekilleniyordu: Sanayi işçileri sınıfı. Beş Yıllık Planlar sanayiye büyük yatırımlarda bulunarak, üretimi, 1935'te, 1928'deki gayrisafi yurt içi hasılanın yüzde 650'sine çıkardı. 1928'de sanayi, ekonomik üretimin sadece yüzde 21,7'sini oluştururken, 1935'de yüzde 62,5'ini oluşturuyordu.[13] Ermenistan'da sanayi işçileri ve beyaz yakalı çalışanların oranı hızla artarak, 1935'te nüfusun yüzde 23,3'üne, 1939'da yüzde 31,2'sine ulaştı.[14] 1939'da sadece sanayi, inşaat ve demiryolu işçilerinin sayısı 53 binin üzerindeydi, 1928'den beri iki buçuk katı aşkın bir artış gerçekleşmişti.[15] İşsizlik bertaraf edilmişti, aslına bakarsanız, Ermenistan'da devam eden bütün o inşaat faaliyetleri nedeniyle bir işgücü kıtlığı çekiliyordu. Bütün işçiler resmi sendikalara katılmak zorundaydı, bunlar, esasen işçileri idareye karşı koruyan kurumlardan çok, onları disipline etmeye yönelik örgütlerdi. Çalışma koşulları zordu, ücret azdı. Devamsızlık yüksekti, birçok işçi, fabrikaları ve inşaatları bırakıp, köylerine gidiyordu. Ülkedeki büyüme temposu herkesçe fark edilebiliyor, birçoklarında daha iyi bir gelecek inancı uyandırıyordu. Birçok yoksul köylü, iş ve eğitim sayesinde, hızla yükselerek, vasıflı işçi, mühendis olmuş, hatta siyasi hiyerarşiye girmişti. Devrim öncesi dönemin entelektüelleri ve uzmanlarıyla rekabet edecek, Sovyet eğitimi görmüş yeni bir entelijansiya doğuyordu.

Stalinist dönemin zorunlu modernleşmesi Ermeni toplumunda derin değişimler yaratmıştı. Daha kentleşmiş, daha sanayileşmiş Ermeniler, artık daha okur-yazar, toplumsal olarak daha hareketliydiler, Ermeni kadınlar, eskiye nazaran hatırı sayılır derecede daha özgürdü. Kadınlar arasında okur-yazarlık 1926'da yüzde 19'ken, 1939'da yüzde 62'ye yükselmişti.[16] Ama, 1920'lerde, modernleşmeye kuvvetli bir "yerlileşme" politikası eşlik etmişken, 1930'larda, Sovyet milliyet politikası ciddi bir değişim geçirmişti. Stalin dönemi-

13 *age*, s. 116.
14 *age*, s. 114.
15 *Sotsialistiçeskoe stroitelstvo*, s. 12.
16 *age*, s. 9; Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 139.

nin ilk aşamasında, 1928-1931 döneminin sözde kültürel devrimi sırasında, Leninist *korenizatsiya* (yerlileşme) politikası sürdürülmekle kalmadı, yoğunlaştırıldı da. Öğretim ve yerel dillerin öğrenilmesi, hiç olmadığı kadar fazla vurgulandı. Stalin ve diğer parti liderleri, açıklamalarında, Sovyetler Birliği'ne yönelik en büyük tehlikenin azınlık milletlerinin yerel milliyetçilikleri değil, Büyük Rusya şovenizmi olduğunu tekrarladılar.

Ne var ki, 1933-34 döneminde, *korenizatsiya*'nın ardındaki coşkulu resmi destek, fark edilecek derecede geriledi. Kadro oluştururken, yerlilerden ziyade, uzmanları istihdam etmeye daha fazla ağırlık verildi. *Lingua franca* (ortak konuşma dili) olarak, Rus dilinin değeri yeniden ileri sürüldü. Stalin, 1934'teki 17. Parti Kongresi'nde, sosyalist birliğe, yerel milliyetçiliğin, Büyük Rusya şovenizmi kadar büyük bir tehdit olduğunu söyledi. Sonraki yıllarda, basın organlarında, *korenizatsiya*'yı öven makalelere artık rastlanmaz oldu; Rusça, Sovyet halklarının "uluslararası dili", SSCB'deki en "ilerici" dil ve "sosyalist devrimin dili" olarak kabul edildi. Daha önceleri, yerli olmayanlara, yerel dilleri öğrenmeleri çağrısında bulunulurken, 1933 sonrasında, azınlıklar zorla Rusça öğrenmeye teşvik edildi. 1938'de, Rusçanın öğrenilmesi, Sovyetlerdeki bütün öğrenciler için zorunlu hale getirildi. O tarihte okullarda, çoğu Ermeni (yüzde 77,7) hâlâ sadece Ermenice eğitim görüyor, öğrencilerin sadece küçük bir bölümü (yüzde 2,8) Rusça eğitim alıyordu.[17] Sonraki yıllarda, Rusça öğrenenlerin ve tümüyle Rusça eğitim alanların oranı hızla artacaktı.

Bu politika değişiklikleri, yerel milletleri ikincil düzeye itiyor, Rusları üstün insanlar seviyesine çıkarıyordu. Rus milliyetçiliğinin ifadeleri, müzik ve operada, giderek daha fazla işitiliyor, tiyatrolar ve sinemalarda daha fazla izleniyordu. Raffi, Badganyan ve hatta bazı Sovyet Ermeni yazarlar "milliyetçi" diye kınanırken, Büyük Petro, Suvorov, Korkunç İvan ve Aleksandr Nevski'nin başarılarını alkışlayan filmler yapılıyordu. Milliyetçilik kınanıyor, ama Sovyet yurtseverliği takdir ediliyordu; *azkaserutyun* [millet sevgisi] yasaktı, ama *hayrenaserutyun*'a [vatan sevgisi] izin vardı. Temmuz 1934'te, daha

17 Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 190.

önceden yasaklı olan *rodina* (anayurt) sözcüğü, *Pravda*'da bir başyazıda kullanıldı. Yazarlar, yeni bir halk olarak "Sovyet halkı" hakkında artık daha fazla yazıyordu. Rus yanlısı resmi Sovyet milliyetçiliğinin dirilişi, Stalin'in II. Dünya Savaşı'nın sonunda (24 Mayıs 1945), "Sovyetler Birliği'ne ait tüm uluslar arasında lider ulusun" sözüyle, Rus halkının sağlığına içtiği, o meşhur kadeh kaldırma sahnesiyle zirveye tırmandı. Bir gözlemcinin ifade ettiği üzere, "Milliyet sorununa ilişkin devlet politikası, 1930'ların sonunda, hatta II. Dünya Savaşı sırasında daha da fazla Ruslaştırma yönünde ani bir değişiklik geçirdi."[18]

Stalin devrimi, Sovyet yazarlar ve sanatçıların Sovyet iktidarının ilk yıllarında sahip olduğu göreli entelektüel özgürlük ortamının sonunu getirirken, sanatçılar ve yazarların ifadelerine katı sınırlamalar getirildi. 1928-1931 döneminin "Kültür Devrimi", yeni bir proletarya sanatı oluşturma deneyine katılmaya hazır olmayan yazarlar, sanatçılar, mimarlar ve eğitimcilere karşı bir saldırı başlattı. Ama, kültürel sola doğru bu kısa süreli savrulma, çabucak terk edildi; 1932'ye gelindiğinde, sanat alanında daha tutucu bir politika benimseniyordu artık. Her sanat dalında yaratıcı denemelere ve modernizme saldırılıyor, sanatçılar klasisizme dönmeye çağrılıyordu. Edebiyat gerçekçi üslupta olacak, mimaride klasik ve ulusal motifler kullanılacaktı. Bütün alanlarda dönemin uluslararası modernizminden kaçınmak gerekiyordu: Bauhaus'a, Joyce'a ya da Kafka'ya yer yoktu. Her sanat dalında, bütün sanatçıları tek bir sendikada seferber etmeye yönelik bir politika izlendi. Mayıs 1932'de, Ermenistan Komünist Partisi, merkez parti tarafından alınan kararın yansıması olarak, mevcut bütün yazar, müzisyen, mimar ve ressam derneklerinin kapatılmasını öngören kararı benimsedi. Ağustos 1932'de, Erivan'da, bütün yazarların üye olması gereken Ermeni Yazarlar Sendikası kuruldu. Çeşitli sanatçı sendikaları, devlet politikasının enstrümanları; sanatçıları disipline edip, ödüllendirmenin ve ifade sınırlarını belirlemenin araçları haline geldi. Ermeni mimar Garo Alabyan, bütün SSCB Mimar-

18 Victor Zaslavsky, "The Ethnic Question in the USSR", *Telos*, no. 45, (Güz 1980), s. 51-52.

lar Sendikası'nın başkanlığına yükselerek, mimaride Sovyet zevkini belirleyen başlıca isim haline geldi.[19] Sanatçıların belli konularla uğraşması yasaktı, çalışmalarının içeriği önceden belirleniyordu, ama bunun da ötesinde, çalışacakları biçim, üslup da katı sınırlamalara tabiydi. Sanat, "biçimsel olarak ulusal, içerik olarak sosyalist" olmak zorundaydı. Bu da, Ermenistan'daki sanatçıların dili ve motifleri Ermeni nitelikleri taşımak zorunda olsa da, içeriğin, partinin sosyalizmi kurma mücadelesinde dayattığı genel temalara uygun olması gerektiği anlamına geliyordu. Öykünecek kahramanlar yaratmaları gerekiyordu. Sovyet hayatının olumsuz yönleri üzerinde durulmayacak, bunlar tümüyle dışarda bırakılacaktı. Başka bir deyişle, üslubun gerçekçi olması gerekiyorsa da, aslında son derece romantikleştirilmişti.

Bu yeni entelektüel kısıtlama politikasını, entelektüelleri hedef alan, daha önce köylülere yönelik saldırı kadar kuvvetli bir saldırı izledi. Yeni sanatsal düzene uymayı başaramayanlar şaibeli duruma düştüler. Birçokları tutuklandı ve cezaevlerinde telef oldu. Ermenistan'da yazar Aksel Pagunts, yaşlı bir adamın Ermenistan'ın toprağı olmamasından şikâyet edip, üzüntüyle Türkiye'yi işaret ederek, "Ama orada çok toprak var" dediği bir hikâye yazdığı için, "burjuva milliyetçiliği" yaptığı gerekçesiyle tutuklandı. Önceki tarihlerde Ermenistan'da, Sovyet iktidarının en hararetli savunucularından biri olan, şair Yeğişe Çarents, "Mesaj" adlı şiiri nedeniyle, "sağa sapma" ve milliyetçilikle itham edilmişti. Yüzeysel olarak bakıldığında, şiir Stalin'e övgüler düzen standart dizelerden ibaretmiş gibi görünüyordu, ama her dizenin ikinci harfi dikey bir sıralamayla okunduğunda gizli bir mesaj ortaya çıkıyordu: "Ey Ermeni halkı, yegâne kurtuluşun müşterek kuvvetindedir." Pagunts da, Çarents de hapiste öldü. Başka yazarlar da tutuklanıp sürgüne gönderildi; bunlar arasında Vahram Alazan, Kurken Mahari, Vahan Totovents, Vanandetsi ve Der Simonyan vardı.

Stalin devrimi, beraberinde getirdiği siyasi baskı ortamıyla, Soyet toplumunda büyük bir hoşnutsuzluk kaynağı haline gelen, kitlesel

19 S. Frederick Starr, *Melnikov: Solo Architect in a Mass Society*, (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 218-23.

olarak yerinden etmelere neden oldu. Kolektifleşme sonrasında, nüfusun birçok kesimi, normalde tükettiğinden daha az tüketmeye zorlandı. Köylerden kentlere, çiftliklerden fabrikalara doğru göç, göç etmek zorunda kalan birçok kişi için travmatik etkiler yarattı. Stalin yıllarının kısıtlayıcı kültürel politikalarının pençesinde sıkışıp kalan eski entelijansiyanın çok çeşitli şikâyetleri vardı; bunların başında da partinin daha önceden özerkliği korunan sanat ve bilim alanlarını işgal etmesi geliyordu. Lenin'in devrimci ve enternasyonalist görüşlerine sadık eski Bolşevikler, Stalinist kliğin toplumsal tutuculuğu, Rus milliyetçiliği ve kabalığı karşısında dehşete düşüyordu. Azınlıklar arasında komünist olan, olmayan birçok kişi, devletin giderek merkezileşmesi, yerel milliyetçilikleri hedef alan, Stalin yönetimiyle ilişkilendirilen saldırılar nedeniyle mutsuzdu. Yeni bir bürokratik elit hayatın her yönü üzerinde iktidarını güçlendirirken, sosyalizmin, işçilerin bizatihi iktidarı ele alacağı, eski sınıfsal hiyerarşinin yerini toplumsal ve ekonomik eşitliğin alacağı yönündeki vaatleri silinip gitmiş gibi görünüyordu. Merkezi parti liderliği, derinlere yerleşmiş ve şiddet potansiyeli taşıyan bu hoşnutsuzluk ortamında, partiyi şüphelenilen muhalif isimlerden temizleme, Stalinist hizbin iktidarını daha da merkezileştirmeye yönelik aşırı önlemler almaya karar verdi.

1936-1938 döneminin "Büyük Temizlik"leri Ermeni toplumunun çeşitli kesimlerini vurdu, ama en fazla etkilediği kesim, Ermeni Komünist Partisi üyeleri oldu. Tasfiyeler, Ermenistan'daki yönetici eliti tam anlamıyla yıkıp, onun yerine merkezi parti liderliğince daha sıkı denetlenen başka bir yönetici elit geçirdi. 1930'ların sonunda, Ermenistan'ın iç işlerini yöneten parti, on yıl önce yönetimde olan partiden hayli farklıydı. Mayıs 1930'da, 29 yaşındaki parti gediklisi Ağasi Khancıyan, Ermenistan Komünist Partisi'nin birinci sekreterliğine getirilmişti. Van doğumlu Khancıyan, ilk gençliğinden beri Marksistti, 1922 ile 1928 arasında Leningrad'da çalıştığı sırada, Stalinist kliğe sadakatini kanıtlamıştı. Khancıyan, 1928'de Erivan'a gönderildi ve Stalin'in himayesi sayesinde partide hızla yükseldi. 1920'lerin başından beri Ermenistan'ı yöneten eski Ermeni Bolşeviklerin karşı çıktığı Khancıyan, yönetiminin ilk yıllarında, dışa-

rıdan gelmiş biri gibi görünse de, onları birer birer görevlerinden alıp, Ermenistan'da baskın siyasi güç haline gelmeyi başardı. Stalin devriminin Ermenistan'da uygulanmasına önayak oldu, bu arada kişisel bir siyasi takipçi kitlesi yaratmayı başardı. I. Beş Yıllık Plan'ın sonuna gelindiğinde, Ocak 1932'de yaptığı önemli bir konuşmada, Büyük Rusya şovenizmini kınayan Khancıyan, Ermeni dili, edebiyatı ve tarihinin savunucusu gibi görünüyordu. Ama iki yıl sonra, eski Ermeni entelijansiyasında kuvvetli olduğunu ileri sürdüğü Ermeni milliyetçiliği hakkında ağır konuşacaktı. Khancıyan, Stalin'in milliyet politikasında kısa süre önce meydana gelen değişikliğe uygun olarak, yerel milliyetleri kınamaya yönelmiş, Büyük Rusya şovenizminin tehlikelerini vurgulamaktan uzaklaşmıştı.

1936'ya gelindiğinde, Khancıyan, birçok siyasi fırtına atlatmış, neresinden bakılırsa bakılsın, konumunu garanti altına almış gibi görünüyordu. Ermenistan'da bir ölçüde popülerlik kazanmıştı, görünüşe bakılırsa, Stalin de arkasındaydı. Ama Ermenistan Komünist Partisi'nin genç liderinin sıkı bir rakibi vardı: 1936'ya dek Transkafkasya parti komitesinin birinci sekreterliğini yürütmüş olup, Gürcistan Komünist Partisi'nin birinci sekreterliğine gelmiş Lavrenti Beria. Eskiden gizli polis olan Beria, Stalin'e çok yakındı ve Transkafkasya'da Bolşevizmin tarihini yeniden yazarak, patronunu devrimci harekette öncü bir role çıkarmıştı. Transkafkasya'nın tamamını kendi şahsi siyasi çiftliğine çevirme yolundaydı; yerel bir tabanı olan Khancıyan ise, onun önünde bir engeldi. Haziran 1936'da, birden, hiç beklenmedik biçimde, Khancıyan'ın intihar ettiği açıklandı. Bu ölümün gerçekleştiği koşullar şaibeliydi, ama Beria'nın iktidarı tekeline almasının önündeki ciddi bir tehdidin ortadan kalkmış olduğu açıktı.

Sonraki üç yıl boyunca, Ermeni komünistlere karşı en şiddetli önlemlerin uygulandığına tanık olundu. Sovyet iktidarının ilk 15 yılında Ermenistan'ı yönetmiş olan adamlar, birbiri ardı sıra tutuklanıp öldürüldü: 1921 ile 1930 arasında tarım komiseri olan Aramais Yerzinkyan (1879-1937), Ermenistan'da ilk Sovyet hükümetinin başkanı Sarkis Kasyan (1876-1937), ilk hükümetin üyeleri arasında yer alan Avis Nuricanyan (1896-1937), 1921 ile 1928 arasında

Ermenistan'ı Moskova'da temsil eden, 1928 ile 1935 arasında Halk Komiserleri Konseyi'nin başkanı olan Sahak Der Kaprielyan, hatta Khancıyan'ın ölümü sonrasında Ermenistan Komünist Partisi'nin başkanlığını yapmış A. Amaduni...

Bu tasfiyeler, parti liderlerini vurmakla kalmamış, alt düzeydeki isimleri de etkilemişti. 1930'ların son yıllarında, Moskova nihayet bu kan dökme işinin bitirilmesini emredinceye dek, binlerce kişi ortadan kaldırıldı. Eskiden Ermenilerin bulunduğu mevkilere Ruslar getirildi. Örneğin 1939'da, Rus Aleksey Korotkov, Ermenistan gizli polisinin başkanlığına getirildi. Çoğu mevki hâlâ Ermenilerin elindeydi, ama bu insanlar, Sovyet kurumlarında eğitim görmüş, Stalin-Beria liderliğine sadık, genç kadınlar ve erkeklerdi. Ermenistan'ın eski iktidar partisi, II. Dünya Savaşı arifesine varıncaya dek, tasfiye edilmiş, yerine her şeyini hamileri Stalin ve Beria'ya borçlu olan, yeni bir elit geçirilmişti. Eylül 1937'de, Beria'nın yetiştirmelerinden biri, Krikor Arutyunov/Harutyunyan, Ermenistan Komünist Partisi'nin birinci sekreterliğine getirildi; 1953'te, Stalin ölünceye, Beria da görevden alınıp, tutuklanıp vuruluncaya dek, bu mevkide kaldı. Tasfiyeler sonucu, Ermeni özerkliğinden geriye kalan ne varsa kaybolup gitti. Parti üyeleri bile, Stalin'in doğrudan yönetimini sağlayan korkunç araç gizli polisin, partinin üstünde bir konumda olduğunu anlamışlardı. Stalin, 1938'de, Beria'yı Moskova'ya çağırmış, İçişleri Bakanı yaparak, polis ve cezaevlerinin başına getirmişti.

II. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği tarihlerde, Stalinizmin temel özellikleri sabitleşmiş bulunuyordu. Sovyetler Birliği, tam anlamıyla güçlü bir devletin bütün özerklik merkezlerini ve iktidar tekeline direnişi ortadan kaldırdığı, devletin sivil toplum ve ekonomiyi yuttuğu yeni tür bir siyasi ve toplumsal düzen haline gelmişti. Siyasi karar oluşturma, iyiden iyiye merkezileşip, bizzat Stalin ile yakın çevresindeki Beria, Molotov, Malenkov ve Jdanov'un eline geçmişti. Gizli polis, yükselerek partinin bütün kesimlerine hâkim olurken, ulusal cumhuriyetler ya da yerel idarelerin özerklik ayrıcalıklarından geri kalan ne varsa silinmişti. Siyasi uyumu ve edilginliği güvence altına alan araç, terördü; merkezi liderliğin talimatlarından en ufak bir sapma bile, hapis ya da ölümle cezalandırılıyordu.

Stalinizm, 1928 öncesinde SSCB'de var olandan temelde farklı, ayrı bir sosyopolitik oluşumu temsil ediyordu. Leninizm, pratikte kesinlikle bir tek parti diktatörlüğü kurulması anlamına gelmişti. Siyaseten hem Yeni Ekonomik Politika, hem Stalinist dönem, komünist iktidar tekelinin damgasını taşımıştı. Ama ilk dönemde parti içindeki muhalefet, hatta hizipçilik, rakip partiler ortadan kaldırılırken bile gerçek bir siyasi diyaloğu mümkün kılmıştı. Toplumda da çeşitli dernekler kurulmuş, bunlar sanat, ekonomi, milliyet politikası ve hayati önem taşıyan başka konular hakkında nispeten serbest tartışmaları ayakta tutmuşlardı. Parti, entelektüel hayatta, milliyetlere ve ekonomik hayata tanınan sınırlı özerkliğe denk, ciddi düzeyde bir özerkliğe izin vermişti.

Bunların hepsi de, bütün yarı bağımsız, olası iktidar ve nüfuz merkezlerine yönelik, hesaplı bir saldırı olan Stalinizmle son bulmuştu. Stalinist polis-parti-devlet üçlüsü genişleyip, toplumun tamamını kapsar, onu doğrudan denetimi altına alırken, ekonomik özerklik, entelektüel özgürlük kalıntıları ve ulusal azınlıklara tanınan ayrıcalıklardan arta kalanlar, ortadan kaldırılmıştı. Stalinizm bu yüzden yeni, benzersiz bir şeydi. Geçmişteki Rusya'dan ve Stalin'in iktidarını korumaya yönelik şahsi koşullarından doğduğu kadar, Leninizmin içinden de çıkmıştı, ama yeni bir sosyopolitik sistemi, nihayetinde polis terörünün kitlesel kullanımıyla yürütülen bir sistemi temsil ediyordu.

Stalin devriminin etkisi, ülkenin hızlı ve zorunlu sanayileşmesine gösterilen köylü direnişinin belini kırmak oldu. Kolektifleşme, köylüleri kullanarak, kentler inşa edilmesini, kırsal kesimde yerinden edilmiş insanlardan oluşan yeni bir işçi sınıfı yaratılmasını, SSCB'nin geri ve saldırılara açık bir tarım toplumu olmaktan çıkıp, Nazi Almanyası'nın işgaline başarıyla karşı koyabilecek bir sanayi devi haline gelmesini mümkün kıldı. Stalin savunucuları, onun sert politikalarını Hitler'e karşı zafer kazanması için elzem koşullar olmalarıyla açıklar. Ama bu *ex post facto* (olup bittikten sonra) gerekçelendirme, Stalinizmin aşırılıklarını, orduyu ve devlet bürokrasisini zayıflatan tasfiyelerin akıldışılığını, liderliğin talep ettiği ekonomik

değişimlerin hızı yüzünden, Sovyet'in katlanmak zorunda kaldığı gereksiz sıkıntıları açıklamaz. İnsani maliyet gerçekten de sarsıcı olmuştur.

Stalinizm, son derece şiddetli, son derece baskıcı, son derece zalim bir modernleşme biçimiydi. Daha tedrici bir ekonomik ve toplumsal gelişme hızı, büyük maliyetlere yol açmaksızın, daha iyi sonuçlar doğurabilirdi; dönemin aşırıya kaçan siyasi baskı ortamı, ahlaken kusurlu olmanın ötesinde, tasfiyelerin masum kurbanları olmuş binlerce insanın enerjilerini ve yeteneklerini boğmuş, boş yere harcamıştı. Ermenistan gibi küçük bir ulus için bir şair ya da bir siyasi liderin kaybedilmesi, yeri kolayca doldurulamayacak, özellikle ağır bir kayıptır. Stalin ve adamları, Ermeni entelektüelleri ve siyasi eliti, kasten mahvolmuş hayatlara mahkûm etmişti. 1920 ile 1940 arasında, Ermenistan, iki kuşaktan entelektüeller ve siyasi elitlerini kaybedecekti; önce kısa süreli bağımsızlık döneminde Ermenistan'ı yöneten Bolşevik karşıtı güçlerle özdeşleştirilen devrim öncesi elit, sonra da, ülkeyi 1930'ların ortasına kadar yöneten devrimci elit kaybedildi. Ermenilerin bu kayıplardan sonra toparlanmaları uzun zaman alacaktı.

II. Dünya Savaşı, Sovyet milliyet politikasında farklı bir dönemin başlangıcı oldu. Ülkenin bütün kaynaklarının Nazi Almanyası'nın işgalini püskürtmek için seferber edilmesi gerekti, bu kaynaklardan biri de, hem Rus, hem azınlık milliyetçiliklerinin diriltilmesiydi. Ermenistan'da din adamları faşizme karşı mücadelede devletle işbirliği yapmaya davet edilmiş, bu nedenle kiliseye karşı zulüm de kesilmişti. Kilise liderleri, hükümetin yeniden oluşturduğu Ermeni askeri kuvvetleri için para toplanması işini üstlenmişlerdi. Gazetelerin başyazılarında Ermeni halkına övgüler düzülüyordu:

> Ermeni halkı ulusal varlığını korumakla, muhteşem kültürünü yaratmakla kalmamış, büyük Rus halkının önderliğinde, bütün öncü halklarla birlikte, dünyanın en gerici kuvvetine, kanlı Alman emperyalizmine karşı çok haklı bir mücadele yürütmektedir.[20]

---

20 *Kommunist* (Erivan), 14 Eylül 1943; aktaran Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 165-66.

Diğer ulusal cumhuriyetlerle birlikte Ermenistan'a da 1944'te, kendi savunma ve dışişleri bakanlıklarını kurma hakkı tanındı; böylece tam devlet egemenliği görüntüsü, hatta gerçekliği yeniden kuruldu. Ermeniler, Sovyetler'in Almanlara karşı savaşında çarpışarak öldüler. Erivan, Sovyet ordusu Batı Cephesi'nde kendi hayatı için mücadele ederken, Türklerin Ermenistan'a saldırabileceğinden korkuyordu; ama Türkler akıllıca bir tutumla resmi tarafsızlıklarını korudular. Savaş, müttefiklerin zaferiyle son bulduğunda, Sovyet hükümeti, toprak talepleri arasına Kars ve Ardahan'ı, eski Ermenistan topraklarını da eklemişti, ama SSCB ile Batılı güçler arasındaki sıcak ittifak duyguları soğuyup, yerini Soğuk Savaş'a bırakınca, Batı, Sovyetler'in taleplerini reddetti ve çok geçmeden Türkiye'yi koruması altına aldı.

Ermenistan savaştan, Sovyetler Birliği'nin başka bölgeleri gibi, yoksul, açlık içinde bir ülke olarak çıktı; ama ülkenin Almanlarca yakılıp yıkılmış batı bölgelerine göre iyi durumdaydı. O dönem yoksulluk çok yaygın olmasına rağmen, hükümet, diasporadaki Ermenileri anayurtlarına dönmeye davet etti; on binlerce *hayrenatartsner* (yurduna dönenler) Ermenistan'a geldi. Burada, hayal ettiklerinden çok daha azını buldular. Birçoğu, Batı ajanı oldukları şüphesiyle derhal tutuklanıp, Sibirya ya da Orta Asya'ya sürüldü. Diğerlerineyse, ev verildi, yeni bir hayata başlama imkânı sunuldu; ama yerli Ermeniler, *ağper* (kardeş) diye dalga geçtikleri bu kesime içerliyorlardı. Ülkenin ekonomik kaynakları savaş nedeniyle sonuna kadar kullanılmış, artık bitme noktasının ötesine geçmişti; Soğuk Savaş'la birlikte Batı'dan gelen yardımın da büyük bölümü kesilmiş, liberalleşme ümitleri silinip gitmişti. Kıtlık zamanında göçmenleri teşvik etme politikası soylu bir niyete hizmet etmişse de, hiç kuşku yok ki, iyi düşünülmemiş bir politikaydı. Savaş sonrasında gelen göçmenler, Sovyet toplumuyla asla tam anlamıyla bütünleşemediler; 1920'lerde gelen göçmenler gibi, Ermenistan'a göçlerinden 20 yıl sonra, birçoğu, geri dönmek için karşılarına çıkan ilk fırsattan yararlandı.[21]

---

21 David Marshall Lang ve Christopher J. Walker, *The Armenians*, Azınlık Hakları Grubu Raporu no. 32, (Londra: Minority Rights Group, 1976), s. 12-13.

Soğuk Savaş'ın başlamasına neden olan uluslararası gerilimler, Sovyetler Birliği'nde, Batı ile yeni bir savaş tehlikesinin kapıda olduğu korkusuna yol açmıştı. ABD ile savaş zamanında yapılan ittifak, 1940'ların sonunda, Doğu Avrupa ve Doğu Asya'nın kaderi üzerinde acı ve potansiyel olarak ölümcül bir çatışmaya dönüşürken, Stalin kendi toplumunu daha sıkı bir denetime alma politikasını, 1930'ların sonuna damga vurmuş bu politikayı, yeniden uygulamaya koydu. Milliyetçiliğe karşı yeni bir saldırı başlatıldı; savaş dönemi kültürel hayatta yaşanan kısacık bahar dönemi son buldu. Kasım 1948'de, Ermenistan Komünist Partisi Kongresi, "Ermenistan'ın tarihsel geçmişini idealleştirdikleri", Ermenistan tarihindeki "sınıf mücadelesini görmezden geldikleri", "burjuva Batı'nın gerici kültürünün cazibesine çok fazla kapıldıkları" gerekçesiyle, akademisyenleri ve yazarları kınadı.[22] Yetkili makamlar, 1947'de, Raffi'nin klasik romanı *Gaydzer*'in yayımlanmasına izin vermiş olsalar da, kitap, dört yıl sonra, "burjuva milliyetçiliği"nin bir örneği olmakla, Ermenistan'ı yanlış fikirlere dayanarak idealleştirmekle damgalandı. Kitabın yayımlanması, "kaba bir siyasi hata" olarak değerlendirildi.[23] Ertesi yıl, 1952'de, tarihçi M. Nersesyan, Raffi, Badganyan ve Ardzruni gibi 19. yüzyıl kişiliklerini övdüğü için saldırılara maruz kaldı. Meslektaşı V. Barsamyan, Rusya'nın 1820'de Ermenistan'ı ilhak etmesini, Ermeniler açısından "ilerici öneme sahip" bir olay olarak görmediği, bu olayın artık basitçe ehvenişer olarak görülemeyeceğini kabul etmediği için eleştirildi. En önemlisi, uluslararası alanda üne sahip besteci Aram Khaçaduryan, partinin müzik politikasını belirleyenlerin gözünden düştü ve "burjuva" müziği yazdığı için özür dilemeye zorlandı.[24]

Stalin döneminin son yılları, kültür politikaları bakımından katı ve karanlıktı; gerçi bu yıllar, aynı zamanda savaş sonrasında onarım ve yeniden inşa yıllarıydı. Ermeni gururuna ilişkin en ufak bir ifade, milliyetçilik diye nitelenerek kınanıyordu, bazı maddi ilerlemeler

22 Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 167.

23 *age*, s. 168.

24 Bu olaylara ilişkin Batılı bir tartışma için, bkz. Alexander Werth, *Musical Uproar in Moscow*, (Londra: Turnstile Press, 1949).

kaydedilse de, resmi politikaya ters düşen görüş ve hislerini ifade etmeleri yasaklanan insanlarda derin bir ulusal hayal kırıklığı birikiyordu. 1950'lerin başında, Ermeniler, Stalin devriminin ilk aşamalarını yaşamış olan halktan çok farklı bir halktı. 20 yıllık kent hayatı, eğitim ve çalışma deneyimi ve savaşı görmüş olmaları onları çok daha sofistike ve Batılılaşmış, çok daha modern bir halk yapmıştı. Ne var ki, bu halkın ifade özgürlüğüne çok katı sınırlar getirilmişti. SSCB'deki siyasi sistem, yarattığı yeni eğitimli insanları yeterince rahat ettirecek kadar değişmemişti. Ermenistan ve başka ulusal cumhuriyetlerde, Sovyet tarzı modernleşmenin talepleri ile bu cumhuriyetlerin yeniden uluslaşmasının yol açtığı ulusal gayeler arasında bir gerilim yükseliyordu. Ermenistan'daki Ermeniler, dilleri, tarihleri ve kültürleri hakkında, tarihlerinde hiç olmadığı kadar bilinçlenmişlerdi; ama ulusal gururları ve çıkarlarını gerçekten ifade etmelerini sağlayacak kanallar Stalinist siyasi dünyada bulunmuyordu.

1950'lerin başında, Sovyet ekonomisi de açıkça duraklama sinyalleri veriyordu. Zoraki modernleşme sınırlarına ulaşmıştı. Komuta ekonomisi, artık komutlara cevap vermiyordu. Bundan sonra ne yapılacağına ilişkin kafa karışıklığı artarken, Stalin'in öldüğü haberi geldi. Onun ölümüne yas tutanların hemen fark edemedikleri bir şey vardı: Sovyetler Birliği, son 25 yıllık liderini kaybetmekle kalmamış, koskoca tarihsel bir dönemin de sonuna gelmişti.

Stalin yönetimi yılları, Ermenistan'da önceki yarım yüzyılda olduğundan daha temelden bir dönüşüm yaratmışsa da, bu yukarıdan dönüşüm, iyi mi kötü mü olduğu belirsiz bir lütuftu. Ermenistan, ekonomik olarak daha sanayileşmiş ve modern bir topluma dönüşmüştü; ama siyasi olarak özyönetim ve öztanımlamanın son kalıntıları ortadan kaldırılmıştı. Herhangi bir biçimde ulusal gururu ya da Ermenilere özgü benzersiz bir başarıyı ifade etmek, kesinlikle yasaktı. Rus halkının öncü rolünün tanınması gerekiyordu. Artık Rus yönetimi, edilgin bir biçimde kabul edilmeliydi. Modern hayat güçlerinin yarattığı, yüzeyin hemen altında kaynaşan ulusal gayeler ve gerilimler, Stalinist devletin baskıcı aygıtına karşı çıkıyordu. Her an bir patlama yaşanması mümkündü, ama insanlar etkili bir biçimde

susturulmuş, gözleri korkutulmuştu. Stalin, Mart 1953'te öldüğünde, bu arzular ve gerilimler yavaş yavaş yüzeye çıktı, artık Ermenistan'da yeni bir milliyetçilik ifadesi işitiliyordu. Ermenistan'ı maddi bakımdan ileriye taşıyan, ama siyaseten ve manen ülkenin belini büken çeyrek yüzyıllık Stalinizm, artık son bulmuştu. Ermenilerin, kendi ulusal çıkarlarını, geçmişte katlandıkları çileleri ve geleceğin getirebileceklerine ilişkin umutlarını nasıl ifade edeceklerini, bir kez daha öğrenmeleri gerekiyordu.

10
Ararat'a Dönüş: Soğuk Savaş'ta Ermenistan[1]

Tarihyazımıyla ilgili olarak, çeyrek yüzyılı aşkın bir süredir devam eden yoğun tartışmada, Soğuk Savaş, hem Avrupa'da artık çözülmekte olan bölünmeyi, hem de düşmana ilişkin yaygın kabul gören görüşü meşrulaştıracak bir gerekçe sunmuştur. Büyük İttifak'ın bozulmasının kabahatinin, Doğu ve Batı tarafından eşdeğer ölçüde üstlenilmesi gerektiğini savunan "revizyonistler", kuşatılmış Batı'nın yayılmacı Sovyetler Birliği'nin komünist saldırganlığına karşılık verdiğini söyleyen ortodoks, liberal görüşe, 1960'larda etkili bir biçimde meydan okumuşlardı. Sovyet arşivleri kapalı kalmışsa da, Amerikalıların ve İngilizlerin asli önemdeki malzemeleri, başlıca oyuncuların niyetlerine ilişkin daha önceki yorumlardan daha incelikli, ama Soğuk Savaş ortodoksluğunun revizyonist eleştirisine de ciddi tavizler veren, "post-revizyonist" bir sentezi mümkün kılmıştır. Sovyetler'in davranış biçimine ilişkin *a priori* totaliterlik kuramlarına ya da komünist rejimlere, niteliklerine ya da Stalin'in paranoid psikolojisi hakkında tümdengelimci okumalara dayanan modeller, Sovyetler'in stratejik çıkarlarını ve savaş sonrasındaki zayıflıklarını dikkate alan değerlendirmelerle değiştirilmiştir. Birçok tarihçi, Sovyetler Birliği'ni artık yayılmacı bir dünya fatihinden ziyade, o zamanlar yaygın olarak inanılandan çok daha kırılgan, II. Dünya Savaşı sonrasında daha mütevazı hedeflere sahip bir kuvvet olarak görüyordu. Avrupa'nın bölünmesi ise, Sovyet yayılmacılığının başarısızlığından çok, her iki tarafın da geleneksel etki alanı politikalarına nihai bağlılıklarının bir sonucu olarak görünüyordu.

Batılı, ortodoks yorumcular, İran, Türkiye ve Yunanistan'la ilgi-

1 Ara Sarafian'a bu bölümün hazırlanmasıyla ilgili araştırma aşamasındaki yardımlarından ötürü teşekkür ederim.

li çatışmaları (ve Sovyetler'in Ermeni Sorunu'nu diriltme çabasını), Sovyet yayılmacılığı ile Batı'nın buna mecburen karşılık verdiği görüşü üzerine kurdukları genel tabloya yerleştirmiştir. Onlara göre, bu, Sovyet yayılmacılığının ve milliyetçiliğin, kinik bir biçimde yayılmacı amaçlarla kullanılmasının, özellikle çirkin bir örneğiydi. Sovyet olmayan yazarlar arasındaki genel fikir birliğine göre, küçük ulusların akıbeti Sovyetler'i hiç ilgilendirmiyordu; oysa Amerikalılar için, Yunan, İran ve Türk bağımsızlığının korunması çok büyük önem taşıyordu. Ama bu çatışmayı (Doğulu ve Batılı) iki emperyalizm arasında, Doğu Akdeniz ve Kuzey Ortadoğu'da nüfuz elde etmeye yönelik bir mücadele olarak görmek de mümkündü; herkesin elde etmek istediği bir nüfuz bölgesiydi burası. SSCB, Büyük İttifak'ı bozmak ve uzun, kısır bir Soğuk Savaş başlatmak pahasına Doğu Avrupa'ya tutunurken, İran'daki ayrıcalıklı konumunu yitirmiş, Türkiye'ye girememişti.

Bruce R. Kuniholm, Soğuk Savaş'ın kökenleriyle ilgili önemli çalışmasında yararlı bir ayrım yaparak, II. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya arasındaki geleneksel Büyük Güç rekabeti ile Sovyetler Birliği ile ABD arasında, birbirini dışlayan dünya görüşlerinden kaynaklanan ideolojik mücadeleyi birbirinden ayırır. Ulusal çıkarlar, bölgedeki küçük devletler için farklı kaderler ileri süren devletlerin öz imgeleriyle karışmıştır. Kuniholm şöyle yazar: "Yakındoğu'da çevreleme politikası, gerçekçi ve pragmatik bir politikaydı. Bu politikada sorun, düşünülmesi, tasarlanması değil... gerekçelendirilmesinde, bu gerekçelendirmenin mirasında, bu politikanın Yakındoğu'da kazandığı başarının doğurduğu benzetmelerde yatar."[2]

Büyük Güçler, Ermenistan'ı, sıklıkla, ya Osmanlı İmparatorluğu'na ya da Rus İç Savaşı'na bir müdahale bahanesi olarak kullanmıştır. Kangren halini almış Ermeni Sorunu, II. Dünya Savaşı sonunda bir kere daha, bu kez hem Sovyet, hem diaspora Ermenilerinin desteğiyle Sovyet hükümeti tarafından gündeme getirildi; önerilen

2 Bruce Robellet Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. xx.

çözüm, Ermenistan'ın Türkiye Cumhuriyeti'nde kalmış geleneksel topraklarının küçük bir parçasını alarak ve tarihsel Ermenistan dışındaki yüz binlerce Ermeni'yi anayurda dönmeye davet ederek, Sovyet Ermenistanı'nın topraklarını büyütmekti. Ermenistan ve Gürcistan, Sovyetler Birliği'ne, Türkiye'den toprak tavizi talebinde bulunmasını sağlayacak argümanlar sunuyordu; Azeriler ve Kürtler de, İran'a karşı benzer talepler ileri sürülmesini sağlıyordu. SSCB'nin savaş sonrası yenilgisine ve tecridine bağlı olarak Sovyet planının nihayetinde başarısız olması, Ermeni Sorunu'nun en azından gelecek 40 yıl boyunca, Doğu ile Batı arasındaki Soğuk Savaş sırasında öksüz kalmasına neden olacaktı. Diaspora Ermenileri, kısa bir süreliğine, II. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan Müttefikler'in, Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında uğradığı kayıpları telafi edeceklerini ummuşlardı, ama hayal kırıklığına uğradılar. Sonunda, Büyük Güçler'in hiçbiri, bu küçük ulusun çıkarlarını ciddiye almadı.

II. Dünya Savaşı sonunda, Sovyet dış politikasının aynı anda iki hedefi vardı: Büyük İttifak'ın korunması ve saldırıya en açık sınırlarında, yani Doğu Avrupa'da ve yaygın tabirle kuzey kuşağında, Türkiye, İran ve Afganistan sınırlarındaki ülkelerde, bir etki alanı tesis edilmesi. Sovyetler Birliği, Nazi Almanyası'na karşı kazandığı pahalıya mal olmuş zaferi, Avrupa ve Ortadoğu'da yeni bir güç dengesine dönüştürmeye kararlıydı. SSCB'nin batı sınırları boyunca, hasım devletlerin oluşturduğu *cordon sanitaire*'in (güvenlik hattı) kırılması gerekiyordu. Sovyetler Birliği, batısındaki ve güneyindeki ülkelerde büyük etkiye sahip olmak için ne kadar güç ve baskı gerekirse kullanacaktı. Bu iki hedef, bir süre, özellikle de Yalta Konferansı'nda, birbirine uygun gibi görünmüşse de, Batı'nın bu bölgelerde Sovyet hâkimiyetine direnmesi sonucu, birbirini dışlar hale geldi. Sovyetler'in ayağa kalkması için, olası bir maddi destek kaynağı olarak, Büyük İttifak ile "çantada keklik" Doğu ve Orta Avrupa arasında bir tercih yapma vakti gelip çatınca, Stalin ikinciyi tercih etti.

Stalin, uzun süredir Sovyet etki alanını Türkiye'ye genişletmekle ilgileniyordu. Kısa süren Nazi-Sovyet Paktı sırasında, Almanları, Boğazlar civarında, Sovyet kara ve deniz kuvvetleri için bir üs kurul-

masına izin vermeye ve SSCB'nin gayelerinin merkezinde "Batum ve Bakü'nün güneyinde, Basra Körfezi yönünde uzanan bölgenin" yattığını tanımaları konusunda ikna etmeye çalıştı. Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü, ancak bu pakta katılırsa güvence altında olacaktı. Ne var ki, Almanlar, Sovyetler'in önerilerini kabul etmeye yanaşmadı. Bunun üzerine, SSCB, Türkiye ile Mihver Devletleri arasında çıkacak bir savaşta, kesinlikle tarafsız kalacağını açıkladı. Türkler de bu açıklamaya, 1925 Antlaşması'nı onaylayarak karşılık verdi.

Savaşın son yıllarında, Sovyetler Birliği için benzersiz bir fırsat doğdu. Nazizme karşı olağanüstü ve kahramanca direnişi sayesinde müttefikleri arasında muazzam bir etki ve saygınlık kazandı. Hitler'in kuvvetlerinin dörtte üçü SSCB üzerine yürümüştü; Sovyetler, duyulmamış kayıplar vererek (7 milyon Sovyet askeri, 13 milyon da sivil ölmüştü), Almanya'yı yenilgiye uğrattı. O tarihlerde Türkiye, silahlı tarafsızlık politikası benimseyerek, savaşın dışında kalmıştı. 1939'dan beri, resmen Britanya ve Fransa'nın müttefiki olan Türkiye, 1941'de, Almanya ve Bulgaristan'la dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları imzalamıştı. Ayrıca, Sovyetler Birliği'yle, 17 Aralık 1925'te imzaladığı Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na uymayı da sürdürüyordu.

Savaşta, Britanya ve SSCB savunmada olduğu sürece (1943'e kadar), Türk politikası, Müttefik Devletler'in işine yaradı. Almanya Türkiye'yi işgal edip, SSCB'yi Anadolu üzerinden tehdit edemedi. Britanya ve SSCB, Ağustos 1941'de, İran'ı işgale hazırlanırken bile, Montrö Sözleşmesi'ni ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü gözetmeye niyetli olduklarını açıklayarak, Türkiye'nin korkularını yatıştırma girişiminde bulunmuşlardı.[3] Ama 1943 sonrasında, İngiliz kuvvetleri Akdeniz'de, Sovyet kuvvetleri Orta Rusya'da saldırıya geçtiklerinde,

3 Hem SSCB, hem Büyük Britanya'nın imzaladığı 1936 tarihli Montrö Sözleşmesi, çeşitli ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesine izin veriyordu; ama Türkiye savaştaysa hükümeti hangi savaş gemilerinin geçebileceğini tek taraflı olarak kontrol edebilirdi. Sözleşme, Türkiye'nin Boğazlar'da tahkimat yapmasına da izin veriyordu.

Türklerin tarafsızlığı Müttefik Devletler açısından değerini yitirdi. Ne var ki, Türkiye politikalarında ısrar etti ve Almanya'ya savaş ilan etmeye yanaşmadı. *Office of Strategic Services*/Stratejik Hizmetler Bürosu'nun Türkiye'yle ilgili bir raporunda belirtildiği üzere, Türkiye'nin politikası temelde fırsatçıydı.[4] Hatta, Mihver Devletleri'ne erzak göndermeyi sürdürmüştü; Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın Berlin'e, Müttefik Devletler'in savaş planlarını verdiğinden bile kuşkulanılıyordu. Türk Hükümeti, Müttefik Devletleri kışkırtmaktan kaçındı; Batılı güçleri yatıştırmak için, Türk olmayan azınlıklardan alınan ağır servet vergisi, Varlık Vergisi'ni 15 Mart 1944'te kaldırdı.

Savaş bitmeye yüz tutup da, Almanya'nın artık kendi ayakları üzerinde duramadığı anlaşılınca, Türkiye, üç diplomatik seçenekle karşı karşıya kaldı: Britanya'yla ittifakı sürdürmek, Doğu ile Batı'nın arasında duracak bir Balkan ya da Ortadoğu devletleri bloğu oluşturmak ya da Rusya'ya yönelmek. Sovyetler, üçüncü seçeneği teşvik etme, ikinci seçeneği önleme girişiminde bulundu. İran'da olduğu gibi, Türkiye'de de Stalin, İngiliz nüfuzunun yerine Sovyet nüfuzunu geçirmek için güç kullanmaya hazırdı. Müttefik Devletler birlikte oldukları sürece, Türkiye'nin onlar arasında manevra yapmaktan başka bir seçeneği yoktu. Türkiye için en iyi senaryo, Büyük İttifak'ın çökmesi olurdu; böyle bir gelişme, Türkiye'nin Rusya'ya karşı Batı'yla ittifak kurmasını sağlayabilirdi. Türkiye, savaşa tarafsız konumda başladığı için, ya savaş sonrası dünyada Sovyet çıkarlarına uyum göstermek ya da cumhuriyetini savunmak için Batı'da güçlü müttefikler bulmak zorundaydı.

Müttefik Devletler arasında bastırılmış husumet, savaş boyunca tekrar tekrar su yüzüne çıkmıştı. Ne var ki, ortak hedefin savaşı kazanmak olması, neredeyse şaşmaz bir biçimde, farklılıkların üstünün örtülmesini, ortak bir politika bulunmasını teşvik ediyordu. ABD, en azından Başkan Roosevelt'in şahsında, Ortadoğu'daki ilişkilerle, Churchill ya da Stalin kadar faal ilgilenmiyordu. 1944'te, Britanya ile SSCB arasında, Türkiye'nin Almanya'yla olan ilişkisiyle ilgili gerilimler arttı. Britanya, Türkiye'nin Almanya'yla ekonomik ve diplo-

---

4 OSS, *Research and Analysis Branch, R & A*, no. 1968, 14 Nisan 1944, s. 7.

matik ilişkilerini kesmesinden memnundu; ama Stalin, Britanya'nın Türkiye'yi savaşa sokmakta çıkarı olduğundan açıkça şüphelenmeye başlamıştı. Türkler ve Müttefik Devletler'in Balkanlar'da girişebileceği bir seferberlik, Normandiya'da daha az çaba sarf edilmesini sağlayabilir, ayrıca Balkanlar'da savaş sonrası Sovyet egemenliğini tehdit edebilirdi. Stalin, 15 Temmuz 1944'te, Churchill'e şunları yazdı: "Türkiye hükümetinin Almanya'yla ilgili olarak benimsediği kaçamak ve belirsiz tutum değerlendirildiğinde, Türkiye'yi kendi özgür iradesiyle baş başa ve rahat bırakmak, yeniden baskı uygulamamak daha iyi olurmuş gibi görünüyor. Elbette ki bu, Almanya'yla savaştan kaçınan Türkiye'nin, savaş sonrası meselelerde özel hak iddialarının da düşeceği anlamına geliyor..."[5]

Yalta Konferansı'nda, beklendiği üzere, Stalin, Montrö Sözleşmesi meselesini gündeme getirerek, sözleşmenin miadını doldurduğunu ileri sürdü. Türklerin savaş zamanında ya da algılanan bir tehdit üzerine Boğazlar'ı kapama hakkına sahip olmasından rahatsızdı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin elinin Rusya'nın gırtlağında olduğu böyle bir durumu kabul edemezdi. Üç Büyükler, Türkiye'nin ancak şubat sonuna kadar Mihver Devletleri'ne savaş açması halinde, Birleşmiş Milletler'e katılmaya davet edilmesi konusunda anlaştı. Müttefik Devletler'in hiçbiri Türkiye'ye karşı yakınlığını yitirmemişti, Sovyetler de, Müttefik Devletler dışişleri bakanlarının gelecek toplantısında öneriler sunmaya davet edildi. Türkiye, sonunda Müttefik Devletler'in taleplerini kabul etti ve 23 Şubat 1945'te, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler'in bir üyesi oldu.

Stalin, Sovyetler'in kuzey kuşağındaki konumunu güçlendirmeye kararlıydı, 19 Mart 1945'te, SSCB, Türkiye ile tarafsızlık ve saldırmazlık paktının da miadını doldurduğunu ilan ederek, yeni bir siyasi antlaşma yapılması çağrısında bulundu. Türkiye, yeni bir pakt için, Sovyetler Birliği'nin önerilerini incelemeye hazır olduğunu bil-

---

5 *Foreign Relations of the United States*, 1944, V, s. 881; Churchill, *Triumph and Tragedy*, *The Second World War*'un altıncı cildi, (Boston: Houghton Mifflin, 1948-53), s. 80-81.

dirdi.[6] Sovyetler, 20 Mayıs'ta, Sovyetler Birliği-Türkiye Tarafsızlık ve Dostluk Antlaşması'nı feshetti. 7 Haziran'da, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Moskova'da, Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'le görüşerek, ona, SSCB'nin, Kars ve Ardahan bölgesinde, Sovyetler Birliği-Türkiye sınırının yenilenmesini, Montrö Sözleşmesi'nin SSCB'ye "gerçek" güvenceler, daha açık bir deyişle, Türkiye topraklarında üsler ve savaş zamanında Boğazlar'ın ortak kontrolü yetkisi verilecek şekilde yeniden düzenlenmesini talep ettiğini iletti. Türkiye'nin politikasının, Britanya'dan uzaklaşıp Sovyetler Birliği'ne yaklaşması durumunda başka taleplere gerek kalmayacağını ima etti. Sarper, toprak ya da üs taleplerini reddetti.[7] Molotov, 18 Haziran'da Sarper'e, Türkiye ile SSCB'nin 7 Haziran'da vurgulanan noktalara dayanarak, bir "işbirliği ve ittifak" antlaşması yapması gerektiğini söyleyerek, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin toprağa ihtiyacı olduğunu ekledi. Türkiye hükümeti, bir kez daha SSCB'ye böyle tavizler verilmesi halinde, Türkiye'nin egemenliği ve toprak bütünlüğünün ihlal edileceğini, dolayısıyla, Sovyetler'in ileri sürdüğü noktaların tartışma zemini yaratmadığını belirterek cevap verdi.[8]

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı girişimleri, Yalta sonrası coşku ortamında, Üç Büyükler arasındaki ilişkiler nispeten sıcakken başlamıştı. SSCB, büyük bir gayretle, sınırlarında "dost" hükümetler bulundurma, Doğu Avrupa ve Ortadoğu ülkelerinde siyasi etki alanını genişletme politikası izliyordu. Stalin'in Türkiye'ye karşı izlediği politika, esasen Ermeni (ya da Gürcü) halkının isteklerini gidermeye ya da uluslararası solun talihini olumlu yöne çevirmeye yönelik bir çabadan ziyade, Doğu Avrupa'da olduğu gibi, etki alanları geliştirmeyi amaçlayan, biraz daha geleneksel bir düşünme biçimine dayanıyordu. Stalin, Türkiye'nin hassas durumunun, Sovyetler Birliği'nin muazzam saygınlığını da hesaba katınca, Türk hükümetini taviz vermeye zorlamak için yeterli olacağı kanaatindeydi. Ama Türk

---

6 *Foreign Relations*, 1945, VIII, s. 1229-31.
7 *age*, s. 1234-36.
8 *Foreign Relations*, 1946, VII, s. 802.

hükümeti, ilk konumundan; Sovyet taleplerini reddetmekten hiç geri adım atmadı. Aslına bakarsanız, Sovyetler'in baskısı, Türkleri birleştirip Batı'yla ittifaka yöneltmekten başka bir işe yaramadı.

Başkan Roosevelt'in ölümü ve onun ardından, Harry S. Truman'ın bu göreve gelmesi, Üç Büyükler arasındaki kişisel dinamikleri ciddi ölçüde değiştirdi. Yeni ABD Başkanı, Stalin'den, Roosevelt'e nazaran daha fazla kuşkulanıyordu, Sovyetler'i, ABD'nin argümanlarını kabul etmeye zorlamak için daha sert bir dil kullanmaya, daha katı bir çizgi izlemeye niyetliydi. Türkiye'nin yeni ABD Büyükelçisi Hüseyin Baydur ve ABD Donanma Sekreteri James Forrestal, Truman'ı çabucak Türkiye ve Balkanlar hakkında bilgilendirdiler. Forrestal, Amerikalı üst düzey yöneticiler arasında Sovyetler'in niyetlerine karşı en kuşkucu olandı. Başkan'a, Ruslar sert bir tavır izleyeceklerse, onlara sonradan değil, şimdiden gözdağı vermenin daha iyi olacağını söyledi. Truman, ABD'nin yeni Türkiye Büyükelçisi Edwin Wilson'la görüşmesinde, ABD'nin Sovyet baskısına karşı Türkiye'yi desteklemesi gerektiği kanısında olduğunu iletti.[9]

Batı'nın, özellikle de Truman yönetimindeki üst düzey yetkililerin düşünme biçimine göre, Münih analojisi[10] her şeyden önemliydi: Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği gibi totaliter rejimlerin hoşnut edilmemesi gerekiyordu. Sovyetler'in, Polonya'da kendi destekçilerine baskın bir rol verilmesini kabul ettirmek için Batı'ya baskı yapması, Sovyetler'e bu tür tavizler verilmesine karşı direnci güçlendirmişti. "Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği'ne nasıl davranılmaması gerektiğine ilişkin Truman yönetimine bir örnek olmuşsa, kuzey kuşağındaki ülkeler farklı bir örnek sergiliyor, Sovyet baskılarına karşı sert ve kararlı bir cevap verilmesi gerektiğini doğruluyordu.

---

9 *age*, 1945, V, s. 253.

10 1938'de imzalanan Münih Antlaşması'nda, Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya, Hitler'e karşı bir yatıştırma politikası izlemişti. Almanya'ya bazı tavizler verilmesi durumunda, Hitler'in agresif politikalarının ve Avrupa'da çıkabilecek muhtemel savaşın önüne geçilebileceği umut edilmişti. Bu yatıştırma politikasına ve sonrasında yaşananlara atfedilen Münih analojisi, agresif politikalar karşısında taviz vermek yerine sert bir politika izlenmesi gereğini işaret eder. (Editörün notu)

Kısacası, Rusya ve Britanya imparatorlukları arasındaki geleneksel tampon bölge, Sovyetler Birliği ile ABD arasında aynı rolü oynayacak, ABD'nin Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasının payandası olarak iş görecekti."[11] ABD ve Britanya, politika değerlendirmelerinde, Ermenilerin ulusal gayelerini hiç dikkate almıyorlardı. Türkiye'deki tartışmalı bölgede, çok az sayıda Ermeni kaldığı çabucak öğrenildi. 30 yıl önce, bu bölgede Ermenilerin etkili bir sürgüne tabi tutulduğu, katliama uğradığı dikkate alınırsa, demografiye dayalı bir argüman ileri sürmek mümkün değildi; bu topraklar üzerindeki hak iddiaları, konuyla ilgilenmeye yeni başlamış olanlara bulanık görünüyordu.

Tarihsel Ermenistan'ın Türkiye'deki parçası meselesi gündeme geldiğinde, Ermeni diasporasındaki siyasi örgütler, Sovyet taleplerini desteklemek üzere seferber oldular. ABD Ermeni Ulusal Konseyi, San Francisco Konferansı'nda, Türkiye ve Sovyet Ermenistanı topraklarının birleştirilmesi, Ermenilerin anayurtlarına dönmesi taleplerini dile getirdi. Dünyanın dört bir yanından, Ermeni din adamları ve din dışı heyetler, 16-25 Haziran 1945'te, Eçmiadzin'de, yeni bir katolikos seçmek üzere bir araya geldiler. Kilisenin oy birliğiyle seçilen yeni başkanı VI. Kevork, Stalin'e, Ermenilerin yurtlarına dönmesi ve Türkiye'deki Ermenistan topraklarının geri verilmesi çağrısında bulunan bir mektup gönderdi.[12] Katolikos, onu seçmiş olanlardan aldığı destekle, şunları yazmıştı: "Ermeni halkı, ulusal egemenliklerini geri kazanma yolunda, yurtsever ve insanca arzularının gerçekleştirilmesinde büyük Rus halkının kendilerine yardımcı olacağına kesinkes emindir."

Ermeniler iki hedefi kapsayan tek bir mücadelede birleşmişlerdi: Diaspora Ermenilerinin Sovyet Ermenistanı'na geri dönmesi ve Türkiye'deki Ermenistan topraklarının mevcut yegâne Ermeni devletine

11 Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*, s. xx.

12 Mektubun Ermenice versiyonu, K. Lazyan, *Hayasdan yev hay tadı* içinde, (Kahire, 1957), s. 353; Fransızca çeviri, Claire Mouradian, "L'immigration des Arméniens de la diaspora vers la RSS d'Arménie, 1946-62" içinde, *Cahiers du Monde russe et soviétique* XX, 1 (Ocak-Mart 1979), s. 80.

geri verilmesi. Ayrıca, Türkiye'nin Ermeni halkına tazminat ödemesi talebinde bulundular. Diasporadaki çok sayıda Ermeni'yle Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti arasında yıllar süren husumetin ardından, savaş sonrasında yeni bir ilişki kuruluyor, Ermeni Sorunu'nu eşgüdümlü olarak gündeme getirip, çözme yönünde ortak bir girişimde bulunuluyordu. Anayurda dönüş, tanım itibarıyla, göçmenleri yerleştirmek için toprak ihtiyacına bağlanmıştı. Siyasi bilince sahip Ermenilerin zihniyetini belirleyen iki ana mesele (korku da denebilir), anayurdun kaybedilmiş olması ve diaspora Ermenilerinin Ermenilikten çıkması, Ermenilerin Ermenistan'a dönmesiyle çözülebilirdi. Diasporadaki başlıca Ermeni siyasi partisi, uzun zamandır Ermenistan'da Sovyet egemenliğine karşı çıkan Ermeni Devrimci Federasyonu (*Hay heğapokhagan Taşnaktsutyun*), 1944 sonrasında anayurdun geri alınması ve yeniden inşası konusunda Sovyet Ermenistanı'yla çalışma mecburiyetini kabul ederek, uzlaşmaya yanaşmıştı.

Amerikalılar, Sovyetler'in Türkiye'ye baskısı karşısında telaşlansalar da, 1945 yılı boyunca bu meseleyi İngilizlere bıraktılar. Potsdam Konferansı sırasında Churchill, (18 Temmuz'da) akşam yemeğinde Stalin'le bir araya gelerek, Boğazlar meselesini gündeme getirdi. İngiltere Başbakanı, "Burun delikleri, Baltık'taki ve Karadeniz'deki daracık çıkışlarla tıkalı bir dev" dediği Rusya'ya yakınlık hislerini dile getirerek, Montrö Sözleşmesi'nin, Rusya'nın Akdeniz'e açılmasını sağlayacak şekilde değiştirilmesini kabul ettiğini belirtti. Churchill, 22 Temmuz'daki hazırlık oturumunda, Montrö'nün yenilenmesi, ama Türklerin telaşlandırılmaması gerektiğini söyledi. Molotov, Türkiye'nin doğusundaki toprakları gündeme getirince, Truman araya girdi ve bu meseleyi tartışmaya hazır olmadığı için, tartışmaların ertelenmesini istedi. Yine de, Üç Büyükler, Montrö'nün yenilenmesinde karar kıldılar. Müttefiklerini, Sovyetler Birliği'nin Türkiye karşısındaki konumuna ikna etmeyi başaramayan Stalin, nihai bildirgede, Boğazlar meselesinden bahsedilmesine karşı çıktı. Besbelli ki, Sovyetler'in bakış açısına göre bu meseleyi halletmenin en iyi yolunun, Türkiye'yle doğrudan ikili görüşmeler yürütmek olduğu kanısına varmıştı. ABD'nin kasım ayında sunduğu, Boğazlar'ın

ticari gemilere ve savaşmayan güçlerin savaş gemilerine her zaman açık olmasını, ama *non-riparian* (kıyıları kullanma hakkı olmayan) güçlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin sınırlandırılmasını öngören teklif, Stalin'i tatmin etmemişti.

Stalin, aralık ayı ortasında, İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin'e, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'da üsler istediğini, ayrıca Türkiye'nin doğu vilayetlerinde, Gürcistan ve Ermenistan'a ait bölgeleri talep ettiğini iletti. Bevin, Türkiye'nin, Sovyetler'in niyetlerinden korkarak, seferberlik halinde olacağını söyleyince, Stalin, bu tür korkulara kapılmaya gerek olmadığı karşılığını verdi. Bevin, Stalin'e, Türkiye'nin savunmasının Birleşik Krallık için hayati önemde bir mesele olduğunu bildirerek, görüşmeyi bitirdi.[13]

Büyük Güçler, Boğazlar ve Türkiye'nin doğusundaki toprakların akıbeti üzerine kafa yorarken, Ermeniler ve Türkler de, toprak meseleleri üzerine seferber olmuşlardı. VI. Kevork, 27 Kasım'da, Üç Büyükler'e Sevr Antlaşması'yla garanti edildiği üzere, Ermeni topraklarının geri verilmesini desteklemeleri çağrısında bulundu. Açıktır ki bu, Sovyetler'in ilk talebinden daha büyük bir talepti, Sovyetler'in istediği Kars ve Ardahan, Çarlık Rusyası'nın 1878'de aldığı ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra kaybettiği daha küçük bir bölgeydi. 2 Aralık'ta, *Pravda*, *İzvestiya* ve *Sovyetagan Hayasdan* Sovyet hükümetinin, Ermenilerin anayurda dönüşüne izin veren 21 Kasım tarihli kararnamesini yayımladı. Aralık başında, Türk öğrenciler İstanbul'da gösteri düzenlediler. Bir Sovyet radyosunun yayınını protesto eden öğrenciler, kentteki iki komünist yayınevine saldırdı. General Kâzım Karabekir, Türklerin topraklarının her santimetrekaresi için savaşacağını ilan etti: "Bütün dünya bilmelidir ki, Boğazlar Türk milletinin boğazı, Kars yaylası da belkemiğidir." Ay sonuna gelindiğinde, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi, ordunun bütçesinin artırılmasını onaylamıştı.[14]

Sovyetler'in Türkiye üzerindeki hak iddiaları, 1945 sonunda, Ermenilerin taleplerine Gürcülerinkinin de eklenmesiyle, biraz bu-

---

13 *Foreign Relations*, 1946, VII, s. 807.

14 *Time*, 31 Aralık 1945, s. 22.

lanıklaşmıştı. *Pravda*, *İzvestiya* ve *Krasnaya Zvezda*, Gürcistan Komünist Partisi'nin gazetesi *Kommunisti*'de yayımlanmış, Gürcü Bilimler Akademisi'nden S. R. Janaşya ve N. Berdzenişvili'nin kaleme aldığı, Türkiye'de 300 kilometreye 112 kilometrelik bir toprak parçası talebini dile getiren bir makaleyi, yeniden yayımladılar. Hemen hemen aynı tarihlerde, Sovyetler Birliği Konsolosluğu, anayurtlarına dönecek olan Türkiye Ermenilerinin kaydını almaya başladı. Nikita Kruşçev, Stalin'in Doğu Türkiye ile ilgili Sovyet taleplerini artırmasına neyin yol açmış olabileceğine ilişkin bazı fikirler verir:

> Stalin, dış politikayı kendi özel alanı olarak görür, kıskançlıkla savunurdu. Ona dış politikayla ilgili tavsiyede bulunabilecek yegâne kişi, nüfuzunu, uğraşmaya değecek her şey için kullanan Beria'ydı. Stalin'in konutundaki o bitmeyen "akşam yemeklerinden" birinde, Beria, bugün artık Türkiye'ye ait bazı toprakların bir zamanlar Gürcistan'ın olduğu, Sovyetler Birliği'nin bunların geri verilmesini talep etmesi gerektiği konusunda atıp tutmaya başlamıştı. Beria, muhtemelen haklıydı; ama Türklerin bu toprakları Gürcistan'dan aldığı tarihlere ulaşmak için tarihte çok çok geriye gitmek gerekiyordu. Beria, bu konuyu gündeme getirip duruyor, Stalin'in başının etini yiyor, onu bir şeyler yapmaya zorluyordu. Stalin'i bu toprakları geri alma vaktinin geldiğine ikna etti. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nda zayıfladığını, direnemeyeceğini savunuyordu. Stalin'in yelkenlerini suya indirdi ve Türk hükümetine toprak talepleri için baskı yapan resmi bir memorandum gönderdi.[15]

---

15 Bu olay karşısında hayrete kapılan Kruşçev, Beria ve Stalin'i, "Türkiye'nin talebimize, Amerikan desteğini kabul ederek karşılık vereceğini" öngöremedikleri için son derece eleştirel bir dille yerer: "Dolayısıyla Beria ve Stalin, ancak Türkleri korkutup Amerikalıların kollarına atmakta başarılı olmuştur. Stalin'in Türk hükümetine verdiği nota yüzünden, Amerikalılar Türkiye'ye nüfuz etmeyi, sınırlarımızın hemen ötesinde üsler kurmayı başardı... Bu nedenle Stalin, esneklikten uzak tutumu ve hayatının son yıllarında onu etkisi altına alan ruhsal rahatsızlığı nedeniyle, Türklerle ilişkilerimizi mahvetmiştir. Türkiye, o zamandan beri ABD'nin topraklarında askeri üs bulundurmasına izin vermiştir." (*Khrushchev Remembers: The Last Testament*, çev. ve der. Strobe Talbott, [Boston: Little, Brown and Company, 1974], s. 295-96.)

SSCB, Ermeniler ve Gürcüler adına Türkiye'ye baskı yaparken, bir yandan da İran'a karşı Kürt ve Azeri ulusal hareketlerini destekliyordu. Sovyet yanlısı Tudeh Partisi, 12 Aralık'ta, İran'da, Özerk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Bundan üç gün sonra, Kürt Mahabad Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi. Bu eylemlerin yanı sıra, Sovyetler'in siyonizmi desteklemesi ve nihayetinde İsrail'in kurulması, Sovyet politikasının Ortadoğu'da İngiliz etkisinin kırılması yönündeki genel hedefiyle tutarlıydı. Ne var ki, Stalin'in İngiliz etkisi yerine Sovyet etkisini geçirme girişimi, Doğu Avrupa'daki ayrıca Ortadoğu'daki Sovyet eylemlerinden giderek şüphelenen Batı tarafından, yenilgiye uğratılmış totaliter düşman Nazi Almanyası'na benzetilen komünist bir imparatorluğun yayılmacılık güdüsü olarak yorumlanıyordu. *Time*, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı yeni politikasının gerekçeleriyle ilgili spekülasyonlarda bulunuyor, SSCB'nin, bu yeni siyasi tavizlerin, "Moskova etkisinde bir Türk hükümeti"ne yol açacağını umduğunu yazıyordu. Toprak tavizleri, Rusya'nın Karadeniz'deki stratejik konumunu güçlendirmesini sağlayacaktı. Rusya, Türkiye'nin "büyük petrol kenti Batum'un ve petrol zengini yeni uydusu Azerbaycan'ın burnunun dibinde" olmasından hoşlanmıyordu.[16] Hem ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Wilson, hem Dışişleri Bakanlığı'nın Yakındoğu ve Afrika İlişkileri Masası, Sovyet taktiklerinin Nazilerinkine benzediği, Sovyetler'in Türkiye üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı konusunda hemfikirdi. Yakındoğu ve Afrika İşleri Masası, Kars ve Ardahan'la ilgili taleplerin, "Hitler'in Çekoslovakya'ya karşı basın yoluyla saldırılarını hatırlatan, açık bir basın savaşı tellallığı örneği" olduğunu yazdı.[17]

1945'in sonuna gelindiğinde, Türkiye'nin direnişi ve ABD'nin Stalin'in etkisini çevreleme kararlılığı bütünleşerek, tutarlı bir politika oluşturmaya başladı. Türk hükümeti, ABD'nin "halihazırda Türk-Sovyet ilişkilerindeki genel meseleler, Türk topraklarının ötesine, ABD'nin derinden ilgili olduğu dünya barışı ve güvenliği alanı-

---

16 *Time*, s. 23.

17 Aktaran Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*, s. 270.

na girer" şeklindeki güvencesinden çok etkilenmişti.[18] Moskova'daki Dışişleri Bakanları Konferansı sırasında, Dışişleri Bakanı Byrnes'ın kendisini bilgilendirmemesine öfkelenen Truman, ona dış politikayla ilgili görüşlerini ifade eden uzun bir mektup okudu (5 Ocak 1946). Sovyetler'e karşı, Byrnes'tan daha sert bir çizgi benimseyen Truman şöyle diyordu: "Rusya'nın Türkiye'yi işgal etmeye ve Karadeniz boğazlarını alıp Akdeniz'e inmeye niyetli olduğundan hiçbir şüphem yok. Rusya, demir bir yumrukla ve sert bir dille karşılaşmadıkça, yeni bir savaş için hazırlanıyor olacak. 'Kaç tümeniniz var?' Anladıkları tek dil bu. (...) Sovyetler'i pışpışlamaktan yoruldum."[19] Truman, 1945'in sonunda Sovyetler'in çok etkili olduğu Doğu Avrupa'da yaşanan kayıplardan ötürü üzgündü. O ve Dışişleri Bakanlığı, Sovyet etkisinin artık kuzey kuşağında durdurulması gerektiğine inanıyordu giderek. İngiltere, eskiden Ortadoğu'da sahip olduğu konumu elinde tutamadığından, Amerikalıların, ya Sovyetler'in egemenliğini kabul etmeleri ya da kendi başlarına bu bölgelere girmeleri gerekecekti.

2 Ocak 1946'da, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Cemal Erkin, Büyükelçi Wilson'a "Geçen mart ayından beri SSCB tarafından maruz bırakıldıkları sürekli baskılar sonucu Türkiye'nin sabrının tükenmeye başladığını, Türk makamlarının Türkiye'de saldırgan nitelikte herhangi bir olayı ya da gösteriyi engellemeye kesinkes kararlı olduğunu" iletti. Sovyetler'in daha fazla baskı uygulamasının, Türk basınında cevap niteliğinde güçlü makaleler yayımlanmasına, ülkenin dört bir yanında yurtsever gösteriler düzenlenmesine yol açacağını söyledi. Wilson, "Ermenilere karşı hiçbir gösteri olmaması gerektiği" uyarısında bulundu, Erkin de bunu kabul etti.[20] Ertesi gün, Ankara Radyosu, Sovyet Gürcistanı'nın Türk topraklarındaki hak taleplerini çürüten bir yayın yaptı: "Gerçekler şunu gösteriyor

18 *Foreign Relations*, 1946, VII, s. 806, 808.

19 Truman, *Memoirs*, (Garden City, New York: Doubleday, 1955-56), cilt I, s. 551-52; bu dönemden Byrnes'ın hatıralarında bahsedilmemiştir [James Francis Byrnes, *All in One Lifetime*, (New York: Harper & Brothers, 1958).]

20 *Foreign Relations*, 1946, VII, s. 805-806. Önemli bir telgraf, 21 (29) Aralık tarihli Deptel 1210, yayımlanmamıştır.

ki, Gürcistan diye bilinen ülke, bugün Türkiye sınırları ötesinde yatan küçük toprak parçalarını bile hiçbir zaman sınırları dahilinde saymamıştır."[21] Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, Büyükelçi Wilson'a, SSCB'nin, Türkiye'deki ajanları tarafından yanıltılarak, ülkenin "yumuşamaya hazır olduğu, Moskova'daki basın organları ve radyoların Ermeni ve Gürcü taleplerini dile getirerek yarattığı dış baskının... ayrıca, yeni komünist gazeteler kurup, komünist propagandayı yaymak suretiyle yaratılan iç baskının rejimin dağılması ve 'dostane' bir hükümetin kurulması sonucunu doğuracağı" düşüncesine kapıldığını aktardı. Oysa, tam tersi oldu. Sovyet faaliyetleri sonucu Türkler, Sovyetler'in taleplerine karşı tam anlamıyla birlik oldular.[22]

Türk hükümeti, bir yandan da Sovyetler'i kışkırtmamaya dikkat ediyordu. Başbakan, Türk basınına, SSCB'ye saldırmaktan kaçınmaları uyarısında bulunmuştu, ama yine de "Makyavelizm artık Molotovizm oldu", "Stalin, Hitler'in yaptığını yapıyor" başlıklı haberler çıkmıştı. Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Sergey Aleksandroviç Vinogradov, resmi bir protesto çekti; bunun üzerine, Türk hükümeti rencide edici makalelerden üzüntü duyulduğunu ifade ederek, hükümetin konuyla ilgili olarak devreye girdiğini, Sovyet hükümetinin de, Türkiye'yi rencide edecek makalelerin Sovyet basınında çıkmasını önleyeceğinin umulduğunu ifade etti.[23]

Ermenistan ve Gürcistan adına çabalarından pek bir şey elde edemeyen Sovyet hükümeti, 1946'nın başında, yeni bir taktik benimsedi. Türkiye'deki Ermeni ve Gürcü toprakları meselesinin üstünü örtmeye başladı. Açıktır ki, Sovyetler'in aracısı olarak hareket eden Bulgaristan Başbakanı Antonov, üst düzey bir Türk diplomata, "Yaşanan zorlukların, Sovyetler'in halihazırdaki Türk hükümetine güvensizliğinden kaynaklandığı kanısında olduğunu" ileterek, "Saraçoğlu'nun yerine başka biri başbakan olursa, hiçbir zorluk kalmayacağı görüşünde olduğunu" belirtti.[24] Antonov, ocak ayı sonunda,

21 *age*, s. 806.
22 *age*
23 *age*, s. 808-809.
24 *age*, s. 810-811.

Türkiye Dışişleri Bakan Vekili Sümer'le bir kez daha bir araya geldi; Sümer, ona, Türkiye'nin Sovyetler'le görüş ayrılıklarını gidermeyi istediğini, ama bunun için SSCB'nin ülkenin doğusundaki topraklarda hak iddia etmekten ve üs istemekten vazgeçmesi gerektiğini iletti. Antonov şöyle dedi: "Kars ve Ardahan'ı unutabilirsiniz." Sovyetler'in bakış açısına göre, asıl önemli olan, "Boğazlar'la ilgili olarak Türkiye'yle uzlaşmaktı."[25]

Ankara'daki ABD Büyükelçisi Wilson, şubat ayının ilk günü, SSCB Büyükelçisi Vinogradov'la bir araya geldi ve Türkiye ile SSCB arasındaki tek meselenin Boğazlar olduğu görüşünü iletti. Vinogradov karşı çıktı ve Kars ile Ardahan meselesinin "SSCB için hâlâ çok önemli" olduğunu, bir Sovyet-Türk ittifak antlaşmasının önkoşulu olduğunu iletti. Vinogradov, Türkiye ile karşılıklı bir yardımlaşma antlaşmasını müzakere etmek üzere, bir Irak heyetinin Ankara'ya gelecek olmasından da üzüntü duyuyordu. Bu ziyaretin SSCB'ye karşı İngiltere destekli bir hamle' olduğu inancındaydı. Bundan üç gün sonra, Sümer, Vinogradov'la görüştü. Vinogradov, ona, "Neden ilişkilerimizi iyileştirmek için biraz çaba sarf etmiyorsunuz?" diye sordu. Sümer, doğudaki toprak talepleri ve üs ricasını sordu. Vinogradov, toprak meselesi önemli olsa da, Boğazlar meselesi kadar önemli olmadığını, Boğazlar'ın "hayati önemde" olduğunu iletti. Sümer, üs fikrine karşı çıktı ve SSCB'nin doğu illeriyle ilgili taleplerini geri çekmesini istedi. Vinogradov, "Sovyet hükümetinin, anayasası gereği çeşitli Sovyet cumhuriyetlerinin çıkarlarını gözetmekle yükümlü olduğunu, Ermenistan temsilcisinin doğu illeri için bir talepte bulunduğunu, bu nedenle, Sovyet hükümetinin bu talebi geri çekemeyeceğini iletti." Sohbetin sonunda Vinogradov şunları ekledi: "Polonya'da istediğimiz düzenlemenin gerçekleşmesi için uzun süre bekledik, sonunda elde ettik; Türkiye'yle ilgili olarak da bekleriz." Sümer görüşmeden ayrıldığında, Antonov'un sözleriyle ilgili hiçbir değişiklik olmadığı inancındaydı: "SSCB toprak ve üs taleplerini koruyor, zamanın onun lehine işlediğine inanıyor."[26]

---

25 *age*, s. 812.
26 *age*, s. 815-16.

Türkiye, İngiltere ve ABD'nin taviz vermeyen konumları, Sovyetler'i zarara uğratmaya başladı. Bevin, 21 Şubat 1946'da, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, Türkiye ile SSCB arasındaki mevcut sınırın bizzat Stalin tarafından çizildiğini söyledi. Türkler, Bevin'in konuşmasıyla rahatladılar; bu konuşmayı büyük uluslararası öneme sahip bir olay olarak değerlendirdiler.[27] Konuşma, Vinogradov'un canını sıkmıştı; SSCB Büyükelçisi, Sümer'e, Molotov'un bir ittifak antlaşmasının önkoşullarını sıraladığını iletti. Vinogradov, toprak meselesi konusunda kazanım elde etmek için bir girişimde daha bulundu. Molotov'un Ermeni illeri talebinden, Ermenistan'ın bu topraklara ihtiyacı olduğundan bahsetti. Eğer Türkiye bu ricayı yerine getirirse, başka bir yerde kaybı telafi edilecekti. Sümer, "Türkiye ne toprak verecek, ne ilhak edecektir," karşılığını verdi.[28]

Mart 1946'nın ilk haftası, Doğu-Batı ilişkileri açısından büyük bir dönüm noktası oldu. SSCB, 2 Mart'ta, birliklerini İran'dan çekmeyi reddetti; Stalin'in Tahran'a karşı askeri bir harekâta niyetli olduğu yönünde korkular arttı. Türkler, İran'daki olaylardan dolayı kaygılıydılar, tedirginlikle bu görüş ayrılığının sonuçlanmasını bekliyorlardı. 5 Mart'ta, Winston Churchill, Missouri eyaletindeki Fulton'da meşhur "Demir Perde" konuşmasını yaptı. Ortadoğu'yla ilgili olarak "Türkiye ve İran, Moskova hükümetinin onlardan talepleri ve uyguladığı baskı karşısında derinden telaşa kapılıp, rahatsız olmuşlardır," dedi. Ankara'daki Büyükelçi Wilson, ABD Dışişleri Bakanı'na şunları bildirdi:

> SSCB, Sovyet çıkarları açısından akla yatkın göründüğünde, kısa süre sonra Türkiye'yi vuracak konuma gelebilir. Sovyetler'in Türkiye'yle ilgili amacı... mevcut Türk hükümetini bozmak, onun yerine "dostane" bir hükümet geçirmek, bunun sonucunda, Baltık'tan Karadeniz'e uzanan Sovyet güvenlik kuşağındaki Türkiye açığını kapatmak, SSCB'ye, Boğazlar üzerinde fiziksel denetim kazandırmak ve Batı'nın Türkiye'deki etkisine son vermektir. Kısacası, Türkiye'ye hâkim olmaktır. Halihazırdaki Sovyet askeri mevzileri, bu amaca

27 *age*, s. 816-17.
28 *age*, s. 817.

> ulaşmak için güç kullanma kararı verip vermediklerine ilişkin sorular doğurmaktadır. SSCB'nin Türkiye'ye karşı dolaylı saldırganlık yöntemleri kullanacağı, örneğin, açıktan savaşa girmenin risklerini üstlenmek yerine, doğu illerinde Ermeni ve Kürt "cepheleri"nin kullanılacağı kanısındayım. Türkiye'ye karşı savaşa girişmek, Sovyet yöneticilerin, Batı demokrasileriyle işbirliği politikasına son verme yönünde temel bir karar aldığı anlamına gelir. Bu, yüksek riskleri olan çok ağır bir karar olacaktır.[29]

Nisan başında, İran'daki kriz son buldu, Stalin, Sovyet birliklerini çekmeyi açıkça kabul etti. ABD'nin yeni Moskova Büyükelçisi General Walter Bedell Smith, 4 Nisan'da Stalin'le görüştüğünde, ona açıkça şunu sordu: "Rusya ne kadar ileri gidecek?" Stalin cevap verdi: "Fazla ileri gitmeyeceğiz." Smith devam etti: "Fazla değil diyorsunuz da, bu 'fazla'dan kasıt Türkiye olabilir mi acaba?" Stalin, Türkiye'nin zayıf olduğunu, Boğazlar'ı koruyacak kadar güçlü olmadığını, ama Sovyetler'in Türkiye'ye saldırmak gibi bir niyeti olmadığını açıkladı. Türk hükümeti dost bir hükümet değildi, Sovyetler'in Çanakkale Boğazı civarında bir üs istemesinin nedeni de buydu.[30]

Stalin'in Türkiye'deki manevralarının her biri başarısızlıkla sonuçlandı. Ermeni ve Gürcü talepleri, diaspora Ermenileri ve komünist partiler dışında, Batı'da pek yankı uyandırmamıştı. Montrö Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesi talepleri dikkate alınmamıştı. Türk hükümetini istikrarsızlaştırma, daha dostane bir hükümet yerleştirme girişimleri de bir o kadar başarısız olmuştu. 6 Nisan'da, Amerikalılar Türkiye'ye bağlılıklarını ABD savaş gemisi Missouri'yi İstanbul'a göndererek gösterdiler; Türkler, Missouri'yi büyük bir coşkuyla karşıladı. Sovyet hükümeti, politikasını yeniden değerlendirmek amacıyla, Büyükelçi Vinagradov'u istişareler için Moskova'ya çağırdı.

---

29 *age*, 819; Wilson, 18 Mart'ta, Dışişleri Bakanı'ndan Türkiye'deki durumdan bahseden 27 Şubat 1946 tarihli bir mektup aldı; bu mektup, basılmamıştır. (*age*, s. 820.) Bundan birkaç gün sonra, 23 Mart'ta, Wilson, Sovyetler'in "mevcut bağımsız Türk devletini bozmak, onun yerine Türkiye'de bağlaşık ya da 'dostane' bir rejim kurmaya" yönelik niyetleriyle ilgili görüşlerini tekrarladı.

30 Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*, s. 332-34.

Amerikalı istihbarat yetkilileri, mart krizi sırasında Ermeni iddialarına ilişkin değerlendirmelerde bulunmuş, şu sonuca varmıştı:

> Orta ve Yakındoğu'yla ilgili stratejik ve siyasi değerlendirmeler genel olarak, Sovyetler'in Türkiye'deki Ermeni (ya da Gürcü) illeriyle ilgili Ermeni irredantizminin savunulmasından çok çok daha büyük bir önem taşır. Ne var ki, bu iddiaların bir yan sonucu olarak, Ermeni Sorunu hem Sovyet iddiaları için iyi bir bahane olmuş, hem de dünya çapında Ermenilerin yakınlığı ve/veya desteğini kazanmanın etkili bir yolu haline gelmiştir.[31]

Bu rapor, Ermenilerin, Türkiye'nin elindeki topraklarda sahip olduğu haklarını tehlikeye atmış olabilecek birkaç argümanı, örneğin, Türklerin Ermeni tehcirini rasyonalize etmelerini, Ermeni siyasi liderlerin Nazi ajanlarıyla ilişkilerini ve Ermenilerin komünizme sempati duyduğu iddialarını ele alıyordu. Osmanlı Ermenilerinin 30 yıl önce uğradığı kayıpları teslim eden rapor, "Ermenilerin bir bütün olarak, hatta Ermeni nüfusunun önemli kesimlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğini tehdit eden sapkın unsurlar oldukları" suçlamalarını reddediyordu. Bu suçlamalar:

> çoğunlukla savaş cephelerine uzak bölgelerden koparılan –aralarından sorun yaratabilecek güçlü kuvvetli Ermeni erkeklerin amele taburlarına alındığı– bir milyonu aşkın Ermeni'nin imha edilmesini haklı çıkarmak için kullanılan bir bahaneden ibaretti. Bu argüman, Yahudilerin sapkın faaliyetlerde bulunduğu yönündeki Nazi suçlamalarını andırır. Ermenilerin de Türkleri katlettiği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Ne var ki, terörist grupların ara sıra düzenlediği baskınlar ya da doğudaki Rus ordusunda, Kilikya'daki Fransız Ermeni Lejyonu'nda yer alan gönüllü Ermeni bireylerin vahşice intikam eylemleri, koskoca bir azınlığın Osmanlı hükümeti tarafından sistemli, örgütlü ve uzun süreli katliamlara maruz bırakılmasıyla bir tutulamaz.[32]

---

31 *Department of State, Bureau of Intelligence and Research*/Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Bürosu, "Notes on Armenian National Aspirations and on the Soviet Claims to the Eastern Provinces of Turkey", 12 Mart 1946, no. 3523.2, s. 18-19.

32 *age*, s. 4.

Çeşitli Ermeni siyasi kişiliklerin Nazilerle ilişkileri hakkında raporda şöyle deniyordu:

> II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, Alman ajanlarıyla bazı Taşnak liderler arasında temaslar olmuştur. Taşnakların Nazileri desteklemesi için çaba sarf edilmiştir; ayrıca SSCB'nin yenilmesi sonrasında, bir Taşnak Ermeni Cumhuriyeti kurulacağına dair söz verildiği yönünde haberler mevcuttur. En başta Nazilerin hâkimiyet sağladığı bölgelerde yaşayanlar olmak üzere, bazı Ermeni liderlerin desteği alındıysa da, Taşnakların resmi merkezi ve bölge bürolarının yanı sıra, ezici bir çoğunluğu böyle bir ittifaka girmeye yanaşmamıştır. Stalingrad öncesinde, Nazilerin başarılarının zirvesinde olduğu, Sovyetler'in İran'daki Taşnakları faal olarak zulme uğrattığı dönemlerde dahi, adı kötüye çıkmış Alman ajanı Franz Mayer, Taşnakların genel olarak desteğini kazanmayı başaramamıştır. Yine de, Taşnak bireylerin açıkça "işbirliği" yapmaları, önde gelen Taşnak bir liderin Berlin radyosundan ortak Bolşevik düşmana karşı bir Haçlı seferine girilmesi çağrısında bulunması, bir bütün olarak partinin Nazi yanlısı damgası yemesine yol açmıştır. Temmuz 1944'te, Taşnak Partisi, Sovyetler'in Taşnaklarca kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilhak ettiği 1920 yılından beri izlemekte olduğu Sovyet karşıtı politikayı değiştirmeye karar verdi. Bu değişiklik, resmen, SSCB'ye Ermenistan'ı yeniden inşa çabalarında yardımcı olma kararlılığı olarak açıklandı; ama Taşnakların Sovyet egemenliğiyle uzlaştığı anlamına gelmiyordu. Taşnaklar, uzun vadede hedefledikleri "birleşik ve bağımsız Ermenistan"dan vazgeçmemişlerdi; ama mevcut koşullarda, Sovyetler'in Ermenistan'daki gücü ve egemenliği sarsılmaz bir durumdayken, Ermenistan'ın ilerlemesi ve topraklarını genişletmesi için sarf edilen çabaları engellemenin yurtseverce olmayacağına karar vermişlerdi. İdeallerine iki aşamada ulaşacaklarına inanıyorlardı: Türkiye ve Rusya Ermenistanı'nın hemen birleşmesi ve elde etmenin mümkün olduğu anda bağımsızlığa ulaşma. Sert bir çizgi benimseme yanlısı, gözü kara kesimler, bu uzlaşmadan memnun olmasalar da, parti bir bütün olarak Sovyetler'in yeniden Birleşik Ermenistan inşa etme çabalarını desteklemeye kararlı görünüyordu; tek çekinceleri, bu görev tamamlanır tamamlanmaz, yine Sovyet rejimine karşı çıkacak olmalarıydı.[33]

33 *age*, s. 10-11.

Rapor, diaspora Ermenilerinin Sovyetler Birliği'ne karşı tavırlarıyla alakalı olarak, bu kesimin komünizme bağlılıktan çok, milliyetçiliğin etkisi altında olduğunu savunuyordu.

> Genel olarak Ermeniler, ekonomik bir ideal olarak da, bir yönetim sistemi olarak da, komünizmden yararlanmaz. Halihazırda SSCB'ye yönelmiş olmaları, Sovyet rejimine sempati duymalarından değil, anayurtlarının kaderinin SSCB'ye bağlı olduğunu, Ermenilerin arzularını ileri sürecek başka bir güç bulunmadığını, Sovyetler'in Ermeni davasına desteğinin sadece Ermenistan'ın yeniden inşasına ve genişlemesine değil, emniyetsiz bölgelerdeki Ermenilerin korunmasına da katkıda bulunduğunu fark etmelerinden kaynaklanır.
> Bu nedenlerle, Sovyet politikasına yakınlık ve Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç etme arzusu, ABD, Büyük Britanya ve Güney Amerika'daki Ermeniler arasında en düşük düzeydedir; Fransa ve İtalya, Kıbrıs, Filistin, Etiyopya, Mısır, Lübnan, Suriye, Irak, Türkiye ve İran'da (özellikle Azerbaycan'da) yaşayan Ermeniler arasında da, yaklaşık olarak, verilen bu sıraya göre artmaktadır.[34]

Ne var ki, bu istihbarat raporunun son bölümünde, tarihsel Ermenistan'ın Türkiye'deki kısımlarıyla ilgili Sovyet hak iddiaları reddediliyordu:

> Tam anlamıyla hukuksal bir bakış açısından bakılınca, halihazırdaki Sovyet iddialarının sağlam bir temeli olup olmadığı kuşkuludur; 1921 tarihli Kars Antlaşması'yla, Ermenistan'daki komünist hükümet, Sovyetler'in desteğiyle, nihayetinde Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye bırakılmasını kararlaştırmıştır. Ne var ki, SSCB'nin resmi olmayan sözcüleri, iddialarının, tartışma konusu illerin esasen Ermeni olduğunu ileri sürdükleri bir nitelik taşımasına, bölgedeki Ermeni nüfusunun o tarihlerde ihmal edilebilir düzeyde olsa da, bu nüfusun Türklerin katliamları ve tehcirler sonucu azaldığına, son olarak, Kars Antlaşması'nın SSCB'nin sınırlarını savunamayacağı bir dönemde, yurt içi ve yurt dışındaki acil durumun dayatmasıyla imzalandığına, dolayısıyla geçerli olmadığına dayandığını belirtmiştir.
> Sovyet liderleri, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan önce sahip oldu-

34 *age*, s. 15.

ğu toprakları geri kazanmayı istiyorlardı. Finlandiya'yla sağlanan bir uzlaşma düzenlemesi dışında, Kars ve Ardahan illeri bu toprak talebinden geri kalan yegâne önemli parçalardır. Dolayıyla, hem genel saygınlıkları, hem de komşu bölgelerdeki memnuniyetsiz azınlıklar (Kürtler, Ermeniler, Süryaniler vs.) arasındaki duruşları açısından, Kars ve Ardahan'ın alınması Sovyet makamlarına önemli görünmektedir.[35]

Dışişleri Bakanlığı analistlerini en fazla ilgilendiren konu, Sovyetler'in Kars bölgesini ilhak etmesinin doğuracağı stratejik sonuçlardı.

Modern savaş tarzı, stratejik savunma mevzilerinin rolünü ciddi oranda azaltmış olsa da, stratejik açıdan Kars Platosu, Ruslar için hatırı sayılır bir öneme sahiptir. Bakü petrol yataklarının ve Batum boru hattı terminalinin uzun menzilli silahlarla ve atom bombasıyla vurulması, Kars Platosu'nda sağlanacak bir mevzi avantajıyla ciddi biçimde engellenemeyecek olsa da, burası hâlâ kara savaşının Rus topraklarına ulaşmasını engelleyecek, kilit öneme sahip bir mevzidir. Sovyetler'in, SSCB'yi "tampon" alanlarla çevrelemekle ilgilenmesi, Rusların yukarıdaki son değerlendirmemize hâlâ hatırı sayılır derecede önem verdiğini gösterir... Bu savunma hattı, SSCB için temel önemde olmayabilir, ama Türkiye için hayati önemdedir. Bu yükseklikte Türk savunma mevzilerinin yerini Sovyet savunma mevzilerinin alması, Türkiye'nin, herhangi bir savaşın başında, daha güçlü bir müttefiki onu kurtarmaya vakit bulamadan, şimşek hızıyla işgal edilmesi tehdidini beraberinde getirir. SSCB'nin Kürdistan dağlarına, Irak'a ve petrol yataklarına uzanan vadilere, Yakındoğu ve Akdeniz'e, Basra Körfezi'ne, İran ve Arabistan'daki petrol yataklarına kolayca erişebilecek hâkim bir mevziye yerleşmesi, ona hemen kullanabileceği stratejik avantajlar da kazandırır. Bunların dışında, Sovyetler'in Yakın ve Ortadoğu'ya, ideolojik ve ekonomik bakımdan nüfuz etmesi, büyük ölçüde kolaylaşmış ve güçlenmiş olacaktır.[36]

Rapora ek olarak, Amerika'nın Ermenistan'daki çıkarları ve Ermenistan'a verdiği sözlerin kısa bir tarihi özetlenmiş, Başkan Wil-

---

35 *age*, s. 15, 17.
36 *age*, s. 18-19.

son'ın bağımsız bir Ermeni devletini desteklediği özellikle belirtilmişti. Ama son paragrafta şöyle denilmişti:

> 1934'te, Ermenistan'ın statüsüyle ilgili bir araştırmada, ABD'nin tavrına ilişkin şöyle bir açıklama yapılmıştı: "(...) ABD'nin 1920'de fiili Ermeni Cumhuriyeti hükümetini tanıması artık geçerliliğini kaybetmiştir, çünkü Ermeni Cumhuriyeti artık bağımsız bir devlet olarak varlık göstermemektedir."[37]

Her iki güç de kendilerini Ermenistan'dan uzaklaştırıyordu. 7 Ağustos'ta Sovyet yönetimi, Türk hükümetine bir nota vererek, Montrö Sözleşmesi'nin yenilenmesi çağrısında bulundu: Karadeniz'e kıyısı olan bütün devletlerin, bütün ticaret ve savaş gemilerinin geçişleri serbest olmalı, ama diğer savaş gemilerinin geçişleri sınırlanmalı; Boğazlar, Türkiye ve SSCB tarafından ortak savunulmalıydı. Notada, Doğu'daki topraklardan hiç bahsedilmiyordu![38] Kars ve Ardahan meselesiyle ilgili olarak açıkça geri adım atılmıştı.

ABD Dışişleri Bakanlığı, Truman'a, Sovyetler'in üs taleplerine karşı çıkılması ve Türkiye'nin kararlılığının desteklenmesi tavsiyesinde bulundu. Truman hemfikirdi. Amerikan ordusu, Türkiye'nin askeri donanıma kavuşturulması gerektiği sonucuna vardı. "Stratejik olarak Türkiye, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'daki en önemli askeri etkendir. Bölgedeki birkaç ulusal oluşumdan biridir ve burada, Sovyetler'in açıkça yayılmayı öngören politikasına karşı çıkmaya kesin olarak kararlı yegâne ülkedir."[39]

Türkler, Britanya ve ABD'yle istişarelerde bulundu, daha sonra, üç ülke de Moskova'ya olumsuz cevaplar gönderdi. Ekim 1946 sonuna gelindiğinde, Boğazlar krizi son bulmuştu. ABD'nin Sovyetler'e taviz vermeye yanaşmayan yeni politikası başarılı olmuş gibi görünüyordu. Ayrıca, Kars ve Ardahan meselesi ile Boğazlar krizi sırasında, Türkiye, Britanya ve ABD arasında fiili bir ittifak kurulmuştu. ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Loy W. Henderson, 21 Ekim'de, ABD'nin

---

37 *age*, ek, s. 4; Dışişleri Bakanlığı, dosya 860j.01/633, aktaran G. H. Hickworth, *Digest of International Law*, (Washington, 1940), I, s. 322.

38 *Foreign Relations*, 1946, VII, s. 827-29.

39 *age*, s. 857-58.

Türkiye ile ilgili politikasını açıklayan bir memorandum kaleme aldı: "Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin politikası... Türkiye'ye olumlu destek vermektir." Bu da manevi, diplomatik, ekonomik ve askeri yardım anlamına geliyordu.[40]

1946'nın sonuna gelindiğinde, Amerikan diplomasisi ve çok daha güçlü karşılıklar vermek için yapılan hazırlıklar, SSCB'yi Ortadoğu'nun dışında tutmayı başarmıştı. Azerilerin ve Kürtlerin kurduğu Sovyet destekli cumhuriyetler, İran birliklerince ve zalimce bir baskıyla yenilgiye uğratılmıştı. Ortadoğu'nun kuzeyinde, güç ve nüfuz dengesinde büyük bir değişiklik meydana gelmişti. Sovyetler Birliği, gayelerinin pek azına ulaşabilmişti; ABD ise, bölgedeki başlıca güç olarak, Britanya'nın yerini almaya başlamıştı. 1947 başında Britanya, emperyal yükümlülüklerinin birçoğunu terk etmeye koyulacaktı: Burma'da özyönetim kurulacak, Filistin'le Birleşmiş Milletler ilgilenecek, Britanya kısa süre içinde Hindistan'dan çekilecekti. ABD'ye de, Britanya'nın ekonomik gerekçelerle, kısa süre içinde Doğu Akdeniz'den çekileceği haber verildi. ABD Dışişleri Bakanlığı bu duruma, ABD Başkanı'na, Yunanistan ve Türkiye'nin korunmasını ABD'nin üstlenmesi tavsiyesiyle karşılık verdi.

ABD'nin bu yükü üstlenmesinin tam olarak ne anlama geldiğini Truman, Kongre'de, "Truman Doktrini"ni ilan ettiği konuşmasında dile getirdi. Truman, 12 Mart 1947'de yaptığı bu konuşmada, Ortadoğu'da etki alanı elde etme yönündeki bu çatışmayı, demokrasi ile totaliterlik arasındaki mücadelenin de yer aldığı, daha geniş kapsamlı ideolojik bağlama yerleştirdi.

> Bağımsız ve ekonomik bakımdan sağlam bir devlet olarak Türkiye'nin geleceği, dünyanın özgürlük âşığı halkları için, Yunanistan'ın geleceği kadar önemlidir... Dünya tarihinin şu noktasında, neredeyse her ulus, farklı hayat tarzları arasında bir seçim yapmak zorundadır. Sıklıkla, bu seçim özgür bir seçim değildir. Bu hayat tarzlarından biri çoğunluk iradesine dayanır; özgür kurumlar, temsil esasına dayalı hükümet, serbest seçimler, bireysel özgürlük, ifade ve din özgürlüğü, siyasi baskılardan kurtulmak gibi ayırıcı özellikleri vardır. İkinci

40 *age*, s. 893-97.

hayat tarzıysa, bir azınlığın iradesinin zorla çoğunluğa dayatılmasına dayanır. Terör ve baskıya, basın ve radyonun kontrol altında olmasına, seçimlerin önceden belirlenmiş olmasına, kişisel özgürlüklerin bastırılmasına dayanır. İnanıyorum ki, ABD'nin politikası, silahlı azınlıkların ya da dış baskıların boyun eğdirme girişimlerine direnen özgür halkları desteklemek olmalıdır.[41]

Sovyetler'in Türkiye'ye karşı ileri sürdüğü hak iddiaları, hem ulusal güvenlik, hem de Sovyet halklarının tarihsel hak iddiaları olarak dile getirilmişse de, bu iddiaların Türkiye'de ve Yakındoğu'nun geri kalan bölgelerindeki hedefleri, hiç kuşkusuz, Sovyet halklarının tarihsel iddialarından çok, ulusal güvenliği sağlamaya yönelikti. Stalin, Türkiye'de ne kadar ileri gitmek istediğinden muhtemelen emin değildi, Amerikalılar tarafından durdurulmadan önce, olabildiğince derin bir araştırma yapmıştı bu konuda. Onun stratejik değerlendirmeleri açısından Ortadoğu, Polonya kadar önemli değildi. Polonya'da Sovyet çıkarlarını sürdürmek için, Amerika'yı huzursuz etme riskini almayı istemişti. Savaş sonunda, Sovyetler'in maddi zayıflığı ve gücünün Doğu ve Orta Avrupa'ya uzandığı dikkate alınırsa, Stalin'in Türkiye'nin doğusundaki topraklarla ilgili düzenlemelerden ve Montrö Sözleşmesi'nin yenilenmesinden gayet memnun olması, son derece muhtemeldi. Ankara'da daha dostane bir hükümet bulunmasına çok memnun olurdu, ama Amerikalı politika belirleyicilerinin tasavvur ettiği üzere, Türkiye'yi tam bir SSCB uydusuna çevirme girişiminde bulunmamıştı.

Türkiye, ABD'nin, Stalin'in Türkiye'yi ve İran'ı Sovyet İmparatorluğu'nun uydularına çevirmek istediği yönündeki korkularına oynamıştı ve Sovyetler'in toprak taleplerine karşı güçlü bir müttefik edinmişti. ABD, Türkiye'yi, "Sovyet siyasi ve askeri etkisinin Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'ya akacağı şişenin ağzındaki tıpa olarak" görmeye başlamış ve kendi etki alanına almıştı; bu etki alanı, kuzey kuşağında, Sovyetler Birliği sınırlarına kadar uzanıyordu.[42] Ameri-

41 Truman'ın konuşması, Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*'te yeniden yayımlanmıştır, s. 434-39.

42 *age*, s. 895.

kalıların anlayışına göre, Stalin'e verilecek herhangi bir taviz, Türkiye'nin bir Sovyet uydusu haline gelmesine yol açabilirdi.

Türkiye, sonraki yıllarda NATO üyesi oldu, topraklarına Amerikan üsleri kuruldu. İstikrarlı bir ekonomi ve demokratik bir siyasi yönetim yaratılması için Türkiye'ye milyonlarca dolarlık Amerikan yardımı yapıldı, yüzlerce danışman gönderildi. Ne var ki, yıllarca hem istikrarlı bir ekonomi, hem demokratik bir siyasi yönetim sağlanamadı. ABD ile askeri ittifak, Türkiye'de orduya dayanan muhafazakâr rejimleri güçlendirdi. Ermenilerin, anayurtlarının Türkiye'deki küçük kayıp parçasının kendilerine geri verilmesi yönündeki çabaları işe yaramadı. Dilekçeleri, talepleri, Batılı güçlerce işitilmedi. Bir Ermeni heyeti, Başkan Truman'ın konuşmasından hemen sonra, Dean Acheson'ı ziyaret etmişti. Besbelli ki, Amerikan politikasındaki değişikliğin tam olarak ne anlama geldiğinin farkında değillerdi.[43] Yüz binlerce diaspora Ermenisi Sovyet Ermenistanı'na döndü; birçokları maddi kıtlıklar çeketek, Stalin diktatörlüğünün son yıllarına damgasını vuran siyasi baskılara maruz kalacaktı. Ermeni Sorunu bir kenara bırakıldı. Ermeni Sorunu, kısmen Sovyetler'in Ermeni toprak arzularıyla ilgili talepleri üzerine savaş sonrası çıkan krizin yol açtığı bölünmüş bir dünyanın kurbanı olarak bir kenara bırakıldı.[44]

43 Diran Nersoyan'la kişisel bir görüşmeden, 11 Ekim 1970.

44 "ABD, İran ve Türkiye'ye karşı Sovyet tehdidini abartmakla, Yunan İç Savaşı'nı yanlış yorumlamakla, ekonomik gücünü dünyayı daha da bölecek şekilde kullanmıştır. Gelgelelim Yunanistan ve Türkiye'ye yardım, Amerikalılara bir başka 'ders' vermiştir. Truman'ın 1952'de açıkladığı üzere, 'Yunanların topraklarındaki komünist işgalini yenilgiye uğratmasına yardım ettik, yardımımız Türkiye'nin de özgür ve bağımsız kalmasını sağladı.' Belli belirsiz tanımlanmış çevreleme doktrini, Amerika'nın küresel ölçekteki müdahalesinin mantığı olarak iş görüyordu." [Thomas G. Paterson, *Soviet-American Confrontation: Postwar Reconstruction and the Origins of the Cold War*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973), s. 206.]

11
Ermenistan'da Yeni Milliyetçilik

Sovyet milliyetçilikleri üzerine çalışan Batılı yazarlar ve analistler, genellikle SSCB'nin, Marki de Custine'in Çarlık Rusyası'nı tanımlarken kullandığı sözle, bir "uluslar zindanı" olduğunu vurgulamıştır. Tarih kitaplarında ve yorumlarda, çevre bölgelerdeki azınlıkların Rus hükümetinin (sosyalist bir kisveye bürünmüş) emperyal fethine maruz kaldığı, baskı gördükleri, ulusal emellerini özgürce ifade etmelerinin engellendiği, sürekli bir Ruslaştırma seferberliğinin kurbanı oldukları vurgulanmıştır. Eski SSCB'de son dönemde milliyetçiliğin patlak vermesi, hükümetin asimilasyon ve Ruslaştırma politikasına karşı verilmiş kaçınılmaz tepkiler olarak açıklanmıştır. Robert Conquest, Richard Pipes, Walter Kolarz ve diğer yazarların çizdiği tablo, gerçekten de kasvetlidir; etnik gerilimlerin olmadığı, birleşik bir Sovyet halkı yaratıldığını vurgulayan Sovyet yazarlarla, onların savunucularının çizdiği pembe, romantik tabloyla keskin bir tezat oluşturur. Birinde, bize bir "*empire éclaté*", yani çatlayan bir imparatorluk görüntüsü sunulur (Hélène Carrère d'Encausse'un Rusya ile ilgili ünlü eserinin adı, *L'Empire éclaté*/Çatlayan İmparatorluk; öbüründeyse *drujba narodov*'la (halkların dostluğuyla) dolup taşan iyimser bir ütopya. Sovyetler Birliği'yle ilgili tarih yazımının ve siyasi analizlerin başka birçok yönünde olduğu gibi, azınlık milliyetleri meselesi de, Batılı ve Sovyet akademisyenleri ayıran, Sovyet halklarının kendilerine özgü ve karmaşık deneyimlerinin sıklıkla aşırı basitleştirilmesine yol açan entelektüel soğuk savaşın bir kurbanı olmuştur.

Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki gelişmelerin incelenmesi, bizi diğer Sovyet halkları hakkında tam anlamıyla bilgilendirmese de, Sovyetler Birliği'nin aşırı uçtaki destekçilerinin ve onların karşıtlarının daha önceden sunduğu kolaycı genellemeleri düzeltmemiz

için yararlı olabilir. SSCB'yi oluşturan halkların birbirinden farklı geçmişlerini dikkate almaksızın, merkezi hükümetin azınlıklara karşı politikalarındaki değişiklikler, hatta tersine dönüşler üzerinde durmaksızın, Sovyet gerçekliğini değerlendirmemiz mümkün değildir. Sovyet halkları, devrimi, iç savaşı, Yeni Ekonomik Politika diye bilinen "devlet kapitalizmi" çerçevesinde onarım ve toparlanma dönemini, "Stalin devrimi"nin getirdiği değişiklikleri, II. Dünya Savaşı'nı, bu kez Stalinist bir polis devletinin dizginleri altında ikinci bir yenilenme ve onarım dönemini, bastırılmış bir sivil toplumun direnişine tanık olunan bir reform dönemini, nihayetinde Sovyet sisteminin hızla çöküşünü yaşadılar. Stalin'in ölümünden sonraki yıllar, 1930'lar ve 1940'lardakine nazaran çok daha büyük bir çeşitlilik gösteren, çok daha hoşgörülü bir toplum ve devlet ortaya çıkarmıştı; bireylerin ve grupların, yasal ve yasadışı ifade fırsatlarının giderek arttığı, hızlı ve zoraki bir modernleşme ile katı sınırlar içindeki ulusal kültürel gelişme politikasının yarattığı gerilimlerin yeni milliyetçilik ifadelerinde patlak verdiği bir toplumdu bu.

Stalin, ülkenin hem sınıfsal yapısını, hem siyasi liderlik anlayışını değiştiren gerçek bir *toplumsal* devrim başlatmış ve onun idaresini yürütmüşse de, ondan sonra gelenler Sovyet sisteminin yeniden şekillendirilmesi konusunda kendilerini dizginlemişlerdi. İkilemleri, ülkeyi polis yönetimi ve entelektüel baskı ortamının daha kötücül yönlerinden kurtarmaya çalışırken, Stalinist düzenin ne kadarının korunacağı konusunda karar vermekte yatıyordu. Hem büyük reformcu Kruşçev, hem de Stalin sonrası statükonun büyük koruyucusu Brejnev, Sovyet toplumsal yapısıyla çok az oynadılar. Onların reformları, niteliği itibarıyla siyasiydi: Polisin bağımsız gücünün azaltılması ve polisin partiye tabi hale gelmesi, merkez komiteye ve yerel parti liderlerine daha fazla güç tanınması, karar oluşturma süreçlerinde bir ölçüde ademimerkeziyetçiliğe gidilmesi, böylece ulusal cumhuriyetlerin ayrıcalıklarının artması, sanatçılar ve yazarları hizada tutma yönünde tekrar tekrar çaba gösterilse de entelektüel çeşitliliğe daha fazla hoşgörü gösterilmesi, Batı'yla daha fazla temas kurulması, Sovyet tüketicilerin yaşam koşullarını iyileştirmeye daha

fazla dikkat edilmesi. Sovyet hayatında terör, ciddi biçimde azalmıştı. 1930'lardaki kanlı tasfiyelerin yerini, rütbe indirme ya da başka bir göreve tayin etme gibi daha sıradan cezalar almıştı. Muhalifleri vurup öldürmek ya da Sibirya'ya sürgün etmek yerine, yurt dışına gitmeleri için tek yönlü bir bilet kesiliyordu.

Son 40 yıldaki siyasi ilerlemeler, Sovyet toplumunun temelindeki gerilimlerin yüzeye çıkmasını mümkün kılmıştır. Ekonomik zorluklar artık sessizce sineye çekilmiyor; kıtlıklar, konut yetersizliği, sınırlı iş imkânları, tatmin edici olmayan çalışma koşullarıyla ilgili sonu gelmeyen şikâyetler birbirini izliyordu. Benzer şekilde, etnik çıkarlara yönelik beklentinin boşa çıkması ve sonuçta modernleşmeci, çokuluslu, Rus hâkimiyetinde bir devlette, ulusal azınlıkların tehdit altında olduğu hissinin belirmesi, milliyetçiliğin açıkça ifade edilmesini beraberinde getirdi. 1953 sonrasında, hoşnutsuzlukların Stalin dönemine nazaran arttığı sanılmamalıdır. Daha ziyade, Kruşçev ve Brejnev'in SSCB'sinde, hoşnutsuzluklar daha açık bir dille ifade edilebilir hale geldi. Stalin sonrası toplumda, kamuoyu sürekli ifade özgürlüğünün sınırlarını zorlamış, zaman zaman devletin tanıdığı sınırların ötesine geçmiştir.

Bir yanda modernleşme, diğer yanda yeniden uluslaşmanın baskıları, Stalin sonrasındaki çeyrek yüzyılın nispeten hoşgörülü atmosferinde, Ermeniler arasında canlı ve cüretkâr bir milliyetçiliğin doğuşuna sebep oldu. Öncelikle, 1953'ten itibaren gelişen ve bu milliyetçi ifadelerin ortaya çıktığı çerçeveyi yaratan siyasi değişiklikleri değerlendirelim. Sonra da, Ermenistan'daki Ermenilerin asimilasyonuna veya Ruslaştırılmasına değil, bir ulus olarak sağlamlaşmalarına, etnik bir oluşum olarak daha da bütünleşmelerine yol açan toplumsal dinamiklere bakalım. Son olarak da, Gorbaçov'un iktidara gelmesinden önceki yıllardaki biçimiyle, Ermeni milliyetçiliğini tartışalım.

SİYASİ DEĞİŞİM

Stalin'in ıstıraplı ölümü, Sovyet lider kadrosunu önemli bir kararla baş başa bıraktı: Ya onun baskıcı politikalarını sürdürecek, merkezden yönetilen siyasi ve ekonomik mekanizmayı koruyacaklardı

ya da yeni bir yön tutacaklardı. Siyasi gerçeklikler ve Stalinizmin ülkeyi sürüklediği ekonomik ve sosyal felç, Kruşçev ve müttefiklerini, geçmişin daha baskıcı yönlerinden tedricen ama hızla ayrılmaya yöneltti. Kilit önemdeki değerlendirmelerden biri, Kremlin liderlerinin en çok korkulanlarından Beria'nın polis üstündeki komuta yetkisini, kendini yenilmez kılmak için kullanabilecek olması tehlikesiydi. Kruşçev, ayrıntılı bir komployla Beria'yı tutuklattırdı; daha sonraları "birey kültü" diye anılacak şeyin yerine, kolektif bir liderlik anlayışı geçti. Siyasi ve sanatsal meselelerin tartışılmasının önünü açan entelektüel bir "çözülme" hızla algılanır oldu. Birkaç aya kalmadan, Beria'nın kurmayları da, merkezdeki ve Transkafkasya'daki konumlarından uzaklaştırıldılar. Ermenistan'da, Kasım 1953'te, Krikor Arutyunov'un yerine Suren Tovmasyan geçti; tasfiyeler eski liderler kuşağını yerinden ettiğinde, iktidara gelen Sovyet siyasetçiler kuşağına mensuptu kendisi. Ermenistan Komünist Partisi'nin 17. Kongresi, Şubat 1954'te toplandığında, genel bir temizlik yapıldı. Ülkedeki en üst düzey yönetim kurumu olan Merkez Komite Bürosu'nun bütün üyeleri, biri (Anton Koçinyan) dışında, görevden alındı; Merkez Komite'nin de yarısı azledildi. Beria'nın mekanizması ortadan kalkmış, Ermenistan'a yeni bir lider kadrosu gelmişti; olağanüstü bir şekilde iktidarda kalma gücü gösterecek bir lider kadrosu...

Siyasi değişiklikler, yeni kültür politikasına da yansımıştı. Parti'nin yeni lideri, Kruşçev'in yakın bir çalışma arkadaşı olan Anastas Migoyan, Mart 1954'te Erivan'a gelerek, Ermenilerin geçmişinde "milliyetçi" diye kınanan büyük kişiliklerin itibarlarının artık iade edileceğini duyurmuştu. Birkaç yıl öncesine kadar eserleri yayımlanamayan Raffi ve Badganyan gibi yazarlar, artık ulusal kültürün devleri kabul ediliyorlardı. Migoyan, 1930'lardaki tasfiyelerde kaybolup giden şair Çarents'i dahi savunmuş, kısa bir süre sonra da, şairin ismi bir okula verilmişti.[1] Stalin döneminin baskı yıllarını atlatan yazarlar (örneğin Kurken Mahari, Vağarşag Norents ve Vahram Alazan) artık Erivan'da görülmeye başlamışlardı. İtibarı iade edilen, ama diril-

1 Kilbourne, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, (Leiden: E. J. Brill, 1962), s. 201.

tilmesi mümkün olmayan Aksel Pagunts'un eserleri de yeniden basılıyordu. Rus bir eleştirmen, 1956'da yazdığı satırlarda, onun, Stalin polisinin elinde vakitsiz ve trajik bir şekilde ölmesine hayıflanıyordu:

> Pagunts'un bitmemiş son romanı Abovyan'ın gençliğine adanmıştı. Abovyan'ın trajik ve gizemli bir sonu olmuştu. Bir gece, evini terk edip hiç dönmemiş, sırra kadem basmıştı. Pagunts'un akıbeti başka bir trajedinin parçasıydı. Kültürümüzün düşmanları, 1937'de onu evinden aldılar, bir daha dönmedi, bir komünist olarak öldü.[2]

Destalinizasyonun zirvesine 1956 ile 1962 yılları arasında ulaşıldı. Kruşçev'in Şubat 1956'daki 20. Parti Kongresi'ndeki meşhur "gizli konuşması", Sovyet tarihi açısından kritik bir dönüm noktası olmuştu; çünkü partinin lideri, resmen Stalin'in suçlarının muazzamlığını açıklamıştı. Gündeme getirilen konularla ilgili tartışmalar Ermenistan'da entelijansiya aracılığıyla yayıldı. Parti örgütleri, Yazarlar Sendikası'nda, Erivan Devlet Üniversitesi'nde ve başka eğitim kurumlarında toplantılar düzenlediler.[3] Görünüşe bakılırsa, geçmiş politikaların eleştirilmesi, parti liderlerini rahatsız edecek kadar ileri gitti ve basın, "Parti karşıtı gösterileri" kınadı. Komsomol'un Erivan Şehir Komitesi Sekreteri K. Uzumyan, gençleri, Marksizm karşıtı fikirlere kapılmanın tehlikeleri hakkında uyardı. En güçlü saldırılarını da, "birey kültü hakkında yanlış ve Marksizm karşıtı yorumlarda bulunan" öğretmenlere yöneltti.[4] Ermeniler, Stalin eleştirilerini, besbelli çok ciddiye almışlardı; yetkili makamlar tartışmayı ertesi yıl engellediler ve entelektüeller arasında Ermeni milliyetçisi eğilimlere saldırmayı sürdürdüler. Stalin karşıtı seferberlik, 1960'ların başında diriltildi; müteveffa diktatör için Erivan'da dikilmiş anıtın kaldırılması olayların doruk noktasıydı. Sovyetler Birliği'ndeki en büyük Stalin heykeli, gecenin karanlığında askerler tarafından indirildi; Erivan ertesi sabah uyandığında, Lenin Prospekt'e bakan tepenin

2 Levon Mikirtichian, "Aksel Bakounts as the Champion of the True Concept of the Popular Basis of Literature in Soviet Armenia", *Caucasian Review* VII (1958), s. 90.

3 Matossian, *Impact of Soviet Policies*, s. 202.

4 "Teenagers' Organization in Armenia", *Caucasian Review* IV (1957), s. 140.

üzerinde, kocaman, boş bir kaide duruyordu. Stalin'in yerini neyin alacağı belli değildi. Yıllar sonra o kaidenin üzerine başka bir heykel dikildi, olması gerektiği gibi, devasa bir "Ermenistan Ana" figürü.

Destalinizasyon beraberinde, liderlik anlayışındaki değişiklikler ya da daha büyük kültürel özgürlüklerden fazlasını getirdi. Bu süreç, merkezin, çevre bölgelerdeki denetiminin azalması anlamına da geliyordu. Yerel işlerde, yerel yetkililere daha fazla salahiyet tanındı; dolayısıyla, artık her ekonomik kararı önceden Moskova'ya danışmak gerekli değildi. Ermenistan'daki sanayi işletmeleri, yerel Sanayi Bakanlığı'na bağlandı, tarım da yerel Tarım Bakanlığı'na. Karar alma sürecinin ademimerkeziyetçi bir nitelik kazanması, aşikâr riskler yüzünden herhangi bir sorumluluk üstlenmeye korkan yerel yetkilileri herhangi bir girişimde bulunmaktan alıkoyan Stalinist pratikten sonra hoş karşılanan bir değişiklik oldu. Kruşçev'in liderliği, yerel özerkliğe getirilen sınırları korusa da, Ermeni Komünist Partisi ve devlet aygıtının gücü ciddi biçimde arttı; bir ölçüde, Moskova'dan bağımsızlaştı. "Dolaylı yönetim" dönemi başlamıştı; sonraki 20 yıl boyunca Ermeni eliti, başka birçok cumhuriyetteki ulusal elitler gibi, bu fırsatı cumhuriyetteki konumunu güçlendirmek, yerel milliyetçiliğe tavizler vererek arkasındaki halk desteğini artırmak ve kendini merkezi hükümetin müdahalesine karşı daha dayanıklı kılmak için kullandı. Sovyet milliyet politikasını izleyen bir gözlemci, bu gelişmeyi şöyle toparlamıştır:

> Sanayileşme, kentleşme ve eğitimdeki patlamayla birlikte, 1950'lerden beri, eski elitlerin sayısını katbekat aşan yeni ulusal elitler doğuyordu. Bu kişilerin birçoğu, aradan geçen süre zarfında, ekonomide, partide, eğitim sisteminde kilit konumlara gelmişler, temelde kabul gören Sovyet düzenini, kendi uluslarına karşı duydukları sadakatle birleştirme girişiminde bulunan yeni bir ulusal bilincin muhafızları olmuşlardı.[5]

5 Gerhard Simon, "Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion seit Stalin", *Berichte des Bundesinstitute für ostwissenschaftliche und internationale Studien* XXXIV (1979), s. 34.

Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin yönetimi 1953'ten itibaren dikkat çekici bir istikrar göstermiştir. Dört kişi, birinci sekreter olarak partinin liderliğini yürütüyordu: Suren Tovmasyan (1953-1960), Hagop Zaropyan (1960-1966), Anton Koçinyan (1966-1974) ve Karen Demirciyan (1974-1988). Dördü de, Ermenistan'daki parti aygıtında kariyer yapmış kişilerdi. Tovmasyan ve Koçinyan, Arutyunov'un mekanizmasında yükselmiş; Koçinyan, iktidar mevkilerinde olağanüstü yetkilerle uzun süre görevde kalmıştı. İlk olarak 1946'da 33 yaşındayken, Ermenistan Komünist Partisi Bürosu'na terfi etmiş, 28 yıl boyunca Ermenistan'daki en üst düzey yönetim organının üyesi olarak kalmıştı. Bu dönemin 14 yılı boyunca (1952-1966), Bakanlar Konseyi Başkanı olarak Ermenistan hükümetine başkanlık etmişti; sonra da Parti Birinci Sekreteri olmuştu. Zaropyan, kariyerinin başlarında Ermenistan dışında çalışmış, ama 1949'dan itibaren cumhuriyet içinde hızla yükselerek, en üst mevkiye gelmişti. Demirciyan ise, daha sonraki kuşaktan geliyordu. 1932'de doğmuş, kariyerine Stalin sonrası dönemde, mühendis ve parti çalışanı olarak başlamıştı. 1966'da, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne, 1972'de Büro'ya, son olarak da 1974'te, birinci sekreterliğe seçilmişti. Bu üst düzey yetkililerin yönetimi altında, yıllar içinde parti yönetiminde pek değişiklik olmadı. Gürcistan'da 1972 sonrasında yaşanan büyük lider tasfiyelerine benzer bir durum, Ermenistan'da yaşanmadı. Ermenistan'daki yönetici kadro, dostlar, hatta akrabalardan oluşan, sıkı sıkıya örülmüş bir ağdı; Moskova'ya sadakatleri sayesinde ve birbirlerinin Ermenistan'da yetki sahibi konumlarını gözeterek, yönetimlerini sürdürüyorlardı.

Beklenebileceği üzere, dışarıdan büyük ölçüde denetlenmeksizin, uzun süre iktidarda kalmış herhangi bir grup, iktidarını kötüye kullanmanın cazibesine kapılır. Gürcistan gibi, Ermenistan da resmi makamların servet edinmek üzere kullanılmasıyla adı kötüye çıkmış bir cumhuriyetti. Kamuoyuna da yansıyan rüşvet, devlet fonlarının ve malzemelerinin kötüye kullanımı, sıklıkla "ikinci ekonomi" denilen başka türlü iş bitirme yöntemleri, ülkenin namının "Sovyet"ten çok, Rus diye yürümesine neden olmuşlardı. Ermenistan'da yaşa-

mak için yüksek mevkilerde bağlantılara, Ermenice adıyla *kh-dz-p'ye* sahip olmak ve *papakh* (rüşvet) vermeye hazırlıklı olmak gerektiği gayet iyi biliniyordu.[6] Koçinyan, 1974'te birinci sekreterlikten alındığında, büyük bir serveti olduğuna, evindeki gösterişli mobilyalara, dostları ve akrabalarını müsrifçe, cömertçe ağırladığına dair söylentiler alıp yürümüştü. Yaygın olarak inanılan bu gibi söylentiler, Ermenistan'da siyasi elit içinde yolsuzluğun diz boyu olduğu yönündeki hissin derinleştiğini gösteriyordu. Yakın gelecekte eşitlikçi ve adil bir toplum vaat eden resmi retoriğe karşı giderek artan kinizm, komünistlerin önceki yıllarda kazandığı desteği silip götürüyordu.

TOPLUMSAL DİNAMİKLER: MODERNLEŞME VE ULUSAL BÜTÜNLEŞME

Sovyet liderlerinin yükselişleri ve düşüşleri ile göreli konumlarını inceleyen Kremlinoloji, Sovyet gerçekliğinin ancak küçük bir parçasına ışık tutar. Ermenistan, SSCB'nin geri kalanı gibi, ekonomik ve toplumsal modernleşme sürecini sürdürmüş, 1953'ten sonra, Stalin dönemindeki kadar baskıcı olmayan koşullar içinde, bu yolda ilerlemişti. Cumhuriyet saygı duyulası bir sınai ve tarımsal gelişme düzeyini korumuştu; aslına bakılırsa Ermenistan, 1950 sonrasında, genel olarak SSCB'den biraz daha hızlı bir oranda büyümüştü. Sovyetler Birliği'nde 1960 ile 1978 arasında kişi başı milli gelir yüzde 149 artarken, Ermenistan'da yüzde 162 artmıştı.[7] Ne var ki, kişi başına düşen sınai üretim, Sovyetler Birliği ortalamasına ayak uyduramamıştı. 1950 ile 1978 arasında, SSCB'de sınai üretim yüzde 688 artarken, Ermenistan'da sadece yüzde 538'lik bir artış gerçekleşti.[8] Yine de bu, nispeten yüksek bir büyüme oranıydı ve Sovyet Ermenistanı'nın sınai niteliğinin giderek güçlenmesine katkıda bulunmuştu.

6 "Kh"= *khnami* (kayın); "dz" = *dzanot* (tanıdık); ve "p" = *paregam* (dost ya da akraba).

7 Gertrude Schröder Greenslade, "Transcaucasia since Stalin: The Economic Dimension", Suny (ed.), *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* (Ann Arbor, Michigan: Michigan Slavic Publications, 1983), Tablo 1, s. 399.

8 *age*

Genel bir sosyoekonomik modernleşme göstergesi, işgücü ve üretimin tarımdan sanayiye ve hizmet sektörüne kaymasıdır. Sovyetler Birliği'nin tamamında, tarım ve ormancılıkta çalışan işgücünün 1950 yılındaki yüzde 46'lık oranı, 1960'ta yüzde 39'a, 1975'te yüzde 22'ye gerilemiştir. Sanayide çalışanların oranı, 1950'de yüzde 27'yken, 1960'ta yüzde 34'e, 1975'te yüzde 38'e tırmanmıştır.[9] 1950'de Ermeniler, Sovyet ortalamasının gerisindeydi. Stalin'in son yıllarında, Ermeni işgücünün yüzde 50'si tarım ve ormancılıkta çalışıyordu; ama bu rakam 1960'ta yüzde 35'e, 1975'te yüzde 20'ye gerilemişti hızla.[10] Sanayiye gelince; Ermeni işçiler 1950'de işgücünün sadece yüzde 24'ünü oluşturuyorlardı, bu rakam 1960'ta yüzde 32'ye, 1975'te yüzde 38'e yükselmiş, böylece bütün SSCB çapındaki oranı yakalamış ve Azerbaycan (yüzde 28) ile Gürcistan'daki (yüzde 27) oranları geride bırakmıştı.[11] 1975'e gelindiğinde, hizmet sektöründe istihdam edilen Ermeni işçi sayısı, işgücünün yüzde 42'sine ulaşmıştı, bu oran diğer Transkafkasya cumhuriyetlerindeki oranlarla aynıyken, SSCB'nin tamamı için geçerli oranın (yüzde 40) üstündeydi.[12] Ermenilerin yüzde 80'inden fazlasının 1920'lerin başında köylü olduğunu, 1980'lerde, köylülerin, nüfusun sadece yüzde 20'sini oluşturduğunu hatırlarsak, Ermenistan'ın tarım toplumundan ileri Batı ülkelerinden bildiğimiz bir sanayi-hizmet toplumuna evrilmesini daha net görebiliriz. 1979'da, Ermenistan'daki Ermenilerin büyük çoğunluğu (yüzde 66) kentlerde ve kasabalarda yaşarken, sadece üçte biri (yüzde 34) kırsal kesimdeydi.[13] 60 yıl süren Sovyet tarzı modernleşme, getirdiği bütün değişikliklerle birlikte, Ermenistan'ı kentli ve sanayileşmiş bir ülkeye çevirmiştir. Yarım yüzyıl önce, İran ya da Türkiye'nin taşrasını andıran kasabaları artık modern, Batılı görünümdedir. 1980'de, Ermeni nüfusunun yaklaşık

---

9 *age*, Tablo 2, s. 401.

10 *age*

11 *age*

12 *age*

13 Ann Sheehy ve Elizabeth Fuller, "Armenia and Armenians in the USSR: Nationality and Language Aspects of the Census of 1979", *Radio Liberty Research Bulletin* XXIV, 24 (3072), 13 Haziran 1980 (RL 208/80), s. 1.

dörtte üçü (yüzde 71,3) lise ya da üniversite mezunuydu.[14] 900 bini aşkın sayıda kişi, ikinci bir dil olarak Rusça konuşuyordu.[15] Ermenistan'da, 1928'de tarımsal olmayan işgücünün sadece yüzde 15'ini oluşturan kadınlar, artık cumhuriyetteki işçiler ve çalışanların yüzde 46'sını oluşturuyordu.[16] Ermenistan'daki doktorların üçte ikisinden fazlası, öğretmenlerin yarısından fazlası kadındı. Geleneksel Ermeni erkeklerinin ataerkil tavırlarına sürekli meydan okunsa da, kadınlar bu tavrı alt etmekten çok uzaktı. Cumhuriyetteki en yüksek siyasi mevkilere, çok az sayıda kadın ulaşmıştı; "kültürel devrim" hâlâ erkeklerin egemen olduğu, kadınların şu kötü şöhretli "çifte vardiya" çalıştığı hanelere girememişti.

Sovyet ve Batılı birçok analistin, modernleşmenin etnik bütünlüğün ve ulusal bilincin gerilemesine yol açacağı; geleneksel topluma karşı yıllardır süren kültürel ve ekonomik saldırıların, asimilasyon sürecini hızlandıracağı yönündeki beklentilerinin doğruluğu kanıtlanmamıştır. Ulusal farkındalığın azmine, hatta açık milliyetçiliğin son dönemdeki patlayışına getirilen açıklamanın bir bölümü, Sovyetler bağlamında modernleşme sürecine eşlik eden yeniden uluslaşma sürecinin değerlendirilmesini gerektirir. 1920'ler ve 1930'lardaki *korenizatsiya* (yerlileşme) politikası, Sovyet tarihinin çeşitli dönemlerinde (en başta II. Dünya Savaşı sırasında) milliyetçiliğin yeniden canlanmasına, temeldeki sosyoetnik gelişmeler de Ermeni ulusunun yeniden bütünleşmesine, Sovyet Ermenistanı topraklarının yeniden Ermenileşmesine yol açmıştır.

Ermenistan'da, 1979'da nüfusun yüzde 89.7'si Ermeni'ydi. Dünya üzerinde Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu yer burasıydı; en yüksek Ermenileşme oranına da Erivan civarındaki bölgede ulaşılmıştı. Ermenistan'daki Ermenilerin sayısı, Ermeni olmayanlara nazaran daha hızlı artmaktaydı (yüzde 23,4'e karşılık yüzde 9,9).[17] Dolayısıyla, Ermenileşme eğilimi devam ediyordu. Ermenistan'da-

14 *Vestnik statistiki*, no. 6 (1980), s. 46.
15 *age*, no. 11 (1980), s. 61.
16 *age*, no. 1 (1980), s. 72.
17 Sheehy ve Fuller, "Armenia and Armenians in the USSR", s. 2.

ki Ermeniler arasında, Ermeni diline kuvvetli bir sadakat gözlenir: Cumhuriyetteki Ermenilerin yüzde 99,4ü Ermeniceyi anadili olarak görür.[18] Ermenistan Cumhuriyeti'nde, Ermeni dilinin çekimi o kadar kuvvetliydi ki, etnik azınlıklar da Ermenice öğrenmeye hevesleniyordu. Ermenistan'daki 50 bin Kürt'ten 28 bini, ikinci dil olarak Ermeniceyi, sadece 2800'ü Rusçayı kullanıyordu. Ermenistan'daki 160 bin Azeri arasında, ikinci dil olarak Ermeniceyi konuşanların sayısı (16.164), Rusça konuşanların sayısından (15.879) biraz daha yüksekti.[19] Ermenistan'da yaşayan Rusların dörtte birinden fazlası, Ermeniceyi ikinci dil olarak konuşabiliyordu.[20]

Bu demek değildir ki, ulusal bütünleşme sürecine yönelik gerçek tehditler söz konusu değildi. Ermenistan, başlıca Sovyet cumhuriyetlerine oranla, kendi ülkesinin sınırları içinde yaşayan evlatlarının oranı bakımından en düşük yüzdeye sahipti. 1979'da, SSCB'deki Ermenilerin toplam sayısı 4.151.000'di, fakat bunların sadece 2.725.000'i, yani yüzde 62,5'i Sovyet Ermenistanı'nda yaşıyordu.[21] Ermeniler, belki Yahudiler sayılmazsa, SSCB'de en dağılmış halktı. Bu yelpazenin karşıt ucunda da, SSCB'deki en yerleşik halk olan Gürcüler bulunuyordu; Gürcülerin yüzde 96,1'i Gürcistan'da yaşıyordu. Ermeniler, Gürcistan'da (448 bin) ve Azerbaycan'da (475 bin) büyük topluluklar oluşturmuştu,[22] ne var ki, daha fazla sayıda Ermeni Ermenistan'a göç ettiğinden, bu topluluklar da giderek küçülmekteydi. Eğitimli genç Ermeniler, Sovyetler Birliği'nin başlıca kentlerinde mesleklerinde ilerlemek istediklerinden, Rusya Cumhuriyeti'ndeki Ermenilerin sayısı artmaktaydı. Ermenistan dışındaki Ermeniler, dillerini kaybetme ve başka milletlerden insanlarla evlenme eğilimindeydi. Ermenilerin dağılması, önemli sayıda Ermeni'nin, birkaç kuşak içinde, etnisitelerini yitireceği anlamına geliyordu. Gel-

---

18 *age*, s. 3.

19 *Vestnik statistiki*, no. 11 (1980), s. 61.

20 *age*

21 *age*, s. 67.

22 Ann Sheehy, "Data from the Soviet Census of 1979 on the Georgians and the Georgian SSR", *Radio Liberty Research Bulletin* XXIV, 19 (3067), 9 Mayıs 1980, (RL 162/80), s. 2.

gelelim, işe olumlu yanından bakarsak, 1959'daki nüfus sayımında, Sovyet Ermenistanı'ndaki Ermeniler, SSCB'deki bütün Ermenilerin sadece yüzde 55,7'siyken, 1979'da, Ermenistan'daki Ermeniler, bütün Sovyet Ermenilerinin üçte ikisini oluşturuyordu. Ermenistan'a göç ve hayli yüksek doğum oranı, (Ermenistan'da doğum oranları, Slav ve Batı Sovyet halklarından, Gürcistan'daki doğum oranlarından yüksektir; ama Müslüman halklardaki doğum oranları kadar yüksek değildir) Ermenistan'ın gelecek yıllarda demografik olarak sağlamlaşmayı sürdüreceğinden emin olmak için gerekçeler sunuyordu. SSCB'de, 1989'da yapılan son nüfus sayımına göre, Ermenistan Cumhuriyeti'nin 3.304.776 sakininden yüzde 93,3'ü Ermeni'ydi.

YENİ MİLLİYETÇİLİK

1960'lara gelindiğinde, siyasi değişiklikler, toplumsal süreçler ve entelektüel gelişmelerden oluşan değişken bir karma, SSCB'de çeyrek yüzyıl boyunca görülmemiş bir olgunun doğmasına yol açmıştı: Muhalif milliyetçilik. Sovyetler'deki gelişmeler, asimilasyonu teşvik etmek yerine, ulusların pekişmesini sağlamıştı. Ruslaşma yerine, ulusal kültürlerin bilincine daha fazla varılması, ulusal dillerin daha fazla kullanılması söz konusuydu. Stalin sonrası dönemde, milliyetçilik sert bir biçimde ve bütünüyle bastırılmayıp, aksine milliyetçiliğe tavizler verildi, hatta sık sık teşvik edildi.

Sovyetler Birliği'ndeki iki tür milliyetçiliği birbirinden ayırmamız yararlı olur: Ortodoks, yani resmi milliyetçilik ve ortodoks olmayan, yani muhalif milliyetçilik. Birincisi, Stalin sonrası dönemin tipik özelliğiydi; Sovyet cumhuriyetlerindeki ulusal elitler, etnik çoğunluğun etnik duyarlılıklarına tavizler vererek, tabanın desteğini sağlıyorlardı. Hükümetler, belli sınırlar dahilinde, ulusal gururun, yurtseverce hislerin ifade edilmesine, hatta geçmişin bir ölçüde şanla anılmasına izin veriyorlardı. Ama milliyetçi ifadeler resmi sınırları aşar aşmaz, kamusal protesto ya da siyasi örgütlenme biçimini aldığı an, muhalif ya da ortodoks olmayan milliyetçilik haline geliyordu. Bu iki tür milliyetçilik arasındaki sınır, katı ve sabit değildi ve 1960'lardan başlayarak 1980'ler boyunca sürekli bir ileri bir geri gitmişti.

Ermenistan'da resmi milliyetçilik ile muhalif milliyetçilik arasında karmaşık bir etkileşim söz konusuydu; nüfusun içinde, eylemci ve sesi en gür çıkan milliyetçilerin talepleri ile hükümet arasında bir çekişme vardı. Ermeni milliyetçiliğine, kendisine özgü niteliği nedeniyle, taviz vermek mümkün olabiliyordu. Gürcistan, Estonya ya da Ukrayna milliyetçiliğiyle karşılaştırıldığında, Ermenistan milliyetçiliği, Rusofobisini onlar kadar yüksek sesle dile getirmiyordu. Ermeniler, husumetlerini, geleneksel düşmanları Türklere yöneltiyorlardı. Bu nedenle Ermeni milliyetçiliği, özellikle Sovyet ordusu, Ermenistan ile Türkiye'nin her daim var olabilecek tehdidi arasında durduğundan beri, daha az endişe veriyordu. Aslına bakılırsa, Ermeni milliyetçileri, Ermenilerin Türklerden gördüğüne inandıkları yanlış muamelelerin tazmin edilmesi için, Sovyet yönetimine tekrar tekrar müracaat etmişlerdi. Bu nedenle, Ermeni milliyetçiliği, 1988'e kadar, geçmişte ona damgasını vurmuş olan uzun Rusofili geleneğiyle tutarlı olmuştu. Ermeniler, hâlâ Sovyet sosyalist dünyası içinde "sadık bir millet"ti.

Sovyet Ermenistanı'nda muhalif milliyetçiliğin ilk büyük patlaması, Erivan'daki binlerce Ermeni'nin, 24 Nisan 1965'te, 1915'teki katliamların 50. yıldönümünde düzenlediği gösteriyle yaşandı. Binlerce kişi, sessiz, resmi bir anma töreninin düzenlendiği Spendiaryan Opera Binası'nın önünde toplandı. Çok geçmeden ortalık karıştı, taşlar atıldı, protestocular, Türklerin Ermeni topraklarını geri vermesi gerektiğini yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Ermenilerin eski topraklarını geri alması için Ruslar yardıma çağrıldı. Hükümet yetkilileri, kalabalığı sakinleştirmeyi başaramadı; birçok kişi, ulusun gerçek lideri olarak görülen Katolikos I. Vazken bile düzen sağlamakta zorluk çekti. O tarihten beri her yıl, Ermenistan'da, 24 Nisan'da anma töreni düzenlenir, ama artık resmi ve sessiz bir yürüyüş yapılmaktadır. Bu gösteriden birkaç yıl sonra, Ermeni hükümeti, soykırım kurbanları için etkileyici bir anıt yapılması talimatını verdi. Erivan'ı ziyaret edenler, Dzidzernagapert Tepesi'ne çıkıp bu kuleyi ve felaketin kurbanlarının ebedi alevini görebilir, durup, onların anısına çalınan yas dolu ilahileri dinleyebilirler. Soykırımdan 50 yıl

sonra, Ermenilerin dirilen ulusunda, 1915'te kaybedilen Ermenilerin anısına uygun bir anıt dikilmiştir.

Sovyet hükümeti, Ermenistan'ın ulusal kahramanları için başka anıtlar da dikti. 5. yüzyılda, Ermeni Kilisesi'ni savunan Vartan Mamigonyan'ın atlı bir heykelinin yanı sıra, Türklere karşı Ermenileri savunan ve onların öcünü alan General Antranik'in de bir büstü dikildi. Ermeni milliyetçiliğine karşı hoşgörü o derece arttı ki, halk konserlerinde ya da şiir okumalarında sanatçılar, ulusal gururlarını öne çıkardı, hiçbir kısıtlamaya gitmeksizin milli marşları *Mer Hayrenik*'i coşkuyla okudu, buna karşılık izleyiciler de bu tür akşamları yurtseverlik gösterilerine çevirdiler.

Resmi milliyetçilik, hükümetin Ermeni ulusal kültürüne verdiği tavizlerin ötesine geçiyordu. Ermeniler, Ermenistan Cumhuriyeti içinde ayrıcalıklı bir halktı ve Ermeni hükümeti de, Sovyetler Birliği'nin başka bölgelerinden ve dünyanın diğer yerlerinden gelen Ermenilere ev sahipliği yapıyordu. Gürcistan ya da Azerbaycan'da yüksek eğitim alamayan ya da iyi konumlara gelemeyen Ermenilere, Erivan kucak açıyordu; Ermenilerin ülke dışında kötü muamele görmesi, zaman zaman düşük düzeyde protestolara konu oluyordu. Diğer Sovyet cumhuriyetlerini etkileyen bu gibi protestolar, halka açık olarak yapılmasa da, 1978'de basında ve diğer yayın organlarında, Lübnan'daki Ermenilere yönelik saldırılara karşı kuvvetli bir kampanya yürütülüyordu. TASS, Ermenistan Komünist Partisi'nin yayın organı *Kommunist*, yazar Marietta Şahinyan, hatta Katolikos seferber olmuş, sağcı Hıristiyanların ve İsraillilerin eylemleri karşısında duydukları kaygıyı iletiyorlardı.[23] Ermenistan'da ve başka Sovyet cumhuriyetlerinde kendini ulus olarak ifade etme yönündeki canlanma, resmi sınırlar kapsamında değildi, özellikle 1970'lerde, yarı yasal ve yasadışı muhalif milliyetçilik gösterileri çok sık gerçekleştiriliyordu. 20 Ocak 1974'te, Razmik Zohrabyan adında 25 yaşında genç bir kadın, Erivan'ın ana meydanında bir Lenin portresini ateşe verdi. Zohrabyan, "[Sovyet hükümetinin] Ermeni karşıtı iç ve dış politikasını ve Ermeni yurtseverlere, muhaliflere karşı baskıları"nı protesto

23 *Radio Liberty Research Bulletin* XXII, 48 (2992), 1 Aralık 1978, (RL 269/78).

ettiğini ilan etmişti.[24] Yapılan soruşturmada, genç protestocunun Ulusal Birlik Partisi adında gizli bir Ermeni milliyetçi partinin üyesi olduğu ortaya çıktı; bu parti, Nahçıvan, Artsakh (Karabağ) ve Batı Ermenistan'ın Ermenilere verilmesini, birleşik bağımsız bir devlet kurulmasını talep eden küçük bir gruptan oluşuyordu. Bu ayrılıkçı hareket 1967'de, Isdepan Zadikyan ve diğerleri tarafından kurulmuştu; grup üyeleri 1974'te tutuklanmış, yargılanıp hapse atılmadan önce, yasadışı *Paros* dergisinin bir sayısını yayımlamıştı. Zadikyan, hapiste, partisinin diğer ılımlı üyelerinden tamamen ayrıldı ve terörizmi savunmaya başladı. 8 Ocak 1977'de, Moskova Metrosu'nda bir bomba patlatıldı, yedi kişi öldü, 37 kişi yaralandı. Olaydan iki yıl sonra, TASS, Zadikyan'la birlikte Hagop Isdepanyan ve Zaven Bağdasaryan'ın gizlice yargılandığını, bombalama olayından suçlu bulunduğunu ve ölüm cezalarının infaz edildiğini duyurdu.

Ulusal Birlik Partisi'nin ayrılıkçıları, 1960'ların sonu ve 1970'lerde Ermenistan'da ortaya çıkan muhalifler arasında en aşırı ve sert olanlardı. Sovyetler'in 1975 tarihli Helsinki Antlaşması'na riayet edip etmediğini izlemek üzere, Nisan 1977'de, Erivan'da, onlara göre çok daha ılımlı, geniş kapsamlı yurttaşlık haklarıyla yakından ilgilenen bir insan hakları grubu kuruldu. Bu küçük grubun beş üyesi, Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'da benzer gruplarla temas kurdu, ama aynı yılın aralık ayında hepsi tutuklandı.

Sovyetler Birliği'ndeki Ermenileri 1970'ler ve 1980'lerde harekete geçiren başlıca iki mesele, Ermeni dilinin geleceğiyle ilgili sorunlar ve Karabağ'la ilgili kaygılar oldu. Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetler arasında, sadece Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan milletlerinin dili, anayasalarında resmi devlet dili olarak kabul edilmişti. 1978 baharında, Transkafkasya cumhuriyetleri için yeni anayasalar onaylanırken, çoğunluk halkının dilinin resmi dil olduğunu onaylayan maddenin çıkarılması girişiminde bulunuldu. Buna karşılık, Tiflis'te tahminen 5 bin kişi protesto yürüyüşü düzenledi; hükümet, talepleri neredeyse hemen kabul etti. Erivan'da da benzer gösteriler düzenlendi ve resmi dille ilgili madde yeni anayasada

---

24 *Arhiv samizdata* 3076, s. 1.

korundu. Ermeni entelektüeller, Ermeni dilinin konumunu ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri titizlikle izliyordu; ulusal cumhuriyette, Rusçanın rolünü genişletmek isteyenlerle, Ermeni dilinin hâkimiyetini korumak isteyenler arasındaki mücadele, 1980'lerin sonuna dek devam etti.

Ermeniler arasında tam olarak yerine oturmamış yegâne konu hiç şüphesiz, nüfusun büyük bölümünü Ermenilerin oluşturduğu, ama Sovyet Azerbaycanı sınırları içinde bulunan, Özerk Karabağ Bölgesi'ydi. Dağlık Karabağ (Ermenice Lernayin Ğarabağ, Rusça Nagorno-Karabakh), bağımsız Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri arasında bir çekişme konusu olmuş, Sovyet iktidarının tesis edilmesinden kısa süre sonra, Sovyet Azerbaycanı'nda özerk bir bölge haline getirilmişti. O zamanlar, bölgedeki 131.500 kişinin yüzde 94.4'ünü Ermeniler (124 bin) oluşturuyordu, sadece yüzde 5,6'lık bir kesim (7.400 kişi) Azeri'ydi. 1979'a gelindiğinde, Ermeniler nüfusun yüzde 76'sından biraz daha azdı (123 bin), nüfusları bin kişi gerilemişti; Azerilerin nüfusuysa, yaklaşık beş kat artmış, yüzde 24'e (37 bin) ulaşmıştı.[25] Ermeniler, bu demografik gerilemenin, tarihsel açıdan Ermeni olan bir başka bölgenin, Nahçıvan'ın akıbetine benzeyeceğinden korkuyordu; Nahçıvan özerk bir cumhuriyet olarak, Azerbaycan yönetimine bağlanmıştı. Ermeni nüfus 1920'lerde burada önemli bir azınlık oluşturuyorken, 1926'da yüzde 15 olan oranları (15.600), 1979'da yüzde 1,4'e (3.400) gerilemiş; Azeri nüfusuysa, göç ve doğum oranlarının yüksekliği sayesinde, yüzde 85'ten yaklaşık yüzde 96'ya (230 bin) çıkmıştı.[26] Ermeniler, Karabağ'daki demografik üstünlüklerini kaybetme korkularının yanı sıra, bölgede Ermeni dili ve kültürünün gelişmesine getirilen kısıtlamalara da içerliyorlardı. Komşu bölgelerdeki Azerilerden daha iyi yaşasalar da, hayat standartlarının Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Ermenilerin sahip olduğu kadar yüksek olmadığını düşünüyorlardı.[27]

25 Anatoly N. Yamskov, "Ethnic Conflict in the Transcaucasus: The Case of Nagorno-Karabagh", çalışma raporu, no. 118, Center for Studies of Social Change, New School for Social Research, (New York, Mayıs 1991), s. 11.

26 *age*

27 *age*, s. 7-9.

Toplumsal ve kültürel memnuniyetsizlikleri yüzünden suçladıkları Azerilere husumet güden Karabağ Ermenilerinin sadece sekizde biri Rusça yerine Azerice öğrenmeyi tercih ediyorlardı.[28] 1960'lardan itibaren Karabağ Ermenileri ile Azeriler arasında açık sürtüşmeler ve çatışmalar olduğu muhaliflerce bildiriliyordu. 23 Mart 1975'te, Karabağ'daki Komsomol Sekreteri Yaşa Babliyan, kamusal ortamda şöyle bir şiir okudu:

Menk arten desank lusni myüs yeresı.
haba ararati myüs yeresı yerp gı desnenk?

Ayın öbür yüzünü zaten gördük.
Peki, Ararat'ın öbür yüzünü ne zaman göreceğiz?

Türkiye'de bulunan kayıp Ermeni topraklarına yapılan bu açık gönderme, o sırada dinleyiciler arasında bulunan Karabağ Parti Sekreteri Boris Kevorkov'a bir meydan okuma olarak değerlendirildi ve Babliyan, çok geçmeden işinden atılarak, Karabağ'ı terk etmek zorunda bırakıldı. Bundan kısa bir süre sonra, bölgede Ermeni entelektüellere yönelik bir tasfiye dalgası başladı. Önde gelen Sovyet yazar ve Komünist Parti'nin üst düzey yetkililerinden Sero Khanzadyan, yerel koşulları araştırmak üzere Karabağ'a gönderildi. Basın resmen, Karabağ'daki milliyetçilik ve "liberalizm" gösterilerinin kınanması gerektiğini ve Karabağ'ın hangi cumhuriyete ait olması gerektiği meselesinin ebediyen halledilmiş olduğunu duyurdu.

Ama mesele burada kapanmadı. Sovyetler Birliği'nde, popüler tarihsel roman *Mıkhitar Isbarabed*'in yazarı olarak çok iyi tanınan Khanzadyan, Leonid Brejnev'e bir protesto mektubu yazmaya karar verdi. Khanzadyan, *Problems of Peace and Socialism* adlı uluslararası komünist dergide yayımlanan, Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasını haklı çıkarma girişiminde bulunan bir makale nedeniyle çileden çıkmıştı. Khanzadyan, açıkça "Karabağ'daki Ermeni nüfusunun mevcut statüsünü hiçbir zaman gönüllü olarak kabul etmediğini", aslında "anayurtlarından kopmuş ve ayrılmış olduklarını", bu durumun "başlı başına, ortadan kaldırılmayı gerektiren bir adaletsizlik

28 *Vestnik statistiki*, no. 10 (1980), s. 70.

örneği olduğunu" belirtiyordu. Brejnev'i bu yanlışı düzeltmeye çağırıyordu:

> Kudretli devletimizin sınırlarının bir parçasını oluşturan, yüzde 80 oranında Ermeni okullarına sahip, ulusal dilinin Ermenice olduğu iddiasındaki, tümüyle Ermeni Karabağ bölgesi, Sovyet Sosyalist Ermenistan'a dahil edilmelidir. Bu sorunun adil çözümü, diğer uluslarca, Leninist milliyet politikasının yeni bir başarısı olarak takdir edilmelidir.[29]

Sovyet hükümeti, açıkçası Müslüman halkların damarına basmamak adına, Karabağ sorunuyla ilgili hiçbir şey yapmadı.

Ermenistan'da milliyetçiliğin yükselmesi, basitçe Sovyet devletinin baskıcı Ruslaştırma politikasına karşı verilmiş bir tepki olarak açıklanamaz. Milliyetçiliğin doğuşu, karmaşık, zaman zaman da çelişkili olan modernleşme ve yeniden uluslaşma süreçlerine verilen anlaşılır bir tepkiydi. Ermeniler için hatırı sayılır ölçüdeki yararları ne olursa olsun, Sovyet modernleşmesi en başta SSCB'nin en küçük cumhuriyetinin halkına dayatılmıştı. Devrim, yukarıdan ve dışarıdan gelmiş, köylüleri kökünden koparmış, geleneksel siyasi ve dini otoriteleri ortadan kaldırmış, bütün muhalifleri cezalandırmış, gelişmiş Batılı ülkelerdekine çok benzer yeni bir toplum oluşturmuştu: Daha sanayileşmiş, daha kentli, daha iyi eğitimli, daha hareketli... Ermenilerin hayatında önceden hiç olmadığı kadar çok imkân mevcuttu; ama bu yeni seçeneklerle birlikte, özellikle cumhuriyetin terk edilmesi halinde, asimilasyon ve Ruslaşma gibi yeni tehlikeler de doğmuştu.

Sovyet modernleşmesiyle yakından bağlantılı olan bir süreç de ulusal bütünleşme, yani Transkafkasya'da yeni bir Ermeni ulusunun yaratılması süreciydi. 70 yıl süren Sovyet iktidarının ardından, daha fazla sayıda Ermeni Ermenice konuşuyor, okuyor, yazıyor, tartışıyor ve bu dilde icatlar yapıyordu. Yarım yüzyıl önceki "açlık çeken Ermeniler"den, dünyanın dört bir yanından gelen göçmenlerden yeni bir ulus oluşmuştu ve o ulusla birlikte, yeni bir ulusal bilinç

29 Bu mektubun bir kopyası, mektubun İngilizce çevirisini de yapan Vahakn N. Dadrian sayesinde bende bulunuyor.

ve yeni bir ulusal çıkar hissi de ortaya çıkmıştı. Ne var ki, bu yeni, modern, yeniden uluslaşmış Ermenistan, Sovyet gerçekliğinin sınırlarıyla karşı karşıya kalmıştı; zira, Ermeni ulusunun toplumsal ve ekonomik modernleşmesine ve bütünleşmesine, tam demokrasiye doğru ilerlemeyi sağlayacak ölçüde siyasi bir kayma eşlik etmemişti. Stalin dönemindeki terör rejimini sona erdiren Kruşçev reformları, hayati önem taşıyan siyasi, kültürel ve ekonomik meselelere ilişkin serbest bir tartışma ortamı yaratamamıştı; özgür sendikalar kuramamış, siyasi makamların gerçek seçimlerle göreve gelmesine izin vermemişti. Başka bir deyişle, siyasi iktidar yapısı demokratik bir yönde modernleşmemişti; Stalin döneminde iktidara gelen aynı bürokratik sınıf, varlığını aynı şekilde korumuştu. Sovyetler Birliği sadece adıyla sosyalist kalmıştı, çünkü gerçek iktidar üretenlerin elinde değilse, demokrasi yoksa, Marx ve Engels'in hayal ettiği tarzda bir sosyalizm olamazdı.

Toplumsal ve ekonomik modernleşme ve yeniden uluslaşma, canlı, eğitimli bir halk yaratmıştı; bu halkın gelecekte nasıl yaşamak ve yönetilmek istediğine ilişkin beklentileri giderek, demokratik olmayan bir rejimin dayattığı kısıtlamalarla çatışma içine giriyordu. Milliyetçilik, Ermenilerin geleceğe ilişkin korkularının ve umutlarının ifadesiydi; modern dünyada, nüfusun sadece yüzde 2'sini oluşturdukları çok etnisiteli bir devlette daha büyük uluslarca yutulmanın ve benzersiz olarak yalnızca kendilerine ait olanı yitirmenin korkusuyla, gelecekte Ermenistan'ın sadece geçmişi ile kültürünün en iyi yönlerini korumakla kalmayıp kaybedilenleri de geri kazanacağına dair umudunun ifadesiydi.

Ermenilere getirilen siyasi sınırlamalar vurgulandığında, 1980'lerin başındaki ulusal kalkınmanın geleceği gayet kasvetli görünebilir; ama Sovyetler Birliği'nde Ermenilerin toplumsal canlılığı dikkate alındığında farklı bir tablo ortaya çıkar. Ekonomik durgunluk ve siyasi kısıtlamalarla ilgili bütün şikâyetlere rağmen, Ermeniler geçmişlerinde sıklıkla olduğu gibi, onları emperyal yöneticilerinden ayıran bir özerklik ve özifade geliştirmeyi başarmışlardır. Ulus, tarımcılıktan ve diasporadan, sanayileşme ve yeniden birleşmeye doğru ilerle-

miştir. Tam siyasi denetimi eline alamamış olsa da, bu durum kültürel ve maddi gelişim önünde aşılamaz bir engel oluşturmamıştır. 5. yüzyılda Ermenistan'ın iki büyük imparatorluk arasında (İran'da Sasaniler ile Bizans) bölündüğü, bir düzineyi aşkın prenslik arasında parçalandığı tarihlerde, klasik Ermeni edebiyatının ve kültürünün altın çağını yaşadığını, Ermenilerin tam da o tarihlerde yeni bir yazılı dil ve ayrıksı ulusal bir Hıristiyan zümre yarattıklarını, kalıcı bir ulusal geleneğin zeminini hazırladıklarını hatırlıyor insan.

Tarih daha müşfik olsaydı, Ermenilerin önündeki tercihler daha kolay olabilirdi; ama geçmişte olduğu gibi, hayatta kalanların kendilerine verilmiş hayatı yaşamak dışında başka bir seçenekleri yoktu. Ermeniler, başka bir Ermenistan, başka bir toplumsal sistem, başka bir zaman ya da mekân tercih ediyor olabilirlerdi; ama bu bir ütopya olarak görünüyordu. Sovyet Ermenistanı dışında bir Ermenistan yoktu; Ararat'ın eteklerinde hayal kuran Ermeni ulusundan başka bir Ermeni ulusu da yoktu. Bu ulusun 20. yüzyıldaki kaderi değiştirilemez, kaçınılamaz bir biçimde Sovyet İmparatorluğu'nun akıbetine bağlıymış gibi görünüyordu. Ama o imparatorluk sarsılmaya başladığında, Ermeniler onun düşüşünü hızlandırmak ve yeni bir ulusal demokrasi inşa etmek için ilk harekete geçenler arasında yer aldı.

12
Milliyetçilik ve Demokrasi: Karabağ Örneği

1988 baharında, bulutsuz bir gecede, 20 bin kişi sessizce, Sovyet Ermenistanı'nın başkenti Erivan'ın caddelerinde yürüdü. Altı saat boyunca, karanlık şehrin sokaklarında örgütlü saflar halinde, alçak sesle, "Karabağ, Karabağ" diye sloganlar atarak yürüdüler. Yoğun bir ulusal amaç duygusuyla birleşmiş, *glasnost*'un yarattığı yeni atmosferden cesaret alan Ermeni göstericiler, *perestroyka*'yı destekleyen barışçı gösterilerin, cumhuriyetlerinden ayrılmış küçük bir Ermeni toprak parçasını anayurtla birleştirebileceğini düşünüyorlardı. Bütün umutlar, Stalin dönemindeki suçların telafi edilmesi ve milliyetler sorununa daha büyük bir duyarlılıkla yaklaşılması yönündeki çağrılarını yineleyen Moskova'daki yeni reformcu liderlik anlayışına ve Gorbaçov'a bağlanmıştı. Başlangıçta Erivan'daki göstericiler, kısa ömürlü bağımsız cumhuriyetin (1918-1920) üç renkli kışkırtıcı bayrağını değil, mavi şeritli kırmızı Sovyet Ermenistanı bayrağını açmışlardı. Gorbaçov'un portrelerini taşıyorlardı, bir yanıyla başkaldıran ama aynı zamanda sadakatlerini de dile getiren pankartları, Moskova'daki liderlere, "Karabağ, *perestroyka*'nın sınavıdır" uyarısında bulunuyordu. Ruh halleri coşkulu ve iyimserdi, en azından hareketin ilk haftalarında. Ancak Moskova ve Bakü'de alınan kararların tekrar tekrar hayal kırıklığı yaratması, başlıca basın yayın organlarında olaylara ilişkin haberlerin çarpıtılarak verilmesi ve Ermenilerin temel taleplerinin sürekli reddedilmesi sonrasında, Stepanakert ile Erivan'da ruh hali karamsarlaştı. *Perestroyka* için duyulan coşku buharlaşıp uçmuş, yerini kinizme ve bunalıma bırakmıştı. İlk gösterilerin üstünden birkaç ay geçmemişti ki, umutlar yerle yeksan olmuş,

yönetime sadık olan Ermeniler Gorbaçov'a karşı kızgınlık duymaya başlamışlardı. Sovyet lider, o yılın sonunda, 7 Aralık'ta yaşanan yıkıcı depremin kurbanlarını teselli etmek için Ermenistan'a gittiğinde karşılaştığı husumet, SSCB'nin en tutarlı biçimde Rusya yanlısı olmuş halklarından biriyle Kremlin'deki liderler arasındaki yabancılaşmayı iyice ortaya çıkarmıştı. Gorbaçov için Karabağ krizi (ardından SSCB'nin başka bölgelerindeki milliyetçi kıpırdanmalar), 19. Parti Kongresi'ni gayet büyük bir beceriyle yönettiği, Politbüro'daki başlıca hasmını tek başına bıraktığı ve uluslararası alanda çarpıcı zaferlerin damgasını vurduğu bir yılda, büyük hayal kırıklığı yaratan siyasi bir başarısızlık olmuştu.

Büyük ölçüde anayasaya bağlı ve halk şiddetinden uzak bir bölge olan Sovyet Baltık cumhuriyetlerindeki ulusal mücadelelerin tersine, Özerk Dağlık Karabağ Bölgesi'ndeki Ermeni-Azeri çatışması, çok daha değişken bir nitelik göstermiş, siyasi makamlarca yönlendirilememiş; daha ziyade, hızlı, öngörülemez tırmanışların yaşandığı bir çatışmaya dönüşmüştü. Batı basınında, başta Sovyet hükümetinin politikalarına karşı milliyetçi protestoların bir başka örneği olarak değerlendirilen, ardından komşu Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında "kadim düşmanlığın" son ifadesi olarak görülen Karabağ çatışması, aslında başından beri çok katmanlı bir problemdi; kısmen birbirinden hayli farklı dini ve kültürel bağlılıklara, kısmen de Ermeniler ile Azeriler arasında toplumsal ve siyasi gelişmenin eşitsizliğine dayanıyordu. İdraki daha kuvvetli olan muhabirler, Erivan ve Stepanakert'teki göstericilerin, merkezi Sovyet makamlarına özellikle husumet duymadıklarını ya da ifadelerinin Rusya karşıtı olmadığını, *glasnost* ruhuyla hareket ettiklerini, Gorbaçov'un *perestroyka* ve *demokratizatsiya* politikalarını desteklediklerini, şikâyetlerini komşu Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yönelttiklerini, oldukça hızlı bir şekilde fark etmişlerdi. Etnik toprak parçasını geri kazanmaya yönelik milliyetçi mücadele, siyasi reform ve ekolojik sürdürülebilirliği savunan daha geniş çaplı bir hareketle birleşmişti.

Kafkasya'daki çoğu çatışma gibi, Karabağ sorununun da uzun bir tarihsel kökeni vardır. Doğu Anadolu boyunca uzanan büyük

Ermeni dağ-platosunun en doğusu ve kenarında dağlık bir bölge olan Karabağ, antik devirlerde ve Ortaçağ'da Kafkas Ağvan/Albanya Krallığı'nın bir parçasıydı. Uzun zamandır nesli tükenmiş olan bu ayrı etnik-dinsel grup, 4. yüzyılda Hıristiyanlığa geçmiş, Ermeni Kilisesi'ne yakınlaşmıştı. Zamanla bu topluluğun üst sınıfları iyiden iyiye Ermenileşti. Selçuklular, 11. yüzyılda Transkafkasya'yı işgal ettiklerinde, bir İslamlaşma süreci başladı ve sonuçta Karabağ'ın doğusundaki ovada yaşayanlar İslam'a geçtiler. Bugünkü Azerilerin doğrudan atası olan bu insanlar, Türki bir dil konuşuyorlardı; İslam'ın, komşu İran'da hâkim olan Şii mezhebini benimsemişlerdi. Dağlar büyük ölçüde Hıristiyan kaldı ve zamanla Karabağ Albanları Ermenilerle birleşti. Alban Kilisesi'nin Kandzasar'daki merkezi, Ermeni Kilisesi'nin piskoposluklarından biri haline geldi; bir zamanlar bağımsız olan bu ulusal dinin hatırası da, katolikos denen yerel başpiskoposun mevkisinde korundu.

Ermenilerin Artsakh dedikleri Karabağ, Rus İmparatorluğu'nun İran'da kalan bu bölgeyi ilhak ettiği 19. yüzyıl başına dek yarı bağımsız Ermeni prenslerce yönetildi. Bir yüzyıl süren Çarlık yönetimi sırasında Karabağ, idari olarak doğudaki daha zengin bölgelere, tarım ovalarına ve Bakü'deki petrol yataklarına bağlı oldu. Devrimle birlikte, Karabağ Ermenileri, bağımsız Ermenistan'a katılmak istediklerini ifade ettiler; ama Azeriler, Türklerin de desteğiyle, Karabağlıları yeni kurulan Azerbaycan Devleti'nde kalmaya zorladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918 sonunda yenilmesi ve Doğu Transkafkasya'da İngiliz egemenliğinin tesis edilmesiyle birlikte, Karabağ sorununun çözümü, İngilizlerin, Ermenistan'ın bölgeyi ilhak etmesini engellemesiyle ertelendi.

1920'de komünistler, Bakü'de yönetimi ele geçirip, Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurunca, yeni hükümet, Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na bırakılacağına dair söz verdi. Fakat Rusya Komünist Partisi'nin Kafkasya Bürosu (Kafbüro), Temmuz 1921'de kilit kararlar alırken, bir kez daha şahsi çıkarlar, etnik özerkliğin önüne geçti. Kafbüro, 3 Temmuz'da, Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistanı'na bağlamaya karar verdi. Ama Kafbüro, iki gün sonra gizemli bir

biçimde "Müslümanlar ile Ermeniler arasında ulusal uyumun zorunluluğunu, yukarı ve aşağı Karabağ arasındaki ekonomik ilişkileri ve bölgenin Azerbaycan'la olan daimi bağlarını değerlendirerek" kararını tersine çevirdi.[1] Bölgeye geniş bir özerklik tanınacak, idari başkenti de Şuşa olacaktı. Sovyet Ermeni tarihçiler ısrarla, Stalin ile Azerbaycan Komünist Partisi lideri Nariman Narimanov'un yeni kararın kabulü için Kafbüro'ya baskı yaptığını savunmuşlardır. Ermenilerin iddialarına göre, Narimanov, Karabağ'ın Azerbaycan'da kalmaması durumunda, Azerbaycan Bakanlar Konseyi'nin istifa edeceği tehdidinde bulunmuştu. Ermeni Merkez Komitesi, kararı protesto etti (16 Temmuz 1921), ama bir faydası olmadı. Ermenistan Komünist Partisi lideri Aleksandr Miasnikyan/Miasnikov, altı ay sonra, Ermenistan Komünist Partisi'nin I. Kongresi'nde, "Kafbüro'nun son oturumu Aharonyan (Ermeni bir milliyetçi lider), Topçubaşov (Müslüman bir milliyetçi) ve Çkhenkeli (milliyetçi bir Gürcü sosyal demokrat) arasında geçmiş gibi nitelenebilir. Azerbaycan, 'Ermenistan Karabağ'ı talep ederse, biz de onlara gaz vermeyiz' demiştir," diye konuşmuştur.[2]

Karabağ, 60 yıl boyunca Azerbaycan dahilinde kaldı ve çoğunluğun etnisitesinin komşu Sovyet cumhuriyetindeki etnisiteyle aynı olduğu fakat o cumhuriyetle birleşmesine izin verilmeyen yegâne özerk ulusal bölge olarak Sovyet sistemi içindeki bir anomali teşkil etti. Ermeni diline ve kültürüne karşı ayrımcılık artarken, Azerbaycan yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluk büyüdü ve Sovyet Ermenistanı'yla kurulan temaslar kalıcı bir uygulama halini aldı. Ermeniler, Azerbaycan'ın nüfusun yüzde 75 ilâ 80'inin Ermeni olduğu Karabağ yerine, kendi milliyetinin çoğunluk olduğu bölgelere ekonomik yatırımlar yapmayı tercih ettiği inancındaydı. Kültürel olarak Müslümanlardan üstün olduklarına emin olan Ermeniler, genelde kendilerini Azerbaycan toplumundan ayrı tutuyorlardı. İki halk arasında evlilikler son derece enderdi. Ne var ki, Stalin döneminin bas-

1 *Nagornı Karabah, İstoriçeskaya spravka* (Erivan: İzdatelstvo Akademii nauk Armyanskoy SSR, 1988), s. 32-33.
2 *age*, s. 33.

kıcı ve totaliter devleti, giderek artan hoşnutsuzluk ve gerilimlerin açık protestolara dönüşmesini engelledi. Ermeniler, zamanla Karabağ dışına taşındılar ya da bölgenin yeni başkenti Stepanakert'e göç ettiler. Bir zamanlar bir Ermeni kültür merkezi olan Şuşa, neredeyse tamamen Azeri oldu. 1959'da Ermeniler, Karabağ nüfusunun yüzde 84.4'ünü oluşturuyorlardı. 20 yıl sonraysa, nüfusa oranları yüzde 76'nın hemen altına inmişti. Azeriler, Karabağ nüfusunun yaklaşık dörtte birini oluşturuyorlardı; ama iki halk arasındaki ilişkiler düşmancaydı. Karabağ Ermenileri, nüfus sayımını yapanlara ikinci dilleri olarak Azerice yerine, ağırlıklı olarak Rusçayı tercih ettiklerini belirtmişlerdi.

Stalin dönemindeki en beter aşırılıkların son bulmasıyla ve Kruşçev liderliğinde daha hoşgörülü bir rejimin benimsenmesiyle birlikte, siyasi ifadeler sıklıkla etnik milliyetçilik biçimini aldı. Ermenilerin hoşnutsuzluğu, 1960'lar boyunca kilit role sahip etnopolitik meseleler etrafında bütünleşti: Osmanlı Türklerinin elinde yaşanan 1915 Soykırımı, edebiyat ve sanatta ulusal-kültürel temaların diriltilmesi ve Karabağ sorunu. 1960'lar ve 1970'ler boyunca izin verilebilecek ifadelerin sınırları sürekli sınandı. Karabağ'da entelektüeller, hatta Komünist Parti üyeleri ve sıradan yurttaşlar, dilekçeler vermeye, yetkililere mektuplar yazmaya başladı. 1963'te, Karabağ'dan 2500 temsilci Komünist Parti Sekreteri Kruşçev'e bir dilekçe vererek, kültürel baskılardan ve ekonomik ayrımcılıktan şikâyet etti. Kruşçev ise bu meseleyle uğraşmaya yanaşmadı. Karabağ'da şiddet patlak verdi, haberlere göre 18 Ermeni öldürüldü, Erivan Devlet Üniversitesi'ndeki protestocular tutuklandı.

Kruşçev'in Ekim 1964'te düşmesi, ardından daha muhafazakâr bir dünya görüşü olan Leonid Brejnev'in iktidara gelmesiyle birlikte, ortodoks siyasi görüşlere karşı muhalefet yarı yasal ve yasadışı faaliyetler alanına daha sık girmeye başladı. Nisan 1965'te, Erivan'da, Ermeni Soykırımı'nı anmak üzere ilk kitlesel gösteriler düzenlendi. Kalabalıklar, Türkiye'nin yanı sıra, Azerbaycan'daki "topraklarımız"ın geri verilmesini istedi. Ertesi yıl, Ulusal Birlik Partisi adındaki küçük bir yeraltı muhalif grubu, Azerbaycan kontrolünde bulunan bir baş-

ka tarihsel Ermenistan toprağı Nahçıvan ile Karabağ'ın birleşmesi çağrısında bulundu. Karabağ'ın tersine, Nahçıvan'da nüfusun çoğunluğu büyük ölçüde Azeri'ydi, tarihsel ve kültürel gerekçelerle hak iddialarında bulunulabilse de, Karabağ'da mümkün olan demografik argüman burada ileri sürülemiyordu. Tanınmış bir romancı ve Ermeni Komünist Partisi'nin önde gelen üyelerinden biri olan Sero Khanzadyan, 1977'de Brejnev'e güçlü bir protesto mektubu yazarak, Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi çağrısında bulundu. Hiçbir cevap alınamadı. Aynı yılın aralık ayında, Karabağ'da bir kez daha gösteriler düzenlendi.

Mihail Gorbaçov, Mart 1985'te iktidara geldiğinde, siyasi ifade alanının yavaş yavaş genişlemesi, Ermenilerin birikmiş hayal kırıklıklarını aktarabilecekleri kanallar yaratmıştı. Hızla gelişen olaylarla üç büyük mesele üst üste bindi:

1. Ermenistan Cumhuriyeti'nde çevre kirliliğiyle ilgili kaygıların artması; Erivan yakınlarında, Medzamor'daki nükleer reaktörden ötürü Ermenilerin karşı karşıya olduğu tehlikelerin endişe yaratması.
2. Daimi bir nitelik gösteren Karabağ meselesi.
3. Komünist Parti şefi Karen Demirciyan'ın uzun süren iktidarıyla bağlantılı olarak, Ermenistan Cumhuriyeti'nde yolsuzluğun derinlere işleyip yayılması ve ekonomik durgunluk.

Sovyetler Birliği çapında, çevreyle ilgili kaygılar Sovyet hükümetinin kalkınma politikaları karşısında giderek artan etnik-milliyetçi tedirginlikle bağlantılı olmuştur. Stalin'in I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan beri, Moskova'daki merkezi planlamacılar, geniş ölçekli, hızlı sanayileşmenin kültürel ya da çevresel etkileriyle ilgili bölgesel ve cumhuriyet temelli kaygılarının üstesinden gelmeyi başarmışlardı. Letonya ve Estonya gibi bazı cumhuriyetlerde demografik dengesizlikler, buralarda kurulan yeni fabrikalarda çalışmak üzere gelen Rus işçilerin göçünden kaynaklanmıştı. Ermenistan'da, Erivan çanağına kurulmuş dev bir kimya sanayiinin havayı zehirlemesi, kötü tasarlanmış mühendislik projelerinin Sevan Gölü'ne verdiği zarar, Çernobil

ayarında başka bir tehdit yaratmıştı. 350 Ermeni entelektüel, Mart 1986'da Gorbaçov'a, Ermenistan'daki nükleer santralin kapatılması çağrısında bulundu. Ekim 1987'de Erivan'da düzenlenen iki gösteride, bu talepler yeniden gündeme getirildi. Bu kez çevre meseleleri, Rusya ve başka cumhuriyetlerde olduğu gibi, anayurtla ilgili yurtsever duygularla, Ermenilerin ulusal haklarının savunulmasıyla yakından bağlantılıydı. Çevre hareketi, Ermenilere, ciddi sayıda insanı harekete geçiren, ama siyasi yetkiyi henüz tehdit edermiş gibi görünmeyen popüler, geniş tabanlı bir mesele kazandırdı.[3]

Ermenistan'daki siyasi lider kadroları da hemen hemen aynı tarihlerde hem içeriden, hem yukarıdan baltalanıyordu. Gorbaçov'un iktidara geldiği tarihten itibaren (onun yolsuzlukları ve ekonomik durgunluğu hedef alan seferberlikleriyle birlikte), en üst düzey kadroları 1974'ten beri hiç değişmemiş olan Ermenistan Komünist Partisi liderlerinin günleri sayılıymış gibi görünüyordu. Partiye bağlı başlıca yayın organlarının haberleri, Ermenistan'a karşı son derece eleştirel bir tablo çiziyordu. Temmuz 1987'de, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin genel toplantısında da, parti örgütü, yolsuzluk ve adam kayırmacılıkla ilgili konularda eleştirildi. Hrazdan Bölge Komitesi'nin Birinci Sekreteri Hayk Kotancıyan, "gölge ekonomisi"nin büyümesi, düzmece raporlar hazırlanması, rüşvet gibi konulardan bahsederek, Birinci Sekreter Karen Demirciyan'ın istifa etmesi çağrısında bulundu.

Demirciyan, açıklanamaz bir biçimde koltuğa sarıldı, Moskovalı liderler de kararlı bir müdahalede bulunmadılar. Demirciyan, Aralık 1987'de, Merkez Komite'ye formalite icabı bir rapor sundu; *Pravda*'nın haberine göre, "biraz eleştirel, çoğunlukla da durağan" bir rapordu bu, "her halükârda, her şeyin olması gerektiği gibi yü-

3 Elizabeth Fuller, "Is Armenia on the Brink of an Ecological Disaster?", *Radio Liberty Research*, RL, 307/86, 5 Ağustos 1986; "Armenian Authorities Appear to Yield to 'Ecological Lobby'", *age*, RL 130/87, 30 Mart 1987; "Armenian Journalist Links Air Pollution and Infant Mortality", *age*, RL 275/87, 14 Temmuz 1987 (Zori Balayan'ın 26 Temmuz 1987 tarihli, 26 no'lu *Literaturnaia gazeta*'daki makalesi hakkında); "Mass Demonstration in Armenia against Environmental Pollution", *age*, RL 421/87, 18 Ekim 1987.

rüdüğü yolunda sürekli güven veriyordu."[4] Merkez Komite'nin o toplantısı, parti elitinin tezahürat yaparak Demirciyan'ın çevresinde toplanmasıyla son bulmak üzereyken, üst düzey parti yetkilisi, Parti Denetim Komisyonu Başkanı S. M. Khaçaduryan, konuşmasına izin verilmesinde ısrar etti. Toplantı salonunda bağırıp çağıranlara, iftira haykırışlarına rağmen, Khaçaduryan, polis teşkilatının rüşvet aldığından, partinin üst düzey yetkililerinin kılına dokunulmazken, alt kadroların cezalandırıldığından bahsetti. Polis ve mahkemeler, yasadışı ve yeraltı örgütleriyle birlikte çalışıyordu ve parti, bütün bunları görmezden geliyordu. Khachatryan, "mevkilerini partiye borçlu olan sıkı fıkı bir grubun", "yeniden yapılanma"ya karşı çıktığını, bu sorunların sorumlularının da onlar olduğunu savundu. Onun ardından sözü alan Kotancıyan, temmuz ayında dile getirdiği suçlamaları tekrarlayarak, aradan geçen zaman içinde durumun daha da kötüleştiğini ileri sürdü. *Glasnost* ve *perestroyka* Ermenistan'da pek ilerleme kaydedememişti. Kotancıyan, "Ermenistan'da neler olduğunu yerel gazetelerden bir anlamaya çalışın," diyerek meydan okudu ve devam etti: "Mümkün değil. En acil, en ağır sorunlar dile getirilmiyor. İnsanlar, söylentilerden medet ummak zorunda bırakılıyor. Söz gelimi Erivan'da, çevreyi savunmak amacıyla kendiliğinden gelişen gösteriler yapıldı. Basında bunlar hakkında tek kelime edilmedi. Cumhuriyetin Yazarlar Sendikası'nın genel kurul toplantısında uzlaşmaz görüş ayrılıkları ortaya çıktı, ama gazetelere verilen resmi bültende bütün bunlar birkaç cümleyle geçiştirildi."[5] Kotancıyan, Moskova'nın bu durumla ilgilenmesi çağrısında bulununca, toplantıda bulunanlar onu kınadılar; kariyerini her şeyin önünde tutmakla, sözde yurtseverlikle, siyasi maceraperestlikle, şizofreniyle suçladılar. Yirmi dört konuşmacı ona saldırdı, bir tek Moskova'dan gelen temsilci, tartışmayı Kotancıyan'dan uzaklaştırmaya çalıştı.[6]

Demirciyan'ın çevresinde birleşmiş Ermenistan Komünist Partisi

4 *İzvestiya,* 6 Ocak 1987; *Current Digest of the Soviet Press* [bundan böyle CDSP] XL, 1, 3 Şubat 1988, s. 17.

5 *Pravda,* 18 Ocak 1988; CDSP, XL, 3, 17 Şubat 1988, s. 5.

6 *İzvestiya,* 6 Ocak 1987; CDSP, XL, 3 Şubat 1988, s. 17.

eliti, partide reform yapılmasını ve Demirciyan'ın yerini Gorbaçov'a daha benzer bir liderin almasını isteyen *perestroyka* yandaşlarını püskürtmeyi beş ay daha başardı. Moskova'nın yerel komünist liderlerden uzaklaştığı, Ermenistan içinde "her zamanki gidişat"a karşı huzursuzluğun arttığı bu ortamda, Karabağ Ermenileri kaderlerini kendi ellerine aldı. Bir yıl önce, Ekim 1987'de, Karabağ'da Ermenilere karşı şiddet uygulandığı yolunda haberler çıkmıştı. SSCB'deki en üst düzey Müslüman yetkili ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin eski başkanlarından olan Haydar Aliyev'in Moskova'da Politbüro'daki görevinden alınmasıyla hemen hemen aynı tarihlerde, Çardaklı'da Ermeni ve Müslüman köylüler arasında çatışmalar patlak vermişti. Erivan'da, 2 bin ilâ 4 bin kişinin çevre kirliliğini protesto eden yürüyüşünden hemen bir gün sonra, yaklaşık bin Ermeni, bu çatışma haberlerine cevaben bir gösteri düzenledi.

Karabağ Ermenileri, Ocak 1988'de, Moskova'ya on binlerce kişinin imzaladığı bir dilekçe göndererek, Karabağ'ın geleceğiyle ilgili olarak burada bir referandum düzenlenmesi talebinde bulundular. Karabağ'ın statüsünün değişeceği yolunda söylentiler yayılmaya başladı. SSCB'nin önde gelen isimlerinden birkaçı (aralarında SSCB'nin Yüksek Sovyet Prezidyum Başkanı merhum Anastas Migoyan'ın oğlu Sergo Migoyan ile saygın *Literaturnaya gazeta*'nın muhabirlerinden Zori Balayan da vardı), ABD ziyaretleri sırasında Karabağ sorununa bir çözüm bulunması için ortamın elverişli olduğunu ima etti. Gorbaçov'un Karabağ'dan on üç, Moskova'dan dört delegenin yer aldığı özel bir komisyonu, bu meseleyi incelemekle görevlendirdiği yolunda haberler çıkıyordu. 13 Şubat 1988'de, Karabağ Ermenileri, Stepanakert'te gösteriler düzenlemeye başladı. Bundan altı gün sonra, Erivan'da kitlesel yürüyüşler başladı. 20 Şubat'ta, Karabağ'daki Halk Temsilcileri Sovyeti, 17'ye karşı 110 oyla Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi talebinde bulunmayı kabul etti. Böylece, bölgesel bir Sovyet (genellikle sözde bir "parlamento"dan öteye gitmeyen bir kurum), görülmemiş bir eylemde bulunarak, partinin resmi politikasına doğrudan karşı çıkıyordu.

Ertesi hafta, on binlerce gösterici Ermenistan'da yürüyüşler dü-

zenleyerek, hayatı durma noktasına getirdi. Tahminlere göre, kalabalığın sayısı 1 milyonu bulmuştu. Gösterilerde, Gorbaçov portreleri ve Sovyet Ermenistan bayraklarının yanı sıra, Moskova'ya adalet çağrısında bulunan, Ermenileri birlik olmaya çağıran, Ermenistan hükümetine güvenoyu verilmemesini isteyen pankartlar taşınıyordu. Gösteriler düzenliydi, iyi örgütlenmişti; ama Karabağ'da gerilim hızla tırmandı. Binlerce Azeri'nin Stepanakert'e doğru, yolda önlerine çıkan binaları yakarak yürüdüğü yolunda söylentiler yayıldı.

Merkezi Sovyet hükümeti, tepki vermekte ağır davranıyor, ivme kazanan olayların hep iki adım gerisindeymiş gibi görünüyordu. Gorbaçov, 18 Şubat'ta genel olarak milletlere ilişkin Sovyet politikasının tartışılacağı özel bir Merkez Komite toplantısı düzenlenmesi çağrısında bulundu. Politbüro, Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasına izin verilmesinin aleyhinde karar aldı. Merkez Komite temsilcileri Georgi Razumovski ve Pyotr Deṃiçev, Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması yönünde herhangi bir girişime resmen karşı çıkıldığını belirtmek üzere, Stepanakert'e gönderildi. 25 Şubat'ta, Sovyet birlikleri Erivan'a geldi; aynı gün Karabağ'da dört Ermeni'nin öldürüldüğü bildirildi. Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını savunanlara verilen yegâne taviz, uzun zamandır Karabağ Komünist Partisi'nin başında olan, Azerilere tabi olduğu için durumu tehlikeye giren Boris Kevorkov'un görevden alınıp yerine Henrik Boğosyan'ın geçirilmesi oldu; Boğosyan, kısa süre sonra Karabağ Ermenilerinin isteklerini dile getiren, beğenilen bir sözcü olacaktı.

Kriz tırmanırken, Gorbaçov olaylara şahsen müdahale ederek, sükûnet çağrısında bulundu ve "halkların dostluğu" deyişini bir kez daha tekrarladı. Zori Balayan ve tanınmış şair Silva Gabudikyan'la görüşen Gorbaçov, onlardan Ermenistan'a, parti meseleyi değerlendirirken, gösterilere bir ay ara verilmesi mesajını iletmelerini rica etti. Balayan, görüşmenin ardından, "Gorbaçov herhangi bir baskı olacağını ya da kuvvet kullanılacağını ileri sürmedi," dedi. "Hedeflerimize ulaştık" izlenimine kapılan Balayan, ertesi gün, 27 Şubat'ta, Erivan'da kalabalıklara hitap etti ve protestocular gösterilere bir ay

ara vermeyi kabul ettiler.[7] Ne var ki, Stepanakert'teki gösteriler devam etti.

Gorbaçov, Balayan ve Gabudikyan'a, Bakü'de yaşayan on binlerce Ermeni'yi düşünmeleri gerektiğini ima etmişti. Bakülü kardeşlerinin apaçık bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu fark etmemiş olan Balayan, Gorbaçov'a "Ne olmuş onlara?" diye cevap vermişti. Birden, 28 Şubat'ta, Hazar kıyısındaki Azeri sanayi şehri Sumgayit'e şiddetli ayaklanmalar patlak verdi. İki gün boyunca çeteler, sokaklarda kol gezerek Ermenilere saldırdı, onları dövdü, öldürdüler. İsyanı bastırmak için askeri kuvvetler çağrıldığında, çoğu Ermeni, en az 31 kişi ölmüştü.

Sumgayit isyanlarının sebepleri hâlâ belirsizdir. Öyle görünüyor ki, Moskovalı bir savcının, yayında, Ağdam'da Ermenilerle çıkan çatışmalarda, biri 16, diğeri 23 yaşında iki Azeri'nin öldürüldüğü, birçok Azeri'nin yaralandığını belirttiği Bakü kaynaklı bir radyo haberi, isyanları tetiklemiştir. Ermeniler, yerel yetkililerin olayların birkaç gün boyunca devam etmesine göz yumduğundan, durdurma yönünde gerçek bir çaba sarf edilmediğinden kuşkulanmaktaydı. Önceden hazırlık yapılıp, örgütlenildiği yönünde şüpheler de mevcuttu. Söylentilerin ardındaki gerçeklik ne olursa olsun, Sumgayit'ten önce, nefretin boyutları, ancak belli belirsiz sezilmişti.

İki halk arasındaki husumet, dini farklılıklarla bezenmişti; ama derin kültürel ve toplumsal kaynakları da mevcuttu. Müslümanlar, Ortaçağ'dan beri Transkafkasya'ya hükmediyordu; Hıristiyanlar, 19. yüzyılda Ruslar gelinceye dek, tabi halklar olarak Müslümanların yönetiminde yaşamışlardı. Ne var ki, Azerilerin büyük çoğunluğu köylerdeydi ve yoksuldular; hanlarla ve beylerle yönetiliyorlardı ve mollaların dini öğretilerine tabiydiler. Doğu Transkafkasya Ermenileri ise, Çarlık yönetimi altında geçen yüzyılda şehirlerde yaşamış, mevcut küçük işçi sınıfını ve orta sınıfını oluşturmuş, ekonomik ilerlemelerden oransızca yararlanmışlardı. Müslümanların eskiden sahip olduğu toplumsal hâkimiyet son bulduğunda, Ermeniler, 20.

7 Jackie Abramian, "An Interview with Zori Balayan", *Armenian Weekly*, 16 Temmuz 1988, s. 7.

yüzyılın başında Bakü, Tiflis ve başka şehirlerde kilit ekonomik ve siyasi konumlarda bulunuyorlardı.

Değişen otokratik kapitalizm ortamında, Müslüman nüfus arasında gelişen toplumsal aşağılık duygusu, Ermeni karşıtı hislere dönüştü. Azeriler, 1905'teki çatışmaları, 1918'de Bakü'deki "Mart Olayları"ını, Bolşeviklerin Ermeni milliyetçilerle birlikte Müslümanların bir isyanını acımasızca bastırdığı günleri hatırlıyorlardı. Azerbaycan'a ait gördükleri topraklar (Karabağ ve Nahçıvan) üzerindeki Ermeni iddialarından korkuyor, kendileri karşısında adaletsiz avantajlara sahip olduğunu düşündükleri Ermenilere karşı derin bir hoşnutsuzluk besliyorlardı. Azerilerin, Ermenilerin Sovyet iktidar odaklarına yakın, Azerbaycan toprakları üzerinde emperyal tasarılar geliştirmiş, güçlü ve etkili bir halk olduğu yönündeki algısı, Karabağ'a yönelik açık talepleriyle güçleniyordu. Azeri yazar ve Bakü'deki Azerbaycan Edebiyat Enstitüsü'nün Başkan Yardımcısı Velayat M. Kuliyev, Batılı bir gazeteciye, Zori Balayan'dan ve Gorbaçov'un ekonomist danışmanı Apel Aganbegyan'dan bahsederek, Ermenilerin "daha iyi bağlantıları" olduğunu söylüyor, "Son zamanlarda Ermeni milliyetçiler, bazı etkili isimler de dahil olmak üzere, yine Büyük Ermenistan'dan bahsetmeye başladılar," diyor, "sadece Azerbaycan'ın değil, Gürcistan, İran ve Türkiye'nin de bazı bölgelerini ilhak etmek istiyorlar," diye devam ediyordu. Kuliyev, Azerilerin de Karabağ üzerinde hak iddia ettiklerini söylüyordu: "Orada, Şuşa diye, birçok Azeri yazar ve bestecinin memleketi olan bir şehir vardır. Bakü entelijansiyasının neredeyse tamamı Karabağ'dan gelir." Yazar, son olarak yaşanan şiddetin, Ermenilerin yaptığı "alevlendirici açıklamalara" bağlanması gerektiğini dile getiriyordu. "Ermeniler, her zaman, çatışmaları ilk başlatan taraf olmuştur."[8]

Ermenilerin farklı bir tarihsel ve toplumsal deneyimi olmuştu. Sovyet yönetimi sırasında Bakü'de sahip oldukları eski baskın konumlarını kaybeden Ermeniler, ya kendi Sovyet cumhuriyetlerine göç etmişler ya da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik ve siyasi hayatında daha ikincil bir rol oynamaya razı gelmişlerdi. Ne var ki,

8 *New York Times*, 11 Mart 1988, s. 4.

vasıflarına ve eğitimlerine dayanarak, etkili konumlarda yer almayı sürdürmüş ve Müslümanlara karşı üstünlük taslayan tavırlar geliştirmişlerdi. Birçok Ermeni, Azerilerin, Sovyet deneyimiyle çok az medenileşen, ilkel ve vahşi bir halk olduğu kanısındaydı; Sumgayit'te yaşanan kanlı günler de bu görüşleri doğrulamaktan başka bir işe yaramamıştı. Osmanlı Türklerinin elinde soykırıma uğrayan, tarihsel Ermenistan'ın dörtte üçünü Türkiye'ye bırakan bir halk olarak Ermeniler, "yetim" Karabağ'ın kaybedilmesini önlemek için çaresizce çabalıyordu. Soykırım hatıraları dışında, 1905'te Azerilerle yaşanan çatışmaları, Eylül 1918'de Azerbaycanlıların 20 bin Bakü Ermenisi'ni katlettiğini, Karabağ'la ilgili daimi şikâyetlerini hatırlıyorlardı.

Sumgayit olaylarıyla birlikte, Karabağ krizinin ilk aşaması son buldu. Transkafkasya'daki durum kökten değişmişti. Karabağ'ın barışçı bir biçimde Ermenistan'a verilmesi artık uzak bir ihtimal olmuş, her iki tarafın da tutumları sertleşmişti. Aracılar sayesinde, her iki tarafı da tatmin edecek seviyede bir düzenlemeye ulaşılabileceği düşüncesi artık ütopik görünüyordu. Gelgelelim, sonraki birkaç ay boyunca, Ermenilerin yanı sıra Sovyet hükümeti de, bir tür "anayasal" çözüm arayışı içinde oldu. Daha fazla şiddet yaşanması ihtimali aşikâr bir hal almışken, Erivan'dakilerin birçoğu, temkinli olunması uyarısında bulunuyordu. Ne var ki, basında Ermeni göstericilere "antisosyalist" diye kaba saldırılarda bulunulması, Sumgayit pogromunun kuvvetli bir dille kınanmaması, Karabağ ve Ermenistan'da duyguları körükledi.[9] Sumgayit'te, parti lideri ve belediye başkanı görevinden alındı, olaylara ön saflarda katılmış olanlar yargılanmaya başlandı, ama Ermeniler ile Azerilerin eylemlerinin aynı kefeye konması, Ermenileri öfkelendirdi. Erivan'daki hareket, gösterilere devam etmek isteyenlerle, Balayan ve Gabudikyan gibi devam etmeye açıkça karşı çıkanlar arasında bölündü. Protestolara devam etmek birçoklarına göre Gorbaçov'a meydan okumak, onun reform politikalarını tehlikeye atmak anlamına geliyordu. Protestoların liderleri, 26 Mart Cumartesi günü yapılması planlanan bir gösteriyi iptal etmeye karar verdiler. Onun yerine, barışçı bir genel grev çağrısında bulunuldu,

9 *Pravda*, 21 Mart 1988.

ama bu çağrı pek karşılık bulmadı. Sovyet makamları, Selfdeterminasyon için Ulusal Birlik'in başkanlığını yürüten ve bağımsız bir Ermenistan kurulmasını savunan, yılların muhalifi Baruyr Hayrikyan'ı tutukladığında, bunu protesto etmek için birkaç gösteri düzenlendi.

Mayıs ayında, Sumgayit isyanlarına katılanların davalarıyla ilgili haberler Ermenistan'a ulaşınca, gerilim yükseldi. Azerbaycanlı Talekh İsmailov, Ermeni Şahen Sarkisyan'ı öldüresiye dövdüğü için on beş yıl hapse mahkûm edilmişti. Ermeni şehri Ararat'ta, Azeriler ve Ermeniler birbirine girdi. Bakü ve Erivan'da kalabalıklar toplandı. Bu kez Moskova hemen tepki verdi, asker gönderdi ve Ermenistan ile Azerbaycan'da, parti birinci sekreterleri görevlerinden alındı. Demirciyan'ın yerine, altı yıl Moskova'da çalışmış, Ermenistan'ı yöneten siyasi "mafya" ile arasına bir ölçüde mesafe koyabilecek bir parti yetkilisi olan Suren Harutyunyan geldi. Kamran Bağırov'un yerine ise, on yıldır yurt dışında görevde olduğundan Azerbaycan'daki yolsuzluklarla lekelenmemiş bir diplomat, Abdürrahman Vezirov geçti.

Gorbaçov'un Kremlin'deki liderlik konumunu güçlendirdiği bahar ayları boyunca kriz alttan alta devam etti. Gorbaçov, mart ve nisan aylarında, anti-Stalinist seferberliği eleştiren Leningradlı bir kadının yazdığı bir mektubu bahane eden daha muhafazakâr güçlerin giriştiği bir meydan okumayı bertaraf etti. Haziranda, 19. Parti Konferansı'na başkanlık etti, konferansta reform programının büyük bölümü desteklendi, ama milliyetler konusunda pek az ilerleme kaydedildi. 15 Haziran'da, Ermenistan Yüksek Sovyeti, Karabağ'ın Ermenistan Cumhuriyeti'ne katılmasını kabul etti; ama iki gün sonra Azerbaycan Yüksek Sovyeti Karabağ'ın verilmesine karşı çıktı. Sovyet Anayasası, cumhuriyetlerin sınırlarını değiştirmek için her iki cumhuriyet meclisinin onayını gerektirdiğinden, anayasal çözüm çıkmaza girdi.

Stepanakert'te, haziran ayında şehre Sovyet birliklerinin gönderilmesi sonrasında bile, göstericiler eylemlerini sürdürüyor, genel bir grev uygulanıyor, hareketin yerel yöneticileri olan Grung (Turna) Komitesi çalışmalarına devam ediyordu. Karabağ Komünist Örgütü, Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi meselesinin gündeme getirilme-

sini oylamayla kabul etti. Karabağ bölgesel Sovyeti, Azerbaycan'dan ayrılmaya karar verdi ve en kabul edilebilir eylemin, Ermeni Yüksek Sovyeti'nin, 15 Haziran 1988 tarihli, Karabağ'ın Ermenistan Cumhuriyeti'ne katılmasını onaylayan kararını uygulamak olacağını belirtti. Sovyet Yönetim Komitesi'ne, bölgenin adının Artsakh Özerk Bölgesi olarak değiştirilmesi talimatı verildi. Aynı akşam, Azerbaycan Yüksek Sovyeti, bu kararı anayasaya aykırı buldu ve Karabağ'ın statüsünün çözüme kavuşturulması meselesinin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrıcalıklı yetkisi dahilinde olduğunu ilan etti.[10]

Erivan'da da, açlık grevleri ve sürekli düzenlenen gösteriler, Ermenistan Yüksek Sovyeti üzerinde, Karabağ'ın, Ermenistan Cumhuriyeti'ne dahil olmasını desteklediğini açıklaması yönünde baskı yaratıyordu. Nüfusun büyük bölümünün gözünde itibarını yitirmiş olan Ermenistan Komünist Partisi, sokaklarda giderek büyüyen hareketin karşısında otoritesini kaybediyordu. Bu hareket Karabağ'a odaklandığı gibi, Ermenistan'da demokrasinin güçlenmesi meselesini de gündeme getiriyordu. Harutyunyan'ın vakti sınırlıydı. Yolsuzluklara batmış parti aygıtında reform yapmak, aşılamaz bir zorlukmuş gibi görünüyordu. Ermeni delegeler, 19. Parti Konferansı'ndan Erivan'a döndüklerinde, önce Erivan TV'ye çıktılar, sonra da doğruca Opera'nın önündeki meydanda düzenlenen gösteriye katıldılar. Binlerce kişi meydanda toplanmıştı, hararetli bir tartışma başladı. Kalabalık, Harutyunyan ile diğer delegelerin Moskova'da Karabağ meselesini gündeme getirmemelerinden memnun kalmamıştı. "Grev Komitesi", genel bir grev çağrısında bulunarak, Karabağ sorununun derhal çözüme kavuşturulmasını, Sumgayit'teki davaların SSCB Yüksek Mahkemesi'ne devredilmesini ve Masis'te bir kumaş fabrikasında kadın işçilerin zehirlendiği haberleriyle ilgili eksiksiz bilgi verilmesini talep etti.[11] Kalabalık, demiryolu istasyonu ile Zvartnots Havaalanı'nın kapatılmasını tartıştı. Göstericiler, havaalanına yürüyüp binaları işgal etti. Uçaklar iniş yapabiliyor, ama kalkamıyordu. Havaalanının göstericilerin eline geçmesiyle birlikte, askerler ve po-

---

10 *İzvestiya*, 14 Temmuz 1988, s. 3; CDSP, XL, 28, 10 Ağustos 1988, s. 18-19.
11 *İzvestiya*, 5 Temmuz 1988, s. 6; CDSP, XL, 28, 10 Ağustos 1988, s. 16.

lis, havaalanına girdi (5 Temmuz), insanları döverek havaalanından çıkardı. Göstericiler Erivan'a dönmeye başladı, ama bu kez de havaalanı ile başka bir askeri birlik arasında kaldılar. Çok daha fazla insan dayak yedi, genç bir adam fotoğraf çekmeye çalışırken vuruldu. Askerler Opera Meydanı'nı kapattılar. 36 kişi hastaneye kaldırıldı.

Kalabalıklar ile yetkililer artık tamamen birbirinden kopmuştu. Mümkün olan her yerde gösteriler düzenleniyordu. Askerler, 9 Temmuz'da Opera Meydanı'nı yine kapattılar, polis gösteriler için Hrazdan Stadyumu'nun yanındaki meydanın kullanılmasını önerdi. Gösterileri düzenleyenler bunu kabul etmedi; iki gün sonra, Lenin Caddesi'nin sonundaki el yazması kütüphanesi Madenetaran'ın önünde büyük bir gösteri düzenlendi. Konuşmacılar, halka, en azından SSCB Yüksek Sovyeti'nde Karabağ sorununun görüşüleceği 18 Temmuz'a dek, işlerine gitmemeleri çağrısında bulundu. 19. Parti Konferansı'na katılan Ermeni heyeti, ulusal çıkarları savunmadığı gerekçesiyle, keskin bir dille eleştirildi.[12]

Ermeni Komünist Partisi, 1921'den beri otoritesine yöneltilen en ciddi meydan okumayla karşı karşıyaydı, seferber olmuş halkından ve onların seçtikleri lider kadrosundan, Karabağ Komitesi'nden gelen bir meydan okumaydı bu. Birçoğu Komünist Parti üyesi milliyetçi entelektüellerden oluşan Karabağ Komitesi, bu kitle hareketini barışçı ve disiplinli eylemlere yöneltmeye çalıştı. Bir ortaokulun müdür yardımcısı olan Aşod Manuçaryan, çok geçmeden başı çeken bir isim olarak öne çıktı.[13] O ve meslektaşları, Ermenistan'daki mevcut

---

12 *İzvestiya*, 12 Temmuz, s. 3; CDSP, XL, 28, 10 Ağustos 1988, s. 18.

13 Komitenin üyeleri arasında aynı okulda öğretmen olan meslektaşı Samson Ğazaryan; Yerevan Şehir Sovyeti'nin Sosyolojik Araştırma Laboratuvarı'nda araştırmacı olan Hampartsum Kalustyan, Ermeni Bilimler Akademisi'nin üyelerinden Rafael Ğazaryan, Ermeni Yazarlar Sendikası üyesi Vano Siradeğyan, filoloji doktoru Levon Ter Petrosyan, televizyon yorumcusu Samuel Kevorkyan, Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde araştırmacı olan Aleksan Hagopyan, Yerevan Devlet Üniversitesi'nde eğitmen olan Vazken Manukyan, üniversitede bölüm başkanı olan Papken Ararktsyan, Katıhal Fiziği Laboratuvarı'nda üst düzey araştırmacı olan Tavit Vartanyan, Ermeni Gosplan Ekonomik Planlama Araştırma Enstitüsü'nde üst düzey araştırmacı olan İgor Muradyan da yer alıyordu.

devlet/parti rejimini derinden eleştiriyorlardı. Temmuz ortasında düzenlenen bir gösteride, komite üyesi Vano Siradeğyan, kalabalığa retorik bir soru yöneltti: "Bu ülkeyi 70 yıldır yöneten üst düzey gangster çetesi ve Büyük Rusya budalalığı bizi ne duruma düşürdü? Bu sadece bizim ülkemiz adına bir trajedi değil, bütün dünya için bir trajedidir."[14]

Karabağ Komitesi, demokratikleşme, sosyal adalet, ekonomik reform ve ulusal egemenlik çağrısında bulunuyordu. Kendini "Ermeni Halk Hareketi" olarak sunan komite, hedefini, "Bir Sovyet konfederasyonu çerçevesinde, cumhuriyetler arasında eşitliğe, saygıya ve *de facto* özerkliğe dayalı egemen bir Ermenistan Cumhuriyeti" olarak tanımlıyordu. Komite, Yüksek Sovyet toplantısı öncesinde, partide ve sendika komitelerinde yeniden seçime gidilmesi çağrısında bulundu.[15]

Kafkasya düzeyinde hiçbir çözüm mümkün olmadığından, bütün dikkatler SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu'nun 18 Temmuz'da yapacağı toplantıya çevrilmişti. Toplantının büyük bölümü televizyondan yayımlandı; bütün ülke, milliyetler sorunuyla ilgili ilk açık tartışmayı izleme fırsatı buldu. SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkan Yardımcısı ve Ermeni Yüksek Sovyeti Prezidyumu Başkanı G. M. Vosganyan, Karabağ sorununun tarihi üzerine konuşarak, Kafbüro'nun Karabağ ve Nahçıvan'ı Ermenistan'a bağlama yönündeki ilk kararını değiştiren kişinin Stalin olduğundan bahsetti. Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasını engelleme kararı benimsenirse "bu durum Ermeni halkında hem acıya, hem hüsrana yol açar, çünkü bütün Ermeni halkı, bu sorunu incelerken, parti konferanslarında alınmış kararların direktiflerine uyacağımız beklentisi içindedir," diyerek, uzlaşma çağrısında bulundu.

Toplantıya başkanlık eden Gorbaçov, Vosganyan'a karşı çıktı: "Uzlaşma olarak gördüğün şey nedir? Bence ne Ermeni, ne de Azeri halkını üzecek, onları, bir tarafın kazandığı, diğerinin yenildiği bir duruma sokmayacak bir karar bulmamız gerekiyor."

---

14 *İzvestiya*, 22 Temmuz 1988, s. 6; CDSP, XL, 30, 24 Ağustos 1988, s. 17.

15 *Pravda*, 21 Temmuz 1988, s. 6; CDSP, XL, 30, 24 Ağustos 1988, s. 17.

Azerbaycan Prezidyumu Başkanı S. B. Tatlıyev, Bakü'de 200 bin Ermeni'nin son olaylar üzerine telaşa kapıldıklarını ifade eden bir dilekçe imzaladıklarına dikkat çekti. "Dağlık Karabağ Bölgesi'ni Azerbaycan Cumhuriyeti'nden ayırma fikri, siyasi, ekonomik ya da hukuksal olarak haklı çıkarılamaz," dedi ve sözlerine şöyle devam etti: "Dağlık Karabağ'ın Karabağ bölgesinin tamamından ayrılması, tarihsel olarak tek bir bütün haline gelmiş yapının kasten yıkılması anlamına gelir." Tatlıyev, "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki kargaşaya ve diğer yasadışı eylemlere bir son vermek için gerekli bütün önlemlerin alınması, burada asayişin sağlanması için bütün yetkilerin kullanılması" talebinde bulundu.

Karabağ'ın yeni Komünist Parti lideri Boğosyan, partinin üst düzey yetkililerinin görüşlerine karşı çıktı: "Son 65 yıl, bölgedeki Ermeni nüfusu için bir baskı dönemi olmuştur. Karabağ Ermeni sınırına, Nahçıvan'ın Azerbaycan sınırına olduğundan yedi kat yakındır. Karabağ, genel olarak Azerbaycan'a bağımlı olsa da, Dağlık Karabağ ile aşağı Karabağ arasında yakın bir ekonomik bağ yoktur." Akademisyen Viktor Hampartsumyan, iyileşme yolunda ciddi bir adım atılmadığı için Azerbaycan yönetimine saldırarak, Boğosyan'ın sözlerini tekrarladı.

Ermenilere göre günün kahramanı, tarihsel bir adaletsizlik işlendiğini ve Ermeni halkının bu bölümünün kendi arzularına rağmen, kendilerini Sovyet Ermenistanı dışında kurulmuş özerk bir oluşumun içinde bulduklarını cesurca dile getiren, Erivan Devlet Üniversitesi'nin rektörü Sergey Hampartsumyan'dı. Hampartsumyan, Zvartnots Havaalanı'ndaki olayları, iş bırakma eylemlerini ve açlık grevlerini kınamakla birlikte, Ermenilerin kitlesel hareketini, aklın ve adaletin zaferine duydukları inancı övdü. Gorbaçov, konuşmasında, "uzlaşmaya ilişkin bir ipucu sunmadığı" gerekçesiyle, Hampartsumyan'a saldırdı. Hampartsumyan şöyle cevap verdi: "Zvartnots Havaalanı'ndakine benzer bir başka olay yaşanmasından korkuyoruz. Bombaların, silahların vs.'nin patlamasından korkuyoruz. Bütün bunlardan korkmamız gerek." Gorbaçov, tansiyonun yükselmesine karşı uyarıda bulundu: "Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin

sayısı kadar Azeri Ermenistan'da da var. Orada da mı özerk bir bölge yaratalım?» Ermeni Yazarlar Sendikası'nın başkanı V. A. Bedrosyan, Sumgayit olaylarını bir soykırım girişimi olarak nitelediğinde, Gorbaçov karşı çıktı: "Bu sözcüğün neyi ima ettiğini, taşıdığı ağırlığı biliyorsun. Ömrünün sonuna kadar pişman olacağın suçlamalarda bulunuyorsun."

Uzlaştırıcı çözüm çağrısında bulunan Ermenistan birinci sekreteri Harutyunyan, daha ılımlı bir konumdaydı: "Dağlık Karabağ'ı geçici olarak merkezi birlik kurumlarının ya da Rusya Cumhuriyeti'nin yargı yetkisine bağlamak, bölgeyi özerk bir cumhuriyete çevirmek ya da Dağlık Karabağ'a SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin, SSCB Bakanlar Konseyi'nin ve SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu'nun özel yetkili temsilcilerini göndermek gibi seçenekler olabilir."

Gorbaçov, durumun "anti-Sovyet" bir havaya büründüğünü, yabancıların ekmeğine yağ sürdüğünü söyleyen Politbüro'nun emektar üyesi Şçerbitski gibi şahinlerden yana tavır aldı. Ermenilere sert bir biçimde yüklenen Gorbaçov, Karabağ çevresindeki olayların "yeniden yapılanmayı engellemek isteyenlerin aldatıcı bir manevrası, insanları aslında bu cumhuriyetler içinde çözülmesi gereken sorunlardan, personel sorunlarından, olumsuzluklarla mücadeleden, gölge ekonomiden ve kayırmacılıktan uzaklaştırmak için tasarlanmış bir manevra" olduğunu söyledi. 65 yıl önce, devletin kurulması aşamasında hatalar yapılmış olduğunu kabul etmekle birlikte, sınırların değiştirilmesine karşı çıktı. Vezirov'u öven Gorbaçov, "Azerbaycan temsilcilerinden duyduğumuz özeleştiriler, Ermenistan temsilcilerinden duyduğumuz özeleştirilerden daha fazla," dedi. Ama konuşmasında sürekli işlediği tema, milliyetçi çatışmaların *perestroyka* ve demokratikleşmeyi tehlikeye attığıydı:

> Genel olarak, açıkça söylemek gerekirse, bir deneme yanılma sürecinden geçiyoruz. Yeniden yapılanma bu durumu kaldıracak mı? Yeniden yapılanma, insanların en üst düzeyde dayanışmasını gerektiriyor, ama karşımıza uyumsuzluk ve ulusal güvensizlik çıkıyor. Yeniden yapılanma, demokratikleşme ve açıklık gerektiriyor; ama burada

> sorumsuz bireylerin, demokratikleşme adı altında, işçi kolektiflerine ve cumhuriyetlerin nüfuslarına, hatta SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu dahil olmak üzere, iktidar kurumlarına utanmazca baskı yaptığını görüyoruz... Bu konuda zafer, ancak ortak bir zafer olabilir... Azerbaycan'daki Ermeni nüfusunun kültür, eğitim, bilim, bilgi ve manevi hayat alanında Ermenistan'dan ayrı tutulması düşünülemez. Ermenistan'da yaşayan Azerilere de aynı özenle, aynı biçimde, eşit koşullar çerçevesinde yaklaşılmalıdır.

Prezidyum kararını verdi: Ermenistan'ın, Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebi, anayasal gerekçelerle reddedildi. Karabağ halkının haklarının çiğnendiği teslim edildi, Yüksek Sovyet'in, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileriyle birlikte çalışmak üzere, Karabağ'a temsilci göndermesi kabul edildi.[16]

Mücadelenin "anayasal evresi" bitmişti. Parti, serinkanlı ve pragmatik bir konum benimsemiş, daimi ya da "adil" bir çözüme ulaşmak yerine, kısa vadede durumun yatıştırılmasını amaçlamıştı. İlk zorunluluk, Sumgayit'in tekrarlanmasından kaçınmaktı, hiç kuşkusuz, herhangi bir kararın Sovyet Müslümanları üzerindeki etkisi de dikkate alınmıştı. Ama Ermeniler açısından böyle "eşitlikçi" bir tutum, Azerbaycanlılardan gördükleri adaletsizliklere karşı çok büyük duyarsızlık gösterilmesi anlamına geliyordu. Hem Stepanakert'te, hem Erivan'da Ermeniler, Moskova'nın kararlarını düşmanlık ve sıkıntıyla karşıladılar. Öfkeleri büyük ölçüde Gorbaçov'a, onun Sumgayit olaylarını ahlaken ve siyaseten değerlendirmemesine yöneliyordu. Derhal gösteriler başladı ve Karabağ Komitesi, Moskova'nın kararının kabul edilemez olduğunu açıkladı.

Birçok Sovyet entelektüel, Ermenilerin konumuna yakınlık duyuyordu, kamuya yaptıkları açıklamalarda bunu dile getirseler de (örneğin Yuri Afanasiev'in Ekim 1988'de Ann Arbour ziyaretinde yaptığı gibi), yazılı olarak desteklerini ifade edemiyorlardı. Moskova'da yayımlanan popüler *Ogonek* dergisinin eylemci editörü Vitali Korotiç, Karabağ olayları hakkında neden haber yapmadığını soran İspanyol bir gazeteciye şunları söylemişti:

---

16 *Pravda* ve *İzvestiya*, 20 Temmuz 1988, s. 6; CDSP, XL, 29, 17 Ağustos 1988, s. 1-11.

> Dürüst bir gazeteci ve sorumlu bir siyasetçi olarak çifte görevim çerçevesinde, kendimi mesleki bir açmazda buldum... Oraya üç kez muhabir gönderdim, hepsi de bana bir tarafın haklı, diğerinin haksız olduğunu gösteren malzemeler getirdi... Ne yapsam, Ermenilerin Azerilere tepki duymasını ya da tam tersini teşvik ediyordum... Görüyorsunuz, başka gazetelerin enternasyonalist dostluk çağrılarında bulunan makaleler yazarak yaptıkları şeyi tekrarlayabilirdim, ama bu tür çağrılar dikkate alınmayacaktı...

Korotiç, söyleşi ilerlediğinde, Sumgayit'teki olaylar karşısında dehşete düştüğünü açıkça dile getiriyor, "demokrasi mücadelesinin, Sumgayit'e karşı bir mücadele olduğunu," söylüyordu.[17]

Yüksek Sovyet'in temmuz oturumu sonrasında Moskova, Karabağ krizine bulduğu çözümü uygulamaya başladı: Karabağ'ın "yeniden yapılandırılması" ve Ermenistan'da giderek güçlenen milliyetçi muhalefetin engellenmesi. Muhalif Baruyr Hayrikyan, açıkça 20 Temmuz'da yurttaşlıktan çıkarıldı ve Sovyetler Birliği'nden sürüldü. Ermeni ayrılıkçılığının en ateşli savunucusu olan Hayrikyan, aslında Karabağ hareketinin ardındaki başlıca güçlerden biri değildi, bağımsızlık çağrısını reddeden liderlerce marjinalleştirilmişti. Bundan iki gün sonra, *İzvestiya*'da yayımlanan uzun bir makalede, Karabağ Komitesi'ne, sapkın bir örgüt olduğu gerekçesiyle saldırıldı:

> Başlıca amaçları, Ermenistan'da ekonomiyi ve kamusal hayatı istikrarsızlaştırarak, iktidarı ele geçirmektir. Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bir önceki yönetici kadrosunun, inisiyatifin elinden kaymasına izin vermesi durumundan faydalanan ve onların mevkilerinden adım adım kazanç sağlayan "komite" üyeleri, güçlü örgütsel ve siyasi yapılar yaratmışlardır. Neredeyse bütün girişimlerde, kurumlarda ve eğitim müessesesinde "Karabağ bölümleri" faaliyet göstermektedir; birkaç örnekte, parti örgütlenmelerini, işçi kolektifleri konseylerini ve idaresini yıkmışlardır. Yerel polis, "komite" ile işbirliği yapmaktadır.[18]

---

17 *La Vanguardia*; Bohdan Nahaylo, "Vitalii Korotych on 'Undemocratic' Conditions in Ukraine, on Sumgait, and on 'Pamyat'"ta tartışıldı, *Radio Liberty Research*, RL, 400/88, 5 Eylül 1988.

18 *İzvestiya*, 22 Temmuz 1988, s. 6; CDSP, XL, 30, 14 Ağustos 1988, s. 16-17.

Ermenistan Komünist Parti Bürosu, Karabağ Komitesi'nin asli parti komitelerine yönelik tehlikesinin algılanmadığını belirterek, komitenin faaliyetlerinin, özellikle de ona katılan komünistlerin davranışlarının araştırılması talimatını verdi.[19]

Ermeniler, Karabağ'da bütün amaçlarına ulaşamamış olsalar da, Sovyet devletinin fiili politikası, Azerbaycanlılardan çok, onların yararına oldu. Azerbaycan'ın bölgedeki Ermenilere karşı kültürel ve ekonomik bir ayrımcılık güttüğü yaygın olarak kabul görmüştü. Temmuz'daki kararın ardından, merkezi hükümet, Arkadi Volski'yi, olağanüstü yetkilerle donatılmış temsilcisi olarak Karabağ'a gönderdi. Azerbaycanlı yetkililer bölgedeki yetkilerini kaybettiler, Temmuz 1988'dekinden daha radikal bir kararın alındığı Ocak 1989'a dek, bölgenin yavaş yavaş, ama istikrarlı olarak Azerbaycan denetiminden ayrılması uygulamaya kondu. Karabağ, Azerbaycan Cumhuriyeti içinde kalsa da, Azerbaycan'ın buradaki fiili egemenliği son buldu. Volski de, Birinci Sekreter Harutyunyan da, Karabağ Komitesi üyeleriyle görüşerek, sükûnet çağrısında bulundular, Karabağ çatışmasına daha kalıcı bir çözüm getirilmesi için zaman istediler.

Gelgelelim, Karabağ'ın nihai durumuyla ilgili en temel kararların ertelenmesi nedeniyle, Ermeniler ile Azeriler arasındaki husumet yoğunlaştı. Ermenistan'dan Azeri mülteciler Karabağ'a aktı, yöre Ermenileri, bölgedeki Müslüman nüfusunu artırma girişiminde bulunulduğundan korkmaya başladı.[20] Eylül ortasında, Stepanakert'e erzak götüren bir otobüs dolusu Ermeni öğrenci, Hocalı köyünde Azerilerce kuşatıldı, taşlı ve silahlı saldırıya uğradı. Ardından, silahlı Ermeniler Hocalı'ya gittiler, sonrasında çıkan çatışmalar ancak polis ve iç güvenlik birliklerinin (MVD) devreye girmesiyle durdurulabildi. Gösteriler yine başladı ve Karabağ'da olağanüstü hal (*osoboye polojeniye*) ilan edildi. Sokağa çıkma yasakları uygulandı, bütün kamusal toplantılar yasaklandı. MVD birlikleri sokakları boşalttı.

Erivan'da, Karabağ'a destek grevleri düzenleniyordu. Ermenis-

19 *Pravda*, 25 Temmuz 1988, s. 8; CDSP, XL, 30, 24 Ağustos 1988, s. 18-19.
20 Bill Keller, "Soviet Region Hit by New Ethnic Unrest and Strike", *New York Times*, 16 Eylül 1988.

tan Cumhuriyeti'nin başkanı Hrant Vosganyan'ı dinlemek üzere 1 milyon kişi toplandı. Vosganyan, yetkililerin, Ermeni Yüksek Sovyeti'nin Karabağ'ın ilhakını tartışmak üzere, yeniden toplantıya çağrılmasını değerlendireceklerine dair söz verdi.[21] Kalabalık, böyle bir toplantı düzenleninceye dek genel greve gitme kararı aldı. 22 Eylül'de gösteriler devam ederken, askerler ve silahlı araçlar kent merkezine sevk edildi. Bir televizyon muhabiri, olağanüstü derecede samimi bir yayınla, Ermenistan'da yerel komünist makamların denetimi kaybettiğini, inisiyatifin Karabağ Komitesi'nde olduğunu duyurdu.[22]

Sovyet basınında çıkan, genellikle Karabağ hareketine karşı düşmanca bir tavır benimseyen haberlerde, hareketin liderleri arasında militanlığın giderek güçlendiği gözler önüne seriliyordu. Siradeğyan, kalabalıklara şöyle seslenmişti: "26 Şubat'ta yapılan asıl hata, güçlü bir konumdayken greve son vermek oldu. Biz ağlayan değil, kavga eden, savaşçı bir ulusuz. Açıklayıcı konuşmalara bir son vermeli, birlik olmaktan aldığımız güçlü konumdan hareketle konuşmalıyız." Bir başka komite üyesi, Levon Ter Petrosyan, Ermenistan askeri birimlerinin cumhuriyete gönderilmesi çağrısında bulunuyordu. Samvel Georgisyan ise, dramatik bir dille, Ermenistan'ın "kaderinin eşiğinde" olduğunu söylüyor, "Bundan böyle yoldaş sözcüğünü duymayalım. Moskova'daki kuklalar Ermenistan'ı yönetemez; onlar, düşmanın yerel adamları. Moskova'nın çıkarlarının bizim çıkarlarımızdan farklı olduğu uzun süredir biliniyor. Bu açıkça savaş ilan etmemiz gerektiği anlamına geliyor" diyordu. Manuçaryan, Erivan'a asker gönderilmesini kınıyor, "Buraya orduyu bir kez daha gönderenler Ermeni halkının bu orduyu bir sömürge gücü olarak gördüğünü bilmelidirler," diyordu.[23]

Karabağ hareketi ve Sovyet makamları, iki ay daha huzursuz bir biçimde bir arada bulundular. Askerlerin gözü önünde gösteriler ve

21 "Armenian Strikers Hold Rally", *New York Times*, 21 Eylül 1988.

22 Bill Keller, "Parts of Armenia are Blocked off by Soviet Troops", *New York Times*, 23 Eylül 1988.

23 *Pravda*, 28 Eylül 1988, s. 6; CDSP, XL, 39, 26 Ekim 1988, s. 10.

grevler düzenleniyordu. Bir yandan da askerlere mültecileri korumaları, tecrit edilmiş köylere erzak ulaştırmaları çağrısında bulunuluyordu.[24] Stepanakert'ten 177 Azeri mülteci aile, yaklaşık bin kişi, Azerbaycan'ın Karabağ yakınlarındaki taşra kentlerinden Ağdam'a gelmişti. Karabağ'daki Azerbaycan köylerine erzak verilmediği, bizzat Azerbaycan'dan askeri koruma altında yiyecek konvoyları gönderilmesi gerektiği yolunda haberler geliyordu. Öte yandan, Şuşa'dan Ermeni mülteciler de Stepanakert'e gidiyordu.[25]

Kasım ayı sonunda durum hızla kötüleşmeye başladı. Ermenistan'da Kanaker Alüminyum Fabrikası'nda kurulan bir kooperatifin, Azerbaycan Cumhuriyeti kurumlarının haberi olmaksızın, Karabağ'daki sağlık merkezi Topkhana'da bir atölye yapımına başladığı duyulunca, Bakü'de gösteriler düzenlendi. 22 Kasım'da, akşam beş sularında, Azerbaycan'ın büyük kentlerinden Kirovabad'da, kalabalıklar kentteki parti komitesi (*Gorkom*) binasını kuşattı. *Gorkom* yardım çağırdı, askerler geldi. Askerler binayı çevirdiler, ama hakarete uğrayıp, tehdit edildiler. Taşlar fırlatıldı. Bir el bombası atıldı, üç asker öldü, bazı askerler yaralandı. O akşam, Ermeni evlerinde ya da apartmanlarında "pogrom düzenlemek" ya da evleri, arabaları yakmak için 70'i aşkın girişimde bulunuldu. Yerel polis hiçbir şey yapmadı. Yerel parti, denetimi kaybetmişti. Ordu müdahale etmek zorunda kaldı, ateşli silahlara el kondu ve 150 kişi tutuklandı.[26] Bakü, Kirovabad ve Nahçıvan'da olağanüstü hal ilan edildi.

Ermenilerin yaklaşık bir yıl süren gösterileri ve Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talepleri, 1988 sonbaharına gelindiğinde, Azerileri, cumhuriyetlerinin toprak bütünlüğü olarak değerlendirdikleri şeyi savunmak için harekete geçirmişti. Kasım sonuna dek aralıklı olarak düzenlenen şiddetli gösteriler, o tarihten itibaren Bakü'de daha kitlesel ve örgütlü bir hal aldı. Başlıca gazetelerin Azerbaycan'ın bakış açısını iletmekte sessiz kalması karşısında hissedilen içerleme, Bakü matbaalarının, 25 Kasım'da, o günün *İzvestiya* ve diğer Sovyet

24 *Pravda*, 4 Ekim 1988, s. 6; CDSP, XL, 39, 26 Ekim 1988, s. 11.
25 *Pravda*, 2 Ekim 1988, s. 6; CDSP, XL, 39, 26 Ekim 1988, s. 11.
26 *Krasnaya zvezda*, 26 Kasım 1988, s. 6; CDSP, XL, 48, 28 Aralık 1988, s. 11.

gazetelerini basmayı reddetmesine yol açtı.[27] Kalabalıklar, geceleyin 20 bin, gündüz 500 bin kişi hükümet binasının önünde toplandı. Birden, sanki sözleşmişçesine kalabalık hep bir ağızdan "Karabağ" diye bağırmaya başladı. Lenin Meydanı'nda havai fişekler patlatıldı. Meydan yarı makineli tüfeklerle donanmış askerlerle tamamen çevrilmiş olsa da, gösteriyi düzenleyenler ve açlık grevi yapanlar, gece boyunca nöbette kaldılar. Açlık grevi yapanlar, Sumgayit davasının Sumgayit mahkemelerine devredilmesini, Karabağ'daki milliyetçi komitenin (Grung) tutuklanmasını ve Topkhana'daki inşaatın durdurulmasını talep ediyorlardı.[28] Göstericiler, 18 Temmuz 1988 tarihli kararın uygulanması, Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde (ama yapılmakta olduğu gibi *pro forma*/formalite icabı olarak değil) kalmasını ve Ermenistan'daki Azerbaycanlıların korunmasını talep ediyorlardı. Meydanda insanlar, üzerinde "Karabağ" yazılı bandanalar takmışlardı, bazıları yakalarına "Karabağ" sigara paketlerinden alınmış amblemleri yapıştırmışlardı. Yeşil İslam bayrakları, hatta yer yer Ayetullah Humeyni'nin portreleri göze çarpıyordu.[29] Gayriresmi bir örgüt olan Varlyg, ekoloji meselelerini, anadili ve tarihle ilgili meselelere dikkat edilmemesini gündeme getiriyordu. Azerbaycanlı gençlerin taleplerini desteklemek üzere, kadınlar tarafından Ana diye başka bir örgüt kurulmuştu; ama bu örgüt sabırlı olunması gerektiği yönünde nasihat veriyor, işbaşı yapılması çağrısında bulunuyordu.[30]

Genelde Azerbaycan'daki hareketin başını entelektüeller değil işçiler çekiyor, ayrıcalık sahiplerine karşı düşmanca sözler sarf edilebiliyordu. Hareketin en etkili liderlerinden biri, Lenin Meydanı'ndaki başlıca konuşmacılar arasında yer alan tornacı Neymat Panakhov'du. Ermenistan'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da başlangıç noktası Karabağ'dı; diğer toplumsal ve kültürel meseleler Karabağ sorunu et-

---

27 *İzvestiya*, 25 Kasım 1988, s. 3; CDSP, XL, 48, 28 Aralık 1988, s. 9.

28 *Komsomolskaya pravda*, 27 Kasım 1988, s. 2; CDSP, XL, 48, 28 Aralık 1988, s. 11.

29 Felicity Barringer, "1400 Arrests Reported in Tense Armenian Capital", *New York Times*, 29 Kasım 1988.

30 *Bakinskiy raboçiy*, 27 Kasım 1988, s. 3; CDSP, XL, 48, 28 Aralık 1988, s. 14.

rafında dönüyordu. Bakü'de dile getirilen şikâyetler arasında, Azeri işçilere, hatta ailesi olanlara bile köyden kente geldiklerinde daire verilmediği, yatakhanelerde konaklamak zorunda bırakıldıkları iddiaları yer alıyordu. Bu küskünlüğün hedefinde nispeten ayrıcalıklı durumda olan Ermeniler vardı. Bir gazetenin haber verdiği üzere, "Fabrikada çalışmak için çevre bölgelerden gelen adamlar yatakhanelerde kalıyordu; yanlarına çağırdıkları hanımlarına ve çocuklarına oturma izni verilmiyordu... Yavaş yavaş başka sorunlar bir çığ gibi birikti. Bu durumdan sorumlu olanların bulunması yönünde bir talep ortaya çıktı. O sorumlular Ermeni milletini temsil edenlerin şahsında bulundu: Hak etmedikleri halde, Azerbaycanlıların kıtlığını çektikleri şeyleri kullanan kişilerdi bunlar... Öyle bir hava esiyordu ki, bir tek kıvılcım bir patlamaya yol açmaya yeterdi." Panakhov, yeni parti lideri Vezirov'la görüşerek, onu, işçilere 80'den fazla daire verilmesine ikna etmeyi başardı.[31]

Pioner Azerbaydjana'da çıkan bir makalede, okuldan ayrılıp gösterilere katılan öğrencilere övgüler düzülüyordu: "Bakü'deki çoğu okulda dersler iptal edildi. Ana babalarından ya da ağabeylerinden, ablalarından geri kalmak istemeyen minikler, meydana koştular. Bu muhteşem yurtsever çocukların öfkesi, tedirginliği ve kararlılığı, yüzlerindeki o masum ve dingin görünüm (hiçbiri yaşlarına uygun görünmese de) insanın içine işliyor ve gururla "Aferin!" diyoruz... Anayurt sıkıntıdayken, topraklarına göz dikilmişken, Babek, Köroğlu, Civanşir, Nabi ve Hazar'ın torunları, halkları adına mücadeleye ve sefere hazırlar."[32]

Azerbaycan'da huzursuzluk haberleri üzerine, Ermeni Yüksek Sovyeti toplantısını yarıda kesti. Opera Meydanı'nda hemen bir gösteri düzenlendi. Halk, temsilcilerin toplantıya devam etmesi çağrısında bulundu. 24 Kasım'da, Ermeni Yüksek Sovyeti'nin bazı üyeleri Opera'da toplandılar ve SSCB Anayasası'nda yapılması gereken de-

---

31 *Krasnaya zvezda*, 24 Aralık 1989; CDSP, XL, 52, 25 Ocak 1989, s. 9-10. Panakhov Aralık 1988 sonunda tutuklandı.

32 *Pioner Azerbaydjana*, 25 Kasım 1988; *Komsomolskaya pravda*, 1 Aralık 1988, s. 4; CDSP, XL, 28 Aralık 1988, s. 12.

ğişiklikler de dahil olmak üzere, yarıda kalan toplantının gündemini ele aldılar. Yüksek Sovyet Prezidyumu, Opera'da düzenlenen toplantının yasadışı olduğunu, durum normalleştikten sonra toplantıya devam edilmesi gerektiğini duyurdu. Kırsal kesimdeki yeni şiddet olayları ve her iki tarafta milliyetçi liderlerin giderek militanlaşması, aralık başında yeni bir mülteci dalgasını beraberinde getirdi.[33] Ermeniler, Azerbaycan'dan Ermenistan'a göç etmeye başladılar; birçok Ermeni, Leninakan, Kirovakan ve Kuzey Ermenistan'ın başka kentlerine yerleşti.

Gorbaçov, ABD'ye yapacağı ilk ziyaretin arifesinde, milliyetçi çatışmaların *perestroyka*yı tehdit edeceği yönünde açık bir uyarıda bulundu: "Biz bir aileyiz, ortak bir evimiz var, uyumlu çabalarımızla çok şey başardık."[34] Tarafları çatışmayı sona erdirmeye çağırdı: "Çözümün ilkesi şudur: Ne 'galipler', ne 'mağluplar' olacaktır, her iki tarafta da kin kalmaması gerekir... Öte yandan, Karabağ Özerk Bölgesi'yle ilgili olarak, Leninist milletler politikası ilkelerinden birçok kez sapan Azerbaycan'ın eski lider kadrosunun tutumu da haklı çıkarılamaz."[35] Moskova'da, aynı toplantıda, Merkez Komite ve Karabağ Prezidyumu temsilcisi Arkadi Volski, temsilcilere şunları bildirmişti:

> Bölge ekonomisi son derece ihmal edilmiş bir haldedir; özellikle sosyal alanda, halkın konut, su ve elektrik, ilaç ve gıda gibi öncelikli ihtiyaçlarının karşılanmasında ihmaller söz konusudur. İyi ve çalışkan insanların yaşadığı bu dağlık bölgeyi bu hale getirenlerin hiçbir mazereti olamaz... Nüfusun Ermeni kısmının, dil, kültür ve eğitim alanlarında Ermenistan'dan uzaklaşmasının ve suni olarak yabancılaşmasının üstesinden gelmek için bir başlangıç yapılmıştır...

Volski, ekonomik ve sosyal iyileştirmelerin etnik gerilimleri azaltmamasından rahatsızlık duyuyordu:

---

33 *Bakinskiy raboçiy*, 3 Aralık 1988, s. 4; CDSP, XL, 48, 28 Aralık 1988, s. 15.

34 "Address of Soviet Leader: 'We Are One Family'", *New York Times*, 28 Kasım 1988.

35 *Pravda* ve *İzvestiya*, 4 Aralık 1988, s. 1, 3; CDSP, XL, 49, 4 Ocak 1989, s. 13-14.

> Bu toplantıyı bitirmeden önce, Bakü'de son günlerde yapılmakta olan, esasen Ermeni karşıtı bir gösteriye ilişkin bir televizyon yayını izledik. Bu yayının acı bir izlenim bıraktığını söylersek, hakikatin yarısını bile dile getirmemiş oluruz! Dünya görüşümüze hakaret eden korkunç bir manzaraydı... Azerbaycan ve Ermenistan'da kitlesel basın yayın organlarının sorumsuz tavırlarına değinmeden geçemeyeceğim. Örneğin Ermeni televizyonu, Bakü'deki olaylara ilişkin şu değerlendirmede bulundu: "Bu gösteriler Azerilerin bütün hıncını, bütün psikolojisini gösteriyor. Kalplerinde kıyım ve cinayetten başka bir şey yok." Bütün bir halktan bu şekilde bahsetmek mümkün olabilir mi? Bakü televizyonunun faaliyetine de, siyasi körlükten başka bir şey demek mümkün değil, hatta daha da beteri. Son günlerde o da aynı yolu tuttu. Ekrandan Ermenilere karşı sürekli tehdit ve hakaret yağıyor. Ortada bir şey yokken yaygara koparıyorlar.[36]

Ne akla davet, ne de parça parça uygulamaya konan reformlar, Transkafkasya'da şiddetin yükselişini durdurabilecekti. Her gün yeni olaylar patlak veriyordu. Bakü'de, demiryolu istasyonunun yakınında 1.500 kişilik bir grup, bir Ermeni'yi dövmeye kalktı. Askerler şehrin çeşitli bölgelerinde şiddet olaylarına müdahale ediyorlardı; 417 kişi ve 63 araç gözaltına alındı.[37] Ordu, Azerbaycanlıların kendi güvenlikleri için Ermenistan'dan çıkarılmasında kullanılıyordu. Bazı Azeriler dağlara kaçtı. Kafkasya'daki mülteciler için, V. E. Şçerbin başkanlığında bir hükümet komisyonu, aralık başında göreve geldi. Ondan sonra araya doğa girdi.

7 Aralık'ta, 23:41'de, Richter ölçeğiyle 6,9 büyüklüğünde bir deprem Kuzeybatı Ermenistan'ı vurdu, Leninakan, Kirovakan'ın büyük bölümünü, Spitak ve Stepanavan kentlerinin neredeyse tamamını yıktı. 5,8 ve 5,2 büyüklüğünde birkaç ağır artçı sarsıntısı olan bu sığ deprem, özellikle yeni inşa edilmiş, prefabrik, betonarme yapıları yıkıp geçti. İlk başta 50 bin kişinin öldüğü sanıldı, sonra bu rakam 100 bine kadar çıktı ve nihayet 25 binde sabitlendi. Yüz binlerce kişi evsiz kaldı. Gorbaçov, New York'ta olduğundan, ulus-

---

36 *Pravda* ve *İzvestiya*, 2 Aralık 1988, s. 1-3; CDSP, XL, 51, 18 Ocak 1989, s. 16, 27.

37 *Bakinskiy raboçiy*, 3 Aralık 1988, s. 4; CDSP, XL, 48, 28 Aralık 1988, s. 15.

lararası basının gözü de ondaydı; Gorbaçov'un ülkeye dönme kararı alması, tüm dünyanın gözlerini birden Ermenistan'a çevirdi. Yardım teklifleri yağmaya başladı. Moskova'da, Başbakan Nikolay Rijkov başkanlığında bir Politbüro komisyonu, kurtarma operasyonlarını koordine etmek üzere Ermenistan'a geldi. Karabağ Komitesi Erivan'da, Yazarlar Sendikası'ndaki merkezinde, kendi yardım faaliyetlerini organize ediyordu. Resmi ve gayriresmi kurtarma çalışmaları arasında sıkı bir rekabet baş gösterdi; ilk birkaç günün kargaşasında, Karabağ Komitesi, Charles Aznavour ve Kaliforniya Valisi George Deukmejian gibi önde gelen Ermenilere, Avrupa ve Amerika'da yardım örgütleme çağrısında bulundu. Aslında Karabağ Komitesi, Ermenistan'da, Komünist Parti ve Sovyet hükümetinden daha fazla halk desteğine sahip, daha fazla güvenilen ikinci bir hükümet haline gelmişti. Lenin'in tanımını kabul edersek, Ermenistan'da devrimci bir durum mevcuttu: Eski yöneticiler, eski tarzda yönetemiyorlardı artık, yönetilenler de artık eski tarzda yönetilmek istemiyordu.

10 Aralık'ta, Ermenistan'daki depremin kurbanları için ilan edilen resmi yas gününde, Gorbaçov Erivan'a geldi. Aynı gün, Ermeni yetimlerin, Sovyetler Birliği'nin başka yerlerindeki insanlarca evlat edinilmesi çağrısı yapan yayınlara tepki gösteren binlerce kadın, Yazarlar Sendikası önünde toplandı. Bu çağrılar ne kadar iyi niyetli olsa da, Ermenilerin yetimlerini kaybetme konusunda derinlere yerleşmiş korkusunu, 1915'teki soykırım yürüyüşleri sırasında yetimlerini Türklere, Kürtlere ve Araplara kaptırdıkları günlerin hatıralarından gelen korkuyu hesaba katmamışlardı. Erivan'da, askeri komutanın da rızasıyla, Manuçaryan kadınlarla konuştu ve hiçbir yetimin ülkeden çıkarılmayacağı konusunda Sovyet makamlarıyla anlaşmaya varıldığını açıkladı. O akşam, Ermenistan'a yeni bir komutan atandı ve Karabağ Komitesi üyeleri tutuklandı.[38] Hükümet, besbelli ki, bu krizi Karabağ hareketinin operasyonlarına son vermeye, iktidar partisinin otoritesini yeniden tesis etmeye yönelik bir fırsat olarak kullanmaya karar vermişti.

38 Manuçaryan Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin seçilmiş bir üyesi olduğunu söyleyince serbest bırakıldı, sonra da sırra kadem bastı.

Gorbaçov, Erivan'da bulunduğu sırada bir röportaj verdi, Karabağ hareketini suçladı:

> Ermenistan sakinleri yolda duruyordu. Ben de durdum, güzel bir sohbetimiz oldu. İnsanların hepsi de kaygılıydı, çok kaygılıydı. Çok zor bir durumdu. Onlara, gördüklerim karşısında, insanların başına gelen felaketin büyüklüğü karşısında dehşete düştüğümü anlattım. Sonra birden, biri bana, burada, Erivan'da, şu soruyu sordu: Gayriresmi örgütlerle ilişkilerimiz nasıl olacak, nasıl bir diyalog kuracağız? Konu yine Karabağ'a gelmişti. Biliyorsunuz, onlara neler düşündüğümü söyledim, belki biraz keskin bir dille konuştum. Her şeyden önce şunları söyledim: Durun. Hem Azerbaycanlıların, hem Ermenilerin başına gelen felakete bakın; nereye itildiklerine, geldikleri noktaya bakın: Kan dökülüyor. Şimdi bütün ülkenin başına öyle büyük bir felaket geldi ki, bütün dünya Ermenistan'da olup bitenleri, Ermeni halkının başına gelenleri dehşetle izliyor. İşte burada, Ermenistan'ın başkentinde, biri gelmiş bana gayriresmi örgütlerle ilişkilerimizin nasıl olacağını soruyor. Ancak ahlak duygusundan tamamen yoksun biri böyle bir şey yapabilir...
> Ben Karabağ sorunu diye bir şey olduğu kanısındayım. Bu sorunun kökleri var. Belli bir aşamada eski Azerbaycan yönetimi, Karabağ nüfusuna karşı yanlış, Leninist geleneğin ruhuna aykırı, kimi zaman düpedüz insanlık dışı bir tutum takındığı için bu sorun derinleşmiş. Bu da insanların gücüne gitmiş. Bu durumu kınıyoruz.[39]

Karabağ krizinde yeni bir evreye girilmişti. Moskova'daki yönetim, ironiktir, demokratik reformlar yolunda ilerlemeyi sürdürmek için baskının gerekli olduğuna karar vermişti. Gorbaçov, Erivan'daki bir gruba şöyle demişti: "Bir uçurumun kıyısındayız. Biraz daha ileri gidersek, bir adım daha atarsak, uçurumun dibini boylayacağız... Tarafların Dağlık Karabağ meselesinin bir süreliğine nasıl yatıştırılacağını düşünmesine izin vermekte karar kıldık." Olağanüstü hal uygulaması, çok şiddetli patlamaları geçici olarak engellemiş, rejimin yeniden destek kazanmasına vakit tanımıştı. Önde gelen liderler, örneğin Ermeni Kilisesi'nin başı I. Vazken, hükümeti destekleyen

39 *Pravda*, 12 Aralık 1988, s. 1-2; CDSP, XL, 50, 11 Ocak 1989, s. 4.

sözcülerden biri olarak, yönetim saflarına katılmıştı. Rijkov, I. Vazken'le görüştüğünde, Katolikos, "Ermenistan'ın her yerinde halkın, bütün meseleleri bir kenara bırakıp Ermenistan'a gelen, felaket bölgelerini gezen, halka moral destek veren M. S. Gorbaçov'a büyük saygı duyduklarını ifade ettiklerini," bildirmiş, "Bunu unutmak imkânsız," demişti.[40]

Ocak 1989'a gelindiğinde, Karabağ hareketi geçici olarak askıya alınmıştı; hükümetin ve komitenin konumları taban tabana zıttı. Gorbaçov, cumhuriyet sınırlarını değiştirmeyi kesinlikle reddediyordu; ama Karabağ'da reform konusunda da bir o kadar kararlıydı. 1988, onun için, milletler meselesinin, Sovyetler'in gündemindeki en ciddi meselelerden biri olduğunu kabul etmek zorunda kaldığı yıl olmuştu. Gorbaçov, Ocak 1989'da, bir grup entelektüele "Bir aşamada, bütün meselenin çözüldüğüne inanarak rehavete kapılmaya başlamıştık. Hatta ulusların kaynaştırılmaya başlaması yönünde bir teklif dahi geldi. Bir keresinde, bu tehlikeli direktifi bugün yürürlükte olan parti programına sokmaya çalışan bazı bilim insanlarının baskısına büyük zorluklarla karşı koydum..." diye konuştu. Çeşitli çözümlerin mümkün olduğunu söyledi, ama "milliyetçi duyguların alevlenmesi"ne ya da "ulusal tecrit ya da dışlama"ya yol açacak çözümler mümkün değildi. "Ulusal olan"ı destekliyordu, ama "milliyetçi"ye hayır diyordu.[41] En önemlisi Gorbaçov, Komünist Parti'nin saygınlığını korumak ve artırmak için, elindeki bütün araçları kullanacaktı.

Aşod Manuçaryan, ocak ayı başında tutuklanmadan önce saklandığı yerde, *L'Express* dergisine bir röportaj verdi ve depremden beri neler olduğuna ilişkin değerlendirmelerini kaleme aldı. Yabancı gazetelerde yayımlanan haberlerde, Karabağ hareketinden "dar milliyetçi" diye bahsedilmesine şaşırdığını belirtiyordu. "Aslında hareket, Karabağ sorunundan başlayarak, yönünü hızla genişletti ve demokratik, mafya karşıtı bir seferberliğe dönüştü. Komitemize yönelik

40 *Pravda*, 16 Aralık 1988, s. 8'de Vazken'in Ermeni müminlere yaptığı 1000 kelimelik konuşmanın tamamına yer vermişti.

41 *Pravda*, 12 Aralık 1989, s. 1-2; CDSP, XLI, 1, 1 Şubat 1989, s. 7-8.

şiddetli saldırıların nedeni budur. Mesele şu ki, Sovyet mafyası, siyasi iktidar yapısının içine yerleşmiş." Mafya, yetkililerin yukarıdan atanması ilkesi sayesinde ayakta kalıyordu ve gerçek bir demokratik seçimle bertaraf edilecekti.[42] Karabağ Komitesi için, tam demokratikleşmenin gerisinde kalan hiçbir şey kabul edilebilir değildi.

1989'da, ocak ayı ortalarında, Karabağ özel bir yönetime devredildi. Volski başkanlığında, merkezi Sovyet hükümetine karşı doğrudan sorumlu bir komite, yerel Sovyet'in yerini aldı. Karabağ meselesine getirilen bu geçici çözüm, Ermenilerin sadece bir talebini karşılıyordu: Karabağ'da 65 yıldır devam eden Azerbaycan hâkimiyetinin son bulması. Tam demokratikleşmeyle ilgili sorunlar yerli yerinde kaldı. Ermenistan'da demokratik hareketin bastırılması, nüfusu biraz daha radikalleştirmekten başka bir işe yaramadı. Polonya'da olduğu gibi, hükümet, sonunda, reform için halk güçleriyle diyalog başlatmak zorunda kaldı.

42 Aşod Manuçaryan, "How it Happened", *The Armenian Mirror-Spectator*, 8 Nisan 1989, s. 8, 10. Bu rapor, aslen 18 Aralık 1988'de yazılmıştır. Manuçaryan, parlamento seçimlerinde bir mafya üyesini yenilgiye uğratmıştı. Bunun üzerine kendisine, kampanyasından vazgeçmesine karşılık 100 bin ruble teklif edilmişti. Daha sonra da ölüm tehditleri almıştı.

13
Ararat'a Bakmak: Diaspora ve "Anayurt"

Ulusal hareketleri inceleyen kuramcılar ve tarihçiler, son 20-30 yıldır milliyetçiliğin tarihsel kökenleri ve evrimine ilişkin tartışmalarında, "etnik"in, niteliği itibarıyla inşa edilmiş bir şey olduğunu ve milliyetlerin oluşum sürecinde entelektüel ve siyasi müdahalelerin önemini vurguluyorlar. Aşina olduğumuz dilsel ve dini kültür, ortak tarih ve ülke gibi bileşenler dahil olduğunda bile, milliyete ilişkin olarak daha az özcü bir yaklaşımın benimsenmesi, ulusların oluşum sürecinin tarihselleştirilmesinde yardımcı olsa da, entelektüeller, eylemciler ve siyasetçilerin özbilince sahip diaspora topluluklarının ortaya çıkmasındaki rolü, çok daha önemli olsa gerekir.

İnsanın aklına hemen "diaspora"nın iki anlamı olduğu geliyor. Basit bir demografik tanım olarak "diaspora", varsayılan "anayurt"un dışında yaşayan herkesi ifade edebilir. Webster'a göre, "diaspora" sözcüğü, Yunanca saçmak anlamına gelen "*diaspeirein*" sözcüğünden gelir; bu sözcük, yine Yunanca "tohum ekmek" anlamındaki "*speirein*" sözcüğüyle ilişkilidir. Diaspora, kökeni itibarıyla, Yunan topluluklarının Hellas dışına, Yahudilerin de Filistin dışına dağılmalarını ifade ediyordu. Özbilinçli bir topluluk için kullanıldığında, "diaspora"nın anlamı, sadece anayurtlarıyla gerçek ya da hayali bir ilişkiyi koruyarak oluşmuş toplulukları ifade edecek şekilde dar tutulabilir. Milyonlarca insan (sadece Sovyetler Birliği'nde 60 milyon ve ABD nüfusunun çoğu) asıl etnik anayurtlarının dışında yaşar; ama bu dar anlamıyla diaspora, sürgünler ve göçmenlerden daha fazlasını, köklerinden koparılmış ve yeni yerlere yerleşmiş olup, yurtlarını hatırlatan bir şeye hâlâ tutunanları ifade eder. Asıl bir "anayurt" fikri, bugün yasal olarak tanımlanmış "anayurt"la ille de bağlantılı olmasa da, bütünlüklü ve bilinçli diaspora topluluklarının oluşum

sürecinde temel önemdedir. Mevcut "anayurt"la bir ilişki korunuyor da olsa, kopmuş da olsa, o ilişki ve o "anayurt", sadece bir mit düzeyinde var olsa da, bu varoluşun kabulü ya da reddi, çok büyük bir sıklıkla, bir diaspora topluluğunun oluşumunda kilit unsur haline gelir. Bir kayıp hissi, bir geri dönme özlemi ya da geri dönmenin imkânsızlığının kabulü, bunların hepsi de bir diaspora topluluğunun oluşumuna katkıda bulunabilir.

Fetihler ve zorunlu göçler sonucu oluşmuş diasporalar ulus-devletlerden çok önce var olsalar da, büyük ölçüde çekirdek etnisitelere dayalı modern devletlerin yaygınlığının diasporalar üzerinde derin etkileri olmuştur. En kadim diasporalar (Yunan, Yahudi ve Ermeni) söz konusu olduğunda, ulus-devletlerle sorunlu ilişkiler, iki yönde bir çekim yaratmıştır: Bir yanda anayurda geri dönme ve birleşme, diğer yanda kendi kendini tanımlama ve mesafe koyma. Bir başka yönden diasporalar da ulus-devletleri etkilemiştir. Avrupa'da, 19. yüzyılda ulus-devletlerin ciddi askeri ve siyasi oluşum süreci, genellikle sürgündeki entelektüeller ve diasporadaki siyasi hareketlerce başlatılmış, yeni devletler, oluşum süreçlerinde, hem başka halklardan dağılmış toplulukları içermiş, hem yurttaşlarından oluşan yeni diasporaları, yeni siyasi oluşumun dışında bırakmıştır.

Bütünlüklü ve özbilince sahip diaspora topluluklarının kurulması ne kadar zor olsa da, diasporanın tamamını kapsayan daha geniş bir "hayali cemaatin" kavramsallaştırılması ve oluşumu çok daha sorunludur. Bariz parçalanmışlığına ve biçimsizliğine rağmen diaspora, en bütünlüksüz ve amorf haliyle bile, sürgünler ve mülteciler için bir sığınak, anayurtta kalanlar içinse siyasi ve ekonomik bir kaynak olmuştur. Hayal gücünün bir eylemi, entelektüel ve siyasi bir inşa olan diaspora da, ulus-devlet gibi, kilit dönüm noktalarında devletlerin kabul etmek zorunda kalacağı şekilde, siyasi olarak öne çıkmıştır. *Diaspora* dergisinin yayın yönetmeni Khachig Tololyan, diasporaların, tarihte, "ulusötesi anın örnek toplulukları" olduğunu söyler. Halklar, hem anayurtlarında, hem diasporalarda ulus olmak için mücadele ederken, mevcut ulus-devletler "sınırlarının ne derece geçirgen olduğuyla ve görünürdeki homojen yapılarının ne ölçüde

çokkültürlü bir heterojen yapı olduğuyla yüzleşmeye" başlamışlardır. Mevcut bağlamda, "ulusötesi topluluklar, kimi zaman ulus-devletin paradigmatik ötekisi, kimi zaman da onun müttefiki, lobisi, hatta İsrail örneğinde olduğu gibi öncüsüdür."[1]

Diasporadan bahseden Ermeniler, antik İbranice *galut* sözcüğünü *kağut*'a (koloni), Yunanca *speirein* sözcüğünü de *ıspyurk* (diaspora) ya da *ıspyurkahayutyun'a* (Ermeni diasporası) dönüştürürek kullanmıştır. Dağılma ve sürgün, Ermenilerin 2.500 yıllık tarihlerinde neredeyse hep yaşanmıştır. Ermeni Platosu'nun tamamı, geçmişinde sadece bir kez, tek bir Ermeni hükümdarın yönetimi altında birleşmiştir; bu platonun batıdaki (Roma, Bizans, Osmanlı) ve doğu ile güneydeki (İran, Arap) imparatorluklar arasında parçalanması, nüfusun çeşitli kesimlerinin sık sık dağılmasına yol açmıştır. 11. yüzyılda Selçukluların işgalinin ardından, ciddi sayıda Ermeni kuzeye, Gürcü krallıklarına ve güneye göç ederek, nihayetinde bir diaspora prensliği, daha sonra da krallığı, Kilikya Ermenistanı'nı kurmuştur. Bu göçün başarısı ve Küçük Ermenistan Krallığı'nın uzun ömürlü olması, bir sürgün bölgesini, birçok Ermeni'nin asıl ülkeleri olarak gördüğü toprakların bir parçası haline getirmiştir. Geç Ortaçağ'da Ermeni topluluklarının ortadan kaybolmasından itibaren, Ermeni Platosu'nun dışında yaşayan Ermeniler (Safevi İran, Moskof ve Petro Rusyası, Avrupa, Hindistan ve Güneydoğu Asya'da) daha büyük bir hareket serbestisine, nispeten güvenli ve müreffeh bir hayata sahip olmuş, tüccar ağları kurmuş, ilk Ermenice kitaplar ve gazeteleri basmış, din âlimlerinin (en önemlisi, 18. ve 19. yüzyıl başında, Venedik ve Viyana'daki Mıkhitarist rahiplerin) çabaları sayesinde, yeni bir ulusal bilincin yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. Ermeniler için diaspora, zenginliğin ve anayurtta özbilinci, örgütlenmeyi güçlendiren fikirlerin kaynağı olmuştur.[2]

Ermeni Sorunu, uluslararası diplomatik çevrelerde yüzyılı aşkın

1 Khachig Tololyan, "The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface", *Diaspora* I, 1, (Bahar 1991), s. 3-7.

2 Fernand Braudel, *The Wheel of Commerce*, ikinci cilt, çeviren Sian Reynolds, (New York: Harper & Row, 1982), s. 122-24, 154-59.

bir süre önce ilk kez gündeme getirildiğinde, ne diasporadaki, ne de Osmanlı ve Rus imparatorluklarındaki Ermeniler, gelecekteki siyasi varoluşları hakkında siyasi bir fikir birliği geliştirmişlerdi. Ermenistan'ın bağımsız, egemen bir devlet mi, yoksa çokuluslu imparatorluklar içinde özerk bölgelerden mi oluşacağı konusunda genel bir uzlaşma olmadığından, ulusal hareket, bağımsız bir sosyalist devletten yana olan radikaller (Hınçaklar) ile pragmatik bir tavırla özerkliği seçen siyasi eylemcilerin çoğunluğu (Taşnaklar ve liberaller) arasında bölündü. Sonraki çeyrek yüzyılda, Ermenilerin siyasi hayatı bir dizi gerileme yaşadığından (katliamlar, Türkiye ve Rusya'daki devrimler, Ermenileri tarihsel anayurtlarından silmeye yönelik bir soykırım seferberliği), önde gelen bir siyasi parti olan Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun), bağımsızlık ihtiyacını kabul etti. I. Dünya Savaşı, Rusya İç Savaşı ve Türk Ulusal Savaşı'nın son bulmasıyla birlikte, tarihsel Ermenistan'ın bir tür Ermeni siyasi denetiminde kalan yegâne parçası, Sovyet iktidarının yönetimi altına girmiş, Transkafkasya'da eskiden İran'a, sonra Rusya'ya ait olmuş bir bölgeydi. Doğu Anadolu'dan sürülen insanların yanı sıra, Sovyet Cumhuriyeti'ndeki nispeten bütünlüklü mülteci Ermeni nüfusu yeni bir diaspora oluşturuyordu. Sonraki 70 yıl boyunca, Ermeni sorunu yeni bir biçimde gündeme geldi: Ermenistan, Sovyet olup, kaderini komünist Rusya'nın kaderine mi bağlayacaktı, yoksa gelecekte bir gün Ermenistan'ın başka bir hükümetin yönetiminde yeniden birleşmesi ve egemen bir devlet olması mümkün müydü?

Sovyet Ermenistanı'ndan yana olmak ya da ona karşı çıkmak, diaspora Ermenilerinin çoğu için zor, sert bir tercihti. Bugün dünyadaki Ermenilerin yüzde 50'sinden biraz azı Ermenistan Cumhuriyet'inde, yüzde 20-25'i eski Sovyetler Birliği'nin farklı bölgelerinde, üçte biri ilâ dörtte biri de, eski SSCB dışında, diasporada yaşar.[3] "Anayurt" dışında yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu, Erivan'da 1920'lerin sonunda kurulan, sıklıkla katı olan "sosyalist" rejime alternatif bir yerde yaşamayı seçmiştir. Diaspora içinde birbirinden farklı en az iki

3 Diaspora nüfuslarına ilişkin tahminler pek güvenilir değildir. Nikola Schahgaldian, doktora tezinde bir derleme girişiminde bulunmuştur.

siyasi söylem rekabet halindeydi: Bu söylemlerden biri, Sovyet Ermenistanı'nı meşru (ya da mümkün yegâne) Ermeni anayurdu olarak kabul ederken, diğeri Ermenilerin ulusal emellerini temsil edemeyecek sahte bir devlet olarak görüp, reddeder. Sovyetlerin koruması olmasa, Ermenilerin Ermeni Platosu'nun herhangi bir bölümü üzerinde varlık gösteremeyecekleri kabul edilse de, diasporanın çok büyük bir bölümü, Sovyetler'deki kardeşleriyle aralarına siyasi ve kültürel bir mesafe koymuşlardır. 1918 ile 1920 arasında Ermenistan'ı kısa bir süreliğine yönetmiş olan Taşnaktsutyun, zaman zaman Sovyet sistemine karşı az çok faal bir direniş göstermiştir; 1970'lere gelindiğinde parti, Sovyet iktidarının varlığına uyum sağlamış olsa da, husumet mirası asla silinip gitmemiştir. Küçük bir solcu sempatizan grubu ve II. Dünya Savaşı sonrasında Ermenistan'a "geri dönen" binlerce kişi dışında, diaspora Ermenilerinin çoğu, Ermenistan'ın bir Sovyet cumhuriyeti olmasından utanç duymuş, bunun yarattığı zorluklardan kaçınmaya çalışmıştır. Diasporada giderek daha fazla kesim, var olduğu biçimiyle "Ermenistan"la barışmışsa da, Ermenistan'ın siyasi yönetim biçimine asla ısınamamışlardır. Deyim yerindeyse, Ermeni "siyonizmi" her zaman bir azınlık hareketi olarak kalmış, dünyanın dört bir yanındaki Ermeniler de Karabağ hareketinin oluşmasına, Aralık 1988'deki depreme, 1990'da Ermenistan'ın egemenliği ve bağımsızlığının ilan edilmesine kadar, karmaşık bir biçimde parçalanmış, Soğuk Savaş döneminde Doğu ile Batı'nın ayrılması yüzünden, iyice bölünmüş bir halk olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

	1926	1940	1946
Sovyet Ermenistanı	750.000	1.100.000	2.600.000
SSCB (geri kalanı)	820.000	1.050.000	1.400.000
ABD ve Kanada	120.000	200.000	500.000
Lübnan	50.000	110.000	250.000
İran	140.000	130.000	180.000
Fransa	35.000	70.000	150.000
Suriye	115.000	100.000	130.000
Türkiye	125.000	110.000	125.000

(Nikola Bagrad Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974", Columbia Üniversitesi, Siyaset Bilimi Doktora Tezi, 1979, s. 47.)

Cumhuriyetin kurulmasından beri geçen süre zarfında, Ermenilerin kimlikleri açısından, Sovyet Ermenistanı'na karşı benimsenen tutum merkezi önem taşısa da, Ermenilerin, kendilerini, baskın yabancı halklar arasında yaşayan tabi azınlık konumlarından hareketle tanımlamaları da Ermeni kimliğinin oluşumunda temel bir etken olmuştur. Diaspora Ermenileri, ister Hıristiyanlığın üstün olduğu hissiyle kendi kabuklarına çekildikleri Müslüman dünyada, ister hem akrabalık hissettikleri, hem bir tür mesafe koydukları Avrupa kültürleri içinde yaşıyor olsunlar, bir yanda kendi etnik ve dini kültürlerinin, diğer yanda egemen *odar* (yabancı) kültürün baskısı ya da cazibesi arasında gidip gelmişlerdir.

Diaspora Ermenileri, üç intibak biçimine başvurmuşlardır. Bir uçta, bazı Ermeniler baskın kültür ve medeniyetle herhangi bir biçimde ilgilenmeyi olabildiğince reddetmiş, tümüyle Ermeni cemaati içinde yaşamışlardır. Ermeniliklerini ya doğal ve seçilmemiş bir şey ya da sorgulanmaması gereken bir yükümlülük olarak hissetmişlerdir. Bu konumun mantığı *Hayrenatartsutyun* (anayurda dönüş) olabilir, ama Sovyet rejimiyle olan siyasi farklılıklar, ulusal bilince sahip bu Ermenilerin birçoğunun "sürgün"de kalmasına yol açmıştır. Diğer uçtaysa, etnik kültürle bağlarını koparmış, egemen kültürü benimsemiş, hatta onunla özdeşleşmiş Ermeniler vardır. Özellikle de dışardan evliliklerin yüzde 90'lara ulaştığı, Ermenicenin neredeyse tümüyle unutulduğu Kuzey Amerikalı Ermeniler arasında, Ermenilerle ilişki ya da Ermenistan'la özdeşleşme sürekli, hız kazanarak gerilemektedir. Bu "Ermenilerin" birçoğu çoktan, her anlamda Ermeni diasporasının bir parçası olmaktan çıkmıştır. Bu iki kutup arasındaysa diaspora Ermenilerinin çoğunluğu yer alır, onlar hem Ermeni cemaatinin iç işleriyle ilgilenir, hem egemen toplumun siyasi ve kültürel dünyasına katılırlar. Nikola Schahgaldian'ın deyişiyle, "Ermeni etnisitesini, ev sahibi ülkelerle ekonomik, toplumsal ve siyasi olarak bütünleşmeleriyle çatışmayan gönüllü bir ilişki biçimi olarak görürler."[4] Kökleri, hem etnik dayanışmaya, hem daha geniş çaplı Ermeni dünyasına uyum sağlama siyasetine uzanan diaspora

4 *age*, s. 90.

topluluklarının başlıca liderleri, entellektüelleri, bileşenleri işte bu gruptan çıkar.

1920'LER-1940'LAR: DİASPORA TOPLULUKLARININ YENİDEN İNŞASI

1915-1922 döneminde Türklerin katliamları ve sürgünleriyle öldürülen ya da yerinden edilen Ermenilerin sayısına ilişkin farklı tahminler mevcuttur. Bu sayı 600.000 ile 1.500.000 arasında değişir. Türklerin soykırımı inkâr etmesini haklı bulan demograf Justin McCarthy'ye göre, Müslümanlar 1912'de Anadolu nüfusunun yüzde 83'ünü (13.700.000), 1922'de yüzde 97,4'ünü (11.200.000) oluşturuyordu. Müslümanların toplam nüfusu bu dönemde yüzde 18,5 azalmıştı. Gayrimüslimler ise, 1912'de Anadolu nüfusunun yüzde 17'sini (2.800.000), 1922'de ise yüzde 2,6'sını (300.000) oluşturuyordu; yani toplam nüfuslarında yüzde 89,2'lik bir gerileme olmuştu.[5] Hayatta kalan yüz binlerce kişi, soykırım sonrası başlıca Ermeni kolonilerinin oluştuğu Rusya, Lübnan, Suriye, Mısır, Fransa ve ABD'nin yolunu tutmuştu. I. Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yıllarda, mülteci kamplarından Ortadoğu'daki kentlere, ABD ve Fransa'nın kentlerine doğru göçlere, Sovyet Ermenistanı'na doğru bir miktar hareketliliğe, Yakındoğu Amerikan Yardım Heyeti (Near East Relief) gibi çeşitli yardım örgütlerinin ve Milletler Cemiyeti'nin yardım çabalarına tanık olunmuştu.[6] Kemalist güçlerin 1922'de Kilikya'ya doğru ilerlemeleri, buranın Fransa koruması altında bir Ermeni bölgesi olarak kalması umutlarını ortadan kaldırmış, Sovyet Rusya ile (Lozan Antlaşması sonrası) ABD'nin desteklediği Atatürk rejiminin istikrar kazanması sonrasında, Anadolu Ermenileri sürgünle örülen bir gelecekle karşı karşıya kalmışlardı.

Her diaspora topluluğunun kendine özgü özellikleri, kendi direniş ve uyum sağlama tarihi olsa da, soykırım sonrası dönemde,

5 Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies* XIX, 2 (Nisan 1983), s. 139-51.

6 Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East*, (New York: Duffield and Co., 1928).

diaspora Ermenilerinin karmaşık bölünmeleri, en başarılı diaspora topluluklarından birinin, Lübnan'daki Ermeni diasporasının hikâyesiyle örneklenebilir. Bu topluluk, en başta soykırım öncesinde Lübnan'da yaşayan, ağırlıklı olarak 19. yüzyılda Apostolik Ermenilerin zulmünden kaçan Katolik Ermenilerden oluşuyordu. Kimliklerinin başlıca bileşeni Katoliklik'ti; ama 20. yüzyıla gelindiğinde, Ermeni dilini kaybetmişler, Arapça, daha az oranda da Fransızca konuşuyorlar, Marunilerle evlilikler yapıyorlardı.[7] Bu ilk Ermeni yerleşimcilere, yüzyıl başında ikinci bir göçmen grup katıldı. Bu grup, etnik bakımdan daha bilinçli Apostolik Ermenilerden oluşuyordu. İki topluluk bir arada, ama birbirinden ayrı yaşıyordu, yeni gelenler Ermeni milliyetçiliğine daha açıklardı. 1904'e gelindiğinde, Taşnaktsutyun, Beyrut'ta yerel bir parti komitesi kurmuştu.

1915-1922 dönemindeki üçüncü göç dalgası, soykırımdan sağ çıkanlardan, yetim kalanlardan oluşuyordu; bunların olanakları yoktu, mülteci kamplarında yaşıyorlardı. Hayatta kalmayı başaran yaklaşık 200 bin kişi Suriye çölüne ulaştı ve gizlice Halep'e, Şam'a bağlı kasabalara, Havran'ın köylerine yerleşti. Ama Lübnan Dağı'nın yarattığı ekonomik abluka, Osmanlıların Lübnanlı Ermenilere zulmetmesi, kısmen sürgüne zorlaması, yerel Hıristiyan (Ermeni) vali Hovhannes Paşa Kuyumcuyan'ın görevden alınması, 1915'te mutasarrıflık rejimine (Hıristiyan bir valinin yönetimi altında özerklik) son verilmesi, 1918'de Osmanlı orduları yenilinceye dek Lübnan'a daha fazla göç akışını imkânsız hale getirdi. Savaştan sonra Lübnan'a giren on binlerce kişi dilsel, toplumsal ve dini olarak bölünmüştü. Lübnanlı Ermenilerin büyük bir bölümünü oluşturan Kilikya Ermenileri büyük ölçüde Türkçe konuşan, orta sınıf unsurların ağır bastığı, aralarında Katolik ve Protestan oranının yüksek olduğu bir nüfustu. Örneğin Maraşlıların yüzde 25'i Katolik, yüzde 15'i Protestan'dı.[8] Orta ve Batı Anadolu Ermenileri de Türkçe konuşuyor, biraz Ermenice biliyorlardı; bazılarının hali vakti epey yerindeydi, aralarında ciddi sayıda Katolik ve Protestan bulunuyordu. Ama tarihsel Ermenistan'dan,

7 Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community", s. 52.
8 *age*, s. 79.

Doğu Anadolu'dan gelen Ermeniler, hâlâ Ermenice konuşuyordu ve göçmenlerin en yoksul kesimini bunlar oluşturuyordu; hemen hepsi de Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlıydı.

Bölgelerin ve dillerin böldüğü Lübnan Ermenileri zengin-fakir, kentli-dağlı, Katolik-Apostolik olarak parçalı bir topluluk teşkil ediyordu. Schahgaldian'ın kuvvetli bir dille ifade ettiği üzere, "1920'ler ve 1930'larda Lübnan'daki mülteci kampları her gün, Sasunlu gururlu dağlıyı İzmir'in kentli ve kozmopolit Ermeni'siyle; Ermenice konuşan Vanlı köylüyü Adana'dan gelmiş Türkçe konuşan Ermeni tüccarla; fanatik derecede dindar Ankaralı Katoliği bir o kadar dindar Erzurumlu Apostolik'le bir araya getiriyordu."[9] Kendi köylerinden, kentlerinden ya da bölgelerinden insanlarla birlikte yaşayan, ilişkiler kuran mülteciler, yaklaşık 30 yurtsever ya da yerel örgüt *(hayrenaktsaganner)* kurdular. Bu insanların kimlikleri, ulusal olmaktan çok yerel (*"Vor değatsi yek?"* "Nerelisiniz?"), siyasi olarak milliyetçi olmaktan çok dinseldi. Kilikya Ermenilerinin ilk kez 1930'ların başında Beyrut civarında denediği üzere (Nor [Yeni] Sis, Nor Hacın, Nor Maraş, Nor Adana) daha kalıcı yerleşimler kurmak için kamplardan ayrıldıklarında bile hemşerileriyle gruplar kuruyorlardı.[10] Mezheplere bağlılık, ulusal kimlikleri, hatta bölgesel bağlılıkları geri plana atıyordu. Özellikle de Katolik ve Protestan Ermeniler, Ermenilerin genel sorunlarından çok, kendi içlerindeki dini meseleler ve cemaatin işleriyle daha ilgiliydiler. Schahgaldian şöyle bir sonuca varır:

> (...) Lübnan'daki diaspora Ermenileri ile onların geleneksel liderleri arasındaki siyasi ilişkiler, başta aynı ulusa mensup olmaya, hatta aynı kentten ya da coğrafi bölgeden gelmeye değil, belli bir alt grup içindeki dini bağlılıklara dayanıyordu. Dolayısıyla, bilinçli sadakat bağları, yapısal olarak "Hemşeri Birlikleri"yle ortaya konan, birbiri-

9 *age*, s. 79.

10 Lübnan'daki Ermeniler hakkında, büyük bölümü ansiklopedik biçimdeki ayrıntılı bilgiler için, bkz. Sisag H. Varjabedyan, *Hayeri Lipanani meç: Hanrakidaran libananahay kağuti*, beş cilt (ilk olarak üç kısım halinde yayımlanmıştır: Beyrut, 1951; yeniden basım 1981-83 [cilt 1, 5: Hamazkayini Vahe Setyan dıbaran, 1982-83; cilt 2, 3: Beyrut: Sevan Press, 1981; cilt 4: Fairlawn, New Jersey: Rosekeer Press, 1983]).

> ne rakip, Katolik, Protestan ve Apostolik "yerel gruplar"dan öteye pek geçemiyordu. Öte yandan, Ermeni ulusal bilinci, diasporadaki yerel grupların kimliklerini ya da bir aidiyet duygusunu en az bulabilecekleri alanlardan biriydi... Bu tür bir etnik ve kültürel parçalanma, Apostolik olmayan Ermeni diasporasında bütün Ermenileri kapsayan kurumların gelişmesini engelliyor, her dini grubun farklı bir milletmiş gibi davranmasına neden oluyordu.[11]

Apostolik din adamları, Ermenileri Apostolik Kilise etrafında birleştirme çabalarında, hem rakip dini makamların, hem de kilise karşıtlığı geleneğinden gelen laik siyasi liderlerin direnişiyle karşılaşmıştı. Ermeniler, ancak kendilerini egemen Müslüman nüfusun tehdidi altında hissetmeye başladıklarında, Lübnan ve Ortadoğu siyasetinin aktörleri olmaya zorlandıklarında, aralarındaki iç bölünmeler aşıldı ve daha tutarlı, bütünlüklü bir topluluk oluştu. 1920'lerin ortalarında Sünni Müslüman liderler Ermenilerin Lübnan'a yerleştirilmesine karşı tahriklerde bulunurken, Maruni Hıristiyanlar Ermenilerin gelmesini destekliyorlardı. 1926'da, Suriye'deki Dürzi isyancılar, Ermeni mülteci kamplarına saldırıp buraları yıktılar, kamp sakinleri Lübnan'a kaçmak zorunda kaldı. Giderek güçlenen Müslüman tehdidi karşısında kendilerini güvende hissetmeyen Maruniler, Ermeni Katoliklerin yerel temsilciler konseyine girmesini destekledi (1929).

Devlet makamları, yani bu örnekte Fransa manda yönetimi, Ermeni cemaatinin tanımlanmasına, önde gelen Ermeni din adamlarının yetkilendirilip güçlendirilmesine katkıda bulundu. 1924'te Fransa, çoğu Ermeni mülteciye Lübnan yurttaşlığı verdi, bugün Lübnan'da bulunan Kilikya Başpatrikliği'ni yerel Ermeni cemaatinin manevi lideri olarak tanıdı. Fransız yönetimi, bundan dört yıl sonra, Ermenileri Lübnan'ın resmi dini gruplarından biri olarak tanıdı ve Patrik Sahak'ı Kudüs'ten Lübnan'a gelip Katolikos olarak Apostolik cemaatin başına geçmeye davet etti. Ertesi yıl Halep, Şam ve Kıbrıs piskoposlukları Katolikos'un yönetimine verildi; böylece Lübnan, Ortadoğu'da Ermeni Hıristiyanlığının merkezi haline geldi, nihayetinde İstanbul ve Kudüs'teki patriklikleri gölgede bıraktı.

11 Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community", s. 84.

Ermeni cemaati içinde en büyük desteği Doğu Anadolu'dan gelen Ermeni mültecilerden gören Ermenistan Cumhuriyeti'nin yenilmiş Taşnak liderleri, Lübnan'da siyasi bir üs kurmaya başlamışlardı. Beyrut'ta bir merkez komite kurulmuştu, 1924'te, *Nor Pyunik* (Yeni Anka) adında bir gazete çıkmaya başladı. Taşnaklar, önceleri, son gelen göçmenleri, siyasi koşullar izin verir vermez anayurtlarına dönmeye hazır olması gereken, ulusun geçici olarak sürgündeki bir parçası olarak görmüşlerdi.[12] 1920'lerde, işe yaramaz diye telakki ettikleri yurtsever cemiyetleri engelleme, Ermenileri sosyalizm ve milliyetçilik meseleleri etrafında seferber etme, Türk karşıtı ve Sovyet karşıtı operasyonlar düzenleme girişiminde bulunmuşlardı. Ne var ki, Taşnakların yurt dışındaki merkezlerinin belirttiği üzere, başarı kolay kolay kazanılmıyordu:

> Kitlelerin kafası karışık, karamsarlar... Partimiz yakın tarihte ilk kez Ermeni Devrimci Federasyonu'nun kitleler arasında nüfuzunu kaybetmesinden mustarip... Parti üyeleri ideolojik olarak ve başka şeyler yüzünden bölünmüş... Mültecilerin zihniyetini sömüren dini liderler sürekli laik kurumları engellemeye, etkisizleştirmeye, onları kendi yönetimleri altına almaya çalışıyorlar...[13]

Taşnaklar, geniş kesimlerin desteğini kazanmayı başaramayınca, ulusal zihniyette kitlesel eğitimin önemini vurgulayan yeni bir strateji benimsediler. Avrupa'nın Ermenilere yardıma geleceği ve Bolşevizmin zaferinin geçici olacağı beklentilerinin terk edilmesi gerekti, Taşnaklar kendilerini istemeye istemeye bir diaspora partisi olarak görmeye başladılar. Ermeni dilinin korunması meselesini kullanarak laik okullar açtılar, Ermeniler arasında Türk ve Arap etkilerinin yayılmasına karşı seferber oldular. Bir öğretmen eğitim okulu ve partiyle ilişkili birkaç ulusal kültür enstitüsü açtılar. Projeleri "gerçek Ermeniler", anadillerini bilen, ulusal davayı *(Hay tadı)* derinden hisseden adamlar ve kadınlar yetiştirmekti. "Bir Ermeni, özellikle de Apostolik bir Ermeni, öğrenimini ister okulda ister başka bir yerde tamamlamış olsun, kendini üstün bir etnik grubun mensubu olarak

12 *age*, s. 1.
13 Aktaran *age*, s. 155.

görecektir."[14] Ermeniler ile *odarner* arasında sınırlar yaratıldı, kendiliğinden işleyen *odaratsum* ("yabancılaşma") süreci tersine çevrildi. Parti, bu "kutsal görevi" yerine getirirken hem kendisi için yeni bir kitle, hem de etnik bilince sahip Ermenilerden oluşan bir topluluk yaratıyordu; zamanla bu topluluk daha büyük bir uyumla hareket edecekti.

Taşnaktsutyun, gazeteleri, yardım örgütleri, yayınevleri sayesinde ve cemaate etkin müdahalelerde bulunarak, Ermeni cemaati içindeki rakipleri karşısında gücünü artırdı, Beyrut'taki farklı Ermenileri hem örgütleyen, hem temsil eden öncü güç haline geldi. Aslen işçi sınıfı tabanından gelen parti, hali vakti yerinde Ermenilerin de desteğini kazandı. Taşnaklar, 1926'da, yerel Ermenileri yönetmek üzere kurulan cemaat konseyi seçimlerini kazandı. 1930'larda parti, Arap milliyetçilerinin bağımsızlık çabalarını destekledi, böylece yeni müttefikler kazandı, Lübnan'ın incelikli cemaat siyasetinde manevra yapmayı öğrendi. 1937'de Taşnaktsutyun, parlamento seçimlerinde oyların yüzde 90'ından fazlasını aldı. Artık çok daha muhafazakâr bir parti olan, din adamı karşıtı, sosyalist söylemine son veren, kadınları üyeliğe kabul etmeyen Taşnaktsutyun, rakiplerini yerinden etti; Lübnan'da, 1926'dan 1970'lerin ortalarına dek 31 seçimde, partinin desteklediği adayların üçü hariç, hepsi kazandı. Parti, 1954'ten itibaren Antilyas'ta bulunan Kilikya Katolikosluğu'na hâkim oldu, başpiskoposlar, "Lübnan'da en iyi örgütlenmiş Ermeni siyasi partisinin, Ermeni Devrimci Federasyonu'nun atadığı siyasi görevliler olmaktan öteye pek geçemiyorlardı."[15]

Khachig Tololyan şöyle yazar:

> Lübnan Ermeni cemaati, cemaat içi bölünmelerin aşılması konusunda özellikle başarılı bir hikâyedir. Hem Taşnaktsutyun'un etkin müdahaleleri, hem Lübnan'daki cemaat siyaseti birlikte işleyerek, ülkedeki Ermenilerin çok büyük bir bölümünü ortak bir siyasi hayal etrafında bir araya getirmiştir. Arap hükümetleri ve onların sömürgeci efendileri (İngilizler ve Fransızlar) Ermenilerin kendi başlarının

14 *age*, s. 172.
15 *age*, s. 140.

çaresine bakma becerilerini hoş karşılamışlardır. Lübnan'da, dinin her zaman zayıf kaldığı bir ortamda, gündelik hayatta başlıca dilin Ermenice olduğu, yalnızca Ermenilere ait hastanelerin ve huzurevlerinin yanı sıra, bir Ermeni kolejinin de bulunduğu, Ermeni belediye başkanlarınca yönetilen Ermeni mahallelerinden oluşan bir hayat yaratılmıştır; parlamentoda Ermenilere ayrılmış sandalyeler vardır. Taşnaklar, bunlar için mücadele eder ve diğer hizipler karşısında seçim savaşlarından genellikle galip çıkarlar.[16]

Lübnan'da cemaat inşası, "Ermeni siyasi oluşumundaki bir sürgün hükümeti", seçmenlerine hizmet götürerek sadakatlerini kazanan siyasi bir sınıf tarafından gerçekleştirilmişti. Taşnaktsutyun, asıl hedeflerine ulaşamamış, Ermenistan'ı özgür kılmayı ve yönetmeyi başaramamış olsa da, verimli kültürel çalışmalar yürütmüş, siyasi örgütlenmeyi sağlamıştı; "bu sayede sürgünlere bir topluluk olarak yaşamayı sürdürme ya da en azından durumlarını kendilerine ve başkalarına olduğu gibi aktarma gücü veren kavramlar, anlatılar ve semboller korunmuş, canlandırılmış ve icat edilmişti."[17]

SÜRGÜN SİYASETİ: SOVYET ERMENİSTANI'YLA İLİŞKİLER, 1920'LER-1950'LER

Ermeniler arasındaki ayrılıklar, devrim sonrası yıllardaki Doğu-Batı çatışmasından önceye uzanır. Doğu Ermenistan (İran, Rusya, Sovyet) ile Batı Ermenistan (Osmanlı İmparatorluğu), beş yüzyıl boyunca, uluslararası sınırlarla, birbirine düşman siyasi rejimlerle ve sürekli savaş hali nedeniyle birbirinden ayrıldı. Doğu, yani Transkafkasya Ermenileri, kendi Ermenice diyalektlerini geliştirdi, Eçmiadzin Piskoposluğu'yla daha yakın ilişkiler içinde oldu, Rusya ve Kuzey Avrupa'yla kültürel bağlar kurdu. Öte yandan Batı, yani Türkiye Ermenileri, ciddi biçimde daha baskıcı ve güvensiz bir siyasi ortamda yaşıyorlardı; gerçi İstanbul Patriği'nin yönetimi altındaki Ermeni milleti olarak, bir tür özerkliğe sahiplerdi. Kendi diyalekt-

16 *age*, s. 141.

17 Khachig Tololyan, "Exile Government in the Armenian Polity", *Journal of Political Science* XVIII, 1 (Bahar 1990), s. 125-26.

lerini geliştirmiş ya da Türkçeyi benimsemişlerdi, kültürel olarak da İstanbul ve Güney Avrupa'ya yönelmişlerdi. Her iki cemaat de kendi siyasi ve toplumsal elitlerini yetiştirmişti, 19. yüzyıl boyunca her iki cemaatte de iktidar, din adamlarından zengin tüccarlar ya da imalatçılara (İstanbul'da amira ve sarraflar, Tiflis'te *mokalakebi*) geçmiş, bu kesimlere ilk olarak reformcu entelijansiya, yüzyıl başında da laik devrimciler, Hınçaklar ve çok etkileyici bir şekilde Taşnaklar meydan okumuştu.

Doğu Ermenistan, komünistlerin denetimine girdiğinde, Kafkasya Ermenilerinin milli ve siyasi çıkarları, Sovyetlerinkine tabi oldu. Lenin'in Müslüman Doğu'daki antiemperyalist mücadeleleri desteklemesi nedeniyle, Sovyet Ermenistanı kısa süre sonra, 1921'deki Kars ve Moskova antlaşmalarıyla, Türkiye Ermenistanı üzerindeki hak iddialarından vazgeçti. Bolşevikler karşısında yenilen ve yerinden olan Taşnaktsutyun, "ulusallık karşıtı" bu politikalara karşı çıkarak, yeni rejime karşı daha güçlü bir düşmanlık duymayı seçti. 1924'e kadar Fransa'da bir sürgün hükümeti olarak faaliyet gösterdi, Fransa'nın Kemalist cumhuriyeti tanımasının ardından, Taşnaklar, 1965'e dek Paris'te, *Badviragutyun* (Heyet) diye bilinen bir kuruma sahip oldular.[18] Riga'da Temmuz 1921'de düzenlenen bir toplantıyla, Taşnaklar ile komünistler arasındaki husumete son verme yönünde bir girişim, hem Taşnaktsutyun bürosunun, hem Sovyet hükümetinin anlaşmayı onaylamaya yanaşmaması nedeniyle, başarısızlığa uğradı.

Siyaseten faal Ermeniler, Sovyetler'e daha yakın olanlar ile militanca karşı çıkanlar arasında derinden bölünmüştü. 1920'lerin başında işler dramatik bir biçimde tersine döndü; bağımsız Ermenistan'ın eski başbakanı Hovhannes Kaçaznuni, tercihini "Taşnaktsutyun'un Yapacak Başka Bir Şeyi Yok" başlıklı bir broşürle açıklayarak, Sovyet Ermenistanı'na "sığındı." Kendilerini sosyal demokrat bir parti olarak tanımlayan Hınçaklar, Sovyet Ermenistanı'nın Ermeni sorununa getirilmiş pratik bir cevap, güçlü bir Rus müttefikin desteklediği güvenli bir devlet olduğunu savunuyordu. Ramgavar Partisi

18 *age*, s. 139.

(Demokratik Liberal Parti) de onların bu görüşünü paylaşıyordu, bu parti sosyalizme karşı çıkan, ama mevcut yegâne Ermeni devletini destekleyen bir diaspora örgütüydü.

Sovyet olarak dirilmiş olsa da, Ermenistan'ın çekim gücünün, *odaratsum* (yabancılaşma) korkusu da eklendiğinde, karşı koyulamaz olduğu anlaşıldı. Sovyet hükümeti, Sovyet Ermenistanı'na geri dönmeleri davetinde bulununca, çoğu Yunanistan, Irak ve İstanbul'dan, bazıları Fransa ve ABD'den, 28 bin mülteci ilk on yılda Sovyet Ermenistanı'na yerleşti. Milletler Cemiyeti'nin Mülteciler Yüksek Komiseri olarak görev yapan Norveçli kâşif ve insani yardım görevlisi Fridtjof Nansen, Milletler Cemiyeti'ni, Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na geri dönüşünü finanse etmeye ikna etmek için canla başla çalıştı. Şöyle diyordu:

> Aslında bu küçük cumhuriyet, sonunda Ermenilerin ulusça yuva diyebileceği bir yer. Meclis üyelerine, başka bir yuvanın umulabileceğine samimiyetle ve içtenlikle inanıp inanmadıklarını sormak istiyorum. Bu soruya vicdanlarının sesini dinleyerek cevap vereceklerine inanıyorum. Meclis'ten, geçmişte Ermeni ulusuna bu hususta verilmiş bütün vaatlerin yerine getirilmesi amacıyla, bu çabanın onaylanmasını talep ediyorum. [19]

Nihayetinde kredi verilmedi, ama 1927 ile 1937 arasında, çoğu Avrupa'dan 16 bin mülteci daha, Sovyet hükümetinin finansmanıyla Ermenistan'a geldi.[20] Diasporadaki az sayıda Sovyet sempatizanı HOG (*Hay oknutyan gomite* [Ermeni Yardım Komitesi]) gibi destek gruplarını örgütleyerek, Ermenistan için para toplayarak üstlerine düşeni yaptılar.[21] Diasporadaki Sovyet karşıtı siyasi partiler bile yurda dönüş hareketini para toplayarak ve dönmek isteyenleri örgüt-

---

19 Kathryn Davis, *The Soviets at Geneva* (Cenevre, 1934), s. 41.

20 V. H. Meliksetyan, *Arevmdahayeri pmakağtı yev ıspürkahayeri hayrenatartsutyunı Sovedagan Hayasdan*, (Erivan, 1975), s. 170-72; Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community", s. 93. Göç 1937'de son bulmuş, ancak II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden devam etmiştir.

21 Babam George Suny, Sovyet Ermenistanı şekerlerini bu ülkeye yakınlık duyan Yahudi tüccarlara sattığını, Taşnaktsutyun'a yakın dükkân sahiplerininse şekerleri almaya yanaşmadığını hatırlıyor.

leyerek destekliyordu, ancak iki taraf arasında sataşmalar da eksik değildi.

SSCB'ye yakınlığın ve desteğin arttığı dönemin, Stalinist baskının zirveye çıktığı, Ermeni Kilisesi'nin zulme uğradığı, ilk kuşak Ermeni komünist liderlerin tasfiye edildiği, kültürel milliyetçiliğe saldırıldığı, iç göçün birden son bulduğu döneme denk gelmesi ironiktir. 1930'larda, Taşnaktsutyun, birçok diaspora cemaatinde popülerliğini ve etkisini yitirdi. Garmir Khaç (Kızıl Haç) gibi çeşitli Sovyet yanlısı örgütler ve solcu eylemciler, Sovyet Ermenistanı'na destek toplamak için kamusal faaliyetler (konserler, kilise hizmetlerinin yerini alan kızıl düğünler, vaftiz törenleri ve cenaze törenleri) düzenliyorlardı.[22] HOG ve içinden çıktığı Ermeni İlericiler Birliği (*Haraçtimaganner*), komünist partilerin birbirinden ayrı Ermeni bölümleriyle yakından ilişkiliydi. Ermeni cemaatleri içinde bir azınlık hareketi olarak kalmışlar, hükümetin baskısına uğramışlardı. Örneğin Fransa'daki HOG, 1934'te Sovyet Ermenistanı'na geri dönmek isteyen son gruplardan birini örgütledikten sonra, hükümet tarafından dağıtıldı. İlericiler, daha sonra ABD'de Adalet Bakanlığı'nın aykırı örgütler listesine alındı.

Ermeni siyasi çevrelerinde anayurt meselesiyle ilgili görüş ayrılıklarının uzlaştırılamaması, diaspora cemaatlerinin, soykırım felaketinden sonra yeniden yapılanırken dahi, birlik sağlama çabalarını zedeledi. 1920'ler ve 1930'lar boyunca, siyasi mücadeleler başlıca diaspora kurumu olan kilisede verildi. Ermenistan, Sovyet olmadan önce bile, Ermeniler, kilise konseylerinde siyasi nüfuz sahibi olmak amacıyla, kendi aralarında çatışıyorlardı. 1919-1920 gibi erken bir tarihte Taşnaklar, Los Angeles'taki Kutsal Haç Kilisesi'nin eski Ramgavar kurulunu def etti ve Massachusetts eyaletinde bulunan Worchester'daki Başpiskopos'u tanımayı reddetti. Bundan on yıl sonra Stalin, Sovyetler Birliği'nde yukarıdan devrimi acımasızca uygularken, Kuzey Amerika Ruhani Önderliği'nin Başpiskoposu Ğe-

22 Örneğin besteci ve etnomüzikolog Krikor Mirzoev Suni, orak ve çekiçle süslü elbiseler giymiş şarkıcıların SSCB'de sosyalizmin kurulması hakkında şarkılar söyleyip "Enternasyonal"le bitirdikleri konserler düzenlemiştir.

vont Turyan, kilisede Taşnak etkisine karşı bir seferberlik başlattı. Başpiskopos, 2 Temmuz 1933'te, Chicago Dünya Fuarı'ndaki Ermeni Günü kutlamalarında, Bağımsız Cumhuriyet'in üç renkli bayrağı kaldırılıncaya dek konuşmayı reddetti ve HOG'un gazetesi *Panvor*'a (İşçi), üç renkli bayrağı "mevcut Ermenistan'ın devlet örgütlenmesine karşı bir isyan ve hoşnutsuzluk ifadesi" olarak gördüğünü yazdı. Bundan bir ay sonra, Başpiskopos Turyan, bir grup genç Ermeni tarafından dövüldü. 1 Eylül'de, New York'ta yapılan ruhani önderlik toplantısında delegelerin sadece üçte biri Başpiskopos'u destekledi. Turyan ve grubu, Hotel Martinique'e çekilip, Ermeni Kilisesi'nin kontrolünü bırakmayı reddettiler. Sovyet Ermenistanı'nda, Eçmiadzin'de Katolikos Khoren, Başpiskopos Turyan'ın, kendisinin yasal temsilcisi olduğu talimatını verdi; ama birçok kilise onun bu talimatına uymaya yanaşmadı. Başpiskopos, 1933'te Noel arifesinde, New York'ta Surp Haç Kilisesi'nde düzenlediği ayin sırasında bıçaklanarak öldürüldü. Taşnaktsutyun, bu olayla hiçbir ilgisi olmadığını resmen açıkladıysa da, partinin dokuz üyesi cinayetten hüküm giydi.[23] Amerikan Ermeni Kilisesi, fiili bir bölünme yaşıyordu; bu bölünmenin travması, Ermeni cemaatlerini etkiledi; dostları, aileleri birbirinden ayırdı. Amerika'nın başlıca kentlerinin çoğunda Ermeniler hâlâ Eçmiadzin'deki Katolikos'a ya da onun Antilyas'taki rakibine bağlı olan, ya Ramgavar ya da Taşnak partileriyle ittifak kurmuş, birbiriyle çekişme halindeki kiliseler arasında tercihte bulunurlar.

Diasporada Sovyetlere karşı yakınlık hisleri, II. Dünya Savaşı sırasında doruk noktasına tırmandı. Müttefik Devletler'de Sovyet karşıtı propagandanın terk edildiği, Sovyet medyasının Batı'nın antifaşist devletlerini alkışladığı bu dönemde, diaspora Ermenilerinin büyük çoğunluğu Müttefik Devletler'in etrafında toplandı. Hınçaklar, komünistler ve Ramgavarlar birleşik bir cephede birlikte çalışıyorlardı; bütün diaspora cemaatlerinde Ermeni Sorununu Savunma Komite-

---

23 *The New York Times*, 5 Eylül 1933, s. E19; 5 Aralık 1933, s. 3; 25 Aralık 1933, s. 3; *Armenian Mirror Spectator*, 3 Nisan 1935. Taşnaktsutyun'a yakın bir değerlendirme için bkz. Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, (New York: Philosophical Library, 1955), s. 358-75.

leri kurulmuştu. Din adamı Diran Nersoyan, *A Christian Approach to Communism* başlıklı risalesini 1942'de, Londra'da yayımladı.[24]

Taşnaktsutyun "Sovyet yönetiminin yıkılması, Ermenistan'ın kurtarılması, Türkiye ve Rusya Ermenistanı'nın birleştirilmesi fikrine hâlâ sıkı sıkıya bağlıysa da, savaş yılları boyunca sessizliğini korudu."[25] Parti, SSCB'ye daha yakın duran partilerle rekabet eden, kendi savunma komitelerini kurdu. Lübnan'da, Taşnaklarla başka partiler arasında bir miktar işbirliği oldu, Mayıs 1943'teki katolikos seçimi, ender rastlanan türde bir ulusal konsensüs örneğiydi.[26] Hınçaklar, komünistler ve Taşnaklar, o yılki parlamento seçimlerinde de ortak liste çıkardılar. Ne var ki, ciddi anlaşmazlıklar, Taşnak yönetiminde bölünmeye yol açtı; Lübnan, Suriye ve başka yerlerde birkaç rakip merkez komite ortaya çıktı. Bazı Taşnak liderler, Müttefikler'in galip gelmesini istiyordu; ama Avrupa'da parti içindeki sağcı bir grup onlardan ayrılarak, SSCB'ye karşı savaşta faal olarak Nazilerin yanında yer aldı. Berlin'deki Ermeni Ulusal Konseyi'nin örgütlediği ve Alman Doğu İşgal Bölgeleri Bakanlığı'nın desteğini alan Nazi yanlısı Taşnaklar, 1943'te Almanya'yla imzaladıkları anlaşmada, Almanya himayesinde özyönetimle idare edilen bir Ermenistan kurulmasına izin verdiklerini kamuoyuna açıkladılar.[27] Bu karar Taşnaktsutyun'un sadece bir kesimi tarafından desteklenmiş olsa da, Nazi yanlısı faaliyetler yüzünden parti işbirlikçi olarak suçlandı; bu suçlamalar, John Roy Carlson'ın popüler kitabı *Undercover*'ın ana teması oldu.[28]

Çaresizce ayakta kalma çabası içindeki Sovyet hükümeti, Sovyet Ermenistanı ile diaspora arasında temel bağ haline gelen Ermeni Ki-

---

24 Piskopos Tiran Nersoyan, *A Christian Approach to Communism*, (Londra: Frederick Muller, 1942).

25 Vahe A. Sarafian, "The Soviet and Armenian Church", *Armenian Review* VIII, 2 (30) (Yaz 1955), s. 97.

26 Taşnaklar adaylarını geri çekince, Seçim Kurulu'nda oyların çoğunluğunu kontrol etmelerine rağmen, Kuzey Amerika Apostolik Başpiskoposu Karekin Hovsepyan seçildi.

27 John Roy Carlson, "The Armenian Displaced Persons: A First-Hand Report on Conditions in Europe", *Armenian Affairs* I, 1, (Kış 1949-50), s. 19.

28 John Roy Carlson, *Undercover*, (New York: E. P. Dutton, 1943).

lisesi'ne hızla bazı tavizler verdi. Almanya'nın SSCB'yi işgal etmesinden bir ay sonra, Eçmiadzin Katolikosluğu Yüce Dini Konseyi, kilise ile anayurdun birliği için çağrıda bulundu:

> Ermeni halkı için, Sovyet Ermenistanı dışında, Eçmiadzin'deki Bütün Ermeniler Katolikosluğu'nun başkanlığındaki Ermeni Apostolik Kilisesi dışında, sağlam bir kale yoktur. Sovyetler Birliği'ne yardım etmek, anayurda yardım etmektir. SSCB'nin zaferi, Ermeni halkının da zaferidir. Ermeni halkının ilerlemesiyle ilgilenen her Ermeni, Sovyet Ermenistanı'na yardım etmelidir. Vahşi düşmanı yenip, ulusumuzu yaşatacak Ermeni ulusal direniş ruhu çok yaşasın.[29]

Ermenistan'da kapatılmış kiliselerin bazıları, 1942 sonunda yeniden açıldı; sürgüne gönderilmiş din adamları Sibirya'dan geri döndüler. Nisan 1943'te Kilise İşleri Konseyi kuruldu, Eçmiadzin'de bir din okulu ile bir matbaa açılmasına izin verildi. Bundan bir yıl sonra, son katolikosun 1938'de vahşice öldürülmesinden beri kilisenin fiili başkanı olan Kevork Çörekciyan, Stalin tarafından Kremlin'de kabul edildi.

Ermeni diasporası ile Sovyet hükümetinin çıkarları, en eksiksiz biçimde II. Dünya Savaşı'nın sonunda, Soğuk Savaş'tan önceki kısa aralıkta buluştu. Yalta Konferansı'ndan kısa bir süre sonra, Sovyet hükümeti, Ermenistan Cumhuriyeti'nde Ermeni yerleşimini teşvik etmek, tarihsel Ermenistan'ın Türkiye'deki topraklarını geri almak üzere bir seferberlik başlattı. SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova'daki büyükelçisine, SSCB'nin Kars ve Ardahan bölgesinde Sovyet-Türk sınırının yeniden gözden geçirilmesini talep ettiğini iletti. Stalin'in politikası, Lenin'in Türkiye ile vardığı, yeni Kemalist devlete karşı Ermeni iddialarından vazgeçilmesini öngören anlaşmayı tersine çevirmiş, Sovyet Ermenistanı'nın Ermenilerin ulusal çıkarlarını savunmasının önündeki en ciddi engellerden birini ortadan kaldırmıştı. Bu politika değişikliği, Eçmiadzin'deki kongrede, din adamları ile ruhban sınıfından olmayan delegelerin yeni katoli-

29 Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community", s. 96-97'de çevirisi vardır; bu talep Ermeni diasporasının çoğu gazetesinde yayımlanmıştır, örneğin bkz. *Zartonk* (Beyrut), 12 Ağustos 1941.

kosu seçmek üzere bir araya gelmesiyle hemen hemen aynı tarihlere (16-25 Haziran) denk gelmişti. VI. Kevork, oybirliğiyle seçilmesinin ardından, Stalin'e, diaspora Ermenilerinin anayurda dönmelerini ve Türkiye'deki Ermeni topraklarının geri verilmesini destekleyen bir mektup gönderdi.[30]

Ermeni diasporasındaki siyasi güçlerin elinde artık cemaatlerini harekete geçirecek güçlü bir duygusal silah vardı. 1920'den beri ilk kez, Ermeni Sorunu'nu hem topraklar açısından, hem demografik yönüyle tek bir çözümde halletmeyi sağlayacak yeni bir fırsat doğmuştu. Sovyet politikasının, Ermeniler için adaleti sağlamaktan çok, Ortadoğu'da İngiliz etkisini kırmayı amaçladığı kesin olsa da, diaspora partilerinin çoğu (ve toprak meselesiyle ilgili olarak sessiz kalıp iç göçe etkin olarak karşı çıkan Katolik Ermeniler istisna olmak üzere dini örgütler) Sovyetler'in daha büyük bir Ermenistan devleti vaadinin ardında sıraya girmişti. Sovyet yanlısı diaspora örgütleri, özellikle de Apostolik Kilisesi, yurda dönüş faaliyetleri örgütlüyor, Ermenistan topraklarının SSCB'ye geri verilmesini talep eden dilekçeleri destekliyor, doğrudan ABD Dışişleri Bakanlığı'na müracaat ediyordu. Çoğu Ortadoğu'dan, yaklaşık 100 bin diaspora Ermenisi Sovyet Ermenistanı'na göç etti.

Türkiye ve İran, Stalin'in taleplerini reddedip, çabucak ABD'nin desteğini arkalarına alınca, Stalin'in politikası geri tepti.[31] Dünyayı bölen Soğuk Savaş hattı, Aras Nehri, Sovyet Ermenistanı ile Türkiye arasındaki sınır boyunca kuruldu. Sovyetlerin girişimini destekleyen diaspora Ermenileri, çok geçmeden kendilerini, bir siyasi cephede yaşayıp karşı cephenin politikasını desteklemek gibi hiç de imrenilmeyecek bir durumda buldular.

---

30 Bu mektubun Ermenice bir versiyonu, K. Lazyan, *Hayasdan yev hay tadı*, (Kahire, 1957), s. 353'te bulunur; Fransızca çevirisi, Claire Mouradian, "L'immigration des Arméniens de la diaspora vers la RSS d'Arménie, 1946, 1962", *Cahiers du Monde russe et soviétique* XX, 1 (Ocak-Mart 1979), s. 80'de yer alır.

31 II. Dünya Savaşı sonunda, SSCB'nin Türkiye ve Ermenistan'ın tarihsel topraklarına ilişkin politikasının daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için, bkz. Ronald Grigor Suny, "Return to Ararat: Armenia in Cold War", *Armenian Review* XLII, 3/167, (Sonbahar 1989), s. 1-19, bu kitapta onuncu bölüm olarak yeniden basılmıştır.

Diaspora içindeki eski bölünmeler yeniden su yüzüne çıkmakla kalmadı, derinleşerek uzlaşamaz görüş ayrılıklarına dönüştü. Yönetimi hâlâ ciddi bir bölünme içindeki Taşnaktsutyun, savaştan bir süre sonra, Sovyetler Birliği'ne verilen coşkulu desteğe uyum sağlamakla geleneksel muhalif konumu arasında gidip geldi. Partinin anayurda geri dönüşe ilişkin coşkulu yaklaşımı, daha savaş öncesinde yatışmıştı. Sovyet Ermeni yetkilileri "ilerici" unsurların yurda geri dönüş faaliyetlerini örgütlemesi gerektiğini ileri sürdüğünde, özellikle Lübnan'daki ve Suriye'deki güçlü Taşnak liderler, göçe ve Sovyetler'in diasporanın iç işlerine karışması olarak algıladıkları şeye karşı çıktılar. Bu liderlerin birçoğu savaşta Mihver Devletleri'nden yana olmuş, Sovyetler Birliği'ni yabancı bir devlet olarak görmüştü. Schahgaldian bu liderlerden şöyle bahseder:

> Bunların çoğu, ataları yüzyıllardır diasporada yaşamış orta yaşlı, orta düzey parti yetkilileriydi. Hiç kuşku yok ki, çoğu Ermenice konuşuyordu; ama Türkçe konuşulan ailelerde ve mahallelerde yetişmişlerdi. Onlara göre Ermeni milliyetçiliği, kilisenin korunması, yerel "Ermeni" âdetlerinin devam ettirilmesi anlamına geliyordu ve büyük ölçüde Türk karşıtlığıyla içe içe geçmişti.[32]

Taşnaktsutyun'un, Eylül 1947'de Kahire'de düzenlenen 14. Kongresi'nde, partinin bu kanadı baskın çıktı ve "Ermenistan'ın, toprakları bakımından genişlemesi hayata geçirilmediği sürece", göçe karşı çıkılacağını açıkladı.[33] Lübnan'da Taşnaklar ile Marksist partilerin ortak seçim politikaları, 1947 seçimlerinden hemen önce çöktü; o yılın sonuna gelindiğinde Beyrut sokaklarında onlarca eylemci birbirini öldürüyorlardı.

1940'ların sonuna gelindiğinde, bölünme hatları, bir yanda Taşnaklar, diğer yanda Taşnak karşıtları [Ramgavarlar, Hınçaklar, tarafsızlar (*çezok*)] arasında yeniden çizildi. San Francisco'da restoran sahibi Kevork Mardigyan/George Mardikian ile Taşnakların desteklediği Ermeni Yardım Cemiyeti, "yerinden edilmiş" binlerce Ermeni'nin, yani Almanları Sovyetlere tercih etmiş eski Sovyet

---

32 Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community", s. 107.
33 *age*, s. 108.

yurttaşlarının 1940'larda ABD'ye gelmesine yardım edince, Taşnak karşıtı Ermeniler bu işe katılmaya karşı çıktı. Taşnaktsutyun, işbirlikçi General Dro Kanayan'ın "yerinden edilmiş insanlar"ın ABD'ye yerleştirilmesini finanse etmesine yardımcı olmak üzere, bir konferans turu düzenledi. Her iki taraf da, İngilizce konuşan yeni kuşak Ermenilere seslenmek üzere, kalın dergiler çıkarmaya başladı: Sovyet Ermenistanı'na daha yakın olanların çıkardığı *Armenian Affairs* kısa ömürlü oldu, Taşnaktsutyun'un desteklediği *Armenian Review* ise yayın hayatına uzun bir süre boyunca devam etti.[34]

Soğuk Savaş soğudukça, Sovyet sempatizanı olmakla kınanan solcular, diaspora Ermenileri arasında etkilerini yitirdiler. Ermeni "ilericiler", sessiz sedasız Taşnak karşıtı cemaatlerle birleşti. ABD'de Ramgavar, Taşnaklara karşı başlıca siyasi muhalefet haline geldi, Lübnan'da hem Ramgavarların, hem Hınçakların popülerliği ve etkisi arttı. Öte yandan, Taşnaktsutyun yeniden canlanan komünizm karşıtı politikalardan yararlanmaya başladı. Taşnakların 1951'deki 15. Dünya Kongresi'nden, aralarında "Özgür Dünya"yı "yöneten güçler"in de yer aldığı "komünizm karşıtı ve Sovyet karşıtı bütün güçlerle yakın işbirliği ve ittifak" çağrısı yapıldı.[35] Lübnan'da kendisine "Gerçek Taşnaklar" diyen bir grup, 1953'te partiden ayrılarak, *Aztarar* (Haberci) gazetesi çevresinde bir muhalefet kurdu; sonraki birkaç yıl içinde, Taşnaktsutyun'un muhafazakâr yönetimi daha ılımlı yüzlerce üyesini tasfiye etti.

Taşnaktsutyun, 1956'da, Halep Başpiskoposu Zareh Payaslıyan'ın Kilikya Katolikosluğu'na seçilmesine önayak oldu, bu nedenle hem Lübnan'da, hem diasporanın tamamında Ermeni Apostolik

---

34 "Bir Ermeni araştırmaları dergisi" olduğu söylenen *Armenian Affairs*, Sovyet yanlısı Charles Vertanes tarafından yayına hazırlanıyordu. İlk sayısında, Mardikian'ın yerinden edilmiş insanlar için çabalarını "açıkça sergileyen" uzun bir makale yayımlamıştı, John Roy Carlson, "The Armenian Displaced Persons", *Armenian Affairs* I, 1 (Kış 1949-50), s. 17-34. 1950 sonbaharında çıkan üç sayının ardından derginin yayını son bulmuştu. *The Armenian Review* ise ilk 1948 kışında çıktı, Reuben Darbinian'ın yayıma hazırladığı derginin yayını bugüne dek sürmüştür.

35 Aktaran Schahgaldian, "The Political Integration of an Immigrant Community", s. 208.

Kilisesi'nde fiili bir bölünme ortaya çıktı. Taşnaklar ve muhalifleri, Beyrut sokaklarında birbirlerini öldürmeye başladılar. Yine Taşnakların başını çektiği 1957 seçimleri, daha fazla kan dökülmesine neden oldu. 1958'de, Taşnakların Hıristiyan güçlerden yana çıktığı, Taşnak karşıtlarının Müslümanlarla saf tuttuğu Lübnan'daki kısa iç savaşta, Hınçaklar ile Taşnaklar arasında bir ateşkes sağlanıncaya dek, 60 Ermeni daha öldürüldü.

Partizanlık her zaman diaspora Ermenilerinin siyasi kültürünün önemli bir parçası olmuştu; ama Soğuk Savaş sırasında, cemaatleri, hatta aileleri bölerek birbirine düşman, kendi içine kapalı gruplar haline getirdi. Ermenilik, kişinin ait olduğu alt gruba ait bir özellik haline geldi. Taşnaklar ile Taşnak karşıtları arasındaki bu bölünme hattını aşan evlilikler yapmak, hatta karşı tarafla iletişim kurmak bile neredeyse imkânsızdı. Ne var ki, partilerin ve dinsel örgütlerin her biri başlıca görevini, kültürün korunması ve "gençliğe sahip çıkılması" olarak dile getirmişse de, eski liderlerin arkaik kaygıları genç insanlarda giderek daha az yankı buluyordu. Var olan yegâne Ermeni "Devleti"nin desteklenmesi ya da reddedilmesiyle ilgili çatışmalar, Ermenilerin diğer meselelerine, en önemlisi de Batı Ermenistan meselesine odaklanmayı zorlaştırıyordu. Soğuk Savaş'ta ABD'nin Sovyet karşıtı politikalarıyla ittifak halinde olan Taşnakların, ABD'nin müttefiki Türkiye'yi eleştirme imkânları sınırlıydı. Cemaat içi çatışmalara harcanan enerji, soykırım sonrası diasporasının ilk 20-30 yılına damgasını vurmuş cemaat inşa etme faaliyetlerine yöneltilemiyordu. Bunun sonucunda, genç Ermeniler ya Ermeni hayatından uzaklaşıp egemen kültürlere yaklaşıyor ya da Ortadoğu'daki uç örneklerde olduğu gibi, eski siyaseti reddettiklerini, Ermeni davasına terörizm yoluyla yeni ve şiddetli bir biçimde sarılarak gösteriyorlardı.

UZLAŞMAYA UZANAN YOL, 1960-1980'LER

Ermeni Kilisesi'nde dünya ölçeğindeki bölünmenin ardından girilen yoğun çatışmalara rağmen, sonraki 20-30 yıl içinde çatışma hatları bulanıklaşmaya başladı. Bu kısmen diaspora ile Sovyet Ermenistanı arasında temasları mümkün kılan, SSCB'deki Stalinizm

sonrası reformların bir sonucuydu. 1962'de yurt dışından gelen öğrenciler, Erivan'da eğitim görmeye başladı, aynı yılın nisan ayında, Ermenistan, diaspora Ermenilerinin sınırlı olarak yurda dönüşünün başlamasına izin verdi. Sovyet hükümeti, özellikle yurt dışında yaşayan Ermenilere yönelik *Hayreniki tzayn* (Anayurdun Sesi) gazetesini çıkararak, diasporayla olan gerilimleri azaltmaya çalıştı. Ülke içinde Ermenilerin ulusal hislerine verilen tavizler, soykırım ve Sardarabad'da Türklere karşı kazanılan zafer için anıtlar yapılması, daha büyük bir ifade özgürlüğü tanınması, Taşnaktsutyun'a karşı aleni düşmanlığın azalması; bunların hepsi diasporada, alt gruplar arasındaki husumetin azalmasına katkıda bulundu. Birçok kişi artık siyasi partiler arasında daha fazla işbirliği yapılmasını, ortak sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlenmesini ve dini bölünmenin son bulmasını istiyordu. 1960'ta Lübnan'da yapılan parlamento seçimlerinde, aşırılık yanlısı liderlerini kısa süre önce tasfiye etmiş olan Taşnaktsutyun, Taşnak karşıtı koalisyonu (Råmgavarlar, Hınçaklar ve bağımsızlar) kolayca alt etti; ama ne kazananlar, ne de kaybedenler yakın geçmişte çekişmelerine damga vurmuş olan, abartılı retoriğe sarıldı.

Hem diaspora içinde, hem diaspora ile Sovyet Ermenistanı arasında daha fazla birlik sağlanması yönündeki hareketlenmeye, artık yeniden, yeni bir dille gündeme getirilen, siyasi bilince sahip bütün Ermenileri birleştiren eski bir meselenin, 1915 Soykırımı'na dair bilinçlenmenin büyük katkısı oldu. Sovyet Ermenilerinin Nisan 1965'te, hükümetlerinin soykırımı tanıması talebiyle kendiliğinden gelişen gösterileri, resmi Türk kurumlarının soykırımı sürekli ve giderek yoğunlaşan bir kampanyayla reddetmeleri, meseleye daha büyük bir ilgi duyulmasına yol açtı. 24 Nisan'da düzenlenen anma törenleri, soykırımı incelemek üzere kurulan enstitüler ve düzenlenen konferanslar, Avrupa ve Amerika hükümetlerinin "unutulmuş soykırım"ı tanıması için girişilen eylemler sonucu, soykırım etrafında yeni bir söylem gelişti. Taşnaktsutyun, Sovyet karşıtı tonunu yumuşatarak, bir kez daha asıl düşmanın Türkiye olduğunu, diasporanın başlıca görevinin, Ermenistan'ın tarihsel toprakları ve soykırımın tanınması meselesini gündeme getirmek olduğunu savundu.

Harekete geçirme özelliği güçlü bir tema olarak soykırım, etnik kimliğin ileri sürülmesi ve Yahudi Soykırımı'na yeniden dikkat çekilmesiyle ilgili olarak daha geniş çaplı söylemler bağlamında yankı buldu. Ne var ki, farklı siyasi cephelerden Ermenileri bir araya getirse de, siyasi seferberliklerin Türk hükümetinin tavrında bir değişiklik yaratamaması, Ortadoğu'nun radikalleşmiş genç insanlarının yeni bir militanlığı benimsemesine yol açtı. "Ulus"un kaybolmasına meydan vermeden harekete geçilmesi gerektiği yönünde güçlü bir his, Filistinlilerin direnişinden etkilenen küçük devrimci grupların, 1975'te, Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu'nu (Armenian Secret Army For Liberation of Armenia/ASALA) kurmasına yol açtı.[36] Onu, çok geçmeden Adalet Komandoları ve Ermeni Devrimci Partisi gibi başka gruplar izledi. "Teröristler", hem Türk diplomatlara, hem Taşnak siyasi liderlere suikastlar düzenledi. İlk suikastların yaptığı şok etkisi çabucak kaybolup gitti. 1980'lerin ortasına gelindiğinde, örgütler arasında taktikler ve kişiliklerle ilgili iç çatışma, Ermeni "terörist" faaliyetlerinin gerilemesine neden oldu. Soğuk Savaş döneminde Sovyet Ermenistanı meselesiyle ilgili kutuplaşma gibi, siyaset ve devrimci savaş arasındaki sert tercih, Ermenileri ortak bir hayal etrafında bir araya getirmek yerine böldü.

1970'lere gelindiğinde, Ortadoğu'daki siyasi gelişmeler Ermeni cemaatlerinin geleceğini giderek daha fazla tehlikeye attı. Lübnan'da iç savaş, Suriye ve Türkiye'de baskılar, İran'da Müslüman köktenciliğin yanı sıra, Ermenilerin geleneksel girişimci uğraşları açısından, genel olarak zor bir ortamın oluşması, bu bölgeden özellikle ABD'ye göçleri teşvik etti. 1980'lere gelindiğinde, Ermeni hayatının başlıca iki merkezi, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti ile Kaliforniya ve Kuzey Amerika'nın başka bölgelerinde dağınık halde bulunan Ermeni cemaatleriydi. Ermeniler açısından kesin olan bir şey varsa, o da, şu ya da bu süper gücün sınırları içinde yaşamanın en iyi gelecek

36 Ermeni Soykırımı'nın kurbanlarından 73 yaşındaki Kurken Yanıkyan, iki Türk diplomatı, Santa Barbara'da kendileriyle görüşmek istediğini söyleyerek kandırdı ve bu görüşmede onları öldürdü. Bu olay, genç Ermenilere "eylemle propaganda"ya girişme konusunda esin kaynağı oldu.

garantisi olduğuydu. Amerikan Ermeni cemaatinde, Ermeni kültürü ve dilinin korunmasının karşısında duran asimilasyon meselesi, Ermeni cemaatini canlandırma çabalarını beraberinde getirdi. Ülkenin dört bir yanında Ermenice eğitim veren gündüz okulları açıldı, yarım düzineden fazla üniversitede Ermeni araştırmaları kürsüsü kuruldu; gazetelerin, özellikle de İngilizce olanların sayısında bir artış oldu, Washington'da, ekümenik Ermeni Meclisi üzerinden bir siyasi temsilcilik kuruldu ve benzersiz bir entelektüel merkez olan Zoryan Enstitüsü, Ermeni entelektüelleri, diasporanın karşı karşıya olduğu sorunları yeniden düşünmeye yönelik ortak bir çabada birleştirme girişiminde bulundu. Cemaat inşa etmeye yönelik bu çabalar, Amerikan örgütlenme biçimlerini benimsemeleri itibarıyla yeni, kaygıları itibarıyla gelenekseldi. Amerikalı Ermeniler, 1975 öncesinde Lübnanlı Ermenilerin olduğu biçimde etkili siyasi aktörler haline gelmedilerse de, 1980'lerde hem entelektüel, hem finansal olarak, 1988'de Karabağ olaylarıyla ortaya çıkan öngörülmemiş fırsatlara ve olası felakete tepki verebilecek kadar iyi konumda bulunuyorlardı.

MEVCUT KRİZ

Diaspora cemaatlerinin oluşumu, ulusların oluşumu gibi, nesnel kültürel özlerin basitçe serbest bırakılmasından ziyade, siyasi müdahale ve kültürel yaratıcılığın bir ürünü olmuşsa, mevcut kriz, hem bir tehlike, hem fırsat anlamına gelir. Gelenek hiçbir zaman verili bir şey olmamış, etkin bir biçimde "korunan", hatta "icat edilen" bir şey olmuştur. Cemaatlerin inşası meselesi, her zaman, iç dayanışmanın ve anlayışların güçlendirilmesi, dış sınırların tanımlanmasıyla ilgili bir mesele olmuştur. Özellikle de diaspora cemaatleri, bilinçli olarak inşa edildikleri ölçüde gönüllü siyasi oluşumlardı. Bu cemaatler içinde yetki, iktidar ve nüfuz sahibi olmak için verilen yoğun mücadeleler, hem bölücü, hem tanımlayıcı olmuştu. Din adamları ve siyasi eylemciler, bağımsız entelektüeller ve işadamları, öğretmenler ve şairler, hepsi de cemaat içinde inandırıcı olmaktan uzak iddiaları için bastırıyordu. Geçici koalisyonlar ve himaye sistemleri, saygınlık ve nüfuz sahibi insanları bir araya getiriyor, bu insanlar belli bir

alanda bir süreliğine geniş bir meşruiyet kazanabiliyordu. Ama tek bir grup ya da kişi, hizipleri bir araya getirmeyi, bırakın diasporanın tamamını, tek bir cemaat içinde dahi bölgesel, dini ya da siyasi farklılıkları aşmayı başaramamıştı. Ermeni diasporası ne parçalarıyla, ne de bütünüyle uyumlu bir biçimde, tek bir ses olarak davranmayı başaramamıştı; anayurt üzerindeki etkisi de genelde olabileceğinden çok daha azdı. Ama bir diaspora cemaatinin ya da diasporanın tamamının uyum içinde hareket edebileceği (ya da etmesi gerektiği) fikri, bir ulus-devlet için ancak bir mit olabilir.

Diaspora, önce soykırım meselesi ve daha sonra, 7 Aralık 1988 Depremi'nde Ermenilere yardım etme çabaları çerçevesinde, hem kendi içindeki en büyük bölünmeleri aşmasını sağlayacak, hem de onu hayati bir biçimde Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlayacak ortak bir hareket zemini buldu. Ermenistan Ermenileri, istikrarlı bir şekilde, hızla bağımsızlığa doğru ilerlerken, diasporada da Ermenistan'ın geleceğiyle ilgili aynı kuşkular ve kafa karışıklıkları doğdu. Taşnaktsutyun dahil olmak üzere, diasporadaki siyasi hareketler, başta bağımsızlığa Cumhuriyet'teki Ermeni Ulusal Hareketi kadar coşkuyla yaklaşmıyorlardı. Ermenistan, belirsizliklerle dolu yolunda, diasporanın kendisine yardım etme potansiyelini abartırken –Ermeni Hayırseverler Birliği ve birkaç cesur girişimcinin hatrı sayılır yardımları dışında– diaspora, geçmiş zamanın yükünü taşıyor, uzun süredir birleşmesini engellemiş eski meseleler için, sonuç alamadan, gücünü harcıyordu. Ermeni hükümeti, diasporayı resmen geniş Ermeni ulusunun bir parçası olarak tanıyıp, onu tam yurttaşlığa davet etti. Amerikan diasporasından avukat ve eylemci Raffi Hovhannisian'ın, bağımsız Ermenistan'ın ilk Dışişleri Bakanı olarak atanması, ulusun çok uzun zamandır birbirinden ayrı kalmış iki parçasının birbirine bağlı olduğunu yeniden doğruladı. Mevcut durumda yeni olan ve gelecek açısından en çok umut veren şey, diasporada, halihazırdaki hükümetiyle Ermenistan Cumhuriyeti'nin, hem Ermeni anayurdu, hem de ilişkilerin sürdürülmesi gereken meşru bir devlet ve korunması, yardım edilmesi gereken bir ulus olduğu yönünde genel bir fikir birliğinin bulunmasıdır. Anayurda dönüş, çoğu diaspora

Ermenisi için geçmişte olduğu kadar güçlü bir arzu değilse de, şu sıralar yaygın olan his, Ermeni dili, Ermeni tarihi, Ermenilerin benzersiz Hıristiyan inancı ve diasporanın kaderinin, Ermeni halkının elinde kalmış yegâne Ermenistan'da anlatılacak hikâyelerle birlikte örüldüğü hissidir.

14
Ermenistan Yine Bağımsızlık Yolunda

Gorbaçov'un girişimleri kolay anlaşılacak bir biçimde üçlü devrim diye tanımlanmıştır: Otoriterlikten demokrasiye götüren siyasi bir devrim, devlet güdümlü ekonomisini bir tür piyasa ekonomisine dönüştüren ekonomik bir devrim ve Rusya egemenliğindeki bir imparatorluğu egemen devletlerden oluşan yeni bir konfederasyona dönüştüren, sömürgecilik karşıtı bir devrim. Demokratikleşme, piyasa ekonomisine geçiş ve sömürgeciliğin sona ermesi aynı anda gerçekleşti ve bir sürecin etkileri diğerlerinin ilerlemesini derinden etkiledi, şekillendirdi ve tahrif etti. Gorbaçov reformcuları, başından beri, toplumun daha özgür olmasının, siyasi alanın özgürleşmesinin, zor durumdaki ekonomiye taze kan sağlamak için temel önemde olduğunda ısrar etmişlerdi. Ne var ki, yetki devri, buna bağlı olarak Komünist Parti'nin çökmesi, rakip iktidar odaklarının ortaya çıkmasına, adı kötüye çıkmış "yasaların savaşı"na, "dikey iktidar"ların ortadan kalkmasına, hayatı sekteye uğratan grev ve gösterilere, milliyetçilerin merkezi devlet otoritesinde yükselmesine yol açtı. Aynı tarihlerde etnik milliyetçiliğin patlaması, merkezi ekonomik planları altüst etti; kamu ulaşımını ve cumhuriyetler arası ticareti aksattı ve ekonomiyle ilgili olarak yeni bir otarşik (kendi kendine yetebilen milli ekonomi) zihniyet yarattı. Milliyetçiliğin çevrecilikle ittifak kurması, bazı örneklerde kilit öneme sahip enerji ve döviz kaynaklarını temsil eden ya da başka sanayilerin tedarikçisi olan işletmelerin kapanmasına neden oldu. Diğer bütün gelişmelerin gerisinde, reformcular ve demokratların en iyi hesaplanmış planlarına musallat olmuş bir hayalet gibi, ekonominin hızla gerilemesi, ulusça kin duyulan şeylere yönelik nefreti yoğunlaştırdı ve daha muhafazakâr güçlerin daha fazla demokratisi ve ademimerkeziyetçilik yolunda atılan adım-

lara direnmelerine neden oldu. Devrim, ekonomik reformlar olarak başlamıştı, ama ekonomi alanında hezimete uğrayınca, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne ve bir düzineden fazla "bağımsız" devletin ortaya çıkmasına yol açtı.

Sovyet İmparatorluğu'nun dağılması ve "sosyalist" denen sistemin çöküşü, çeşitli biçimlerde yorumlanmış; imkânsız bir ütopyanın kaçınılmaz başarısızlığı, Reagan'ın zayıflayan Sovyet ekonomisine, askeri ve ekonomik bakımdan aşırı yük dayatma stratejisinin başarılı bir sonucu ya da halkın demokrasi ve özgürlük isteklerinin doğal olarak yükselmesinden kaynaklanan bir gelişme olarak görülmüştür. Bugün birçok kişi, Sovyet sisteminin 74 yıllık deneyimini en başından beri kusurlu bir deneyim olarak okumaktadır; sanayileşmeye, kentleşmeye eşlik eden devasa dönüşümler, faşizme karşı kazanılan zaferler, Stalin döneminde yapılmış kitlesel katliamların bir bir ortaya serilmesinin, yozlaşmış ve hiyerarşik Brejnevci muhafazakârlığın hor görülmesinin ve imparatorluğun çevre bölgelerinde Sovyet tarzı sosyalizmin açıkça itici bulunmasının ezici ağırlığı altında kalmışlardır. Bu çöküşü hazırlayan uzun vadeli hatalar veya Gorbaçov ekibinin kısa vadeli hataları ne olursa olsun, başarısızlığın asıl sebepleri, daha ara dönemdeki (ve genelde görmezden gelinen) Brejnev rejiminde yatar. Uzun yıllar süren Brejnev döneminde, Sovyet yönetimi, 1970'lerin sonundan beri açıkça görülen çürüme işaretlerini görmezden gelmiş ve iktidarı askeri güç ve siyasi uyuma dayanarak pekiştirecek reformlar yapmayı reddetmiştir. Sovyet bloğunun virajı alamadığı nokta, 1968'de, Çekoslovakya'daki komünist reformcuların daha demokratik bir sosyalizm inşa etmeye kalktığı, ama bu deneylerinin Sovyet tanklarının altında kaldığı günlerde yaşanmıştı. Ülke içinde ve Doğu Avrupa'da yeniden mevzilenme, öte yandan Batı'ya karşı yumuşama politikası ve askeri harcamaların artması, hepsi bir arada bir açık kapatma planına dönüşmüş, 1980'lere dek düşe kalka ilerlemeyi sağlamıştı.

1980'lerin başına gelindiğinde, Brejnevci sistem artık durma noktasına gelmişti. Stalinizmin ilk yıllarından beri Sovyet sisteminin istikrarlı özelliklerinden biri olan ekonomik büyüme, 1970'lerin ba-

şından itibaren gerilemeye başlamıştı. Stalin sisteminin bir parçası olan aşırı büyüme stratejisi artık sonuç vermiyor, verimi artırmaya yönelik çeşitli reformlar ıstırabı uzatmaktan başka bir iş yaramıyordu. 1960'larda yüzde 8'lerde gezinen ekonomik büyüme oranları (net maddi üretim ya da üretilen malların oranı) düşmüş, 1980'lerin başında yüzde 3'ün biraz üstüne doğru gerilemişti. 1970'lerde petrol fiyatlarındaki artışın dünyanın ikinci büyük petrol ihracatçısı olan Sovyetler'e büyük katkısı olduysa da, iç ekonomideki gerileme tersine çevrilemedi. Aynı tarihlerde, uluslararası bağlam, Sovyet sistemine, teknoloji, ekonomik büyüme ve askeri yetkinlik açısından daha gelişmiş Batı'yla (ve Japonya'yla) etkin bir rekabet içinde olabilmesi için reformları yapması konusunda baskı uyguluyordu.

Çok geçmeden, "duraklama (*zastoy*) dönemi" diye anılacak olan, uzun süren Brejnev rejimine, siyasi düzeyde koyu bir muhafazakârlık, temel reformlar konusunda bir isteksizlik, yönetimde dikkat çekici bir istikrar ve süreklilik, kuvvetli ve özgüvenli bir askeri ve dış politika damgasını vurmuştu. Ama derin toplumsal ve ekonomik düzeylerde Sovyet toplumunu etkilemeye devam eden muazzam değişimler (kentleşme, daha büyük bir hareketlilik, kültürel ve teknik açıdan eğitilmiş insan sayısındaki artış, tüketici beklentilerinin yükselmesi), bu siyasi sistemi ve ekonomik mekanizmayı baltalıyordu. Stalinizm ve Stalin sonrası bürokratik ekonomik sistem, Sovyetler Birliği'nde temelde eğitimli, hareketli, beklentileri yüksek bir toplum yaratmıştı. Kitlesel terörün ve polis devletinin en berbat aşırılıklarının son bulmasıyla birlikte, SSCB'de çaresiz bir sivil toplum ortaya çıkmıştı.

Durağan devlet yapısı ile sistemin yarattığı toplum arasında derin, sıkıcı ve ısrarlı bir çatışma gelişti. Sistemin sunduğu ödüller ve emniyet, verili kabul ediliyordu; ama insanların heveslerini gerçekleştirememeleri, demokratik olmaktan uzak bir siyasi düzende ve Marksist-Leninist ideolojinin kemikleştiği bir ortamda görüşlerini ve çıkarlarını tam anlamıyla ifade edememeleri, hayal kırıklıkları doğuruyordu.[1] Nüfus giderek tatmin edici olmaktan uzak işlere doğru

1 Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon* adlı kitabında şöyle yazar: "Açık olan

itildi. Çoğu Sovyet yurttaşına göre, iş, değer verdikleri bir şey değildi. Özel hayat alanı, aile ve dostlar, giderek en önemli şey haline geldi. Brejnev döneminde insanların toplumsal sınıflarının dışına çıkmaları daha zorlaştı. Ebeveynler, ayrıcalıklarını çocuklarına aktarmaya çalıştıkça toplum donuklaştı. Tüketici mallarının kıtlığı, karaborsa ve gri piyasanın yaygın bir biçimde gelişmesine ve bu sistemin rüşvetle, üçkâğıtçılıkla, malları elde tutup eşe dosta dağıtarak, yan yollardan aşılmasına yol açtı. "Maaşınla geçinmek zorunda kalasın" şeklindeki Sovyet bedduasının da gösterdiği üzere, hiç kimse üçkâğıtçılık yapmaksızın geçinemiyordu.

Artık Sovyet nüfusunun yarısını oluşturan Rus olmayan halklar arasında, yenice sağlamlaşmış, kültürel ve siyasi gündemleri Sovyet merkezi otoritelerininkinden farklı, bilinçli, bütünlüklü uluslar doğmuştu. Rus olmayan halklar arasında, sistemin ayrıcalıklarına eşit düzeyde erişemedikleri (gerçi yerel elitler açısından bu kesinlikle doğru değildi), özellikle de cumhuriyetlerinin dezavantajlı durumda olduğu hissi giderek güçlendi. Sırtlarında Rusya kamburu olmasa, ekonomik bakımdan daha iyi durumda olacakları kanısı yaygınlaştı.

Gorbaçov'un üçlü devrimi (demokratikleşme, piyasa ekonomisine geçiş, sömürgeciliğin sona ermesi) daha fazla özerklik ve demokrasi talep eden bir dizi kitlesel ulusal hareketi tetikledi. Aşırı merkezileşmiş Sovyet Federasyonu'nun parçalanması ve yerel komünist partilerin yönetiminin baltalanması başarılı olunca, bu hareketler, ilk kitlesel tezahürü Ermenistan'da gözlenen bir dizi ulusal demokratik devrime önayak oldu. 1987-1988'de, ekoloji ve Karabağ sorununa odaklanmış bir protesto hareketi olarak başlayan Ermeni Devrimi,

---

bir tek şey var: Sovyet toplumunun, karmaşıklığına uygun düşecek bir devlete ihtiyacı var. Günümüz kent toplumu, kimi zaman açık, kimi zaman örtülü biçimlerde, hem siyasal kurumlara baskı yapan, hem benimsenecek ekonomik modeli dayatan güçlü bir 'sistem kurucu' haline gelmiştir. Sovyet kent toplumu, kimi zaman görünür, kimi zaman yavaş, sinsi ve algılanamaz çok sayıda kanaldan bireyleri, grupları, kurumları ve devleti etkilemektedir. Sivil toplum konuşmakta, dedikodu yapmakta, talep etmekte, çıkarlarını birçok biçimde dile getirmekte, böylece ruh halleri, ideolojiler ve kamuoyu yaratmaktadır." Moshe Lewin, *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation*, (Berkeley: University of California Press, 1988), s. 146.

altı ay içinde Ermenistan Komünist Partisi'nin yönetimine karşı güçlü bir ulusal muhalefet yarattı. Mayıs 1988'e gelindiğinde, Karabağ Komitesi siyasi ufkunu genişletmiş, Ermenistan'da demokrasi sorununu da gündemine almıştı. Daha radikal taleplerle ilerlemek istemeyen önemli isimler (Zori Balayan, Silva Gabudikyan ve İgor Muradyan dahil) komiteden ayrıldı, onların yerine komünist yönetimi daha fazla eleştiren Levon Ter Petrosyan gibi isimler geldi.[2] Şubat 1988'den Aralık 1988'e dek devam eden bu oluşum süreci, gelişen devrimin ilk aşaması olarak görülebilir.

Eski Ermeni komünist lider kadrosu *perestroyka*'ya temelde karşı çıkarken ve Ermenistan nüfusu arasında bütün itibarını yitirmişken Moskova, Ermenistan'ın iktidar partisinde zayıf bir reform eğilimi ile güçlü, ama giderek antikomünistleşen demokratik bir hareket arasında tercih yapmak zorundaydı. Aralık ayına gelindiğinde, Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki etkili güç, Karabağ Komitesi'nin elindeydi; Gorbaçov ise komünist yönetimi desteklemeye karar verdi. Demokratik Hareket'in liderlerinin tutuklanması, Ermeni Devrimi'nin, Mayıs 1989'da komite üyelerinin serbest bırakılmasına dek devam eden ikinci aşamasını başlattı: Eski yetkililer ulusun desteği olmaksızın yönetimi tekrar eline aldı.

Gorbaçov, 1988-1989 döneminde, iki yönlü bir siyasi zorlukla karşı karşıya kaldı: Bir yandan parti içindeki muhafazakârlar *glasnost*'u sınırlamaya, parti içinde seçim reformlarını engellemeye çalışıyordu; öte yandan önce Ermeniler, ardından Baltık halkları arasında halk milliyetçiliği patlak verdi. Nisan ayında, Nina Andreevna'nın meşhur mektubunda haber verdiği ilk güçlük çabucak aşıldı. Gorbaçov, hazirandaki 19. Parti Konferansı'nda yeni bir parlamento, Halk Temsilcileri Kongresi için çok adaylı seçimler düzenlenmesi önerisi için bastırarak, bu öneriyi kabul ettirdi. Temsil güçleri sınırlı da olsa, bu seçimler, Komünist Parti'nin iktidar tekeline darbe indiren çekiç oldu. Gorbaçov için yeni bir forum ve destek tabanı oluştursa da, açık siyasi süreç, Rus liderin o zamana dek dayandığı iktidar aracını

2 Libaridian, *Armenia at the Crossroads: Democracy and Nationhood in the Post-Stalin Era*, (Watertown, Blue Crane Books, 1991), s. 75n.

hızla aşındırdı. Gorbaçov, bir yanda, partiyi korumak ve partide reform yapmak, diğer yanda, nihayetinde komünistleri baltalayan siyasi alternatifler yaratmak arasında kaldı.

1988-1989 döneminde, siyasi toplumun, Sovyetler Birliği'nin her yerinde görülen uyanışı, Gorbaçov'un ikilemini yoğunlaştırdı. Daha fazla demokrasi isteyen hareketi cesaretlendirebilir, böylece komünistlerin iktidar tekelini tehdit edebilirdi ya da canlanmış, harekete geçmiş nüfusu kabul edilebilir sınırlar içinde tutmak için kuvvete ve şiddete başvurup, kendi demokratikleşme planlarını baltalayabilirdi. Parti içinde bu alternatif stratejiler hararetle tartışıldı. Aleksandr Yakovlev ve Boris Yeltsin gibi reformcular Gorbaçov'u sola, daha fazla demokratikleşmeden yana çekerken, Yegor Ligaçev gibi muhafazakârlar, disiplin ve düzen çizgisini savundu.

Halk Temsilcileri Kongresi için 1989'da yapılan çekişmeli seçimlerle birlikte, birçok Batılı Sovyetler Birliği uzmanının uzun zamandır savunduğu, Sovyet halkının demokratik siyaset yetisine sahip olmadığı yönündeki görüşün bir kenara bırakılması gerekti. Çarlık Rusyası'nın ve Stalinist dönemin geçmişine ait otoriter siyasi kültürün etkileri ne olursa olsun, milyonlarca Sovyet vatandaşı, birçok seçimde *apparat*'ı alt ederek, partinin otoritesini sarsarak, kendi kendilerini yönetebilecekleri yolunda yeni bir güven kazanarak, gerçek bir parlamenter sistemin yaratılmasına katıldı. Halk Temsilcileri Kongresi, Haziran 1989'da açıldığında, bağımsız temsilciler saldırıya geçti, ülkenin liderlerini, iki ay önce 19 Gürcü göstericinin katledilmesinden sorumlu tuttular. Gorbaçov, Sovyet tarzı hünerli bir parlamenter liderlik gösterisiyle, siyasi merkezi ve koalisyonunu bir arada tutmayı başardı; ama Moskova entelijansiyası ve başka "sol" unsurlar ayrılarak kendi gruplarını kurdular. Kongre'nin televizyondan yayımlanması Sovyet nüfusu üzerinde heyecan verici bir etki yarattı. Büyük ölçüde depolitize olmuş bir toplum, yeni bir siyasi eğitimden geçiyordu. İktidarın büyüsü bozulmuş, insanlar canlanmıştı.

İkinci zorluk (Sovyet uluslarının isyanı) SSCB'nin emperyal yapısı içinde aşılamadı. Seferberlik haline geçmiş Rus olmayan halklar sonraki üç yıl içinde Sovyetler Birliği'nin hassas dokusunu param-

parça ettiler. Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan yönetimine karşı protestoları ya da Baltık cumhuriyetlerindeki ulusal kültürcü ve demokratikleşme yanlısı hareketler *perestroyka* ruhuyla yola çıktılar, ama çabucak demokrasi ve ulusal egemenliği savunan antikomünist koalisyonlara dönüştüler. Karabağ'ın özerkliğinin güçlendirilmesini, ama Azerbaycan içinde kalmasını teklif ederek Ermenilerle uzlaşmaya çalışan Gorbaçov ne Ermenileri ne Azerileri memnun etti. İki halk arasında uzun süren, bir sonuca varamayan bir savaş başladı. Başlıca liderleri tutuklama yoluyla milliyetçilerin belini bükme girişimi, baskının da uzlaşma kadar etkisiz olduğunu kanıtladı.

Gorbaçov ekibinin yeni siyasi sistem yolunda attığı her adım, cumhuriyetlerden gelen taleplerin yükselmesiyle tehdit altına girdi. Ermenistan'da Komünist Parti'nin, ulusal hareketin popüler temsilcilerini dışlayarak ülkeyi yönetme girişimi, siyasi krizi kötüleştirmekten başka bir işe yaramadı. Mart 1989'da, birçok seçmen genel seçimleri boykot etti. Mayıs ayı başında, Karabağ Komitesi üyelerinin serbest bırakılması talebiyle kitlesel gösteriler yeniden başladı ve aynı ay yapılan Halk Temsilcileri Kongresi seçiminde, Ermeniler, Karabağ davasıyla özdeşleşmiş isimleri seçtiler.[3] Komünist Parti Başkanı Suren Harutyunyan, halkın gönlünü kazanmak için birkaç jestte bulundu. 28 Mayıs'ın, yani Taşnaktsutyun'un 1918'de Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği günün, Ermeni devletinin yeniden kurulmasının yıldönümü olarak tanınması gerektiğini kabul etti. O cumhuriyetle (ve birçoklarına göre Taşnaktsutyun'la) özdeşleşmiş üç renkli bayrak, Ermenistan'ın ulusal bayrağı olarak kabul edildi. Son olarak mayıs ayının son gününde, Karabağ Komitesi üyeleri ve İgor Muradyan, davalarının Ermenistan Adalet Bakanlığı'na aktarılması sonrasında, serbest bırakıldılar. Onların dönüşü, Erivan'da gösterilerle kutlandı.

Ermeni Devrimi'nin üçüncü aşaması (Haziran-Ekim 1989), komünistler ve milliyetçiler arasında bir tür anlaşmayla başladı. Ermeni Komünist Partisi'nin yönetimi ve ulusal hareket, altı ay boyunca,

---

3 Aktör Sos Sarkisyan, gazeteci Karen Simonyan, yazar Sero Khanzadyan ve Rus etnograf Galina Starovoytova, Halk Temsilcileri Meclisi'ne seçildi.

Baltık cumhuriyetlerindeki halk cepheleri ile komünistler gibi birbirine rahatça uyum gösteremeyen müttefikler olarak çalıştı. Hareketin en önemli liderlerinden biri olarak kendisini göstermeye başlamış olan Levon Ter Petrosyan, komitenin, salt Karabağ sorunun çözümünden öteye geçen daha kapsamlı bir bakış açısına sahip olduğunu açıkça ortaya koydu. Nihayetinde, Ermenistan'a tam demokrasi ve bağımsızlık getirmeye kararlı olan hareketin izlediği yol, partiyle tam bir çatışma içine girmesine yol açacaktı.

Büyük bir hızla çoğalan gayriresmi örgütler, haziran ayında birleşerek Panermeni Ulusal Hareketi'ni (*Hayots hamazkayin şarjum*, HHŞ) kurdu; hükümet bu örgütü resmen tanıdı. Ter Petrosyan, *Le Monde*'a verdiği bir röportajda, Harutyunyan'ın Halk Temsilcileri Kongresi'nde Ermeni ulusal çıkarlarını savunmasını takdir ederek, Ermenistan Komünist Partisi ile HHŞ'nin çıkarlarının yakınlaştığına inandığını dile getirdi. Karabağ Komitesi'nin "şimdilik resmi lider kadrosunun yerini almak gibi bir niyeti" olmadığını belirtmekle birlikte, Ermeni siyasetinde kilit bir aktör olarak ortaya çıktığını vurguladı. Haziran ayında, Karabağ Komitesi üyeleri, yazar Zori Balayan'la birlikte, Yüksek Sovyet'in toplantılarına katılmaya davet edildi ve burada açık bir pragmatizm sergilediler. Balayan, Pantürkizmin Ermenistan'ı tehdit ettiğinden bahsedip, Rusya'yla olan geleneksel dostluklarına güven duyabilme ihtiyacından söz edince, Ter Petrosyan, Pantürkizmin şimdilik gündemde olmadığını belirterek, Karabağ Komitesi'nin, Artsakh (Karabağ) meselesini tehlikeye atan böyle hassas bir meselenin gündeme getirilmesini kınayan resmi açıklamasını okudu.[4] Halkın katıldığı gösterilerde, Ter Petrosyan, başka toprak meselelerini gündeme getirmenin tehlikeli olduğunu, Ermenistan'ın iddialarının ırkçı ya da yayılmacı değil, demokratik olduğunu savundu. Diasporada, Taşnak yayın organı *Troşag*, Balayan'dan yana taraf tuttu ve Ter Petrosyan'ın görüşlerini "tehlikeli" diye niteledi.

Azerbaycan-Ermenistan çatışması, 1989'un yaz ve güz aylarında hızla tırmandı. Hem HHŞ, hem yeni kurulmuş Azerbaycan Halk

4 Libaridian, *Armenia at the Crossroads*, s. 151-66.

Cephesi (AHC), Gorbaçov'un temsilcisi Arkadi Volski başkanlığındaki özel yönetimin lağvedilmesi çağrısında bulundu. Ermeniler, Karabağ'ın Ermeni Cumhuriyeti'nin bir parçası haline gelmesi gerektiğini savunan konumlarını koruyor, radikal Azerbaycanlılarsa, Karabağ'ın özerkliğinin tümden kaldırılması çağrısında bulunuyorlardı. Yüz binlerce Azerbaycanlı Bakü'de gösteri yaparken, Karabağ ve Ermenistan ablukası sıkılaştı. Karabağ Ermenileri, bu gelişmelere kendi ulusal konseylerini seçerek karşılık verdiler. Karabağ Ulusal Konseyi, 23 Ağustos'ta Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrıldığını, Ermenistan'la birleştiğini duyurdu. Gelen haberlere göre, Karabağ'da her gün silahlı çatışmalar yaşanıyordu. AHC'nin başlattığı grevler, Bakü'nün büyük bölümünün kepenk indirmesine neden oldu. Azerbaycan'daki milliyetçiler, bağımsızlığın ilan edilmesini, AHC'nin tanınmasını ve Volski Komitesi'nin lağvedilmesini istiyorlardı. Azerbaycanlı yetkililer, eylül ayında, Halk Cephesi'nden gelen baskılara boyun eğdiler ve Azerbaycan'ın SSCB içinde bağımsız bir cumhuriyet olduğunu ilan ettiler.

Daha sonra Ermeni Yüksek Sovyeti, Karabağ Ulusal Konseyi'ni, Karabağ halkının yegâne meşru temsilcisi ilan ederek, çatışmayı daha da tırmandırdı. Azerbaycan Yüksek Sovyeti buna, Karabağ ve Nahçıvan'ın özerkliğini lağvederek karşılık verdi. Bütün bu kararlar, SSCB Yüksek Sovyeti'nce geçersiz ilan edilmişse de, hâlâ komünist partilerin yönetiminde olan iki cumhuriyet de Moskova'nın Karabağ meselesiyle ilgili direktiflerine uymaya istekli değildi.

SSCB Yüksek Sovyeti, 28 Kasım'da partileri bir araya getirememenin hüsranı içinde, 348 lehte oya karşı 5 ret oyuyla, Karabağ'daki Özel İdare Komitesi'nin yerini büyük ölçüde Azerbaycan'a tabi bir yönetimin almasını kabul etti. Karabağ meselesinde genellikle Ermenilerin tavrını destekleyen Baltık cumhuriyetleri bile, çoğunluğa uyarak oy verdi. Yüksek Sovyet, eşit sayıda Ermeni ve Azeri'nin yer aldığı, cumhuriyet zemininde özel bir "düzenleme komitesi"nin kurulmasına izin verirken, (12 Ocak 1989'da bir kararnameyle askıya alınan) Dağlık Karabağ Bölgesi Sovyeti'nin ve idare komitesinin yeniden çalışmaya başlamasını onayladı. SSCB Yüksek Sovyeti'nce

bağlı Birlik İzleme ve Gözlem Komisyonu, sosyopolitik durumu gözetecek, SSCB İçişleri Bakanlığı'na bağlı birlikler, koşullar normalleşinceye kadar Karabağ'da kalacaktı. Karabağ'ın tam anlamıyla kalkınmasını güvence altına alacak yeni bir yasa iki ay içinde hazırlanacak, demografik durumda herhangi bir değişikliğe izin verilmeyecekti.

İki taraf da bu durumdan memnun olmamıştı. Bu karara karşı hem Erivan'da, hem Bakü'de gösteriler düzenlendi. Ermeni Yüksek Sovyeti, Moskova'nın kararını reddetti ve 1 Aralık'ta, Karabağ'ın Ermenistan'ın bir parçası olduğunu açıkladı. 5 Aralık'ta 40 bin gösterici, Yüksek Sovyet binasının önünde toplanarak, sömürge pratiklerinin son bulmasını, Sovyet Anayasası'nın Komünist Parti'ye öncü bir siyasi rol veren 6. Maddesi'nin lağvedilmesini ve cumhuriyetin "Ermenistan Cumhuriyeti" olarak yeniden adlandırılmasını talep etti. 1989 sonbaharının sonuna gelindiğinde, Ermenistan komünist makamlarıyla HHŞ arasındaki işbirliği ilişkisi son bulmuş, hareket, demokratikleşme ve bağımsızlık yönündeki çabalarını hızlandırmıştı. Ermeni Devrimi'nin dördüncü aşamasında (Ekim 1989-Ağustos 1990), milliyetçiler ile komünistler arasında, iktidar için açık bir çekişmeye tanık olundu.

Sovyetler Birliği'ndeki olaylar, 1989 sonunda Doğu Avrupa'da komünist hükümetlerin devrilmesinden etkilendi. Sovyet dış imparatorluğunun çöküşü, Sovyetler Birliği içindeki Rus olmayanları derinden etkiledi, onların egemenlik ve bağımsızlık arzularını meşrulaştırdı. Ermenistan Yüksek Sovyeti, HHŞ'nin baskısı altında, cumhuriyetin anayasasını gözden geçirerek, kendine SSCB yasalarını değerlendirme yetkisi verdi. Merkezi devlet otoritesi sarsılıyordu, Kremlin'in iktidarı ancak polis ve askerlerle ayakta duruyordu. Ama Tiflis'te göstericilerin öldürülmesi ve Halk Temsilcileri Kongresi'nin tutarsız bir tepki göstermesinin ardından, Gorbaçov, protestoculara karşı silah kullanımını sadece aşırıya kaçan etnik çatışmalarla ve Sovyetler Birliği'nden ayrılma teşebbüslerinin engellenmesiyle sınırladı.

1990'a gelindiğinde, Gorbaçov'un Komünist Parti'yi yenilenmiş haliyle koruyan bir siyasi yapıda reforma gitme stratejisi, Sovyet

siyasetinde derin bir kutuplaşmaya yol açmıştı. Gorbaçov'un politikaları, duraklama halindeki Sovyet ekonomisini canlandırmayı başaramamış, Sovyetler'in birliğini tehdit eder hale gelmişti. Dış politikadaki olağanüstü başarıları genellikle kabul ediliyordu; ama Gorbaçov, SSCB içinde hiç olmadığı kadar sıklaşan, tehdit edici bir hal alan krizlerle karşı karşıyaydı. Dağılmakta olan SSCB'nin başka yerlerinde olduğu gibi, Transkafkasya'da da ekonomik gerileme ve siyasetin radikalleşmesi, birbirinden beslenerek bir döngü haline gelmişti. Kısmen demokratik, kısmen eski yapıları koruyan, tamamlanmamış siyasi reform ve ulusal isyanlar ekonomiyi olumsuz etkiliyordu. Dış ticaret koşulları, 1988'den beri kötüleşiyordu. İthalat artmaya devam ediyordu, ama döviz rezervleri tükenmişti. 1989 sonuna gelindiğinde, SSCB'nin gayrisafi dış borcu 54 milyar doları bulmuştu. Petrol ve kömür üretimi, 1989'da gerilemeye başladı. Ertesi yıl, ulusal maddi üretim, tahminen yüzde 4 civarında gerilerken, gayrisafi milli hasıla yüzde 2 civarında azaldı. Sadece hizmet sektörü büyüyordu. Ücretler ve maaşlar yüzde 12 artmıştı, ama açık ve bastırılmış enflasyon, 1990'da ivme kazandı. Petrol üretimi gerilemeye devam ediyordu, petrol ihracatı 1990'da yüzde 20 civarında düştü.[5] Ermenistan'da hem deprem kurbanları, hem Azerbaycan'dan ve SSCB'nin diğer yerlerinden gelen mülteciler, yüz binlerce kişi hâlâ evsizdi ya da yeterli barınma koşullarından yoksundu. Azerbaycan'ın uyguladığı abluka, depremden zarar görmüş bölgelerde yeniden yapılanmayı engelliyordu.

İki yılı aşkın bir süredir devam eden Karabağ çatışmasının ardından, Ermeniler, SSCB'nin en sadık uluslarından biri olmaktan çıkıp,

---

5 "Geleneksel merkezi planlama sistemi, büyük ölçüde çökmüştür; ama yerini işleyen bir piyasa sistemine bırakmamıştır. Süregiden bu çöküş, herhalde en fazla perakendecilikte görülür durumdadır. Devletin mağazalarında pek az mal bulunabilmekte, takas yaygınlık kazanmakta, karaborsa ve ekonominin 'dolar'laşması hızla yayılmaktadır. Bu arada, cumhuriyetlerdeki politika, giderek artan özerklik talebinin etkisi altında şekillenmektedir. Kıtlığın giderek derinleştiği bir iklimde, cumhuriyetler takastan başka herhangi bir biçimde ticaret yapmaktan uzaklaşmaktadır." *The Economy of the USSR: A Study Undertaken in Response to a Request by the Houston Summit: Summary and Recommendations*, (Washington, D.C.: Dünya Bankası, 1991), s. 10-11.

Moskova'ya duydukları güveni tamamen yitirme noktasına geldiler. Resmi basın yayın organlarının, her iki tarafın da taleplerini aynı derecede haklı gören, her iki tarafı da şiddetin yükselmesinden aynı derecede sorumlu tutan tavrını, Azerbaycan'dan yana bir tavır olarak algılıyorlardı. Gorbaçov'un Karabağ'ı Ermenilere vermeye yanaşmaması, ablukaya son verememesi, insanlarda, Kremlin'in Müslümanları desteklemenin siyasi avantajlarını hesapladığı yönünde bir kanı uyandırmıştı. Ermenistan'da Suren Harutyunyan'ın yönetimindeki Komünist Parti, Karabağ-Ermenistan birleşmesini reddeden Kremlin ile birleşmeden daha azıyla yetinmeyen, giderek güçlenen halk hareketi arasında bölünmüştü.

Azerbaycan'da Komünist Parti, Halk Cephesi'nin zar zor kontrol edebildiği kitlesel bir muhalefetle karşı karşıyaydı. Yeni yılın başında, Bakü'de 150 bin Azerbaycanlı sınırların açılması için gösteriler düzenlemişti. Nahçıvan'da, Sovyet sınır muhafızları, İran'a giriş çıkışları sınırlamaktan kaçınıyordu. Bakü'nün güneyinde, Lenkeran'da yerel yetkililer gerçekte çok az otoriteye sahiplerdi. 13 Ocak 1990'da, çeyrek milyon Azeri, Bakü'nün ana meydanında yapılan konuşmaları dinlerken, gençlerden oluşan gruplar kalabalıktan ayrılıp kent sokaklarındaki Ermenileri dövmeye, öldürmeye başladı. İki gün sonra, merkezi Sovyet hükümeti Azerbaycan'da olağanüstü hal ilan ederek, önce Karabağ ve başka bölgelerde, sonra Bakü'de bir dizi harekât düzenledi. 20 Ocak'ta Halk Cephesi, alelacele Bakü'nün savunmasını örgütlemeye çalışırken, Sovyet ordusu Bakü'ye girerek yüzlerce kişiyi öldürdü. Ermenilerin çoğu kentten çıkarıldı, ordu Azerbaycan Komünist Partisi'nin iktidarını yeniden tesis ederek Halk Cephesi'ni bastırdı.

Baltık demokratları, Azerbaycan Halk Cephesi liderleriyle Karabağ meselesini tartışmak üzere, HHŞ temsilcilerini Riga'ya davet etti, ama Halk Cephesi'nin zayıflığı, Bakü'deki kalabalıkları kontrol edememesi, Cephe delegelerinin Karabağ yakınlarındaki köylere girerek köy sakinlerinin evlerini boşaltmalarını istediği haberleri iki gün sonra görüşmelerin bitmesine neden oldu. Karabağ'da Ermenilerin haklarının tanınmasına yönelik barışçı bir anayasal hareket

olarak başlayan şey, 1990 baharına gelindiğinde, SSCB'nin güneyindeki iki ulus arasında bir gerilla savaşına dönüşmüştü.

Komünist Parti'nin hızla gerilediği, milliyetçi güçlerin birleşmekten çok uzak olduğu Ermenistan'da, bir iktidar boşluğu hissedilebiliyordu. Rusya'da Yeltsin çevresinde oluşan demokratik muhalefetle entelektüel ve siyasi bir ittifak içindeki Ermeni Ulusal Hareketi, komünist sistemin yıkılmasına, nihayetinde siyasi bağımsızlık hazırlıklarının yapılmasına ve serbest piyasa ekonomisine geçilmesine adamıştı kendini. Harutyunyan'ın Ermenistan Komünist Partisi'nin birinci sekreterliğinden istifa etmesinin (6 Nisan 1990) ardından, 1990'ın bahar ve yaz aylarında yapılan seçimler sonrasında, eski siyasi sınıf yerini yavaş yavaş, iki yıldır devam eden Karabağ hareketi içinde olgunlaşmış yeni siyasi sınıfa bırakmaya başladı. Önce, komünistler ve muhalifleri seçimlerden aynı derecede güçlü çıktı, Ter Petrosyan olası bir koalisyon hükümetinden söz etmeye başladı. Ama temmuz sonuna gelindiğinde, komünist olmayanların parlamentoda çoğunluğu elde edeceği açıklık kazanmıştı. Yeni seçilmiş Ermeni parlamentosu, birkaç tur süren oylamanın ardından, Komünist Parti'nin yeni başkanı Vladimir Movsesyan yerine Levon Ter Petrosyan'ı başkan olarak seçti.

HHŞ'nin iktidara gelmesi ve komünistlerin muhalefet pozisyonuna düşmesiyle birlikte, Ermeni Devrimi'nin beşinci aşamasına, Sovyet tarzı hükümetten bağımsız demokratik devlete geçiş sürecine gelinmişti. Ermeni Ulusal Hareketi içinde önde gelen yazarlar, Komünist Parti içindeki Rusya yönelimi ve diasporadaki merkez yanlısı siyasi güçlerle (Ramgavarlar, Hınçaklar) sürekli bir savaş halindeydi. Pantürkizm'in yarattığı tehditler karşısında Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olamayacağı, Rusya'nın ya da Sovyet devletinin korumasına ihtiyacı olduğu yönünde uzun zamandır savunulan görüşlerin aksine, HHŞ, Ermenilerin "üçüncü bir kuvvete" dayanmaktan vazgeçmeleri, Türklere karşı husumetlerini ve korkularını tekrar gözden geçirmeleri, şimdi fırsat doğmuşken, bağımsız devletlerini kendi başlarına kurmaya hazır olmaları gerektiğini savunuyordu. Bu görüşler, diasporada etkili başlıca parti Taşnaktsutyun'un uzun süredir sa-

vunduğu görüşlerin bir yankısı gibiydi, ama bazı önemli noktalarda onlardan ayrılıyordu.[6] HHŞ, Türklerle olan meselelerini daha doğrudan ve samimiyetle halletmeye hazırdı, ayrıca tam bağımsızlık ve egemenlik sorunları çözülünceye dek, Ermenistan'ın Türkiye'deki toprakları meselesinin bir kenara bırakılması gerektiğine inanıyordu.

Yeni hükümet, cumhuriyette düzenin neredeyse tam anlamıyla çökmesiyle karşı karşıya kaldı. Erivan'da binalar silahlı kişilerce ele geçirildi, Erivan'ın yanı sıra, Azerbaycan sınırında birkaç bağımsız milis gücü faaliyet gösteriyordu. Azerbaycan'ın uyguladığı abluka karşısında hayal kırıklığına kapılan, cumhuriyetlerini ve Karabağ'ı savunmaya kararlı Ermeni *feda*ileri (yüzyıl başındaki devrimcileri hatırlatan bir terimdi bu), gelecek savaşlar için silahlanmak üzere cephaneliklere ve polis karakollarına baskınlar düzenledi. Ermeniler, Sovyet ordusunun Azerbaycan'daki köylerde (Azad, Kamo, Karabulak, Kedaşen) yaşayan Ermenilerin Karabağ dışına çıkarılmasına yardım ettiği kanısındaydı, gerillalar Ermenistan'ın en doğusundaki Zangezur'da toplanmış, sınırın öte yanında, Azerbaycan'daki kardeşlerine yardım etmeye hazır vaziyetteydi. Nisan 1990'da, kalabalık bir grup Erivan'daki KGB binasını basma girişiminde bulundu, bundan bir ay sonra da, Sovyet birlikleri Erivan demiryolu istasyonunda gayrinizami Ermeni birlikleriyle çatıştı. 24 asker öldürüldü. Gorbaçov, temmuzda, Ermenistan'daki bağımsız milislerin 15 gün içinde silahsızlandırılmasını isteyen, bunun gerçekleşmemesi halinde, askeri müdahale tehdidinde bulunan bir ültimatom yayımladı. Ter Petrosyan hükümeti, bağımsız milisleri silahsızlandırma ve Erivan'da düzeni yeniden tesis etme görevini üstlendi.

Ermeniler, Ermenilerle çarpışır, yeni ulusal liderlik otoritesini te-

6 Libaridian, *Armenia at the Crossroads*, s. 9-38, 137-42'de Karabağ Komitesi'nden Rafael İşkhanyan ile Taşnaktsutyun Bürosu'ndan Khajak Der Krikoryan'ın paralel makalelerine bakınız. Her iki yazar da geçmişte Rusya'ya yönelmeyi savunan Ermeni kahramanları (örneğin İsrael Ori, Hovsep Emin, Piskopos Hovsep Arğutyan, Dr. Zavriyev, General Antranik, Zori Balayan, Silva Gabudikyan) Ermenilerin kendi güçlerine dayanması gerektiğini ileri sürenlerle karşılaştırır ve ikincilerden (örneğin Tavit Peg, Aram Manukyan, Njdeh) yana çıkar, ama aynı örnekleri kullanmazlar.

sis etmeye çalışırken, Ermenistan, egemen ve bağımsız bir devlet olmayı amaçladığını 23 Ağustos 1990'da resmen açıkladı, Karabağ da yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olacaktı.[7] Ermeni ulusu, sadece cumhuriyetin topraklarındaki Ermenileri değil, dünya çapında diaspora Ermenilerini de içerecek şekilde, geniş kapsamlı bir biçimde tanımlanmıştı. Hükümet, üzücü bir mesele olan Ermeni Soykırımı'nı tanımakla birlikte, şimdilik bu meseleyi bir kenara bırakıp, Türkiye'yle ve İran'la ilişkileri geliştirmeye çalışarak, Ermeni ulusal çıkarlarını yeniden tanımlama girişiminde bulundu.

Ermenistan'da komünist olmayan hükümet, ilk aylarında, yanan bir binanın içine girmiş bir itfaiye eri gibiydi. Önce Azeriler Kedaşen'i kuşattı, sonra eylül başında, Sovyet İçişleri Bakanlığı'na bağlı birlikler, Azerilerle birlikte çalışarak, Armavir, Azad ve Kamo köylerindeki Ermenileri çıkardı. Polis, Sovyet ordusunun yardımıyla, Stepanakert'teki evleri aradı. Ermenistan Yüksek Sovyeti, 5 Eylül 1990'da, Sovyet İçişleri Bakanlığı'nın birliklerinin Karabağ, Şaumyan ve Kedaşen sınırlarına çekilmesi gerektiğini açıklayarak, bu bölgelerdeki ablukanın sona erdirilmesi çağrısında bulundu. Aynı gün, Azeri lider Ayaz Mutallibov, Moskova "eşkıya oluşumların" temizlenmesine yardım etmezse, hükümetinin Karabağ'ın özerkliğini lağvedeceğini açıkladı. Mutallibov hükümeti, Karabağ'daki yerel seçimleri iptal etti ve Ermenistan'a doğalgaz akışını kesti. 12 Eylül'de, Ter Petrosyan, Başbakan Vazken Manukyan ve Ermenistan Komünist Partisi başkanı Vladimir Movsesyan, Moskova'da Mutallibov, Başbakan Hasan Hasanov, Başkan Gorbaçov, Başbakan Rijkov ve Rafik Nişanov'la bir araya geldi. SSCB ve Azerbaycan tarafları, Ermenistan'ın Sovyet ordusunun Ermeni kasabaları ve köylerinden çekilmesi, Ermeniler ile Azeriler arasında bir sınır çizilmesi gerektiği yönündeki taleplerini reddetti. Gorbaçov açıkça, Ermenistan'da komünist olmayan hükümete karşı, Azerbaycan'daki komünistlerden yana tavır aldı.

1990 sonbaharında, Ermenistan ve Azerbaycan'da siyasi gelişim tamamen ters istikametlere yöneldi. Ermenistan'da yeni hükümet,

7 Libaridian, *Armenia at the Crossroads*, s. 107-110.

işletmelerde, kurumlarda ve orduda Komünist Parti iktidarını geriletirken, demokratik yönetimi genişletme girişiminde bulundu. Ekim sonunda, Yüksek Sovyet, ekonominin özelleştirilmesini öngören bir yasayı kabul etti. Ter Petrosyan, Gorbaçov'un yeni bir Birlik Antlaşması imzalayarak federasyonu yenileme çabalarından endişeliydi. Azerbaycan'da, cumhuriyetin Yüksek Sovyeti için eylül ayında yapılan seçimlerde, Komünist Parti ezici bir başarı kazanarak, Halk Cephesi'ni önemsiz bir siyasi güç haline getirdi. Gorbaçov ile Mutallibov arasında yakın bir ittifak kuruldu, güney cumhuriyetlerindeki Müslüman komünist liderlerin çoğu gibi, Mutallibov da, Kremlin'in parçalanan Sovyetler'i bir arada tutmak için Birlik Antlaşması imzalanması planını destekliyordu.

1990 sonuna gelindiğinde, Gorbaçov'un yukarıdan devrimi kontrolden çıkmaya başlamıştı, Sovyet başkanının eski destekçileri, demokrasinin çok geçmeden toplumsal kaos ve muhafazakârlığa kurban gideceğinden korkuyordu. Komünist aygıt içindeki müttefikleriyle bağlarını koparmak istemeyen Gorbaçov, önce temmuz ayında ekonomik reforma yönelik 500 günlük radikal programı kabul ederek reformculara yaklaştı. Sonbaharda reformculara karşı çıkacak, bu kez yüzünü "sağ"a dönecekti. Başkanın elinde ordu, KGB ve komünist bürokrasinden başka etkili bir araç kalmamıştı. Merkezi Sovyet hükümeti ile cumhuriyetler arasında patlak veren "yasaların savaşı"nda, başkanlık kararnameleri bile yerel olarak uygulanmadı. Sovyet siyaset bilimcisi Antranik Mihranyan'ın belirttiği üzere, "Dikey iktidar yok"tu. Aralık 1990'da merkezi hükümetin yeniden yapılanması (politika belirleme yetkilerine sahip yeni bir Federasyon Konseyi, bir Bakanlar Kurulu ve istişare amaçlı bir Güvenlik Konseyi'nin eşlik ettiği daha güçlü bir başkanlık sistemi) ve Gorbaçov'un elindeki yetkilerin artması, SSCB'deki temel siyasi sorunu, yani merkez ile çevre bölgeler arasındaki, en önemlisi de SSCB'yi oluşturan cumhuriyetler arasındaki ilişki sorununu çözemeyecekti. Ülkesinin parçalanmasıyla karşı karşıya kalan Gorbaçov, yeni bir birlik antlaşmasıyla cumhuriyetlere daha fazla özerklik önerdi, ama Kasım 1990'da yayımlanan ilk taslağın çok az alıcısı oldu. Ter Petrosyan,

Birlik Antlaşması'nın mümkün olabileceği, ama bunun mevcut anayasaya ya da hükümete dayalı bir antlaşma olamayacağı, taslağı kabul edilemez gördüğü uyarısında bulundu. Ermenistan Devlet Başkanı, eylülde, ABD'de bulunduğu sırada, eşit, bağımsız devletlerden oluşan bir devlet yapısını desteklediğini açıkça belirtti.

Rusya Cumhuriyeti'nde yükselmekte olan siyasi lider Boris Yeltsin de benzer şekilde, Gorbaçov hükümetinin siyasi mantığının cumhuriyetlerin egemenliğine zarar vereceği, radikal reformları sekteye uğratacağı kanısındaydı. "Sözde yukarıdan devrim son buldu. Kremlin artık ülkenin yenilenme sürecinin başlatıcısı ya da yeninin faal bir savunucusu değil. Merkez düzeyinde engellenen yenilenme süreçleri cumhuriyetlere doğru kaydı... Birlik, baskı politikası sonucu, en az altı cumhuriyet kaybetti..." diyordu.[8] Gorbaçov, "sağlam iktidar" çağrısında bulundu ve "bağımsız devletlerden oluşan, yeni bir otorite paylaşımını öngören, ama yine de tek devlet olarak kalan bir birlik" için referanduma gidilmesini önerdi. Her cumhuriyette çıkan sonuç nihai karar olacaktı, bir cumhuriyet Birlik'ten ayrılmaya karar verirse, Nisan 1990'da kabul edilmiş ayrılma yasası uygulanacaktı.

Aralık ayı boyunca ve 1991'in ilk aylarında, Gorbaçov muhafazakârlarla ittifakını korudu. En yakın müttefikleri Edvard Şevardnadze ve Aleksandr Yakovlev'in karşı cepheye geçmesiyle sarsılan Gorbaçov, ocak ayında, Litvanyalılar ve Letonyalılara karşı şiddet kullanıldığında, itiraz etti. Moskova'daki Federasyon Konseyi, aralarında Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan'ın da yer aldığı bir müzakere heyetini Vilnius'a gönderdi, ama heyetin geldiği günün akşamında, 12-13 Ocak'ta açılan ateş sonucu, on üç kişi öldü. Moskova'da, Baltık cumhuriyetlerindeki baskıyı protesto amacıyla kitlesel gösteriler düzenlendi. Sağ geri çekildi ve Baltık cumhuriyetlerinin seçilmiş hükümetleri iktidarda kaldı.

Gorbaçov, devletinin çökmesini engellemeye çalışırken, planlanan referandumdan sadece bir hafta önce, 9 Mart'ta, ikinci bir Birlik Antlaşması taslağı yayımlandı. Ama Baltık cumhuriyetleri,

---

8 *İzvestiya*, 20 Aralık 1990; *Current Digest of the Soviet Press* [CDSP] XLII, 52, 30 Ocak 1991, s. 4-5.

Moldova, Ermenistan ve Gürcistan, müzakerelere de referanduma da katılmayı reddetti. Sadece dokuz Slav ve Müslüman cumhuriyet, tedirgince, Gorbaçov'la çalışmaya niyetliydi. HHŞ'nin öncülüğünde Ermenistan parlamentosu, Ocak 1991 gibi erken bir tarihte, referandum sonuçlarının Sovyetler Birliği'nin tamamını bağlayacağı ve cumhuriyetlerin kendi kaderini tayin hakkına ters düşeceği kanısıyla, referanduma katılmama kararı almıştı.[9] Ermenistan Başbakanı Manukyan, bu süreci, "siyasi bir oyun, geçici bir manevra" diye niteleyerek, elinin tersiyle itelemişti.[10] Mart başında, Ermenistan Yüksek Sovyeti, cumhuriyetin, Birlik'ten ayrılmaya ilişkin Sovyet yasasına uygun olarak, 21 Eylül'de kendi referandumunu düzenleyeceğini duyurdu.

Yeni antlaşma taslağı, birliğin, üstün federal yasaları, tek bir para birimi, federal bütçesi ve vergi sistemi olan bir federasyon olmasını öneriyordu. Birlik'ten ayrılmaya ve yeni üyelerin birliğe kabul edilmesine ilişkin kuralların konulmasından cumhuriyetler sorumlu olacaktı. Güvenlik önlemlerinin uygulanması, savaş ve barış düzeni ve dış politika merkezin kontrolü altında olacaktı ama devlet güvenlik stratejisi, dış ve savunma politikalarının belirlenmesi, bütçenin hazırlanması ve izlenmesi, merkezin ve cumhuriyetlerin ortak sorumluluğu olacaktı. Kaynaklar ve toprakların mülkiyeti, merkez ve cumhuriyetler arasında paylaşılacak, bunların kullanımında cumhuriyet yasaları dikkate alınacaktı.

17 Mart'ta, dokuz Slav ve Müslüman cumhuriyette referandum düzenlendi, bağımsız olmaya kararlı altı cumhuriyet referanduma katılmadı. Rusya'da Yeltsin'e desteğin güçlü olmasına ve Yeltsin'in seçilmiş başkanlık önerisi ezici bir çoğunlukla kabul edilmesine karşın, Gorbaçov, hiç değilse, oyların genel olarak yüzde 76,4'ünün Birlik'ten yana çıkmasına sevindi. Birlik'e en büyük destek kırsal kesimden ve Orta Asya'daki daha muhafazakâr cumhuriyetlerden gelmişti. Azerbaycanlı seçmenlerin yüzde 92'si birlikten yana oy kullanmıştı, Dağlık Karabağ'da da oyların çoğunluğu birlikten yanaydı.

---

9 Elizabeth Fuller, "The All-Union Referandum in the Transcaucasus", *Report on the USSR*, III, 13, 29 Mart 1991, s. 3.

10 *age*

Gorbaçov, Birlik konusunda kendisine yetki verildiği şeklinde değerlendirdiği bu sonuçla, artık siyasi ittifaklarını gözden geçirmeye hazırdı. 23 Nisan'da, bir *daçada* dokuz Slav ve Müslüman cumhuriyetin liderleriyle bir araya gelerek, halihazırdaki krizi çözmeye yönelik bir anlaşma üzerine görüştü. Liderler, bu toplantıda, Birlik Antlaşması taslağına son halinin verilmesini, antlaşmanın imzalanmasını takip eden altı ay içinde egemen devletler birliği için bir anayasa taslağı hazırlanmasını, birliğin siyasi kurumları için yeni seçimler düzenlenmesini kararlaştırdı. "9+1", Letonya, Litvanya, Estonya, Moldavya, Gürcistan ve Ermenistan'ın Birlik Antlaşması'nı imzalayıp imzalamamaya bağımsız olarak karar verebileceğinde anlaştı; ama antlaşmayı imzalayan cumhuriyetlerin, ekonomik ilişkilerde daha çok kayırılan ülke muamelesi göreceği de açıkça ortaya kondu.

23 Nisan Antlaşması, Gorbaçov'un, hem ekonomik reformlar alanında, hem de bağımsız cumhuriyetlere verilecek tavizler konusunda Yeltsin'in savunduğu pozisyona doğru attığı kararlı bir adımdı. Ama SSCB Devlet Başkanı hâlâ, Birlik Antlaşması'nın cumhuriyetlere çok fazla yetki verdiğini düşünen muhafazakâr güçlerle, egemenliklerinden hiç taviz vermeyecek daha bağımsızlık yanlısı cumhuriyetler arasında cambazlık ediyordu. 21 Mayıs'ta, SSCB Yüksek Sovyeti, "9+1 Antlaşması"ndan memnun olmadığını ifade ederek, cumhuriyetlerin hepsinde sosyalist sistemin uygulanacağı, yenilenmiş bir Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu önerdi. SSCB Yüksek Sovyeti, Birlik Antlaşması taslağını ancak üç hafta sonra, bazı çekincelerle kabul etti.

Ermenistan bağımsızlık yönünde attığı adımlar için, bahar ayları boyunca yüksek bir bedel ödedi. Mayıs ayında, Sovyet paraşütçüleri, Ermenistan hükümetine haber vermeksizin, Ermenistan'daki Sovyet savunma tesislerini korumak üzere, Erivan Havaalanı'na indi. Ermenistan ve Azerbaycan sınırında çatışmalar patlak verdi. Ermeniler bir kez daha Sovyet birliklerini, Azerbaycan'da, Kedaşen ve Martunaşen'den Ermenileri çıkarmakla suçladı. Azerbaycanlılar, sadece belgelerin kontrol edildiğini, bölgede silahlı militanlar bulunduğunu ileri sürdü; ama görgü tanıkları, tartaklamalar olduğunu, insanların

köylerinden ayrılmak istediklerini beyan eden belgeler imzalamaya zorlandıklarını anlattı. Ter Petrosyan, 6 Mayıs'ta bir açıklama yayımladı: "Hangi amaçla ve niyetle olursa olsun, Sovyetler Birliği, Ermenistan'a savaş açmıştır."[11] Ermenistan'daki bir köy (Novemperyan bölgesindeki Vosgepar), Azerbaycan denetimindeki işgalci Sovyet İçişleri Bakanlığı birliklerince yakılıp yıkıldı. Düşman askerlerinin altı köye girdiği Goris bölgesinde çatışmalar yaşandı. Buna karşılık, Dilican'daki Ermeniler, 60 Sovyet askerini silahsızlandırıp rehin aldılar.

Ter Petrosyan, *Moscow News*'e, Ermenistan'ın sorunlarına bağımsızlıktan başka bir çözüm görmediğini açıkladı. Birlik'ten ayrılmak için meşru bir yolu, referandumu seçmiş olan Ermeniler, Sovyetler Birliği'yle çatışmak istemiyordu. Bağımsızlık, Ermenilerin başka ülkelerden doğrudan ekonomik yardım almasını sağlayacaktı. "Ermeni diasporası hem ciddi bir aracı, hem de büyük ölçekli bir yatırımcı rolünü üstlenecektir. Dolayısıyla, hizaya girmeyen cumhuriyetlere, az kayırılan ülke statüsüyle gözdağı verilmeye çalışılması, Ermenistan söz konusu olduğunda işe yaramayabilir." Ter Petrosyan şunları da ekliyordu: "Gelecekteki Birlik, yetkisini, bir 16. cumhuriyetmiş gibi, egemen devletlerin haklarını bastırmak için kullanmazsa, Ermeniler Birlik'e katılma olasılığını dışlamıyor. '9+1 Antlaşması', gelecekte Birlik'e üye olmaya açık kapı bırakmıştır." Ayrıca gazete okurlarına, Birlik'ten uzaklaşanın Ermenistan olmadığını, Birlik'in Ermenistan'dan uzaklaşarak "onu kendi sorunlarıyla baş başa bıraktığını" da hatırlatmıştı.[12]

Ermenistan Devlet Başkanı, planlanan bağımsızlık referandumundan sadece bir ay önce, Ermenistan'ın imparatorluktan ayrılmasının ekonomide neye mal olacağını açıkça belirtmişti. Tam bağımsızlığa doğru giden altı cumhuriyet, Sovyet piyasasına ve Sovyet hammadde arzına son derece bağımlıydı. Bu altı cumhuriyetin hepsi birlikte Sovyet nüfusunun sadece yüzde 7,2'sini temsil ediyordu; diğer dokuz cumhuriyetse, nüfusun yüzde 92'sinden fazlasını oluştu-

11 CDSP, XLIII, no. 18, s. 9.
12 *Moscow News*, no. 23, 9-16 Haziran 1991, s. 8-9.

ruyordu. Ekonomik olarak son derece kenetlenmiş olan bu cumhuriyetlerin her birinin diğerlerine ulusal materyal üretimde verdiği pay, yüzde 31 ile 67 arasında değişiyordu. Sadece Rusya Cumhuriyeti, nispeten kendi kendine yetiyor, diğerleriyle üretiminin sadece yüzde 18'ini (1988 rakamlarına göre) paylaşıyordu.[13] Sovyet cumhuriyetlerinin hiçbiri, dünya ekonomisiyle bütünleşmemişti. İhracat, Ermenistan ya da Kırgızistan'da ulusal materyal üretimin sadece yüzde 1'ini, Rusya'da sadece yüzde 9'unu oluşturuyordu. Sadece Rusya, Ukrayna ve Belarus ciddi miktarda hammadde ihraç ediyordu.[14]

Etnik bakımdan Sovyet cumhuriyetleri arasında en homojen olan Ermenistan, herhalde ekonomik bakımdan en talihsiz cumhuriyetti; ülke nüfusunun neredeyse dörtte biri hem siyasi, hem doğal depremler sonucu evsizdi. Ermenistan'ın nüfusu 3.283.000'di. Komşusu Azerbaycan'ın nüfusu 7.029.000, Gürcistan'ın nüfusu 5.449.000'di. Toplam nüfusu 16 milyonun altında kalan Transkafkasya, bütün Sovyet nüfusunun yüzde 6'sından azını temsil ediyordu. Ermenistan, Sovyet nüfusunun yüzde 1,1'ini oluşturuyor, SSCB'nin ulusal materyal üretiminin sadece 0,9'unu üretiyor (sanayide yüzde 1,2, tarımda 0,7), devlet bütçesi gelirlerinin yüzde 1,4'ünü alıyor, ulusal materyal üretiminin yüzde 63,7'sini diğer cumhuriyetlere dağıtıyor, yüzde 1,4'ünü de ihraç ediyordu. Sovyet ekonomisiyle son derece bütünleşmişti. İhracatının neredeyse tamamı Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerine akıyor; ithalatı da kardeş cumhuriyetlerden geliyordu. Estonya ve Tacikistan'la birlikte Ermenistan, ithalat düzeyi en yüksek Sovyet cumhuriyetleri arasında yer alıyordu. Ermenistan'daki bütün işletmelerin yüzde 40'ı savunma amaçlıydı ve hepsi de özellikle sıkıntı içindeydi.

Gorbaçov, ağustos sonunda, Birlik Antlaşması'nın imzalanmak üzere olduğu günlerde, tatil için Kırım'a gitti. Birlik Antlaşması'nın,

---

13 *The Economy of the Soviet Union*, s. 11.

14 SSCB'den ihraç edilen petrol ve gazın yüzde 73'ü RSFSC'den, yüzde 10'u Ukrayna ve Belarus'tan gelir. "Ticareti yapılan mallar, dünya piyasası fiyatlarıyla değer bulsaydı, Rusya Cumhuriyeti'nin büyük bir ticaret fazlası olurdu, diğer cumhuriyetlerin neredeyse tamamı ticaret açığı verirdi." (*age*, s. 11).

korumayı umdukları SSCB'nin sonunu getireceğinden korkan; Yeltsin'in, Komünist Parti örgütlenmesinin iş yerlerinden çıkmasını öngören kararnamesine öfkelenen muhafazakâr ordu liderleri, KGB ve Parti, harekete geçmeye karar verdi. 19 Ağustos sabahı, tüm dünya şaşırtıcı bir haberle uyandı: Kendini Olağanüstü Hal Komitesi ilan etmiş bir grup Gorbaçov'u devirmiş, Sovyet hükümetinin denetimini ele geçirmişti. Gerilim dolu üç gün boyunca, Yeltsin'e ve demokratik harekete sadık kuvvetler, *putchisti*'den (darbeci) gelen tehditlere karşı koydu. Kırım'da tecrit halindeki Gorbaçov, darbecilerin talebini kabul etmeye yanaşmadı; ortam iyice gerildikten sonra, ordu ve polis de darbecilere uymayı kabul etmedi. Darbe çöktü, onunla birlikte Birlik Antlaşması için son umutlar da söndü.

Azerbaycan lideri Mutallibov, darbeyi hoş karşılarken, Gürcistan Devlet Başkanı Zviad Gamsakhurdia iki arada bir derede kalmış, Ter Petrosyan ise kararlı bir biçimde darbecilere karşı koymuştu. Ermenistan hükümeti açıkça itidal çağrısında bulunmuş, Ter Petrosyan, Yanaev, Yazov, Kryuçkov ve Pugo'yu arayarak, Karabağ hakkındaki görüşlerini öğrenmeye çalışmıştı. On Sovyet generali, Erivan'a gelerek, Ter Petrosyan'ı Ermenistan'da olağanüstü hal ilan etmeye ikna etmeye çalışmıştı. Cumhuriyet'in Savunma Komitesi, gizlice cumhuriyetin yasal silahlı kuvvetlerinin yeraltına inmesine ve gerilla savaşı başlatmasına karar vermişti. Başbakan Manukyan, darbenin iki-üç ay içinde çökeceği tahmininde bulunmuştu.

Darbenin başarısız olmasının yarattığı yeni siyasi ortam, bir yandan fırsatlar sunuyor, bir yandan tehlikeler yaratıyordu. Gorbaçov'un kadro konusundaki hatalarının, kararsızlığının, sağa verdiği tavizlerin darbeden sorumlu olduğuna inanan Ter Petrosyan, muhafazakârların uğradığı siyasi yenilgiden büyük bir sevinç duydu. Ermeni liderler, Yeltsin yönetiminde daha güçlü bir Rusya'nın, Gorbaçov liderliğindeki merkezi hükümetin onlardan esirgediği ekonomik ve siyasi desteği sunacağına inanıyorlardı. Aynı zamanda, Sovyetler Birliği'nden geriye ne kaldıysa, onunla Ermenistan arasında, özellikle ekonomi alanında bir tür ilişkinin temel önemde olduğuna ilişkin bir bilinç mevcuttu.

Darbeyi desteklemekle itibarlarını yitiren Azerbaycan'ın komünist liderleri, daha önceki yıllarda yaptıkları gibi, yine milliyetçilik kartını oynayarak, Ermenistan'ın hak iddialarına karşı anayurdun savunucusu pozuna büründüler. Halk Cephesi'ni çabucak bastırıp, Mutallibov'un başkanlık için tek gerçek aday olarak yarıştığı bir seçim düzenlediler. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da ve çevre köylerde varlığının devam etmesi, bütün Azerilere, Halk Cephesi'nin daha demokratik unsurlarına bile batıyordu; bu mesele, siyasi eliti birleştiren bir gerekçe olduğu gibi, merkezin, yani Rusya'nın Azerbaycan siyasetini etkileyebileceği bir araçtı. Sovyetler'in dizginleriyle denetlenmeyen bir Azerbaycan'ın insafına kalmış olan Ermenilerin, faal bir direniş göstermek ya da göç etmek dışında bir seçenekleri kalmamıştı. Yeltsin ile Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in, eylül ayı sonunda, Ter Petrosyan ile Mutallibov arasında, Karabağ konusunda bir anlaşmaya varılması için arabulucu olarak sarf ettikleri çabalara karşın, sonbahar aylarında ve kış boyunca çatışmalar devam etti. Kasım ayında, Karabağ'da bir helikopterin düşmesi, Azerilerin bu olaya Ermeni terör eylemi yaftasını yapıştırmasıyla birlikte, kriz kısa bir süreliğine alevlendi. Azerbaycan Parlamentosu, Ermenistan'a karşı savaş önlemlerini tartışmaya başladı ve Karabağ'ın özerk statüsünün kaldırılmasını oylayarak kabul etti.

Başarısız darbenin ilk iki ayında, Ermeniler iki kez sandık başına gitti: Önce, 20 Eylül'de bağımsızlıktan vazgeçmeyeceklerini bir kere daha belirttiler; 16 Ekim'deyse, oylarıyla Levon Ter Petrosyan'ı Ermenistan Devlet Başkanı seçtiler. Oyların yüzde 83'ünü alan Ter Petrosyan, Ermenistan'ın bağımsızlık ve kendi kendine yeterli hale gelme hayalini gerçekleştirmek için halktan yetki almıştı. Yenilen adaylar arasında, uzun zamandır militan bir tutum benimsemiş Baruyr Hayrikyan oyların yüzde 7,2'sini, Taşnak aday Sos Sarkisyan yüzde 4,3'ünü, diğerleri, Zori Balayan, Rafael Ğazaryan ve Aşod Navasardyan ise yüzde 0,5'ten azını almışlardı.[15]

1991 sonbaharı boyunca, merkezi devletin iktidarı hızla silinip giderken, neredeyse bütün Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlıklarını

15 *The Armenian Mirror-Spectator*, 26 Ekim 1991, s. 1, 16.

ilan ettiler. Bu arada, bir tür merkezi otoriteyi ya da en azından cumhuriyetler arasındaki bağları diriltmek için, bazı girişimlerde bulunuldu. Gorbaçov, nafile bir çabayla, Birlik Antlaşması'nı diriltmeye çalıştı; ama cumhuriyetler arasındaki işbirliği, ancak ekonomik alanda sağlanabilecekti. Ekim başında, Ermenistan dahil, on cumhuriyet bir ekonomik anlaşma imzalamayı kararlaştırdı; ama 18 Ekim'de, (Ermenistan dahil) sadece sekiz cumhuriyet bu anlaşmayı imzaladı.[16] Kremlin'de düzenlenen imza töreninde, Ter Petrosyan, Ekonomik Topluluk Antlaşması'nın bağımsız devletler arasında niteliksel olarak yeni ilişkiler anlamına geldiğini belirtti. Bu antlaşmayla birlikte, 74 yıldır ilk kez siyasi kaygılar, yerini tümüyle ekonomik kaygılara bırakmıştı. Yerleşik kalkınma süreçleri ideolojik dizginlerden kurtuluyordu ve artık olağan işleyişine kavuşabilirdi, "Ermenistan'ın bu antlaşmayı imzalamasının nedeni de buydu."[17]

Gorbaçov, kasım ayı başında, yedi cumhuriyeti (Rusya, Belarus, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan), Bağımsız Devletler Birliği adında yeni bir konfederasyona götürecek bir anlaşmayla bir araya getirdi.[18] İkinci büyük cumhuriyet olan Ukrayna'nın, o sıralarda kendi bağımsızlık referandumuna hazırlandığı için katılmamış olması, bu yeni anlaşmanın başarısız olacağına dair uğursuz bir işaretti. İki hafta içinde, yedi cumhuriyetin liderlerinin meseleyi parlamentolarına havale etmeyi kararlaştırmasıyla birlikte, bu çabalar da suya düştü.[19] 1 Aralık'ta, Ukrayna yurttaşları, ezici bir çoğunlukla bağımsızlıktan yana oy kullandı; bir hafta sonra, 8 Aralık'ta da üç Slav cumhuriyetinin liderleri (Yeltsin, Kravçuk ve Şuşkeviç) SSCB'nin artık ortadan kalktığını, üç cumhuriyetin, başka cumhuriyetleri de katılmaya davet ettikleri bir devletler topluluğu kurduklarını duyurdu. Ekonomiyi temel alan bir açıklamayla birlikte, bu üç cumhuriyet, ortak bir para birimine ve ortak bir ekonomik programa bağlı olduklarını açıkladı. Gorbaçov, yasadışı bir eylem

16 Ukrayna ve Moldova, ekonomik antlaşmayı 4 Kasım'da imzaladılar.
17 *İzvestiya*, 19 Ekim 1991; CDSP, XLIII, no. 42, 20 Kasım 1991, s. 1.
18 *New York Times*, 15 Kasım 1991.
19 *New York Times*, 26 Kasım 1991.

olarak değerlendirdiği bu gelişme karşısında, hayrete düşmüştü. Müzakere sürecinin dışında bırakılan Orta Asya cumhuriyetlerinin başlıca sözcüsü Nazarbayev, Slav cumhuriyetlerinin erken davranması karşısında hayal kırıklığına kapılmıştı. Erivan'da ise, Ter Petrosyan, bu girişime "tam destek" verdiğini açıklamış, Ermenistan'ın yeni devletler topluluğuna katılmaya niyetli olduğunun işaretini vermişti. Karabağ'daki Ermeni seçmenler, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne, bağımsızlık referandumuna ezici bir destek sunarak karşılık verdiler (10 Aralık).

1991'in ikinci yarısında, Sovyetler Birliği'nde gerçekleşen devrimci dönüşümlerin olumlu etkilerinin, eski Sovyet halklarının, birçok Avrupalı ve Amerikalının, ekonomik çöküş ve militan milliyetçiliğin uluslararası düzende görülmemiş bir istikrarsızlık yaratacağı düşüncesiyle kapıldığı ortak tedirginlikten aşağı kalır yanı yoktu. Sovyet tarzı komünizm ve emperyalizm, bütün hatalarına rağmen, tüm Sovyet İmparatorluğu'nda, hem SSCB içinde, hem SSCB sınırları boyunca, etnik çatışmaları ve devletler arası düşmanlığı engelleyen genel geçer bir barış ortamı yaratmayı başarmıştı. Ne var ki, *Pax Sovyetika*'nın (Sovyet Barışı) erozyonu, Sovyet çevre bölgelerinde Rus olmayan halkların geleceği hakkında muazzam belirsizliklere ve karmaşaya yol açarken, Soğuk Savaş'ın son bulması, Rus İç Savaşı'nın bitiminden bu yana bu milletlerin çoğundan esirgenen kendi kendini tanımlama ve kendi kaderini tayin etme yönünde tehlikeli bir fırsat sunuyordu. Baltık cumhuriyetleri, Ukrayna ve diğerleri gibi Ermenistan da, kendi kaderini şekillendirme fırsatını kullandı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin komünizm sonrası hükümeti, Ermenilerin bağımsız devlet olmak için "üçüncü bir kuvvet"e ihtiyacı olmadığı inancından doğan yeni bir güvenle ihtiyatlı pragmatizmi, yaşamak zorunda olduğu sorunlu ve güvenilmez dünyada, kendi istikrarını ve refahını inşa edebileceğine dair duyduğu cesur inançla birleştirdi.

Batı Dillerinde Modern Ermeni Tarihiyle İlgili Kitaplar ve Makalelerin Bibliyografyası

Afanasyan, Serge, *L'Arménie, l'Azerbaïjan et la Géorgie de l'indépendance à linstauration du pouvoir soviétique (1917-1923)*, (Paris: Editions L'Harmattan, 1981).

———*La victoire de Sardarabad, Arménie 21-29 mai 1918*, (Paris: Editions L'Harmattan, 1985).

Aftandilian, Gregory, *Armenia, Vision of a Republic: The Independence Lobby in America*, (Boston: Charles River Books, 1981).

Alishan, Leonardo, "Crucifixion without the 'Cross': The Impact of Genocide on Armenian Literature", *Armenian Review XXXVIII*, 1 (1985), s. 27-50.

Andonian, Aram, (ed.), *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, (Londra: Hodder and Stoughton, 1920).

Arlen, Michael, *Passage to Ararat*, (New York: Farrar, Straus & Giroux).

Arménie-Diaspora, *Mémoire et Modernité*, *Les Temps Modernes* özel sayısı, XLIII, 504-506 (Temmuz-Eylül 1988).

Arpee, Leon, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church, 1820-1860*, (Chicago: University of Chicago Press, 1909).

Arslanian, Artin, "Britain and the Question of Mountainous Karabagh", *Middle Eastern Studies* XVI, 1 (Ocak 1980), s. 92-104.

———"British Wartime Pledges, 1917-1918: The Armenian Case", *Journal of Contemporary History XIII* (1978), s. 517-30.

———"Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies XII*, 2 (Eylül 1980), s. 199-216.

——— "The British Decision to Intervene in Transcaucasia during World War I", *Armenian Review XXVII*, 2-106, (Yaz 1974), s. 146-59.

———ve Nichols, Robert L., "Nationalism and the Russian Civil War: The Case of Volunteer Army-Armenian Relations, 1918-20", *Soviet Studies XXXI*, 4 (Ekim 1979), s. 559-73.

Aslan, Kevork, *Armenia and the Armenians from the Earliest Times until the Great War (1914)*, (çev. Pierre Crabites), (New York: Mac Millan, 1920).

Aspaturian, Vernon V., *The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*, (Cenevre: E. Droz, 1960).

Astourian, Stephan, "The Armenian Genocide: An Interpretation", *History Teacher XXIII*, 2 (Şubat 1990), s. 111-60.

———"The Sykes-Picot Agreement Revisited: Behavioral Models and Diplomatic History", *UCLA Journal of Middle Eastern Studies III* (1987), s. 1-36.

Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, (New York: Philosophical Library, 1955).

Azarya, Victor, *The Armenian Quarter of Jerusalem*, (Berkeley: University of California, 1984).

Baldwin, Oliver, *Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Transcaucasia and Anatolia, 1920-1921*, (Garden City, New York: Doubleday, Page and Co., 1925).

Bamberger, Joan, "Family and Kinship in an Armenian-American Community", *Journal of Armenian Studies III*, 1 (1986-1987), s. 76-86.

Bardakjian, Kevork B., *Hitler and the Armenian Genocide*, Zoryan Enstitüsü Özel Raporu no. 3, (Cambridge, Massachusetts: Zoryan Enstitüsü, 1985).

———*The Mekhitarist Contributions to Armenian Culture and Scholarship*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard College Library, 1976).

Barratt, Glynn R., "A Note on the Russian Conquest of Armenia (1827)", *Slavonic and East European Review L*, 120 (Temmuz 1972), s. 386-409.

Barsoumian, Hagop, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review* XXXI, 3-123 (Mart 1979), s. 310-16.

Barth, Frederik, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, (Boston: Little, Brown, 1969).

Bauer-Mandorff, Elisabeth, *Armenia: Past and Present*, (Lucerne: Reich Verlag, 1981; New York: Armenian Prelacy, 1981).

Beylerian, Arthur, "L'échec d'une perceé internationale: Le mouvement national arménien (1914-1923)", *Relations internationales*, no. 31, (Güz 1982), s. 351-71.

———*Les grandes puissances, L'empire Ottoman, et les Arméniens dans les ar-*

chives française 1914-1918: Recueil de documents, (Paris: Sorbonne, 1983).

Blackwell, Alice Stone, *Armenian Poetry*, (Boston: Atlantic Printing, 1917).

Bliss, Edwin Munsell, *Turkey and the Armenian Atrocities*, (Philadelphia: Keystone, 1896).

Bournoutian, George A., *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erevan on the Eve of the Russian Conquest*, (Malibu: California: Undena, 1982).

Braude, Benjamin ve Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, iki cilt, (New York: Holmes and Meier, 1982).

Bryce, James, *Transcaucasia and Ararat*, (Londra: MacMillan, 1896; yeniden basım: New York: Arno Press, 1970).

Buheiry, Marwan, "Herzel and Armenians", *Journal of Palestine Studies* VII, 1 (Güz 1977), s. 75-97.

Buxton, Noel ve Buxton, Harold, *Travels and Politics in Armenia*, (Londra: John Murray, 1914).

Carlson, John Roy, *Undercover*, (New York: E. P. Dutton, 1943).

Chalabian, Antranig, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, (Southfield, Michigan: A. Chalabian, 1988).

Chamcian, Michael, *History of Armenia from B.C. 2247 to the Year of Christ 1780 or 1229 of the Armenian Era, üç cilt, çeviren Johannes Avdall*, (Kalküta: Bishops College Press, 1827).

Corbyn, F. C., "The Present Position of the Armenian Nation", *Journal of the Royal Central Asian Society* XIX, 4 (Ekim 1932), s. 587-616.

A Crime of Silence. The Armenian Genocide: The Permanent Peoples' Tribunal, (Londra: Zed Books, 1985).

Dadrian, Vahakn, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies* XVIII, 3 (Ağustos 1986), s. 311-60.

———"The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians", *Holocaust and Genocide Studies* I, 2 (1986), s. 169-92.

———"The Structural and Functional Components of Genocide: A Victimological Approach to the Armenian Case", Israel Drapkin ve

Emilio Viano (ed.), *Victimology*, (Lexington, Massachusetts: D. C. Heath, 1974), s. 123-36.

Davis, Leslie A., *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, (ed.) Susan K. Blair, (New Rochell, New York: Aristide D. Caratzas, 1989).

Davison, Roderic, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review* LIII, 3 (Nisan 1948), s. 481-505.

———*Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, (Princeton: Princeton University Press, 1963).

Dedeyan, Gerard (ed.), *Histoire des arméniens*, (Paris: Privat, 1982).

Dekmejian, R. H., "Soviet-Turkish Relations and Policies in the Armenian SSR", *Soviet Studies* XIX, 4 (Nisan 1968), s. 510-25.

De Morgan, Jacques, *History of the Armenian People*, çev. Ernest F. Barry, (Boston: Hairenik Press, tarih yok).

Des Pres, Terrence, "On Governing Narratives: The Turkish-Armenian Case", *The Yale Review* LXXV, 4 (Ekim 1986), s. 517-31.

Deutsch, Karl W., *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, (New York and Cambridge, 1953).

———*Nationalism and Its Alternatives*, (New York, 1969).

Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, (Londra: Hutchinson and Co., tarih yok).

Duguid Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* IX, 2 (Mayıs 1973), s. 139-55.

Duncan, Charles, *A Campaign with the Turks in Asia*, iki cilt, (Londra: Smith, Elder, 1855).

Dzeron, Manoog B., *Village of Parchanj: General History (1600-1937)*, (Fresno, California: Panorama West Books, 1984).

Elliott, Mabel Evelyn, *Beginning Again at Ararat*, (New York: Fleming H. Revell, 1924).

Etmekjian, James, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance, 1843-1915*, (New York: Twayne, 1984).

Gaspard, Armand, *Le combat arménien: Entre terrorime et utopie, Lausanne, 1923-1983*, (Lozan: L'Age d'Homme, 1984).

Gidney, James B., *A Mandate for Armenia*, (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1967).

Göçek, Fatma Müge, *East Meets West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, (Oxford: Oxford University Press, 1987).

Goshgarian, Geoffrey, "Eghishe Charents and the 'Modernization' of Soviet Armenian Literature", *Armenian Review* XXXVI, 1 (Bahar 1983), s. 76-88.

Greene, Frederick Davis, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed*, (Philadelphia: American Oxford, 1896).

Hamalian, Arpi, "The Shirkets: Visiting Pattern of Armenians in Lebanon", *Anthropological Quarterly* XLVII (1974), s. 71-92.

Hautinian, Abraham, *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, çev. V. Hartunian, (Boston: Beacon Press, 1968).

Hepworth, George Hughes, *Through Armenia on Horseback*, (Londra: Isbister and Co., 1898).

Hewsen, Robert H., "The Meliks of Eastern Armenia, A Preliminary Study", *Revue des études arméniennes*, N. S., IX (1972), s. 255-329.

———"The Meliks of Eastern Armenia, II", *Revue des études arméniennes*, N. S., X, (1973-1974), s. 281-303.

———"The Meliks of Eastern Armenia, III", *Revue des études arméniennes*, N. S., XI, (1975-1976), s. 219-43.

Hoogasian-Villa, Susie ve Kilbourne Matossian, Mary, *Armenian Village Life before 1914*, (Detroit: Wayne State University Press, 1982).

Hovannisian, Richard G., "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *International Journal of Middle East Studies* IV, 2 (Nisan 1973), s. 129-47.

———*Armenia on the Road to Independence, 1918*, (Berkeley, University of California Press, 1967).

———"Dimensions of Democracy and Authority in Caucasian Armenia, 1917-20", *Russian Review* XXXIII, 1 (Ocak 1974), s. 37-49.

———"Russian Armenia: A Century of Tsarist Rule", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* XIX, 1 (Mart 1971), s. 31-48.

———"Simon Vratzian and Armenian Nationalism", *Middle Eastern Studies* V, 3 (Ekim 1969), s. 192-220.

———*The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, (Cambridge, Massachusetts: Armenian Heritage Press, 1978).

———(ed.), *The Armenian Image in History and Literature*, (Malibu: Undena Press, 1981).

———(ed.), *The Armenian Genocide in Perspective*, (New Brunswick, NJ, Transaction, 1986).

———*The Armenian Republic*, cilt I ve II, (Berkeley: University of California Press, 1971-1982).
Hovannisian, Richard G., Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, "Forum: The Armenian Question", *International Journal of Middle East Studies* IX, 3 (Ağustos 1978), s. 379-400.
Indjeyan, Lazare, *Mirage arménien et Miradors*, (Paris: La Pensée Universelle, 1980).
Institüt für Armenische Fragen, *Armenian Genocide, I: Documentation*, (Münih: Institut für Armenische Fragen, 1987).
Jernazian, Ephraim K., *Judgement Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, çev. Alice Haig, (NJ: Transaction, 1990).
Kalfaian, Aris, *Chomaklou: The History of an Armenian Village*, çev. Krikor Asadourian, (New York: Chomaklou Compatriot Society, 1982).
Kasbarian-Bricout, Beatrice, *La société arménienne au XIX siècle*, (Paris: La Pensée Universelle, 1981).
———*Les Arméniens au XXe siècle*, (Paris: Editions L'Harmattan, 1984).
Kayaloff, Jacques, *The Battle of Sardarabad*, (Lahey: Mouton, 1973).
Kazanjian, David ve Kassabian, Anahid, "Naming the Armenian Genocide: The Quest for 'Truth' and Search for Possibilities", *New Formations*, no. 8 (Yaz 1989), s. 81-98.
Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, (New York: Philosophical Library, 1951).
Kehayan, Nina ve Kehayan, Jean, *Rue de prolétaire rouge: Deux communistes français en Urss*, (Paris: Editions du Seuil, 1978).
Kerr, Stanley Elphinstone, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, (Albany: State University of New York Press, 1973).
Khatissian, Aleksandr, "The Memoirs of a Mayor", *Armenian Review* II, 3-7, (Güz 1949), s. 40-47; 4-8 (Kış 1949-50), s. 104-16; III, 1-9 (Bahar 1950), s. 87-106; 2-10 (Yaz 1950), . 78-92; 3-11 (Güz 1950), 97-115; 4-12 (Kış 1950-1951), s. 106-13.
Kloian, Richard D., *The Armenian Genocide: News Accounts from the American Press: 1915-1922*, (Berkeley: Anto Printing, 1980).
Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, (Londra, 1978).
———"The Armenian Church and the WCC: A Personal View", *The Ecumenical Review* XL, (Temmuz/Ekim 1988), s. 411-17.

Kuper, Leo, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, (New Haven: Yale University Press, 1981).

Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, (New York: Armenian General Benevolent Union, 1958).

Lang, David Marshall, *The Armenians, A People in Exile*, (Londra: George Allen & Unwin, 1981).

Lang, David Marshall ve Walker, Christopher J., *The Armenians*, Azınlık Hakları Grubu Raporu no. 32, (Londra: Azınlık Hakları Grubu, 1976).

Langer, William L., *Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, iki cilt, (New York: Alfred Knopf, 1935; ikinci basım: 1951).

Leart, Marcel, *La Question arménienne-a la lumière des documents*, (Paris: A. Challamel, Libraire Maritime at Coloniale, 1913).

Lepsius, Johannes, *Armenia and Europe: An Indictment*, (Londra: Hodder and Stoughton, 1897).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, (Oxford: Oxford University Press, 1961).

Libaridian, Gerard J., (ed.) *Armenia at the Crossroads: Democracy and Nationhood in the Post-Soviet Era: Essays, Interviews and Speeches by the Leaders of the National Democratic Movement in Armenia*, (Watertown, Massachusetts: Blue Crane, 1991).

———*The Karabakh File: Documents and Facts on the Question of Mountanious Karabagh, 1918-1988*, (Cambridge, Massachusetts: Zoryan Enstitüsü, 1988).

Lynch, H. F. B., *Armenia: Travels and Studies*, iki cilt, (Londra: Longmans, Green, 1901; Beyrut: Khayats, 1965).

Malcom, Vartan, *The Armenians in America*, (Boston: Pilgrim Press, 1919).

Malkasian, Mark, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927), *International Journal of Middle East Studies*, XVI, 3 (Ağustos 1984), s. 347-65.

Maloumian, Armand, *Les fil du goulag*, (Paris: Presse de la Cité, 1976).

Matossian, Mary Kilbourne, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, (Leiden: E. J. Brill, 1962).

Mazian, Florence, *Why Genocide? The Armenian and Jewish Experience in Perspective*, (Ames: Iowa State University Press, 1990).

Megrian, Leon, "Mikayel Nalbandyan and His Tract 'Agriculture as the True Way'", *Armenian Review* XXVII, 2/106 (1974), s. 160-77.

Melson, Robert, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896", *Comparative Studies in Society and History* XXIV, 3 (Temmuz 1982), s. 481-509.

Mikirtichian, Levon, "Aksel Bakounts as the Champion of the True Concept of the Popular Basis of Literature in Soviet Armenia", *The Caucasian Review* VII (1958), s. 60-90; VIII (1959), s. 41-69.

Miller, Donald E. ve Miller, Lorna Touryan, "Armenian Survivors: A Typological Analysis of Victim Response", *Oral History Review* X (1982), s. 47-72.

Mirak, Robert, "Armenian Emmigration to the United States to 1915 (I): Leaving the Old Country", *Journal of Armenian Studies* I, 1 (Güz 1975), s. 5-42.

———"Armenians", Stephen Thernstrom (ed.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1980), s. 136-49.

———"On New Soil: The Armenian Orthodox and Armenian Protestant Churches in the New World to 1915", Randall M. Miller ve Thomas D. Marxik (ed.), *Immigrants and Religion in Urban America* (Philadelphia: Temple University Press, 1977), s. 138-61.

———*Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983).

Missakian, Jiraryr, *Searchlight on the Armenian Question*, (Boston: Hairenik, 1930).

Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, (Garden City, New York: Doubleday, Page, 1918; yeniden basım: Plandome, New York: New Age, 1975).

Mouradian, Claire, *De Staline à Gorbatchev, Histoire d'une république soviétique: L'Arménie*, (Paris: Editions Ramsay, 1990).

———"L'immigration des Arméniens de la diaspora vers la RSS, d'Arménie, 1946-62", *Cahiers du monde russe et soviétique* XX, 1 (Ocak-Mart 1979), s. 79-110.

Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, (Berkeley: University of California Press, 1963).

Nansen, Fridtjof, *Armenia and Near East*, (New York: Duffield, 1928).

Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, (Londra: Croom Helm, 1984).

Nersoyan, Piskopos Tiran, *A Christian Approach to Communism*, (Londra: Frederick Muller, 1942).

Norman, C. B., *Armenia and the Campaign of 1877*, (Londra: Cassell, Petter ve Galpin, tarih yok).

O'Grady, Ingrid, "Ararat, Etchmiadzin, and Haig (Nation, Church, and Kin): A Study of the Symbol System of American Armenians", (Doktora tezi: Catholic University, 1979).

Ormanian, Malachia, *The Church of Armenia*, çev. A. Marcar Gregory, (Londra: A. R. Mowbray, 1912).

Oshagan, Vahe, "Cultural and Literary Awakening of Western Armenians, 1789-1915", *Armenian Review* XXXVI, 3 (Güz 1983), s. 57-70.

———"Literature of the Armenian Diaspora", *World Literature Today* LX, (Bahar 1986), . 224-28.

———*The English Influence on West Armenian Literature in the Nineteenth Century*, (Cleveland: Cleveland State University, 1982).

Papazian, K. S., *Patriotism Perverted*, (Boston: Baikar Press, 1934).

Pasdermadjian, Garegin, *Why Armenia Should Be Free*, (Boston: Hairenik, 1918).

Phillips, Jenny King, "Symbol, Myth and Rhetoric: The Politics of Culture in an Armenian-American Population", (Doktora tezi: Boston University, 1978).

Piotrowski, Thaddeus M., *The Armenian Diaspora in Manchester*, N. H., (Manchester, NH: yayımlanmamış, 1977).

Pipes, Richard, *The Formation of Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1954; gözden geçirilmiş basım: 1964; New York: Atheneum, 1968).

Rakowska-Harmstone, Teresa, "The Dialectics of Nationalism in the USSR", *Problems of Communism* XIII, 3 (Mayıs-Haziran 1974), s. 1-22.

Ravitch, Norman, "The Armenian Catastrophe: Of History, Murder & Sin", *Encounter* LVII, 6 (Aralık 1981), s. 69-84.

Safran, William, "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diaspora* I, 1 (Bahar 1991), s. 83-99.

Salt, Jeremy, "Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reforms: 1894-96", *Middle Eastern Studies* XXVI, (Temmuz 1990), s. 308-28.

Sanasarian, Eliz, "Gender Distinction in the Genocidal Process: A Preliminary Study of the Armenian Case", *Holocaust and Genocide Studies* IV, 4 (1989), s. 449-61.

Sanjian, Avedis K., "Status of Armenian Studies", *Bulletin for the Advancement of Armenian Studies* I, 1/2 (Güz/Kış 1963), s. 3-31.

———*The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1965).

Sarkissian, A. O., *History of the Armenian Question to 1885, Illinois Studies in Social Sciences*, XXII, 3-4, (Urbana, University of Illinois Press, 1938).

Sarkissian, Karekin, "The Armenian Church", A. J. Arberry (ed.), *Religion in the Middle East*, I, (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), s. 482-520.

Sarkisyanz, Manuel, *A Modern History of Transcaucasian Armenia: Social, Cultural, and Political*, (Leiden: E. J. Brill, 1975).

Schahgaldian, Nikola, "Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974", (Doktora tezi: Columbia University, 1979).

Shaw, Stanford Jay ve Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, iki cilt, (Cambridge: Cambridge University Press, 1976-1977).

Shaginyan, Marietta Sergeevna, *Journey through Soviet Armenia*, (Moskova: Foreign Language Publishing House, 1954).

Sheehy, Ann ve Fuller, Elizabeth, "Armenia and Armenians in the USSR: Nationality and Language Aspects of the Census of 1979", *Radio Liberty Research Bulletin* XXIV, 24 (3072), 13 Haziran 1980, (RL 208-80).

Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, (Oxford: Basil Blackwell, 1986).

Stone, Frank Andrews, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey: 1830-1980*, (Lanham, MD: University Press of America, 1984).

Suny, Ronald Grigor, *Armenia in the Twentieth Century*, (Chico, California: Scholars Press, 1983).

———*The Baku Commune, 1917-1918: Class and Revolution in the Russian Revolution*, (Princeton: Princeton University Press, 1972).

———"Incomplete Revolution: National Movements and the Collapse of the Soviet Empire", *New Left Review*, no. 189 (Eylül-Ekim 1991), s. 111-26.

———*The Making of the Georgian Nation*, (Bloomington ve Stanford: Indiana University Press ve Hoover Institution Press, 1988).

———"The Revenge of the Past: Socialism and Ethnic Conflict in Transcaucasia", *New Left Review*, no. 184 (Kasım-Aralık 1990), s. 5-34.

———(ed.) *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, (Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1983).

Sutton, Peter, "A View of Soviet Armenia", *Contemporary Review* CCXLVI (4 Mayıs 1985), . 251-54.

Tala'i, Vered, "Social Boundaries within and between Ethnic Groups: Armenians in London", *Man* XXI, 2 (1986), s. 251-70.

———"The Circumscription of Ethnicity: A Case Study of the London Armenian Community", *Ethnic and Racial Studies* IX, 2 (1986), s. 211-18.

Tashjian, James H., *The Armenians of the United States and Canada*, (Boston: Hairenik, 1947).

Ter Minassian, Anahide, *La Question arménienne*, (Roquevaire: Editions Parentheses, 1983).

———*La République d'Arménie*, (Paris: Editions Complexe, 1989).

———"Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903", *Cahiers du monde russe et soviétique* XIV, 4 (Ekim-Aralık 1973), s. 536-607.

———*Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, (Cambridge, Massachusetts: Zoryan Enstitüsü, 1984).

Ternon, Yves, *La cause arménienne*, (Paris: Editions du Seuil, 1983).

———*Les Arméniens, Histoire d'un genocide*, (Paris: Editions du Seuil, 1977).

Thorossian, H., *Histoire de la littérature arménienne, des origines jusqu'à nos jours*, (Paris: yayımlanmamış, 1951).

Tololyan, Khachig, "Cultural Narrative and the Motivation of the Terrorists", *The Journal of Strategic Studies* X, 4 (Aralık 1987), s. 217-33.

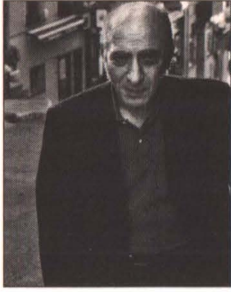
———"Exile in Government in the Armenian Polity", *Journal of Political Science* XVIII, 1 (Bahar 1990), s. 124-47.

———"Martyrdom as Legitimacy: Terrorism, Religion, and Symbolic Appropriation in the Armenian Diaspora", Paul Wilkinson ve Alasdair

Stewart (ed.), *Contemporary Research on Terrorism*, (Aberdeen: Aberdeen University Press, 1987), s. 89-103.
———"The Nation-State and Its Others: In Lieu of a Preface", *Diaspora* I, 1 (Bahar 1991), s. 3-7.
———"The Role of the Apostolic Church in the Diaspora", *Armenian Review* XLI, 1/161 (Bahar 1988), s. 55-68.
Toynbee, Arnold J., *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, (Londra: Hodder and Stoughton, 1915).
———(ed.) *The Treatment of Armenans in the Ottoman Empire: Documents Presented to the Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, (Londra: Sir John Causton and Sons, 1916; yeniden basım: Beyrut: G. Doniguian, 1972).
Tsimhoni, Daphne, "The Armenians and the Syrians: Ethno-religious Communities in Jerusalem", *Middle Eastern Studies* XX, 3 (Temmuz 1984), s. 352-359.
Vertanes, Charles, *Armenia Reborn*, (New York: Amerika Ermeni Ulusal Konseyi, 1947).
Vratsian, Simon, *Armenia and the Armenian Question*, çev. James G. Mandalian, (Boston: Hairenik, 1943).
———(ed.) *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo, The Armenian Ambassador to America from the Independent Republic of Armenia*, çev. Haig T. Partizian, (Detroit: Armen Topouzian, 1990).
Walker, Christopher J., "Armenia: A Nation in Asia", *Asian Affairs* XIX, (Şubat 1988), s. 20-35.
———*Armenia, the Survival of a Nation*, (Beckenham, Kent: Croom Helm, 1980; New York: St. Martin's Press, 1980).
———(ed.) *Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity*, (Londra: Minority Rights Group, 1991).
Yeghenian, A. Y., *The Red Flag at Ararat*, (New York: The Womans Press, 1932).
Yeghiayan, Vartkes, (çev.) *Armenian Political Trials, Proceedings I: The Case of Soghomon Tehlirian*, (Los Angeles: A. R. F. Varantian Gomideh, 1985).

Kişi Adları Dizini

Raymond H. Kevorkian

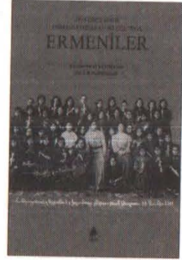
1953'te doğdu. Ermeni Hayırseverler Cemiyeti'ne bağlı Nubaryan Kütüphanesi'nin yöneticisi ve Paris-VIII-Saint-Denis Üniversitesi Fransız Jeopolitik Enstitüsü'nde araştırma başkanlığı yapıyor. Aynı zamanda Ermenistan Bilimler Akademisi'nin de üyesi. Başlıca eserleri: *Le genocide des Armeniens* (Ermenilerin Soykırımı); *Les Armeniens, 1917-1939 la quete d'un refuge* (Ermeniler, 1917-1939 Bir Sığınak Arayışı); *The Armenian Genocide, A Complete History* (Ermeni Soykırımı'nın Eksiksiz Tarihi).

Ermeniler

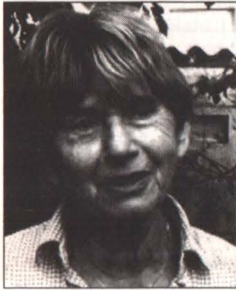
Fransızcadan çeviren:
Mayda Saris

Tarih
608 sayfa, 23.5x31.5 cm
1. baskı, Kasım 2012
2. baskı, Ocak 2013
ISBN 978-605-5753-32-0

1915 öncesinde Ermeni nüfus barındıran 2900'ü aşkın yerleşim birimini, tarihi arka planlarıyla, okul ve kiliseleri, eski-yeni isimleri, nüfus istatistikleriyle sunan bu kitap, 1000 kadar fotoğrafla, tarihi ete kemiğe büründürüyor.

Anahide Ter Minassian

1929'da Paris'te doğdu. Babası, Zara doğumlu Levon Kevonyan, annesi, ünlü Gülizar-Keğam Der Garabedyan çiftinin kızları, Muş doğumlu Armenuhi Kevonyan'dır. Sorbonne'da tarih ve coğrafya öğrenimi gördü. Sorbonne ve EHESS'te, Rusya tarihi, uluslararası ilişkiler tarihi, Ermeni toplumsal, kültürel ve siyasal tarihi gibi konular üzerinde çalışmalar yürüttü. Fransa, ABD, Türkiye, Lübnan, Yunanistan ve İran'da, çeşitli dergi ve kitaplarda pek çok makalesi yayımlandı.

Ermeni Kültürü ve Modernleşme

Fransızcadan çeviren:
Sosi Dolanoğlu

İnceleme
192 sayfa, 16x24 cm
1. baskı, Ekim 2006
ISBN 978-975-7265-85-3

Ter Minassian, Osmanlı Ermenilerinin modernleşme sürecindeki direniş ve dönüşümleri, bunların kültürel, entelektüel ve günlük yaşama yansımalarını, usta bir tarihçinin maharetli kalemiyle ele alıyor.

René Grousset

1885'te Fransa'da doğdu. Tarih öğrenimi gördü. Doğu sanatları alanında uzmanlaştıktan sonra Paris'teki Doğu Dilleri ve Siyaset Bilimleri Okulları'nda coğrafya ve tarih dersleri verdi. Guimet ile Cernuschi müzelerinde müdürlük yaptı. *Journal Asiatique* dergisinin yayın kurulu ve Fransa Ulusal Müzeler Konseyi üyeliklerini yürüttü.

Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi

Grousset, Ermeni prehistoryasını, ilk Ermeni topluluklarını, Ermenilerin krallıklarını, prensliklerini, Ermenilere komşu halkların tarihleriyle kurduğu paralellikler eşliğinde anlatıyor. Ermeni tarihiyle ilgili tüm zamanların en önemli kaynaklarından...

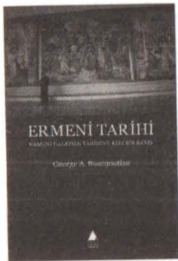
Fransızcadan çeviren:
Sosi Dolanoğlu

Tarih
752 sayfa, 16x24 cm
1. baskı, Mart 2005
2. baskı, Ekim 2006
ISBN 978-975-7265-68-3

George A. Bournoutian

1943'te İran'da doğdu. Ermeni Tarihi ve İran Tarihi alanında doktora derecesini aldı. 1989'dan bu yana, New York'taki Iona College'de Ortadoğu ve Rusya Tarihi profesörü olan Bournoutian, ABD'nin çeşitli üniversitelerinde Ermeni Tarihi dersleri vermekte. Çok sayıda kitap ve makaleye imza atmış olan tarihçi, araştırmalarını Ermenice, Farsça, Rusça, Lehçe, İngilizce, Fransızca ve Osmanlıca dillerinde sürdürüyor.

Ermeni Tarihi

Bu çalışma, Ermeni halkının komşu medeniyetleriyle olan ilişkilerini; krallıkların, savaşların, göçlerin ve ticaretin gölgesindeki Ermeni coğrafyasının geçirdiği değişiklikleri gözler önüne seriyor. Tarih boyunca çeşitli zorluklara direnmiş bir halkın gücünün kaynağını anlamak için.

İngilizceden çeviren:
Ender Abadoğlu
Ohannes Kılıçdağı

Tarih
464 sayfa, 16x24 cm
1. baskı, Kasım 2011
ISBN 978-605-5753-26-9

Արարադա պաքմաք Մոտերն թարիհթէ Էրմէնիսթան	Ararat'a Bakmak Modern tarihte Ermenistan
Արարատին նայիլ	Looking toward Ararat
Հայաստանը արդի պատմութեան մէջ	Armenia in Modern History
Ռանըլտ Գրիգոր Սիւնի	Ronald Grigor Suny
ուսումնասիրութիւն	study
Թրքերէն	Turkish
(Անգլերէնէ) թարգմանող Էպրու Գըլըչ	translator (from English) Ebru Kılıç
Նոյեմբեր 2015, Ստանպուլ	November 2015, Istanbul

Ulusların oluşumu, benzer görünümlü insanların bir araya gelmesinden çok, ortak geleneklerin teşvik edilmesi, kültürün sağlamlaşmasıyla ilgilidir. Milliyet oluşumu açık uçlu bir süreçtir, asla tümüyle tamamına ermez, pekişme ve bilinçlilik ile asimilasyon ve bütünlük kaybı arasında gidip gelir. Tarihsel deneyimin bilincinde olmak, çözülmeye karşı yegâne güvencedir. Milan Kundera'nın dediği gibi, "Küçük bir ulus yok olabilir ve bu ihtimalin farkındadır." Bu yüzyılda, Ermeniler tükenmenin eşiğine gelmiş, ama ümitsizlik ve kültürel nihilizme kapılmak yerine, en uç deneyimi, soykırımı bile ulusal geleneklerine dahil etmişlerdir. 1915 trajedisi, yenilenmiş bir kimlik tanımı ve anayurda bağlılıkla birlikte, 20. yüzyıl sonunda, diaspora ve anayurt Ermenilerinin sürekli değişen ulusal bilinçlerinde başlıca tema haline gelmiştir.

*

(...) Rus askerleri, Eylül 1915'te Van'ı yeniden işgal edip, Şubat-Mart 1916'da Muş ve Bitlis'e doğru ilerlerken, boş kentlere girdiler. Kurtarmaya geldikleri Ermeniler gitmişlerdi, birçoğu asla geri dönemeyecekti. Türkler, imparatorluğu kurtarmayı ya da Pantürk bir devlet kurmayı başaramadılar; Jöntürk hükümeti nihayetinde düştü. Ama Ermeniler, Ermeni Platosu'na geri dönemediler; dağılmış, kıyıma uğramış bir halde Transkafkasya'da yeniden toplandılar. Burası artık mülteciler, açlık ve hastalık ülkesine dönüşen ve tarihsel Ermenistan'ın küçük bir parçası olan Kafkasya Ermenistanı'ydı. İşte burada, Erivan civarında Ermeniler, kendilerini topraktan ve maddi zenginlikten yoksun bir milliyet olmaktan çıkarıp, güvenli bir geleceğe sahip bir ulusa dönüştürmeye koyulacaklardı.

ISBN 978-605-5753-57-3
9 786055 753573

